

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMLERİ'NDE PONTOS

(MÖ IV. yy - MS III. yy.)

DOKTORA TEZİ

Osman EMİR

Temmuz 2014

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMLERİ'NDE PONTOS

(MÖ IV. yy - MS III. yy.)

DOKTORA TEZİ

Osman EMİR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

TEMMUZ-2014

TRABZON

ONAY

Osman EMİR tarafından hazırlanan **Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos (MÖ IV. yy.-MS III. yy.)** adlı bu çalışma 04 / 07 / 2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN (Başkan/Danışman)

Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA

Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

Prof. Dr. Murat ARSLAN

Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. ... /

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

İmza

Osman EMİR

04/ 07 / 2014

ÖNSÖZ

Bilindiği üzere Pontos Bölgesi, Hellenistik ve Roma dönemlerine dek Akdeniz halklarının dikkatini çok az çeken bir coğrafya olmuştur. Bu özelliği ile *Büyük Kolonizasyon Dönemi*'ne (MÖ 750-550) kadar sakin ve durağan bir süreçten geçen bu bölge, Geç Hellenistik dönemden itibaren, hem iç dinamikleri, hem de dış etkenler ile siyasi ve ekonomik alanda daha hareketli bir coğrafya hâline gelmiştir. Öyle ki Pontos Bölgesi, Hellenistik ve Roma dönemlerinde jeopolitik ve jeoekonomik konumu en fazla değişen bölgelerden biri olmuştur. Akdeniz Dünyası için başlangıçta uzak ve ıssız bir bölge olarak tanımlanan bu coğrafya, zamanla uluslararası mücadelelerin merkezi hâline gelmiştir. Zira bir coğrafyada siyasi etkinliğin artması, o coğrafyayı güçlendirmekle birlikte aynı coğrafyanın dış güçlerden etkilenme duyarlılığını da artırır. Bu bağlamda Pontos Bölgesi, özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde bir yandan siyasi ve ekonomik güçlenme avantajını elde etmişken, öte yandan büyük dış güçlerin etkisi altına girme riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Buna rağmen Pontos Bölgesi, bulunduğu coğrafi konumu ve Güney Kafkasya'ya kadar uzanan güçlü kültürel bağları sayesinde antikçağda Anadolu'da Helenize ya da Romanize edilemeyen homojen bölgelerden biri olarak kalmayı başarmıştır.

Bu çalışma, Hellen ve Roma tarihçilerinin Pontos Bölgesi ile ilgili kırık parçalar halinde sundukları bilgileri, tutarlı bir tarihi anlatıya dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bunun için klasik ve modern çağların bilgi birikiminden faydalanılıp antik kaynaklarda çok az söz edilen öğeler, arkeolojik verilerle yeniden ele alınarak Pontos Bölgesi'nin ekonomik, kültürel ve siyasi etkileşimleri coğrafya üzerinden değerlendirilecektir. Böylelikle elimizdeki sınırlı bilgiyle, bölgenin Hellenistik ve Roma dönemlerine az da olsa bir ışık tutulabilecektir.

Bu tez konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen süre zarfında verdikleri destekten dolayı birçok kişi ve kuruma şükran borçluyum. Bunların başında Lisans eğitiminden itibaren sürekli desteğini gördüğüm ve bu tez konusunun belirlenmesinde büyük rol oynayan hocam sayın Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM gelmektedir. Doktora tezimin tamamlanması süresince değerli zamanının büyük bir bölümünü bana ayıran Danışmanım Prof. Dr. Mehmet TEZCAN'a, tezin sonuçlanması aşamasında önerileriyle çalışmama ışık tutan sayın Prof. Dr. Murat ARSLAN'a ve sayın

Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca diğer Tez İzleme Komitesi Üyeleri olan sayın Prof. M. Alaaddin YALÇINKAYA ve sayın Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK'e çalışmanın şekillenmesi ve ilerlemesi için gösterdikleri katkıdan dolayı teşekkür ederim.

Tez çalışmasının hazırlanması sırasında çalışmalarını benimle paylaştıkları, kaynak temini konusunda yardımcı oldukları için Yu. SAPRYKİN'e, Luis BALLESTEROS-PASTOR'a, A. V. MAHLAYUK'a, S. M. PEREVALOV'a, Virginie DAVAZE'ye, Paolo BOCCACCI ve Roberto BOTTA'ya, F. De BLOIS'ya müteşekkirim. Ayrıca çevirileriyle Rusça literatürü değerlendirmeme katkıda bulunan Arş Gör. Badegül CAN'a, Fransızca eserlerin tercümesinde yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ'a, Almanca eserlerin tercümesinde ve kaynak temininde sürekli desteğini gördüğüm Arş. Gör. Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU'na, Hellence ve Latince eserlerin tercümelerinde yardımını esirgemeyen Hatice Tuğba AKDOĞAR'a ve İngiltere'de bulunduğu süre içinde tez çalışmam için gerekli olan kaynakları tedarik eden mesai arkadaşım Arş. Gör. İlhami Tekin CİNEMRE'ye, tezimi kısıtlı zamanına rağmen okuyarak önerilerde bulunan arkadaşım Arş. Gör. Yücel DURSUN'a, tezin teknik kısımlarının hazırlanmasında büyük emeği olan Arş. Gör. Yüksel KÜÇÜKER ve Arş. Gör. Engin Çağdaş BULUT'a ayrıca teşekkür ediyorum.

Bu kişilerden başka, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü ve İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü çalışanlarına da nazik yardımlarından dolayı çok şey borçluyum; gösterdikleri anlayış ve destekten dolayı kendilerine teşekkür ederim. Burada adlarını tek tek sayamasam da, en az saydıklarım kadar değer verdiğim, üzerimde emeği bulunan birçok hocama, sevgili dostlarıma ve elbette yıllardır sabırla beni destekleyen anne ve babama yürekten teşekkür ederim.

Trabzon, Temmuz 2014

Osman EMİR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖZET	IX
ABSTRACT	X
KISALTMALAR VE ANTİK KAYNAKLAR.....	XI
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ	XLIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. PONTOS TERMİNOLOJİSİ VE PONTOS'UN TARİHİ COĞRAFYASI	8
1.1 “Pontos” Terimi ve Terminolojisi	8
1.1.1 <i>Aksenos Pontos</i> (Αξενος Πόντος).....	10
1.1.2 <i>Euksenos Pontos</i> (Ευξενος Πόντος)	13
1.2 Pontos'un Tarihi Coğrafyası.....	16
1.2.1 Pontos (Orta ve Doğu Karadeniz) Kıyı Şeridi.....	19
1.2.2 Iris (Yeşilırmak) ve Lykos (Kelkit) Vadisi: Pontos'un Çekirdek Bölgesi	24
1.2.3 Paryadros (Kuzeydoğu Anadolu) Dağlık Bölgesi	32
1.2.4 Yukarı Halys (Yukarı Kızılırmak) Bölgesi	36
1.3 Pontos'un Karadeniz'deki Diğer Komşu Bölgeleri.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

2. HELLENİSTİK DÖNEMDE PONTOS BÖLGESİ'NDE SİYASİ GELİŞMELER	59
2.1 Makedonya Krallığı (MÖ 382-323) Dönemi.....	60
2.2 <i>Diadokhos</i> 'lar / Generaller Dönemi	65
2.3 Mithradates Krallığı (MÖ 302/301- MÖ 63) Dönemi.....	69
2.3.1 Mithradates Savaşları (MÖ 89-MÖ 63).....	86

2.3.1.1	Birinci Mithradates Savaşları (MÖ 89 - MÖ 85)	86
2.3.1.2	İkinci Mithradates Savaşları (MÖ 83-MÖ 81)	95
2.3.1.3	Üçüncü Mithradates Savaşları (MÖ 74-63)	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ROMA DÖNEMİ'NDE PONTOS BÖLGESİ'NDE SİYASİ GELİŞMELER 110-186

3.1	Roma Cumhuriyet Dönemi.....	111
3.1.1	Pompeius'un Pontos Bölgesi'ndeki Siyasi Düzenlemeleri	111
3.1.2	Iulius Caesar Dönemi'nde Pontos Bölgesi ve Bosporos Krallığı.....	121
3.1.3	Marcus Antonius Dönemi ve Pontos'ta Polemon Krallığı'nın Kuruluşu.....	130
3.2	Roma İmparatorluk (<i>Principatus</i>) Dönemi (MÖ 27-MS 284)	136
3.2.1	Iulius–Claudius Hanedanı (MÖ 27-MS. 68) Dönemi	137
3.2.1.1	Polemon Krallığı'nın Yükselişi	138
3.2.1.2	Polemon Krallığı'nın Galatia Eyaleti'ne Bağlanması	147
3.2.2	Flavius Hanedanı (MS 69-96) Dönemi	155
3.2.2.1	Pontos Bölgesi'nin Galatia-Cappadocia Eyaletine Bağlanması.....	157
3.2.3	Antoninus Hanedanı (MS 96-180) Dönemi.....	163
3.2.3.1	Pontos Bölgesi'nin Cappadocia Eyaletine Bağlanması.....	164
3.2.3.2	Armenia'nın Roma'ya İlhakı.....	165
3.2.4	Severus Hanedanı (MS 192-235) Dönemi	175
3.2.5	Asker İmparatorlar (MS 235-284) Dönemi	180
3.2.5.1	Pontos Bölgesi'nde Boraniler, Gotlar ve Alanlar	181

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMLERİNDE PONTOS BÖLGESİ'NDE EKONOMİK VE TİCARİ FAALİYETLER..... 187-225

4.1	Pontos Bölgesi'nde İhracatı Yapılan Başlıca Ticari Ürünler	187
4.1.1	Madencilik	188
4.1.2	Balıkçılık	190
4.1.3	Kereste	197
4.1.4	Köle Ticareti	199

4.1.5 Diğer Ürünler.....	203
4.2 Roma'nın Doğu ile Ticaretinde Pontos Bölgesi	215
SONUÇ	226
YARARLANILAN KAYNAKLAR	235
EKLER	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖZGEÇMİŞ	322

ÖZET

Bu çalışmada Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler incelendi. Özellikle antik dönemde Pontos Bölgesi'nin coğrafi yapısı ve stratejik konumunun bu havzada yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerde nasıl bir rol oynadığı ortaya konuldu. Ayrıca Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi'nin Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey kıyıları ile sürdürdüğü siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler araştırıldı. Sonuçta bu ilişkilerin günümüzdeki Doğu Karadeniz kültürünün oluşmasındaki rolü gözler önüne serildi.

Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos adlı bu tez çalışmasında öncelikle sürekli kavram karmaşasına neden olan "Pontos" adının kökeni ve terminolojisi araştırıldı. Ardından Pontos Bölgesi'nin tarihi coğrafyası incelendi. Böylelikle coğrafyanın Pontos Bölgesi'nde yaşanan gelişmelerdeki rolü ortaya konulur. Daha sonra Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi'ndeki siyasi ve ekonomik gelişmeler araştırıldı. Bu araştırma ile Hellenistik ve Roma dönemleri boyunca Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerin bölge kültürüne ne derecede etki yaptığı ortaya konuldu.

Sonuç olarak, bu çalışmayla Hellenistik ve Roma dönemlerinde oldukça önemli bir yere sahip olduğu tespit edilen Pontos Bölgesi'nin, bu süreçte önemli görevler üstlendiği anlaşıldı. Pontos'un zengin yer altı ve yer üstü kaynakları, değerli limanları, önemli ticaret ve geçiş yolları, bölgeyi daima değerli kılan unsurlardı. Aynı şekilde Pontos Bölgesi'nin Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyi ve Orta Asya ile ekonomik ve kültürel anlamda sürekli olarak bağlantı kurabildiği görüldü.

Anahtar Kelimeler: Pontos Bölgesi, Hellenistik Dönem, Roma Dönemi, Mithradates, Ticaret.

ABSTRACT

In the current study, the political and economic developments of the Pontos region during the Hellenistic and Roman periods were examined. Particularly, the effect of the geographical and strategic status of Pontos region in ancient times upon political and economic developments in this basin is presented. Additionally, the political, economic and cultural relations between Pontos region and Caucasus and the northern coasts of Black Sea during the Hellenistic and Roman periods are investigated. All in all, the effect of these relations on the culture of eastern Black Sea is presented.

In the study entitled *Pontos during the Hellenistic and Roman Periods*, the origin and terminology of the name “Pontos” leading continuously to conceptual confusion was primarily examined. Then, the historical geography of the Pontos region is investigated. Thus, the role of the geography in the developments of the Pontos region was presented. Moreover, the political and economic developments of the Pontos region during the Hellenistic and Roman periods are examined. The present study presents the degree to which the political and economic developments within the Pontos region during the Hellenistic and Roman periods affect the culture of the region.

In conclusion, this study concludes that the Pontos region having a relatively important place during the Hellenistic and Roman periods had a vital role in this process. Identified are the Pontos’s rich underground and aboveground resources, valuable harbours, and the important trade and migration routes which always made this region valuable. Similarly, it was found that the Pontos region was continuously in contact with the Caucasus, the north of the Black Sea, and Middle Asia in terms of both economics and culture.

Key Words: Pontos Region, Hellenistic Period, Roman Period, Mithradates, Trade.

KISALTMALAR VE ANTİK KAYNAKLAR

ACSS

Ancient Civilizations from Scythia to Siberia

Ael. *Anim.*

(Aelianus, *De Natura Animalium*)

Aeliani (2006), **De Natura Animalium**, M. G. Valdés, L. A. L. Fueyo and L. G. Rodríguez-Noriega (Eds.), Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Aelianus (1958), **On Animals**, with an English translation by A. F. Sholfield, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

AJA

American Journal of Archaeology.

AJP

American Journal of Philology.

Amm. Marc.

(=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)

Ammianus Marcellinus (1978), **Rerum gestarum libri qui supersunt** (in 2 vols), Wolfgang Seyfarth (ed.), Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Ammianus, Marcellinus (1986), **Ammianus Marcellinus: The later Roman Empire (AD 354-378)**, Selected and Translated by W. Hamilton with an Introduction and Notes by A. Wallace-Hadrill, Oxford and New York: Penguin.

Ammianus (2000), **Ammianus Marcellinus**, with an English translation by J. C. Rolfe I-III, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Ammianus Marcellinus (1975-1978), **Römische Geschichte**, Lateinisch und Deutsch und Mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfarth, I-IV, Berlin: Akademik Verlag.

- AnatAnt.* *Anatolia Antiqua*,
- ANRW* *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Ed. Hildegard Temporini, Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co. 1972–
- Apoll. Rhod. Argon* (Apollonios Rhodos, *Argonautica*).
- Apollonios Rhodios (2006), **The Argonautica**, with an English translation by R. C Seaton, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Apollonios Rhodios (2007), **Argonautika**, translated with Introduction, Commentary, and Glassroy by P. Green, Berkeley and Los Angeles, California: California University Press.
- Apollonius of Rhodos (2009), **Jason and the Golden Fleece (Argonautika)**, translated with an Introduction and Notes by R. Hunter, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).
- Apoll. Frag.* Apollonius, **Fragmenta**, K. Müller (Ed.), FHG, Paris: Diot 1841-1870: 310-312. Fr. 1-14.
- App.* (Appianus, *Rhomaika*).
- Appianus (1912-1913), **Appian's Roman History**, with an English translation by H. White I-IV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Appian, Alexandriysky (1994), **Rimskaya istoriya**, L. Yu. Lukomskiy, St. Petersburg: Aleteyya.
- Goukowsky, P. (2001), **Appien, Histoire Romaine, Tome VII, Livre XII: La guerre de Mithridate**, Paris: Les Belles Lettres.
- App. Bell. Civ.*(Appianus, *Bella civilia*).
- App. Mithr.*(Appianus, *Mithridateios*)

- App. Syr(Appianus, *Syriake*)
- AR *Archaeological Reports,*
- Ark. San. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları.*
- Aristot.*Hist. An.* (Aristoteles, *Historia Animalium*)
- Aristoteles (1965), **History of Animals**, with an English translation by A. L. Peck, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Aristot. *pol.* (=Aristoteles, *Politica*).
- Aristoteles (1967), **Politics**, with an English translation by H. Rackham, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Aristo (2010), **Politika**, (Çev. Ersin Uysal), 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Aristot.*Mir.Aus.* (=Aristoteles, *Mirabilium Auscultationes*)
- Aritoteles, **Mirabilium Auscultationes**, I. Bekker (Ed.). Aristotelis **Opera**, vol. II. Berlins 1831, (reprinted by De Gruyter, 1960): 830a5-847b10.
- Arr. *anab* (=Arrianus, *anabasis*).
- Arrianus, Flavius (1976-1983), **Arrian: Anabasis of Alexander**, with an English translation by A. Brunt I-II, London, Cambridge, Mass.: Cambridge University Press (Loeb).
- Arrianus (2010), **The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander**, a new translation by Pamela Mensch; Introduction by P. Cartledge, New York: Pantheon Books.
- Arr. *Periplus.* (=Arrianus, *Periplus Euxini*).

Flavi (1967), **Arriani guae existant omnia**, A. G. Rose and G. Wirth (Eds.), Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Arrianus (2005), **Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati**, (Çeviren ve Yorumlayan Murat Arslan), İstanbul: Odin Yayıncılık.

AS *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara.* London.

AST *Araştırma Sonuçları Toplantısı*

Ath. Deip. (=Athenaios, *Deipnosophisticarum Epitome*)

Athenaios (1928), **The Deipnosophistis**, with an English translation by C. B. Gulick, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

AU *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.*

Aur. Vic. (=Sexti Aurelii Victoris, *Liber de Caesaribus*)

Sexti Aurelii Victoris, **Liber de Caesaribus and epitome**, F. Gruendel (Ed.), Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Sextus Aurelius Victor (1994), **De Caesaribus**, translated with an introduction and commentary by H. W. Bird, Liverpool: Liverpool University Press.

Sextus Aurelius Victor (1997), **Die Römischen Kaiser Liber De Caesaribus**, Herausgegeben, übersetzt und erläutert von Kirsten Groß-Albenhausen und Manfred Fuhrmann, Zürich and Düsseldorf: Artemis & Winkler Verlag.

AWE *Ancient Wes & East*

BASOR *Bulletin of the American Schools of Oriental Research.*

<i>BCercie.Num.</i>	<i>Bulletin Cercle d'études Numismatiques</i>
<i>Belleten</i>	<i>Belleten. Türk Tarih Kurumu Yayınları</i>
bkz.	Bakınız.
BMC <i>Galatia</i>	A Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Kappadokia, and Syria by W. Wroth, London 1899.
BMC <i>Pontos.</i>	British Museum Catalogues of Greek Coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia. Kingdom of Bosphorus by Warwick Wroth, Bologna, 1899.
BMC <i>Bosphorus</i>	British Museum Catalogues of Greek Coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia. Kingdom of Bosphorus by Warwick Wroth, Bologna, 1899.
BMCR	<i>Bryn Mawr Classical Review.</i>
BUJ	Berkeley Undergraduate Journal of Classics.
<i>ca.</i>	<i>circa/yaklaşık</i>
Caes. <i>Gall.</i>	(=Caesar, <i>De bello Gallico</i>).
	Caesar (1919), Callic Wars , with an English translation by H. S. Edwards, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
	Caesar, Julius (1996), Seven Commentaries on the Gallic Wars with an Eighth Commentary by Aulus Hirtius , translated with an Introduction and Notes by C. Hammond, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).
	Caesar (1982), Conquest of Gaul , translated by S. A. Handford; revised with a New Introduction by J. F. Gardner, Oxford and New York: Penguin Press.

Caes. *Bell. Alex.* (=Caesar, *De Bello Alexandrino*).

Caesar, Gaius Iulius(1955), **Alexandrian, African and Spanish Wars**, with an English translation by A. G. Way, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Caes. *Bell. Civ.* (Caesar, *De bello Civili*).

Caesar (1914), **Civil Wars**, with an English translation by A. G. Pasket, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Julius Caesar, **The Civil War, with the Anonymus, Alexandrian, African and, Spanish Wars**, translated with an Introduction and Notes by J. Carter, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).

Caesar (1986), **The Civil War; together with the Alexandrian War; The African War; and, the Spanish War by other hands**, translated by J. F. Gardner, Oxford and New York: Penguin Book.

CAH *Cambridge Ancient History*

Cass. Dio (=Cassius Dio, *Rhomaika*).

Cassius Dio (1914-1927), **Roman History**, with an English translation by E. Carry I-IX, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Cassius Dio (1987), *The Roman History: The Reign Augustus*, translated by Scott-Kilvert, I. London and New York: Penguin Books. (1987),

Mahlayuk, A. V. (2011), **Kassiy Dion Kokkeyan, Rimskaya istoriya: knigi LXIV-LXXX**, nep. s drevnegreç. Pog. Red., Kommentarii i stat'ya, Saniet-Peterburg: Filologičeskij faku'tet

SPBGU: Nestor – istoriya.

Cassius Dio (1987), **The Roman History: The Reign of Augustus**, with an English translation by I. Scott-Kilvert; Introduction by J. Carter, Oxford and New York: Penguin.

CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*. 1863-

Cic. de or. (= Cicero, *de Oratore*)

Cicero (1942), **De Oratore I-II**, with an English translation by E. W. Sutton and H. Rackham; **De Oratore III**, with an English translation by H. Rackham, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

M. Tullio Cicerone (1978-1996), **Le Orozoni**, Vol. I-IV, a cura di. I-II, a curci di G. Bellardi, Torino: Unione Tipografico.

Cic. Att. (=Cicero, *Epistulae ad Atticum*).

Cicero (1960), **Letters to Atticus**, with an English translation by D. R. Shackleton Bailey I-III, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Cicero (2008), **Selected Letters**, translated with Introduction and Notes by P. G. Walsh, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).

Cicero (1995), **Selected Letters**, translated, with Introduction by D. R. S. Bailey, London: Penguin Classics.

Cic. ad. Brut. (=Cicero, *Brutus*).

Cicero (1971), **Brutus**, with an English translation by G. L. Henrickson, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Cic. de. prov. (=Cicero, *De Provinciis Consularibus*)

Cicero (1911), **De Provinciis Consularibus**, with an English translation by W. Peterson, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

Cicero, (2004), **Konsüllük Eyaletleri Hakkında**, (çev. Ü. F. Telatar), İstanbul: ASY.

Cic. *Deiot.* (=Cicero, *Oratio pro rege Deiotaro*).

Cicero (1931), **The Speech on Behalf of King Deiotaros**, with an English translation by N. H. Watts, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Cic. *Leg. Man.* (=Cicero, *Pro Manilia or Oratio de Imperio Cn. Pompei*).

Cicero, **Oratio de Imperio Cn. Pompei [Pro Manilia]**, with Introduction and Notes J. C. Nicol, Cambridge: Cambridge University Press.

Cicero Marcus Tullius (2003), **De Imperio Cn. Pompei/Pompeius'un Yetkisi Hakkında**, (Çev. Ü. Fafö Telatar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Cicero (1969), **Selected Political Speeches of Cicero**, translated with an English Introduction by M. Grant, London: Penguin Books.

Cicero (2006), **Political Speeches**, A new translation by D. H. Berry, Oxford and New York: Oxford University Press (OWS).

Cic. *de Phil* (= Cicero, *Orationes Philippicae in M. Antonium*)

Cicero (1926), **The Philippics of Cicero**, with an English translation by W. C. Ker, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Cicero (2006), **Political Speeches**, A new translation by D. H. Berry, Oxford and New York: Oxford University Press (OWS).

<i>Chiron</i>	<i>Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphic des Deutschen Archäologischen Instituts. München, Beck.</i>
<i>CJ</i>	<i>The Cato Journal: An Interdisciplinary Journal of Public Policy Analysis. Washington.</i>
<i>cols.</i>	<i>columna</i>
Corn. Nep. <i>Eum.</i>	(Cornelius Nepos, <i>Eumenes</i>) Cornelius, Nepos (1966), On the Great Generals of Foreign Nations , with an English translation by J. C. Rolfe, London, Cambridge, Mass.: Harvard University Press (Loeb). Cornelius Nepos (2011), Ünlü Komutanların Yaşamları , (Latince'den Çev. F. Akderin), İzmir: Yakın Kitabevi.
<i>CQ</i>	<i>Classical Quarterly. Oxford.</i>
<i>CPh</i>	<i>Classical Philology. Chicago.</i>
<i>CR</i>	<i>Classical Review. Oxford</i>
Curt.	(=Quintus Curtius Rufus, <i>Historiarum Alexandri Magni Macedonis</i>). Curtius Quintus Rufus (1984), The History Alexander , with an English translation by J. Yardley, with an introduction and notes by W. Heckel, London, Cambridge, Mass.: Harvard University Press (Loeb).
Çev.	Çeviren.
<i>Dacia</i>	<i>Revue d'Archaeologique et d'Histoire Ancienne. Paris.</i>
Dem. <i>Lept.</i>	(=Demosthenes, <i>Leptines</i>)

Demosthenes (1970), **Speech Against Leptines**, with an English translation by J. H. Vince, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Der. derleyen

Diod. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*).

Diodorus Siculus (1947), **Diodorus of Sicily**, with an English translation by R. M Geer I-III, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Diodori (1985), **Bibliotheca Historica**, I-III, F. R. Vogel; IV-VI, C. Th. Fischer (Eds.), Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Diodorus, Siculus (2006), **Book 11-12. 37. 1: Greek History 480-431 B.C., the Alternative Version**, translation with Introduction and Commentary by P. Green, Austin: University of Texas.

Diodorus Siculus (2010), **The Persian Wars to the Fall of Athens: Book 11-14.34 (480-401 BCE)**, translated with Introduction and Notes, by P. Green, Austin: University of Texas.

dn. Dipnot.

DTCFD *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Ankara

EA *Epigraphica Anatolica: Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens*.

Ed. Editör.

Eds. Editörler.

EHR *English Historical Review*.

EnIr *Encyclopaedia Iranica*.

et. al.

et alii.

Eutr.

(=Eutropius, *The Breviarium ab Urbe Condita of Eutropius*).

Eutropii (1992), **Breviarium ab urbe condita**, C. Santini (Ed.), (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Eutropius (2007), **Roma Tarihinin Özeti**, (Çev. Çiğdem Menzilçioğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Eutropius (1993), **Breviarum**, translated with Introduction and commentary by H. W. Bird, Liverpool: Liverpool University Press.

Fest. Brev.

(=Rufius, Festus, *The Breviarium of Festus*)

Rufius, Festus (1967), **The Breviarium of Festus: A Critical Edition with Historical Commentary**, by Cf. J. W. Eadie. University of London: The Athlone Press.

Rufius, Festus, **The Breviarium of Festus**, <http://www.attalus.org/translate/festus.html>.

FHG

C. Müller. Fragmenta Historicorum Graecorum. 1841–70

FGrH

F. Jacoby. Die Fragmente der griechischen Historiker. 1923–

Fig.

Figür

Flor. epit.

(= Annius Florus, *L. Annaei Flori Epitoma De Tito Liv Bellorum Omnium Annorum DCC Libri II*)

Ivli Flori (1872), **Epitomae de tito livio bellorum omnium annorum DCC, libro duo**, K. Halm (Ed.), Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Lucius Annaeus Florus (1929), **The Two Books of the Epitome, Extracted from Titus Livius, of all the Wars of Seven Hundred**

Years, with an English translation by E. S. Foster, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Nemirovskiy, A. Í. (1996), **Mahe Rimskie istoriki: Valley Paterkul, Rimskaya istoriya; Anney Flor, Dve knigi rimskih voyn; Lutsi Ampelii, Pamyatnaya knijnitsa**, Moskva: Naučno-Ízd. Ladomir.

L. Anneu Florus (1980-1981), **Gestes Dels Romans**, Vol. I-II, text revisat I Traducció De Joaquim Icart, Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Frontin. *strat.* (=Sextus Iulius Frontinus, *Strategematon*).

Sextus Iulius Frontinus (1925), **The Strategems and the Aqueducts of Rome**, with an English translation by C. E. Bennett, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

GA. *Geografiska Annaler.*

Gal. *de. alim.* (=Galenus, *De alimentorum facultatibus*).

Galeni De sanitate tuenda [print], **De alimentorum facultatibus**. De bonis malisque sucis, De victu attenuante. De ptisana / ediderunt Konradus Koch, Georgius Helmreich, Carolus Kalbfleisch, Otto Hartlich, Stuttgart-Leipzig: Teubner. 1923.

Galen, (2003), **On the Properties of Foodstuffs (De alimentorum facultatibus)**, Introduction, Translation, and Commentary by Owen Powell, With a Foreword by John Wilkins, Cambridge: Cambridge University Press.

Gal. *de. Antid.* (=Galenus, *De Antidotis Librii II*)

Galenus, **De Antidotis Librii II**, Ed. C. G. Kuhn. Claudii Galeni Opera Omnia. Vol. XIV, Leipzig: Knobloch 1927, repr. Hildesheim: Olms. 1965. 362-1058.

GJI *Geophysical Journal International*

GRSP *Greek, Roman and Byzantine Studies. Durham.*

Haz. Hazırlayan

Hdt. (=Herodotos, *Historiae*).

Herodotus, with an English translation by A. D. Godley I-IV. London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1975 (The Loeb).

Herodotus (2003), **Histories**, with an English translation by Aubrey de Sélincourt; Revised with Introduction and Notes by J. Marincola Oxford and New York: Penguin Classics.

Herodotos (2004), **Herodot Tarihi**, (çev. Müntekim Ökmen), 2. Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınlar

Herod. (=Herodianos, *Ab Excessu divi Marci Libri octo*)

Herodian (1969), **History of the Empire**, with an English translation by C. R. Whittaker I-II, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Herodian (1996), **Geschichte des Kaisertums nach Marc Aurel Griechisch und deutsch. Mit Einleitung, Anmerkungen und Namenindex**, Ed. Friedhelm L. Mueller, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Herodian of Antioch's (1961), **History of the Roman Empire: From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III**, with an English translation by Edward C. Echols, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Hippokr. *Aer.* (=Hippokrates, *Peri Aeron*)

- Hippokrates (1923), **Airs, Waters, Places**, with an English translation by W. H. Jones I-IV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Historia* *Zeitschrift für alte Geschichte; Revue d'Histoire Ancienne; Journal of Ancient History; Rivista di storia Antica.* Stuttgart.
- Hom. *Il.* (=Homeros, *İlyada*).
- Homer (1925), **The Iliad**, with an English translation by A. T. Murray; Revised W. E. Wyatt I-II, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Homeros (2009), **İlyada**, Çev. Fulya Koçak, 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Hom. *Od.* (=Homeros, *Odyseia*).
- Homer (1919), **The Odyssey**, with an English translation by A. T. Murray; Revised G. Dimock I-II, London, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Homeros (2009), **Odyseia**, (Çev. A. Erhat), 14. Baskı, İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- JHS* *Journal of Hellenic Studies.*
- HSPH* *Harvard Studies in Classical Philology.* Cambridge, Massachusetts-London, England.
- HUS* *Harvard Ukrainian Studies,*
- IHR* *The International History Review.*
- Iosep. *Ant. Iud.* (=Flavius Iosephus Historicus, *Antiquitates Iudaicae*).
- Iosephus, Flavius (1930-1939), **The Jewish Antiquities**, with an English translation by H. S. J. Thackeray I-IX, London, Cambridge,

- Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Iosephus, Flavius (1999), **The New Complete Works of Josephus**, translated by W. Whiston; commentary by P. L. Maier, United States America: Kregel Publications.
- Iosep. *Bell. Iud.* (=Flavius Iosephus, *Historicus Bellum Iudaium*).
- Iosephus, Flavius (1927-1928), **The Jewish War**, with an English translation by H. S. J. Thackeray II-III, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Iosephus, Flavius, (1999), **The New Complete Works of Josephus**, translated by W. Whiston; commentary by Paul. L. Maier, United States America: Kregel Publications.
- ILS* *Inscriptiones Latinae selectae*, 3 vols. in 5 parts, Berlin, 1892-1916.
- IOSPE* *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Ed. B. Latyshev. St. Petersburg 1885-1901.
- İzd.* *İzдание*
- JRA* *Journal of Roman Archaeology*.
- JRGS* *Journal of the Royal Geographical Society*
- JRS* *Journal of Roman Studies*.
- Iust. (=Marcus Iulianus Iustinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*).
- M. Juniani Justini (1972), **Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi: Accedunt Prologi in Pompeium Trogum**, O. Seel (ed.), Stuttgart-Leipzig: Teubner.
- Marcus Iulianus Iustinus (1994), **Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus**, translated by J. C. Yardley, with introduction

and explanatory notes by R. Develin, Atlanta: GA

Justin (1997), **Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, Vol. I, Books 11-12: Alexander the Great**, translation and appendices by J. C. Yardley; Commentary by W. Heckel, Oxford and New York: Oxford University Press.

Marcus Iulianus Iustinus (2011), **Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, Vol. II, Book: 13-15: Successors to Alexander the Great**, translation and appendices by J. C. Yardley; Commentary by P. Wheatley and W. Heckel, Oxford and New York: Oxford University Press.

Yustin, (1954-1955), “Yustin: Epitoma Soçineniya Pompeya Troga <<HISTORIAE PHILIPPIAE>>”, (Perevod: A. A. Dekonskiy i M. İ. Rijskiy, **VDI**, 48 (39), 193-251; 49 (3), 203-252; 50 (4), 187-243; 51 (1), 199-243.

Klio *Beiträge zur Alten Geschichte*. Berlin.

Km *Kilometre*.

Ksen. Anab. (=Ksenophon, *Anabasis*).

Ksenophon (1968), **Anabasis**, with an English translation by C. L. Brownson, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Ksenophon (1998), **Anabasis: Onbinlerin Dönüşü**, (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul: Sosyal Yayınlar; Ksenophon (2011), **Anabasis/Onbinlerin Dönüşü**, Eski Yunancadan çeviren O. Yarlığaş, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Xenophon (2005), **The Expedition of Cyrus**, A new translation by Robin Waterfield, with an Introduction and Notes by T. Rood, Oxford and New York: Oxford University Press. (OWC).

KST

Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.

Liv.

(=Livius, *Ab urbe condita*).

Livy (1919-1959), **From the Founding of the City**, with an English translation by B. O. Foster I-V, F. G. Moore VI-IX and A. C. Schlesinger, X-XIV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Titus Livius (1992), **Roma Tarihi: Şehrin Kuruluşundan İtibaren/Ab Urbe Condita**, (Çev. S. Şenbark), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Liv. perioch.

(=Livius, *Ab urbe condita librorum periochae*).

Titus Livius, **Rome's Mediterranean Empire: Books Forty-One to Forty-Five and the Periochae**, Translated with an Introduction and Notes by J. D. Chaplin, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).

Lucan. Bell. Civi.

(= M. Annaeus Lucanus, *Bellum Civile*)

M. Annaei Lucani (1927), **Belli Civilis Libri Decem**, A. E. Housman (Ed.), Oxford and New York: Cambridge University Press (OCT).

M. Annaei Lucani, **De Bello Civili Libri X**, D. R. S. Bailey, Stuttgart-Leipzig: Teubner. 1988.

Lucan (1977), **The Civil War**, with an English translation by J. D. Duff, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Lucan (1992), **Civil War**, A new translation by S. H. Braund, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).

Lucan (1994), *Pharsalia*, translated and with an Introduction J. W.

Joyce, London: Cornell University Press.

Lucan (2012), **Civil war**, translated by M. Fox; Introduction and Notes M. Fox and E. Adams, Oxford and New York: Penguin.

MAMA

Monumenta Asiae Minoris Antiquae. 1928–

m.

metre

Mela, *chorog.*

(=Pomponius Mela, *De Chorographia*)

Pomponii Melae, **De Chorographia liber**, Introduzione, edizione critica e commento a cura di Piergiorgio Parroni, Roma: Edizioni di storia e letteratura. 1984.

Pomponius Mela (2008), **Pomponius Mela's Description of the World**, with an English Translation by R. E. Romer, Michigan: The University of Michigan Press.

Memnon.

(=memnon).

Die Fragmente der griechischen Historiker, F. Jacoby (ed.), no. 434.

Memnon (2007), **Herakleia Pontike Tarihi (Περι Ηρακλειας)**, Hellence Aslından Çeviri ve Notlar: Murat Arslan, İstanbul: Odin Yayıncılık.

Davaze, M. V. (2013), **Memnon, historien d'Héraclée du Pont. Commentaire historique**, (Basılmamış Doktora Tezi), l'Université du Maine.

MHR

Mediterranean Historical Review. Ed. the Aranne School of History, Tel Aviv University. Jerusalem, London.

MÖ

Milattan Önce

MS

Milattan Sonra

- OCT Oxford Classical Text
- OWC Oxford World's Classics
- OJA* *Oxford Journal of Archaeology*
- Olbia* *Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisi Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları*. Mersin.
- Opp. (=Oppianus),
- Oppianus<Anazarbensis> (1999), **Oppianus Halieutica**, Einführung, Text, Übersetzung in deutscher Sprache, ausführliche Kataloge der Meeresfauna (Sammlung Wissenschaftlicher Commentare (Swc), Fritz Fajen (Ed.), Stuttgart and Leipzig: B.G. Teubner: De Gruyter
- Mair, A. W. (1928), **Oppian, Colluthus, Tryphiodorus**, with an English translation by A. W. Mair, Oxford and New York: Oxford University Press (Loeb).
- Oppian, (1968), **On the Helieutica of Oppian**, with an English translation by A. S. F. Gow, Oxford: Clarendon Press.
- Oros. *his.* (= Orosius, *Historiarum adversus paganos libri VII*)
- Pauli Orosii, **historiarum adversum paganos Libri VII**, C. Zangemeister (Ed.), Leipzig: B.G. Teubner, 1889.
- Orosius, **Seven Books of History against the Pagans**, translated with Introduction and Notes by A. T. Fear, Liverpool: Liverpool University Press
- Ovid. *pont.* (=Ovidius, *Epistulae ex Ponto*).
- Ovidius (1988), **Epistulae ex Ponto**, with an English translation by A. L. Wheeler; Revised by G. P. Goold, London, Cambridge,

Mass.: Harvard University Press (Loeb).

Ovid, **Epistulae ex Ponto, Book 1**, Edited with Introduction translated, and commentary by J. F. Goertner, Oxford and New York: Oxford University Press.

Ovidius, Publius Naso (1999), **Karadeniz'den Mektuplar**, (Çev. Ç. Dürüşken), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ovid. *Tri.* (=Ovidius, *Tristia*)

P. Ovidius Naso, **Tristia**. Vol.1, Ed. G. Luck, Heidelberg.1967.

Ovid (2005), **The Poems of Exile: Tristia and Black Sea Letter**, translated with Introduction by P. Green, Berkeley and Los Angeles: University California Press.

Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)

Pausanias (1918-1935), **Pausanian Description of Greece**, with an English translation by W. H. Jones I-V, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

Pausanis (1984), **Guide to Greece I: Central Greece; II: Southern Greece**, translation by P. Levi, London and New York: Penguin Books.

Phil. *Imag.* (=Gaius Philostratus, *Imagines*)

Philostratus (1931), **Images**, with an English translation by A. Fairbanks, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

Phoenix *The Phoenix: The Journal of the Classical Association of Canada.* Toronto.

Phot. *Bib.* (Photios, *Bibliotheka*)

Photios, **Bibliotheka**, R. Henry (Ed.), Paris 1971.

Photius (2002), **The Bibliothek**, A Selection translated with notes by N. G. Wilson, London: Bristol Classical Press.

PIAC *Permanet International Altaistic Conference.*

Pind. Pyth. (=Pindaros, *Pythian*).

Pindaros (1997), **Pythian Odes**, with an English translation by W. H. Race, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Plin. nat. (=Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*).

Pilinius, Gaius Secundus (1938-1971), **Pliny Natural History**, with an English translation by H. R. Rackham, W. H. Jones, De E. Eichhoz I-X, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Podosinov, A. V. ve Skrjinskaya, M. V. (2011), **Rimskie geografičeskie istočniki: Pomponiy Mela i Pliniy Staršiy. Teksti, perevod, komentarij**, Moskva: “ĪNDRĪK”.

Plin. epist. (=Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*).

C. Plini Caecili Secundi (1865), **Epistularum libri novem, epistularum ad traianum liber, panegyricus**; recognovit H. Keil, Lipsiae, sumptibus et typis B.G., Stuttgart: Teubneri.

C. Plini Caecili Secundi (1963), **Epistularum Libri Decem**, R. A. B. Mynors, Oxford and New York: Clarendon Press(OCT).

Pliny (1989-1997), **Letters and Panegyricus**, with an English translated by B. Radice I-II, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Plinius (2001), **Genç Plinius'un Anadolu Mektupları, 10. Kitap**, (Çev. Ç. Dürüşken ve E. Özbayoğlu), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Plut. (=Plutarchus, *Bioi Paralleloi*).

Plutarchi (1908-1913), **Vitae parallelae**. Iterum recognovit, C. Sintenis. Vol. I-[V], Stuttgart: Teubner.

Plutarchus (1959), **Plutarch's Lives**, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press(Loeb).

Plutark (1963), **Plutark: Sravnitel'nie jizneopisania v treh tom, II**, Perevod: S. P. Markiş ve S. İ. Sobolevskiy, Moskva: Izdanie Akademii Nauk SSSR.

Valley, Paterkul (1985), **Rimskaya İstoriya**, Perevod i kommentarii A. İ. Nemirovskiy, Vorenej: İzd. –vo voronej.

Valley, Paterkul (1996), **Malie Rimskie İstoriki: Valley Paterkul, Rimskaya istoriya; Anney Flor, Dve knigi rimskih voyn; Lutsi Ampelii, Pamyatnaya knijnitsa**, Moskva: Naučno-İzd. Lodomir.

Plut. Alex.(=Plutarkhos, *Alexandros*).

Plut. Eum. (=Plutarchus, *Eumenes*)

Plut. Luc. (=Plutarchus, *Lucullus*).

Plut. *Pomp.*(=Plutarchus, *Pompeius*).

Plut. *Sull.*(=Plutarchus, *Sulla*)

Plut. *Crass.* (Plutarchus, *Crassus*)

Plut. *mor.* (=Plutarchus, *moralia*)

Plutarchus (1927-1976), **Plutarch's Moralia**, with an English by F. C. Habbitt, H. N. Fowler and W. C. Helmbold I-XV, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

Plut. *Ant.* (=Plutarchus, *Marcus Antonius*).

Mestrius Plutarkhos (1992), **Marcus Antonius**, (Yunancadan Çev. Mehmet Özaktürk), Ankara: TTKY.

Polyb. (=Polybios, *Historiai*).

Polybios (1960), **The Histories**, with an English translation by W. R. Paton I-IV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Polybius (2010), **The Histories**, A new translation by R. Waterfield, with an Introduction and Notes by B. McGing, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).

Pomp. *trog.* Ballesteros-Pastor, Luis (2013), **Pompeyo Trogo, Justino y Mitrídates: Comentario al Epítome de las Historias Filípicas (37,1,6 - 38,8,1)**, Hildesheim: Olms.

Proc. *Bell.* (=Procopius, *de bellis*).

Procopius (1928), **History of the Wars**, with an English Translation by H. B. Dewing, I-VIII, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Proc. *Aed.* (= Procopius, *de Aedificiis*).

Procopius (2002), **Buildings**, with an English Translation by H. B. Dewing, with collaboration of Glanville Downey, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Ps.-Scymnus (= Pseudo-Scymnus, *Ad Nicomedem*)

Fragmenta Periegesos Ad Nicomedem Regem (Pseudo-Scymni).
The Tradition of the Minor Greek Geographers, A. Diller (Ed.),
Lancaster-Oxford 1952.

Ptol. *geogr.* (=Claudius Ptolemaios, *Geographika Hyphegesis*)

Claudii Ptolemaei, **Geographia (lib. 1-3)**, K. Müller (Ed.), Paris
1883. Claudii Ptolemaei, **Geographia (lib. 4-8)**. Ed. C. F. A.
Nobbe I-II. Leipzig 1845. Reprinted in Hildesheim 1966.

Berggren, J. Lennart, and Alexander Jones (2000), **Ptolemy's
Geography: An Annotated Translation of the Theoretical
Chapters**, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Claudius Ptolemy, **The Geography of Ptolemy**, translated and
edited by Edward Luther Stevenson (New York, 1932, repr. 1991).
[http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/reference/ptolemy/
index.htm](http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/reference/ptolemy/index.htm).

RE *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft
in alphabetischer Ordnung*, ed. by August Friedrich von Pauly,
Christian Walz, Wilhelm Sigismund Teuffel. Stuttgart.

Redaks. Redaksiyon

RevArch. *Revue Archéologique*

Res Gest. (=Res Gestae)

Res Gestae (1967), **The Achievements of the Divine Augustus**,
with an Introduction and Commentary by P. A. Brunt and J. M.
Moore, London and New York: Oxford University Press.

Res Gestae (2009), **Monumentum Ancyranum/Ankara Anıtı**
(Çev. Ç. Dürüşken), Ankara: Kabalcı Yayınları.

RhM *Rheinisches Museum für Philologie*. Frankfurt am Main.

Sall. *Hist.*

(Sallustis, *Histories*).

Sallust, with an English Translation by J. C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb), 1921.

Sallust, **The Histories**, translated with introduction and commentary by P. McGushin vol. I (1992), vol. II. (1994), Oxford: Cambridge University Press.

Sallust, **Catiline's Conspiracy, The Jugurthine War, Histories**, translated with an Introduction and Notes by W.W. Batstone, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).

Sall. *Iug.*

(Sallustis, *Bellum Iugurthinum*)

Sallust, with an English Translation by J. C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb), 1921.

Sallust (1963), **Iugurthine War**, translated with an introduction by S.A. Handford, Oxford and New York: Penguin Books.

SEG

Supplementum Epigraphicum Graecum (1-25 Leiden 1923; 26-7 Alphen 1979-80; 28 vd. Amsterdam 1982.

SHA

Scriptores Historiae Augustae, with an English translation by D. Magie, I-III, London, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press (Loeb), 1921-1932.

SHA *Ant. Pius* (=Scriptores Historiae Augustae, *Antoninus Pius*)

SHA *Aurel.* (=Scriptores Historiae Augustae, *Aurelian*)

SHA *Carac.* (=Scriptores Historiae Augustae, *Caracalla*)

SHA *Carus*, (=Scriptores Historiae Augustae, *Carus*)

SHA *Claud.* (=Scriptores Historiae Augustae, *Claudius*)

SHA *Comm.* (=Scriptores Historiae Augustae, *Commodus*)

SHA *Gord.* (=Scriptores Historiae Augustae, *Gordianus*)

SHA *Gall.* (Scriptores Historiae Augustae, *Gallianus*)

SHA *Hadr.* (=Scriptores Historiae Augustae, *Hadrianus*)

Historia Augusta (2011), **Hadrianus**, (çev. Recai Tekoğlu), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SHA *M. Ant.* (Scriptores Historiae Augustae, *Caracalla*)

SHA *Marc* (=Scriptores Historiae Augustae, *Marcus Aurelius Antonius*)

Historia Augusta (2002), **Filozof-İmparator Marcus Aurelius Antonius**, (Giriş, çeviri ve açıklamalarla haz. Ç. Menzilcioğlu), İstanbul: Ark. San.

SHA *Pert.* (Scriptores Historiae Augustae, *Pertinax*)

SHA *Prob.* (Scriptores Historiae Augustae, *Probus*)

SHA *Sev.* (Scriptores Historiae Augustae, *Septimius Severus*)

SHA *Sev. Alex.* (Scriptores Historiae Augustae, *Severus Alexander*)

Scylax *periplus* (Scylax, *Periplous*),

Pseudo Scylax (2011), **Pseudo Skylax's Periplous, The Circumnavigation of the Inhabited World**, by Graham Shipley Text, Translation and Commentary, Malbourne: Bristol Phoenix Press.

Pseudo-Skylaks (2012), "Pseudo-Skylaks: Periplous", (Çev. Murat

Arslan), **MJH**, II (1), 239-257.

SIG *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. Ed. W. Dittenberger, et al.

I-IV, Leipzig 1883-1924.

SNG Black Sea *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX, The British Museum. Part 1: The Black Sea*, London 1993.

Str. *Satir.*

Strab. (=Strabon, *Geographika*),

Strabo (1917-1932), **The Geography of Strabo**, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

Strabon (2005), **Antik Anadolu Coğrafyası: Kitap XII-XIII-XIV**, (Çev. A. Pekman), 5. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Strabon (1964), **Geografiya: v 17 knigah**, Perevod, stat'ya i kommentarii G. A. Stratanovskiy, Moskva: İzd. Nauka.

Strabons, (2004), **Geographika, Band 3, Buch IX–XIII: Text und Übersetzung**, F. Radt (Ed.), Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Suet. (Suetonius, *De Vitae Caesarum*).

Suetonii (1907), **De vitae Caesarum Librii VIII**, M. Ihm (Eds.), Leipzig: Teubner.

Suetonius, (1997-1998), **Suetonius, I-II**, with an English translation by J. C. Rolfe, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

Suetonius (2000), **Lives of the Caesar**, translated with an Introduction and Notes by C. Edwards, Oxford and New York:

Oxford University Press.

Suetonius (2003), **The Twelve Caesars**, translated by R. Graves; Revised with an Introduction by M. Grant, London and New York: Penguin Books.

Suetonius (2008), **On iki Caesar'ın Yaşamı**, (Latince'den çev. Fafo Telatar – Gül Özaktürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Caes (=Caesar)

Calig. (=Caligula)

Claud. (=Claudius)

Dom. (=Domitianus)

Galba (=Galba)

Nero (=Nero)

Otho (=Otho)

Tiber. (=Tiberius)

Tit. (=Titus)

Vesp. (=Vespasianus)

Vitell. (=Vitellius)

Tac. *ann.*

(Tacitus, *Annales*).

Tacitus (1931), **Histories, Books IV-V**, with an English translation by C. H. Moore and J. Jackson, London: Harvard University Press (Loeb).

Cornelii Taciti (1963), **Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri**, Recognovit Brevique Adnotatione Critica Instruxit C. D. Fisher,

Oxford and New York: Clarendon Press (OCT).

Tacitus (2003), **The Annals & The Histories**, with an English translation by A. Church, W. Brodribb, S. Foote, United States America: Modern Library.

Tacitus (2008), **Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero**, translated by J. C. Yardley, with an Introduction and Notes by Anthony A. Barrett, Oxford and New York: Oxford University Press

Tacitus, (2004), **The Annales of Tacitus**, translated, with Introduction and Notes, by A. J. Woodman, Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.

Tacitus (1996), **The Annal of Tacitus**, Cambridge Classical Text and Commentary, (Ed. A.J. Woodman and R. H. Martin), Oxford and New York: Cambridge University Press.

Tac. *Hist.*

(Tacitus, *Historiae*).

Cornelii Taciti (1963), **Historiarvm Libri**, Recognovit Brevique Adnotatione Critica Instruxit C. D. Fisher, Oxford and New York: Clarendon Press (OCT).

Tacitus (1931), **Histories, Books IV-V**, with an English translation by C. H. Moore and J. Jackson, London: Harvard University Press (Loeb).

Tacitus (1962), **The Histories I-III**, with an English translation by C. H. Moore, London: Harvard University Press (Loeb).

Tacitus (2008), **The Histories**, translated by W. H. Fyfe, revised and Edited by D. S. Levene, Oxford and New York: Oxford University Press.

Tac. *Germ.*

(Tacitus, *De Origine et Situ Germanorum*)

Tacitus (1914), **Agricola, Germania, Dialogus**, London, with an English translation by M. Hutton and W. Peterson; Revised by M. Ogilvie, E. H. Warmington and M. Winterbottom; Cambridge and Mass.: Cambridge University Press. (Loeb).

Tacitus (1975), **Opera Minora**, R. M. Ogilvie and M. Winterbottom (Eds.), Oxford and New York: Clarendon Press. (OCT).

Tacitus (2006), **Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yerleri**, (Latince'den çeviren M. Hatapkapulu), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

TAD *Türk Arkeoloji Dergisi*

TAPS *Transactions of the American Philological Association.*

Them. Orat. (=Themistos, *Orationes*)

Themistii (1832), **Orationes ex codice mediolanensi**, W. Dindorf (Ed.), Oxford and New York: Harvard University Press.

Themistius (2000), **The Private Orations of Themistius**, translated, annotated, and Introduced by R. J. Penella, London: University of California Press.

Theophr.Hist.Plant. (Theophrastus, *Historia Plantarum*).

Theophrastus (1968), **Enquiry into Plants**, with an English translation by A. Hort, I-II, London, Cambridge and Mass.: Harvard University Press (Loeb).

Thuc. (=Thucydides, *Historiai*).

Thucydides (1919-1923), **History of the Peloponnesian War**, with an English translation by C. F. Smith, I-IV, Oxford and New York: Harvard University Press (Loeb).

Thucydides (2009), **The Peloponnesian War**, A new translation by Martin Hammond with an Introduction and Notes by P. J. Rhodes, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).

Thukydides (2010), **Peloponnessos Savaşları**, (Antik Yunanca aslından çeviren Furkan Akderin), İstanbul: Belge Yayınları.

TİD *Tarih İncelemeleri Dergisi*

TTK *Türk Tarih Kongresi*

TTKKong. *Türk Tarih Kurumu Kongresi*

TTKY Türk Tarih Kurumu Yayınları

Vall. Flac. (= C. Valerius Flaccus, *Argonauticon*)

Valerius, Flaccus (1939), **Argonautica**, with an English translation by W. J. H. Mozley, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

vd. Ve devamı

vdd. Ve devamının devamı

VDI *Vestnik Drevney İstorii*. Moskva.

Vell. (=Velleius Paterculus, *Historia Romana*).

Velleius Paterculus (2011), **Roman History: From Romulus and the Foundation of Rome to the Reign of the Emperor Tiberius**, translated, with introduction and notes by J. C. Yardley and A. A Barrett, United States America: Hackett Publishing.

Velleius Paterculus(1992), **Roman History**, with an English Translation by F. Shipley, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

- Ver. *Georg.* (=Vergilius, *Georgica*).
- Virgil (1966-67), **Eclogues, Georgics, Aenied, the Minor Poems**, with an English translation by H. Fairclough I-II, London, Cambridge, Mass: Harvard University Press (Loeb).
- WA World Archaeology,
- yak.* *Yaklaşık.*
- yy. Yüzyıl.
- Zon. (=Zonaras, *Epitome Historiarum*)
- Ioannis Zonarae, **Epitome Historiarum**, ed. Dindorf (Ed.), vol. I-VI, 1868-1875, Stuttgart-Leipzig: Teubner.
- Zonaras (2009), **The History of Zonaras: from Alexander Severus to the Death of the Theodosius the Great**, translation by T. M. Banchich and E. N. Lane; Introduction and Commentary by Thomas M. Banchich, London and New York: Routledge.
- Zos. *Nov. Hist.* (=Zosimos, *Nea Historia*).
- Zosime (1971), **Histoire Nouvelle, t. 1 (livres I et II)**, F. Paschoud (Ed.), Paris: Les Belles Lettres/Bude.
- Zosimos (1982), **New History**, A translation with Commentary by R. T. Ridley, Australia: Sydney University Press.
- ZPE *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
- ZVORAO *Zapiski Vostočnogo otdeleniya Rossiyskogo Arheologičeskogo Obščestva*. Petersburg.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

Türkiye'nin diğer bölgelerine nazaran alan olarak Karadeniz Bölgesi, zaman olarak da Hellenistik ve Roma dönemleri, yapılan tarih çalışmalarının en zayıf halkasını oluşturmaktadır. Bölge hakkında Ortaçağ'dan itibaren Yeni, Yakınçağ ve Cumhuriyet Tarihi dönemlerine ait kesintisiz bir bilgiye sahibi olmamıza rağmen, Hellenistik ve Roma dönemleriyle ilgili veriler oldukça azdır, bu alanda yapılan arkeolojik ve yazılı araştırmalarda sınırlı sayıdadır. Karadeniz Bölgesi'nin antikçağı ile alakalı yapılan çalışmalarda karşılaşılan bir başka problem ise kaynak dil sorunudur ve bu tez konusunun hazırlanmasında başvurulan temel kaynak dilleri Hellen ve Latince'dir. Bu çalışma hazırlanırken kaynakların orijinal nüshaları değil, Türkçe, İngilizce, Almanca, bazen de Rusça gibi çağdaş dillerde yapılmış tercüme kullanılmıştır. Çağdaş dillere tercümesi bulunmayan bir takım önemli kaynakların değerlendirilmesinde ise bu alanda eğitim almış akademisyenlerin yardımına başvurulmuş ya da çeşitli makalelerden ve eserlerden faydalanılmıştır.

Hellen ve Roma tarihi ile ilgili edebi nitelikli kaynaklar oldukça çeşitlidir. Her ne kadar bu değerli eserlerin bir bölümü kaybolmuş, bir bölümü ise ancak fragmanlar şeklinde günümüze ulaşmış olsa da geriye kalan eserler, Hellen ve Roma dünyası hakkında doyurucu bilgiler içermektedir. Ayrıca o dönemin yazarları tarafından oluşturulan bu eserlerin günümüz batı dillerine çevrilen çeşitli edisyonları ve tercümeleri bulunmaktadır. Eskiçağ araştırmalarında bu edisyonların hazırlandığı üç yayım ön plana çıkmaktadır. Bunlar, *Oxford Classical Text (OCT)*, *Teubner* ve *Loeb*'dir. Bu yayımlardan çıkan edisyonlardan faydalanılarak yapılan tercüme ise oldukça fazladır. Hellen ve Roma dönemine ait edebi kaynakların en yaygın tercüme özellikle Loeb tarafından hazırlanmıştır. Ancak edisyon ve tercümenin dışında tanıtım ve kısa bir özetten oluşan Loeb serilerinin gözden geçirilmiş yeni baskıları daha güvenilirdir.

Hellen ve Roma tarihçilerinin eserlerinin tercümesini yapan bir başka yayım *Penguin*'dir. Söz konusu serinin en önemli özelliği, eserlerin İngilizce tercümesinin yanı sıra içinde küçük açıklayıcı notların bulunmasıdır ve bu notlar araştırmacılar için oldukça

faydalıdır. Antik edebi eserlerin tercümelerinin yapıldığı bir başka seri ise Oxford Üniversitesi tarafından yayınlanan *World Classical (OWC)*'dir. *World Classical*, *Penguin* serisine alternatif olarak çıkmıştır ve *Penguin* serisine göre daha kalitelidir. *World Classical* serisinden çıkan tercüme eserlerde daha fazla açıklayıcı bilgi notu vardır ve bunlar oldukça güvenilirdir. Özellikle serinin son dönemlerinde çıkan yayınları bu alanda tanınmış, uzaman kişiler tarafından hazırlanmıştır. Bahsi geçen yayınların dışında yine *Landmark of World* ile *Ari and Phillips* serisi de oldukça tanınmış yayımlardır.

Antik edebi eserlerin Türkçe tercümeleri ise daha yeni yeni ortaya çıkmaya başlamıştır. Türkiye'de bu tercümelemlerle ilgilenen yayınevleri arasında; Arkeoloji ve Sanat, Alfa, Kabalcı, Odin ve Türk Tarih Kurumu'nu sayabiliriz. Antik edebi kaynakların Rusça tercümeleri de oldukça başarılıdır. Rusya'da yapılan tercüme eserlerin büyük bir bölümünde geniş bir yorum ve değerlendirme kısmı bulunmaktadır. Rusya'da Hellen ve Roma tarihçilerinin eserlerini tercüme eden yayınevlerinin başında NAUKA yayıncılık gelmektedir. Bunun dışında Rusya'nın en bilinen dergilerinden biri olan *Vestnik Drevnej İstorii*'nin farklı sayılarında antik edebi eserlerin Rusça tercümeleri yer almaktadır.

Bu tez çalışmasında Hellenistik ve Roma dönemlerinde Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler incelenirken, yukarıda ifade edilen yayınevleri tarafından tercüme ettirilen Hellen ve Roma historiograflarından faydalanılmıştır. Fakat burada dönem olarak yaklaşık 700 yıllık uzun bir zaman dilimi ele alındığı için kaynak olarak da oldukça geniş bir literatür incelenmiştir. Karadeniz Bölgesi'nin tarih ve coğrafyasından söz eden 50'den fazla Hellenistik ve Roma dönemlerine ait kaynak bulunmaktadır. Bunlar içinde Herodotos'un *Historiae* adlı eserinin III. ve IV. kitapları, Ksenophon'un *Anabasis*'i, Strabon'un, *Geographika*'sı, Arrianus'un *Arriani Periplus Ponti Euxini* çalışması, Memnon'un parçalar halinde günümüze gelmiş *Peri Herakleia*'sı (Herakleia Pontike Tarihi), Appianos'un, *Rhomaika* isimli eserinin XII. kitabı, doğrudan Pontos Bölgesi ile ilgilidir. Bunların dışında dolaylı olarak Pontos Bölgesi'nden bahseden birçok Hellen ve Roma kaynağı daha bulunmaktadır. Bu kaynakların önemli bir kısmı aşağıda ayrıntılı bir şekilde tanıtılmaktadır.

A) Hellen ve Roma Kaynakları

Homeros (MÖ 8. yüzyıl): En eski antik kaynaklardan biri olan Homeros'un yaşamı hakkında elimizde çok az bilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte onun MÖ VIII. yüzyılda yaşadığı ve yurdunun da Smyrna (İzmir) olduğu kabul edilmektedir (Thomson, 1991 II: 299). Homeros'un en önemli iki eseri *Ilias* (İlyada) ve *Odysseia* adlı kahramanlık Onun bu sözlü eserleri bir süre sonra *arkhon* Solon ve *tiran* Peisistratos zamanında (MÖ VI. yy) yazılı hâle getirilmiştir (Sharrock ve Ash, 2002: 3). Homeros'un Ilyada adlı eserinin konusu, Hellas'ta güçlü bir krallık kurmuş olan Akhaia'lılar ile Troia'lılar arasında MÖ XIII. yüzyılın sonlarında vuku bulan savaştır. Homeros'un diğer eseri *Odysseia* ise, ünlü kahraman Odysseus'un Troia Savaşı'ndan sonra yurdu Ithaka'ya dönüşü ve bu sırada başından geçen olayları konu almaktadır (Beye, 1997: 220 vd.). Bu tez çalışmasındaki Pontos terminolojisi kısmında Homeros'un eserlerinden faydalanılmıştır. Çünkü *Ilias* ve *Odysseia*, "Pontos" kelimesinin ilk geçtiği kaynak eserler arasındadır (Hom. *Il.* I. 350; *Il.* 145; 201; 613; 665; *IV.* 276; *V.* 771; *VI.* 219 *etc.*).

Homeros'un *Ilias* ve *Odysseia* adlı Hellen eserlerinin Teubner, OCT ve Loeb edisyonları olduğu gibi, birçok da tercümeleri bulunmaktadır. Homeros'un en önemli tercümelerinden biri Murray (*Il.* 1925; *Od.* 1919) tarafından İngilizceye çevrilen Loeb baskısıdır. Bunun dışında Rieu tarafından tercüme dilen Penguin ve Fitzgerald'ın Oxford World Classical'den çıkan *Ilias* ve *Odysseia* tercümeleri de oldukça kalitelidir. Homeros'un eserlerinin Türkçeye tercümesi ise Koçak (*Il.* 2009) ve Erhat (*Od.* 2009) tarafından yapılmıştır. Bu tez çalışmasında Türkçe yayın olmasından dolayı Koçak ve Erhat'ın tercümeleri kullanılmıştır.

Herodotos (MÖ yak. 484-yak.424): Halikarnassos doğumlu Herodotos, tarihin babası olarak bilinmektedir. Bu deyim Cicero'ya (*Leg.* I. 5) kadar gitmektedir. Onun çalışması *Historiai* (Araştırmalar) olarak adlandırılmaktadır, ancak söz konusu eser günümüzde "Herodotos'un Tarihi" olarak bilinir (Tekin, 2008: 26). Eserin tam olarak ne zaman yazıldığı bilinmese de Eusebius, onun MÖ 468-467 yıllarında tanınmaya başladığını bildirmektedir. Dolayısıyla eserini bu dönemlerde yazmış olmalıdır. Herodotos'un eseri Ionia diyalektiğinde yazılmıştır ve kendisinden sonra gelen gramerciler tarafından dokuz kitapta toplanmıştır (Dickey, 2007: 53). Ana teması herhangi bir olaydan daha fazla Avrupa tarihine yön veren ve 480'li yıllarda gerçekleşen Akhemenid'lerle

Hellenler arasındaki mücadelelerdir. İlk dört kitap Akhemenid gücünün yavaş yavaş büyümesini, Akhemenid'ler tarafından Lydia, Babil, Mısır'ın fetihlerini, İskitya ve Libya içlerine doğru gerçekleşen Akhemenid seferlerini işlemektedir. Beşinci kitapla birlikte İonia Ayaklanması ve Sardeis'in yakılması konusuna gelinmektedir. Bu olaylar da Hellas'a Akhemenid saldırılarının düzenlenmesine yol açmıştır. Altıncı kitap İonia kentlerinin cezalandırılmasını ve ilk Akhemenid hâkimiyetini işlemektedir ve Marathon zaferiyle son bulmaktadır. Geriye kalan bölümlerde Kserkses'in Yunanistan anakarasına seferi ve sonuçları kaydedilmektedir (Grant, 1995: 5; Sharrock ve Ash, 2002: 3).

Herodotos eserinde bir taraftan MÖ V. yüzyılda Anadolu'nun tarihi ve coğrafyası ile ilgili önemli bilgiler verirken, diğer taraftan Akhemenid İmparatorluğu döneminde Pontos Bölgesi'nin siyasi ve ekonomik durumunu gözler önüne sermektedir. Herodotos ayrıca Karadeniz Havzası ve bu havzada yaşayan otokton halklar hakkında da dikkate değer bilgiler vermektedir (Hdt. III. 90; 94; VII. 78). Özellikle Herodotos'un IV. kitabında Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskit halkları ve İskit coğrafyası ile ilgili sunduğu detaylar, bu tez çalışmasında oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Hdt. IV. 9; 17-21; 47; 53-56; 71-76; 101 *etc.*). Öyle ki eser, bu çalışmanın Birinci Bölümü içinde yer alan Pontos'un tarihi coğrafyası hakkında bilgi veren en önemli kaynaktır.

Hude (1963) tarafından hazırlanan OCT edisyonu, Rose (1987-1997)'nin Teubner edisyonu ve Godley (1975)'in Loeb edisyonu, Herodotos'un *Historiai* adlı eserinin başlıca edisyonlarıdır. Bu edisyonların Türkçe dâhil birçok dilde tercümesi bulunmaktadır.ⁱ Herodotos'un ilk bilinen tercümesi Godley (1975) tarafında yapılmış olan Loeb baskısıdır. Yine Herodotos'a ait en eski tercümelere biri Sayce (1883)'ye aittir.ⁱⁱ Türkçe tercüme içinde en ciddi yayın Ökmen (2004) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada yeni baskı olması ve içerisinde Herodotos'un tarihçiliği, eserinin değerlendirmesi gibi bazı önemli değerlendirmelerin bulunmasından dolayı Selincourt'un 2003 yılında yeniden gözden geçirerek yayınladığı tercüme kullanılmıştır.

Thukydides (MÖ 460-399): Thukydides, Atinalı soylu bir ailenin çocuğudur. İyi bir eğitim gördükten sonra Peloponnesos Savaşlarına (MÖ 431-404) katılmış, ardından

ⁱ Herodotos'un *Historiai* adlı eserinin I-IV. kitapları Asheri, Llyod ve Corcella (2007) tarafından yorum ve değerlendirmesi yapılarak yayınlanmıştır. Herodotos'un VI. kitabının yorum ve değerlendirmesi ise Scott (2005) tarafından hazırlanmıştır. Herodotos'un I., II., VII. ve VIII. kitaplarının değerlendirmesi için bkz. Finley, 1959.

ⁱⁱ Sayce (1883)'nin bu eseri Herodotos'un ilk üç kitabının tercümesidir.

Atina'da kendisinin katılmadığı bir mahkemede yargılanmış ve sürgün edilmiştir. Thukydides sürgün yıllarında yaşamını Peloponnesos Savaşları'nı konu alan eserini yazmak amacı ile belge toplamaya adanmıştır. Yazarın konu aldığı "Peloponnesos Savaşları" dışında başka eseri yoktur. Kitabın özgün bir adı bulunmamasına rağmen modern araştırmacılar tarafından kitaba bu ad verilmiştir. Fakat edisyonlarda genellikle *Historiai* olarak geçmektedir. Kitap aslında tamamlanmamıştır. Muhtemelen ölümü nedeniyle kitabın yarım kaldığı düşünülmektedir. Daha sonra Ksenophon, *Hellenika* adlı kitabında Thukydides'in eserine kaldığı yerden devam etmiştir (Sharrock ve Ash, 2002: 62-63).

Thukydides, kendinden önce gelen tarihçilere göre tarih bilimine birçok yenilik kazandırmıştır. Bu yeniliklerden en önemlisi tarihsel monografyayı oluşturmasıdır. Yani tarihte belli bir konuyu seçerek bu konuyu anlatmasıdır. Ayrıca kronolojiye önem vermesi, olayları neden-sonuç ilişkisiyle değerlendirmesi ve doğaüstü olaylardan söz etmemesi, Thukydides'in tarih bilimine kazandırdığı en büyük yeniliklerdir (Tekin, 2007: 26).

Bu tez çalışmasının Birinci bölümdeki Pontos terminolojisinin açıklanmasında Thukydides'in eserinden faydalanılmıştır. Thukydides'in bu Hellenice eserinin OCT, Teubner ve Loeb edisyonları vardır. Bu edisyonlardan yapılmış birçok tercüme bulunmaktadır. Bunlar arasında Smith (1919-1921) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısı, araştırmacılar için oldukça değerlidir. Türkçe tercümesi ise Akderin (2010) tarafından yapılmıştır.ⁱⁱⁱ Ayrıca bu tez çalışmasında Martin (2009)'in tercümesi de kullanılmıştır. Çünkü bu tercümenin içerisinde bazı önemli tanıtım ve notlar bulunmaktadır.

Ksenophon (MÖ 430-355): Herodotos ve Thukydides'ten sonra en eski ve en önemli Hellen tarihçilerinden biridir. Peloponnesos Savaşı'ndan sonra Batı Anadolu Satrabı Kyros'un, ağabeyi Akhamenid Kralı II. Artakserkses'i tahtan indirip onun yerine geçmek için yaptığı sefere katılmıştır. Ksenophon, MÖ 401'de katıldığı bu sefer sonunda *Kyrou Anabasis* (Anabasis) adlı eserini meydana getirmiştir. Ksenophon eserlerini hangi tarihten itibaren kaleme aldığı tam olarak bilinmemektedir. Ksenophon'un Sparta kralı

ⁱⁱⁱ Thukydides'in eserinin birçok dilde çevirisi bulunmaktadır. Thukydides'in son dönemde yapılan tercümelemlerden mesela bkz. Connor, 1984; Cawkwell, 1997; Rhodes, 2009. Thukydides'in kitabının tanıtımı ve değerlendirmesi için bkz. Simon, 1991; Zagorin, 2005. Ayrıca yazarın I., II., III., VII. ve VIII. kitaplarının değerlendirmesi için bkz. Finley, 1959: 218 vd.

Agesilaos'la MÖ 399'da çıktığı Asya seferinden döndükten sonra, Skillous'ta kendisine tahsis edilen çiftlikte eserlerini vermeye başladığı kabul edilmektedir. Burada 20 yıl kalan Ksenophon, MÖ 371'de savaş yüzünden bu çiftlikten ayrılmak zorunda kalır. Eserlerini de bu 20 yıl içinde yazdığı düşünülmektedir.

Ksenophon'un "Anabasis" adlı eserinin konusu, Akhamenid kralı Kyros'un emrinde 10,000 Hellen askerinin Batı Anadolu'daki Sardes'ten başlayarak Güney Mezopotamya'daki Kunaksa'ya kadar varan ve burada Akhamenid Kralı II. Artakserkses'e karşı verilen meydan savaşıyla başlamaktadır. Eser, Kyros'un savaş meydanında ölümü ve Hellen askerlerinin tek başlarına Anadolu içlerinden geçip kuzeydoğuya yürüyerek Karadeniz kıyılarından anayurtlarına dönerken yaşadıkları akıl almaz serüvenlerden bahsetmektedir. Ksenophon'un bizzat görüp yaşadıklarını kalem aldığı bu eser, günlük yada anı defteri mahiyetindedir (Grant, 1995: 8; Sharrock ve Ash, 2002: 62-63). Bununla birlikte Ksenophon'un "Anabasis" adlı eserinde, yaşanan olayların iç yüzü, gerçek nedenleri, ayrıntıları ve birbirleri ile olan bağlantıları üzerinde durulmaz. Olaylar günlük akış içinde o gün yaşanan gelişmelerle sınırlıdır (Tekin, 2008: 27-28).

Bu eser, Pontos Bölgesi'nin tarihi coğrafyası, bölgenin otokton halkları, bu halkların gelenek ve göreneklerini ayrıntılı olarak anlatan Kuzeydoğu Anadolu tarihi için en temel kaynaklardan biridir. Özellikle bu tez çalışmasında, Karadeniz'in tarihi coğrafyası (*Anab.* IV. 8. 3; V. 4. 26; V. 4. 29; V. 5. 1) ve Pontos Bölgesi'nde yaşanan ekonomik gelişmelerin anlatıldığı bölümlerinde (*Anab.* IV. 8. 17-22; V. 5. 1), bu esere sürekli atıfta bulunulmuştur. Ksenophon'un bu Hellenice eserinin OCT, Teubner ve Loeb edisyonları vardır. Bu edisyonlardan yapılmış birçok tercüme bulunmaktadır. Bunların başında Brownson (1968)'un Loeb baskısı gelmektedir. Bunun dışında yapılmış en önemli tercümelere biri de Oxford World Classical serisinden çıkan Waterfield (2005)'in İngilizce çevirisidir. Ksenophon'un Anabasis adlı eserinin iki önemli Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Bunlar Yarılgış (2011) ile Gökçöl (1998)'ün tercümeleridir.^{iv} Bu çalışmada Türkçe tercümelere dışında içinde önemli açıklama ve notların bulunduğu Waterfield'in eseri kullanılmıştır.

Ksenophon'un bir diğer önemli eseri *Hellenika* (Yunan Tarihi)'dir. Yedi kitaptan oluşan bu eser; Hellen tarihinin tam yarım yüzyıllık bir dönemini kapsamaktadır. MÖ

^{iv} Ksenophon'un Anabasis adlı eserin tanıtımı için bkz. Finley, 1959: 381 vd.

411'den başlayarak MÖ 361 tarihinde vuku bulan Mantinea Muharebesi'ne kadar Hellas ve Anadolu'da geçen olaylar anlatılmaktadır. Bazı elyazmalarında bu eser "Thukydides tarihinin son kısmı" diye ele alınmaktadır. Bu eserde olaylar yıllara bölünmüştür ve kronolojik sırayla işlenmiştir.^v Bu çalışmada Sinanoğlu (1999)'nun Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

Demosthenes, (MÖ 384 - MÖ 322): Atinalı ünlü bir politikacı olan Demosthenes, Atina'da doğmuştur. Kekeme olan Demosthenes uzun zaman aksaklığını giderebilmek için ağzına çakıl taşları koyarak konuşma pratikleri yapmış ve nutuk yazarlığına merak salmıştır. Bu konudaki çalışmaları sırasında akıl hocası Isaios onu takip etmiştir. Davaları olanlara istenilen biçimde savunmalar hazırlamış ve böylelikle hem tanınmış hem de ünlü nutuklara sahip olmuştur. Atina'nın başına geçtiğinde de halkı III. Aleksandros'un babası II. Philippos'un hâkimiyetine karşı çıkmak ve halkı ona karşı kıskırtmak için de nutuklar hazırlamış ve bizzat halka bunları kendi iletmıştır (Sharrock ve Ash, 2002: 99-100). Demosthenes *Against the Law of Leptines* adlı söylevini MÖ 354'te hazırlamıştır.

Bu Hellenic metnin OCT, Teubner ve Loeb edisyonları bulunmaktadır. Bu tez çalışmasının İkinci Bölümü'ndeki Makedonya Krallığı ve *Diadokhos*'lar dönemi ile ilgili kısımlarında Demosthenes'in eserine atıfta bulunulmuştur ve Vince (1970)'nin Loeb tercümesi kullanılmıştır.

Theophrastos (MÖ yak. 370-287): Theophrastos, Lesbos'ta (Midilli Adası) Erosos kentinde doğdu. Aristoteles'in öğrencisi aynı zamanda dostuydu. Aristoteles'in MÖ 322'de ölümü üzerine Atina'da Gezimci (*peripatik*) Okul'un başına geçti. Theophrastos'un Makedonyalı Aleksandros'un generallerinden Kassandros (MÖ 305-297) ve Mısır kralı I. Ptolemaios Soter (MÖ 305-285) ile dost olduğu bilinmektedir. Pek çok farkı alanda çalışan Theophrastos, daha çok botanik dalında çalışmış bir doğabilimcidir. Theophrastos, 500'e yakın bitkinin morfolojik özelliklerini, birçoğunu da resimleyerek ortaya koymuş ve Atina'da bir botanik bahçesinde tıbbi bitkileri yetiştirmiştir. Pek çok yapıt ortaya koymuş olan Theophrastos'un en önemli çalışmaları dokuz kitaptan oluşan *Historia plantarum* (Bitkiler tarihi) ile altı kitaptan oluşan *de causis plantarum* (Bitkiler

^v Ksenophon'un *Anabasis* ve *Hellenica* dışında yayınlanmış diğer önemli eserleri: *Cyropaedia* (Kyros'un Eğitimi), *Apology Socrates* (Sokrates'in savunması), *Apomnemonemata Socrates* (Sokrates'in anıları), *Peri Puron* (Gelirler hakkında), *Agessilaos*, *Lakedaimonion Politeia* (Lakedaimonluların Devleti)'dir (Tekin, 2008: 28).

üzerine incelemeler)'dur (Howatson, 2013: 930-931). Theophrastos'un, eserlerini MÖ III. yüzyılın sonu ile MÖ II. yüzyılın başları arasındaki zaman diliminde yazdığı düşünülmektedir

Theophrastos'un *Historia plantarum* adlı çalışmasının en bilinen edisyonu Hort (1968) tarafından yapılan ve aynı zamanda tercüme olan Loeb baskısıdır. Theophrastos'un eserinde antikçağda Karadeniz çevresinden yetişen ve özellikle gemi yapımında kullanılan ağaçlar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada Hort'un Loeb tercümesi kullanılmıştır.

Rhodius Apollonius (MÖ 305-235): MÖ III. yüzyılda yaşamış şair Rhodius Apollonius aslen İskenderiyeli'dir. Apollonius, daha sonra anlaşmazlığa düştüğü Kallimakhos'un öğrencisiydi. Argonautların altın post (Golden Fleece) peşinde Kolkhis'egidiş ve dönüş yolculuğunu anlattığı dört kitaplık destanı *Argonautika*'nın İskenderiye'de beğenilmemesi üzerine Rhodos'a gitti. Yerleştiği ve vatandaşlığını aldığı Rhodos'ta MÖ 248 ya da 247'de *Argonautika*'yı elden geçirdi ve yeniden yayımladı (Beye, 1997: 30; Dickey, 2007: 62).^{vi}

Tıpkı Herodotos gibi hikâyeci bir anlatım tarzı sergilediği bu eserinde Apollonius, yarı gerçek yarı efsanelerden söz ettiği Karadeniz Bölgesi'nin tarihsel coğrafyası, bölgede yaşayan otokton halklar hakkında verdiği değerli bilgiler dolayısıyla çalışmamızda önemli bir yer tutmaktadır (*Argon.* II. 1000 vd; II. 1016 vd.). *Argonautika*'nın Fraenkel (1964) tarafından hazırlanmış OCT ve Seton (2006) tarafından hazırlanmış Loeb edisyonları bulunmaktadır. Ayrıca bu edisyonlardan yapılmış birçok tercüme eser vardır. Bunların başında Seton (2006)'un yapmış olduğu Loeb baskısı gelmektedir. Bir diğer önemli tercüme Hunter (2009)'in yapmış olduğu OWC serisidir. Fakat Green (2007)'in yapmış olduğu İngilizce tercümede eserin tanıtımı ve güzel de bir yorum bölümü bulunmaktadır. Bu çalışmada her üç eserden de faydalanılmıştır.

Polybios (MÖ 200-MÖ 120): MÖ 200 yılında Megalopolis'te (Arkadia) doğmuştur. Akhaia Birliği'nde önemli görevler almıştır. Daha sonra politik rehine olarak İtalya'ya getirilmiş ve burada 18 yıl yaşamıştır. Roma'da bulunduğu süre içerisinde P. Cornelius Scipio Aemilianus gibi önemli politikacı ve komutanlarla tanışmıştır (Champion,

^{vi} Papanghelis ve Rengakos editörlüğünde 2001 yılında Apollonius Rhodius ve eseri hakkında bir el kitabı yayınlanmıştır.

1997: 330-331). *Historiai* adlı eseri Hellen gözüyle yazılmış 40 kitaptan oluşan bir Roma Tarihi'dir. Eserinde MÖ 264-MÖ 146/144 yılları arasındaki dönemi ele almıştır. Eserin I.-V. kitapları (MÖ 216 yılına kadar) tümüyle, VI. kitap ise kısmen günümüze ulaşmıştır (Grant, 1995: 9 vd). Eserini MÖ 146'da Akhaean Savaşı'nın sonlanmasından sonra kaleme aldığı kabul edilmektedir. Antikçağ yazarlarından Poseidonios, Strabon, Sempronius Asellio, Coelius Antipater, Diodoros ve Appianos, Polybios'un eserinden faydalanmışlardır.

Polybios'un eserinde özellikle, Mithradates Krallığı dönemi ile ilgili sunulan bilgiler bu çalışmada oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Polybios'un eseri, Mithradates Krallığı'nın kuruluşundan (MÖ 302/3001) VI. Mithradates dönemine (MÖ 120-63) kadarki süreçte yaşanan siyasi olayları anlatan az sayıdaki kaynaklardan biridir.^{vii} Ayrıca Polybios'un eserinde, Geç Hellenistik ve Roma dönemlerinde Karadeniz halkları ile yapılan ticaret ve ticari ürünler hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır (Polyb. IV. 38. 4-6).

Yazarın bu Hellenice eserinin en önemli edisyonlarından biri W. R. Paton (1964 vd.) tarafından yapılmış Loeb baskısıdır.^{viii} Bunun dışında Bütner-Wobst (1993)'un Teubner edisyonu da bulunmaktadır. Bu edisyonların birçok dilde çevirisi olmasına karşın bu çalışmada Waterfiled (2010) tarafından İngilizceye tercüme edilen ve McGing tarafından tanıtımı ve dip notları oluşturulan OWC serisi kullanılmıştır.^{ix}

Marcus Tullius Cicero (MÖ 106-MÖ 43): MÖ 3 Ocak 106'da Arpinum'da doğan Cicero, atlı sınıfa mensup iyi bir aileden geliyordu. Cicero Geç Cumhuriyet Dönemi'nin aydın yazarlarından biri olarak tanınmaktadır.^x İlk askeri hizmetini iç savaşta, Büyük (*Magnus*) Pompeius'un babası Pompeius Strabon'un komutası altında yapmıştır. MÖ 76'da *questor*, MÖ 69'da da *aedilis* seçilmiştir. MÖ 66'da da *praetor* olmuş ve Mithradates VI Eupator'a karşı açılan savaşın yönetiminin Pompeius'a verilmesini

^{vii} II. Mithradates ve onun Sinope'yi kuşatması ile ilgili olarak bkz. Polyb. IV. 56; V. 88. 1-90; I. Pharnakes Dönemi ile ilgili olarak, Polyb. XXIII. 9-23; XXVII. 17; III. Mithradates Dönemi ile ilgili olarak Polyb. XXV. 2; XXVII. 17; V. Mithradates Dönemi ile ilgili olarak, Polyb. XXXIII. *etc.*

^{viii} Paton (1964 vd.), Polybios'un 1, 2, 4 ve 6. Kitaplarının tercümesini yapmıştır. Ayrıca Polybios'un I., II. ve IV. kitaplarının tanıtımı için bkz. Finley, 1959: 441 vd.

^{ix} Walbank (1957-1964), tarafından Polybios'un tüm kitaplarının yorumlaması yapılmıştır.

^x Cicero'nun Geç Cumhuriyet dönemi yazarlarından Cicero'nun Roma tarih yazıcılığındaki yeri ve önemi hakkında bkz. Yarrow, 2006: 24 vd.

sağlamıştır. MÖ 56 ile MÖ 46 yılları arasında *Orationes*^{xi} (Konuşma sanatı), *Epistulae* (Mektuplar),^{xii} *Legibus* (Kanunlar) ve *de Republica* (Devlet) gibi ünlü kitaplarını yazmıştır. Cicero'nun felsefe alanındaki başlıca eserleri ise *De Amicitia* (Dostluk), *Cato Maior* (İhtiyarlık), *Paradoxa* (Ahlak), *Academica* (Akademik Felsefe), *De Natura Deorum* (Tanrıların Doğası Hakkında), *De officiis* (Tanrıların Görevleri Hakkında)'tir (Özbay, 1994: 9-11). Cicero'nun *Provinciis Consularibus* (Eyaletler Hakkında) adlı söylevini 15 Temmuz MÖ 56'da vermiştir (Sharrock ve Ash, 2002: 198 vd.). Bu konuşma iki ana bölüme ayrılmıştır: Birinci bölüm görevlerin uzatılmasını isteyen Piso'nun yönettiği Syria ve Gabinus'un yönettiği Makedonia eyaletleriyle ilgilidir. İkinci bölüm ise bir süre daha yönetimde kalmayı arzulayan Caesar'ın yönettiği Gallia Eyaleti hakkındadır (Telatar, 2004: 9). Cicero'nun *Provinciis Consularibus* adlı eseri için bu tez çalışmasında Telatar (2004)'in Türkçe tercümesi kullanılmıştır. Cicero'nun *Orationes* ve *Epistulae* adlı eserlerinin OCT, Loeb ve Teubner edisyonları bulunmaktadır. Bu edisyonların Türkçe dâhil birçok dilde de tercümeleri vardır.

Cicero'nun *Pro Lege Manila / De Imperio Cn. Pompei* (Pompeius'un Yetkisi Hakkında) adlı söylevi, MÖ 66 yılında Gaius Manilius'un Anadolu'da Mithradates VI Eupator'a karşı yapılan mücadelenin yönetimine Pompeius'un getirilmesi için *Senatus*'a verdiği yasa önerisidir. Cicero'nun MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı bu eserde Roma'ya yiyecek ve gelir sağlayan Anadolu'nun yönetimini kaybetmenin kendileri için hiçbir şekilde iyi olmayacağını ortaya konulmuştur (Telatar, 2002: 3-4). Bu eser, Anadolu'nun, dolayısıyla Pontos Bölgesi'nin ekonomik ve jeo-stratejik önemini ortaya çıkarırken, Üçüncü Mithradates Savaşları sırasında Roma'nın ve Anadolu'nun siyasi durumunu gözler önüne sermesi bakımından da ayrıca önemlidir. Bu tez çalışmasında Telatar (2002)'in Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

Cicero'nun *Oratio Pro Rege Deiotaro* (Deiotaros'u Caesar'a karşı Savunma) adlı söylevi ise Cicero'nun Iulius Caesar'a karşı Galatya Kralı Deiotaros'un savunmasını içermektedir. Cicero bu eserini de MÖ I. Yüzyılın ikinci yarısında kalem almıştır. Burada bir dönem Pontos Bölgesi'ne hâkim olan Galat Krallığı'nın durumu hakkında bir takım

^{xi} Cicero'nun *Orationes* adlı eserin en önemli edisyon ve tercümeleri; Rackham (1959-1960)'ın Loeb baskısı ve Bellardi (1978-1996)'nin tercümesidir. Cicero'nun tarih yazıcılığı ve *Orationes* adlı eserinin değerlendirmesi için bkz. Woodman, 1988: 70 vd.

^{xii} Cicero'nun *Epistulae* adlı eserinin en iyi tercümeleri: Walsh (2008)'in OWC serisinden çıkan tercümesi ile Bailey (1995)'in Penguin serisinden çıkan tercümesidir.

siyasi bilgiler bulunmaktadır. Bu tez çalışmasında Özbay (2003)'ın Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır.

Cornelius Nepos, (MÖ 100-MÖ 25): Cornelius Nepos Hostilia'da doğdu ve ömrünün büyük bir bölümünü Roma'da geçirdi. Roma'da kaldığı süre boyunca herhangi bir kamu görevinde bulunmadı. Yaşamının tamamını edebiyata adanmış olan Cornelius Nepos'un çağdaşları Cicero, Atticus ve Catullus ile dost olduğu bilinmektedir.

Cornelius Nepos'un ilk eseri Cicero tarafından da kullanılmış olan *Chronica*'dır. Atinalı Apollodoros'un kaynaklarına dayanarak hazırlanmış olan bu kitap, günümüze ulaşmamıştır. En önemli eseri ise Plutarkhos'un *Bioi Paralleloi* (Parallel Yaşamlar) adlı eserinin bir öncüsü olarak kabul edilen *De Viris Illustribus* (Ünlü Komutanlar Hakkında)'tır (Stadter, 2007: 523). Nepos bu eserini yaşamının son yıllarında imparator Augustus (MÖ 27-MS 14) döneminde kaleme aldığı kabul edilmektedir. Çeşitli coğrafya ve şiir kitaplarıyla beraber *Exempla* (örnekler) adı verilen bir Roma tarihi kitabı da bulunmaktadır. Ancak bu eser de günümüze ulaşmamıştır. Cornelius Nepos'un *De Viris Illustribus* adlı eserine, bu tez çalışmasında Eumenes ve onun döneminde Pontos Bölgesi'nin durumu incelenirken başvurulmuştur.^{xiii} Cornelius Nepos'un bu eserinin en önemli edisyonu Rolfe (1966) tarafından yapılan Loeb baskısıdır. Bu çalışmada Rolfe (1966)'nin tercümesi kullanılmıştır.

Gaius Iulius Caesar (MÖ 100-44): İyi bir asker, iyi bir politikacı, aynı zamanda iyi de bir hatipolan Caesar'ın başarılarıyla dolu kariyeri MÖ 62'de *praetor* olmasıyla başladı. MÖ 59 yılında *consul* olan Caesar, MÖ 58-51 yılları arasında Gallia Eyaleti valiliği yaptı. Gallia Eyaleti valisi iken, Pompeius ile iktidar mücadelesine girdi ve MÖ 49-44 yılları arasında *diktatör* oldu. MÖ 44'te ise *Senatus* toplantısına giderken öldürüldü (Grant, 1996: 12).

Caesar'ın ilk eseri, MÖ 54 yılında yazdığı *De Analogia*'dır. Ayrıca MÖ 46 yılında tamamladığı *Iter* ve *Anicatones* adlı çalışmalarının da olduğu bilinmektedir. Ancak bu çalışmalar tamamen kaybolmuştur. Caesar'ın en ünlü eserleri, katılmış olduğu Gallia'daki seferde tuttuğu kayıtları içeren yedi kitaplık çalışması olan *De Bello Gallica* (Gallia Savaşları) ve üç kitaptan oluşan *De Bello Civili*'dir (İç Savaşlar). Yedi kitaptan oluşan *De*

^{xiii} Cornelius Nepos'un çalışmamızla ilgili kısımları için bkz. Corn Nep. *Eum.* II. 1; V. 1; XII vd.

Bello Gallica adlı eseri MÖ 43 yılı *consul*'u Hirtius tarafından bir cilt daha eklenerek sekiz kitap hâline getirilmiştir (Hall, 1996: 411; Riggsby, 2006: 272). Caesar'ın *De Bello Civili* adlı eserinin ise ilk bölümlerinin kaybolduğu düşünülmektedir. Bu nedenle daha sonraları Dionysius Vossius tarafından kitabın başına yönelik bir ek yazılmıştır (Sharrock ve Ash, 2002: 178 vd.).

Caesar'ın *De Bello Civile* ve *De Bello Gallia* adlı Latince eserlerin OCT, Teubner ve Loeb edisyonları bulunmaktadır. Bu edisyonların farklı dillerde birçok tercümesi vardır. *De Bello Civile*'nin en önemli tercümesi Paket (1914) tarafından yapılan Loeb baskısıdır. Bunun dışında OWC serisinden çıkan Carter (1997)'in tercümesi ve Penguin serisinden çıkan Gardner (1986)'in İngilizce tercümeleri oldukça önemlidir. Bu tez çalışmasında özellikle Loeb ve OWC serisi kullanılmıştır. Özellikle Roma Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanan iç savaşlar ve bunun Pontos Bölgesi'ne yansımaları konusunda Caesar'ın bu eserine sıkça başvurulmuştur. *De bello Gallica* adlı eserin en önemli tercümesi ise Edwards (1919)'ın hazırladığı Loeb baskısıdır. Bunun dışında Hammond (1996)'un OWC serisinden çıkan tercümesi ve Gardner (1982)'in Penguin serisinden çıkan tercümesi de oldukça başarılıdır.

Caesar'ın *De Bello Alexandrino* adlı eserin de ise Caesar'ın MÖ 47'de Roma'ya dönene kadar ki, Mısır'da, İspanya'da ve daha sonra Anadolu'da II. Pharnakes (MÖ 63-47)'e karşı yaptığı savaşlar anlatılmıştır. Fakat *De Bello Alexandrino* adlı eserin Caesar tarafından değil, *consul* Hirtius tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Bu yüzden eserin Loeb edisyonunda kitabın yazarı olarak hem Caesar'ın, hem de Hirtius'un adı geçmektedir (Hall, 1996: 411).^{xiv} *De Bello Alexandrino* adlı eser, bu tez çalışması içinde yer alan Caesar ile Bosporos kralı II. Pharnakes arasında yaşanan savaşlar hakkında bilgi veren en önemli iki kaynaktan biridir ve bu çalışmada Way (1955)'in yapmış olduğu İngilizce tercüme kullanılmıştır.

Gaius Sallustius Crispus (MÖ 87-MÖ 36): Sallustius MÖ I. yüzyılda yaşamıştı. Kuzey İtalya'daki Amiternum'da (San Vittorino) doğmuştu. Halk sınıfından varlıklı bir aileye mensuptu (Adler, 1973: 15). Felsefe ve edebiyatla uğraşmıştı. MÖ 55 ya da MÖ 54'te *quaestor*, MÖ 52'de *tribunus plebis* olarak görev yapmıştı. MÖ 50 yılında ahlak dışı

^{xiv} Caesar'ın *De Bello Alexandrino* adlı eserinde Bosporos Kralı II. Pharnakes ile Caesar arasındaki savaşlar için bkz. Caes. *Bell. Alex.* 34-41; 65-78.

davranışları nedeniyle *Senatus*'tan çıkarılmıştı. MÖ 49 yılında Pompeius ile Caesar arasındaki iç savaşta Caesar'ı desteklemiş, daha sonra Caesar'ın onayı ile yeniden *quaestor* ve ardından da *praetor* olmuştu. MÖ 48 yılında Caesar'ın Pharsalia (4 Ağustos 48)'taki zaferinden sonra yeniden *Senatus*'a girmişti. MÖ 47'de Caesar'ın yanında askeri hizmetlerde bulunmuş, MÖ 46 yılında *Africa Nova* (Numidia Eyaleti'nin) *proconsul*'ü olmuştu. MÖ 44'te Caesar'ın öldürülmesinden sonra ise tüm kamu işlerinden elini çekmişti(Mellor, 1999: 30 vd.; Sharrock ve Ash, 2002: 193 vd.).

Sallustius Roma tarihçiliği için bir dönüm noktasıdır. Çünkü Klasik Roma tarihçiliği Sallustius ile başlamaktadır. Sallustius'tan önce tarih yazarları ya yıllıklar biçiminde, ya da anı türünde eserler vermişlerdir. Bugünkü anlamda tarih yazan Sallustius'un eserleri tek tek olayları ya da kişileri ele alan monografiler biçimindeydi. *Bellum Iugurthinum* adlı eserinde Romalılar ile Numidia kralı Iugurtha (MÖ yak. 160-104) arasındaki savaşı anlatmıştır. Sallustius'un *deconiuratione Catilinae* adlı eserinin konusu ise, MÖ 63 yılında Cicero'nun *consul*'lüğü zamanında Catilina adındaki soylu sınıftan bir kişinin başlattığı ve başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanma girişimleridir. Sallustius, *deconiuratione Catilinae* adlı eserini MÖ 42-41'de yayınladı (Sharrock ve ash, 2002: 195). Yazarın *Historiae* adlı eseri ise beş kitaptan oluşmaktadır. Fakat bu eser de Hellen ve Roma dönemindeki birçok eser gibi tam anlamıyla korunamamıştır ve günümüze bu eserden dört söylev, iki mektup ve bir kaç parça kalmıştır. Bu fragmanların bir kısmı Servius gibi yorumcular ya da Nonius gibi gramerciler tarafından toplanmıştır. Bu yüzden Sallustius'un eserinin ne kadar orijinal olduğu ayrı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Sallustius'un eseri Sulla'nın ölümünden sonra, MÖ 78'deki olaylar ile başlar ve günümüze kadar ulaşan fragmanlarla birlikte MÖ 68'de sonlanır (Mellor, 1999: 32 vd.). Zira bu dönem Roma tarihi için oldukça çalkantılı bir süreci temsil eder. Ünlü köle ayaklanması Spartaküs'ün isyanı, Roma komutanı Sertorius'un Roma ile savaşı ve en önemlisi MÖ I. yüzyılda Romanın en büyük rakibi IV. Mithradates ile mücadeleler, Sallustius'un eserinde yer verdiği konular arasındadır. Sallustius'un bu eserini MÖ 44'te Caesar'ın öldürülmesinden sonra kaleme aldığı düşünülmektedir.

Bu tez çalışmasında Sallustius'un *Historiae* adlı eserinden özellikle MÖ 78-67 yılları arasındaki Mithradates Savaşları ile ilgili bölümde yararlanılmıştır. Özellikle bu eserin IV. kitabı içerisinde bulunan (*Hist. IV. 69 M; EM*) ve VI. Mithradates'in Parth kralı Phraates III Theos'a (MÖ yak. 71/0-58/7) gönderdiği mektup, o döneme ışık tutan en

önemli kaynaktır. Bu mektupta VI. Mithradates'in, Lucullus ve askerlerine karşı Parth kralı Phraates'ten yardım istemesini, Roma'nın bölgedeki emperyalist faaliyetlerini ve kendisinin bu emperyalist faaliyetlere karşı nasıl bir mücadele verdiğini yazmaktadır.^{xv} Sallustius'un *Historiae* adlı eserinin OCT, Teubner ve Loeb edisyonları bulunmaktadır. Sallustius'un en önemli tercümelerinden biri McGushin (1992/1994) tarafından yapılmıştır. McGushin (1992/1994), Sallustius'un *Histories* adlı eserini, tanıtım ve değerlendirme bölümü ile birlikte iki cilt halinde yayınlamıştır. İlk cilt 1992'de ikinci cilt ise 1994'te basılmıştır. Daha yeni baskısı olması dolayısıyla bu tez çalışmasında Sallustius'un W. Batstone tarafından 2010 yılında yapılan tercümesinden faydalanılmıştır.

Diodoros Siculus (MÖ 80-MÖ 29): Iulius Caesar'ın çağdaşı olan Sicilyalı Diodoros hakkında az şey bilinmektedir. *Bibliotheca Historike* (Tarihi Kitaplık) adlı eserin yazarıdır. Bu eser 40 kitaptan oluşan genel bir dünya tarihidir. Diodoros, anlatımına mitolojik zamanlardan başlar ve MÖ 60 yılına kadar (Caesar'ın Gallia'yı fethine kadar) gelir. Günümüze I-V, XI-XX kitapları ile diğer kitaplardan parçalar kalmıştır. Bu kitaplar Roma tarihi hakkında, özellikle MÖ 480-302 yılları için bazı yararlı bilgiler vermektedir. Antikçağdaki çoğu tarihçi gibi, Diodoros da pragmatik ve etik bir tarih görüşü sergilemiştir. Onun, çalışmalarında Ephorus'u ilham aldığı ifade edilmektedir. Yaşamının son 30 yılını seyahatler geçiren Diodoros, *Bibliotheca Historike* adlı eserini MÖ 60-MÖ 30 yılları arasında kalem almıştır.

Bu çalışmanın Birinci Bölümü içinde yer alan, Makedonya Krallığı ve *Diadokhos*'lar döneminde Pontos Bölgesi'nin genel durumu ile ilgili olarak Diodoros'un eserinesıkça başvurulmuştur.^{xvi} *Bibliotheca Historike*o dönemin en önemli kaynağı niteliğindedir. Bu çalışmanın birkaç edisyonu bulunmaktadır. İngilizce ve Hellence orijinal metnin bir arada bulunduğu ilk edisyonlardan biri Geer (1947) tarafından hazırlanmış olan Loeb baskısıdır. Fakat daha sonra Diodoros'un *Bibliotheca Historike* adlı eseri Teubner yayınevi tarafından yeniden gözden geçirilerek edisyonu yapılmıştır. Eserin Teubner edisyonunun I., II. ve III. ciltleri Vogel (1985) tarafından hazırlanmıştır; IV. V. ve VI.

^{xv} Sallustius (*Hist.* IV. 69 EM)'ta IV. Mithradates'in Parth kralına yazdığı düşünülen mektubun içeriğinin bulunduğu bölüm Adler (1973) tarafından tercümesi yapılarak ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Sallustius'un hayatı ve eserinin değerlendirmesi ile ilgili olarak da ayrıca bkz. Syme, 2002.

^{xvi} Diodoros'un eserinden Makedonya Krallığı ile ilgili faydalanılan kısımlar; Diod. XXII. 32-34; Diodoros'un eserinden *Diadokhos*'lar dönemi ile ilgili olarak kullanılan kısımlar ise; Diod. XVII. 2. 2; XVIII. 2. 4; XVIII. 3. 1; XVIII. 22; XIX. 4. 3. 48; 43, XX. 84.

ciltleri ise Fisher (1985) tarafından edit edilmiştir.^{xvii} Bu tez çalışmasında eserin Loeb tercümesi kullanılmıştır.

Strabon (MÖ 64-MS 19): Strabon MÖ 64 senesinde Amaseia’da doğmuştur ve varlıklı bir aileye mensuptur. Öğrenim görmek için Roma’ya gitmiştir. Anadolu, Mısır, Hellas, Aithiopia, Armenia ve Suriye’de uzun inceleme gezileri yaparak tüm Akdeniz dünyasını yakından tanıma fırsatı bulmuştur (Romm, 1997: 356).^{xviii} *Historika Hhyponnemata* (Tarihsel Notlar) ve *Geographika* adlı iki eseri vardır. *Historika Hhyponnemata* adlı eserinden günümüze yalnızca bazı fragmanlar kalmıştır. Eski dünya coğrafyası hakkında bilgi veren *Geographika* adlı eseri XVII ciltten oluşmaktadır ve yazarı asıl ünlü yapan eseri de budur. Strabon bu eseri meydana getirirken kendinden önce yaşamış olan birçok yazarın çalışmalarından faydalanmıştır. Bunlar arasında Eratosthenes, Arcestratus, Hipparkhos, Polybios, Posidonius en önde gelenlerdir (Kirby, 2001: 62). Augustus (MÖ 27-MS 14) ve Tiberius (MS 14-37) dönemlerinde yaşayan Strabon’un, eserlerini 57 yaşındayken MÖ 7’den itibaren yazdığı düşünülmektedir. Fakat Pekman (2005: XXI-XXII), Strabon (XII. 3. 29)’un eserinde MS 8’de Pythodoris’in eşi Arkhelaos’un ölümünden söz ettiğini belirterek, Strabon’un, eserlerini MÖ 7’den sonra yazmaya başladığı ve MS 17-19’e kadarki geçen süre zarfında tamamladığını ifade etmektedir. O zamanın bilinen dünyasının genel bir tasviri olan tarih, mitolojik, tıbbi ve matematikle ilgili konulara değinen eser, günümüz tarih ve coğrafya araştırmalarında önem taşımaktadır. Eserin VII. kitabında Karadeniz’in kuzeyi ele alınmaktadır; XII-XIII. ve XIV. kitapları ise Anadolu hakkında bilgi vermektedir. Eserin XII. kitabında Karadeniz Bölgesi’nin hem tarihi, hem de coğrafyası hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır (Dueck, 1999: 468 vd.). Bu kitap antik dönemde Karadeniz coğrafyasını ayrıntılı olarak anlatan en önemli eserdir. Strabon’un XI. kitabında Kafkasya ile Armenia bölgelerinin tarihi ve coğrafyası hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu tez çalışmasında da yer verilen antikçağda Karadeniz – Hazar Denizi transit yolu hakkında Plinius ile birlikte bilgi veren iki kaynaktan biridir. Zira bu yol MS I. yüzyıldan itibaren kullanılmadığı kabul edilmektedir. Çünkü bu ticaret yolu üzerinde Hazar Denizi ile Aral Gölü’nü birbirine bağlayan Özboy

^{xvii}Diodoros’un *Bibliotheke Historike* adlı eserinin, yakın dönemde parçalar halinde tercümeleri ve yorumlamaları yapılmıştır. Örneğin Green (2006), Diodoros’un Pers Savaşlarını anlattığı kitabının XI ile XIV. 34 arası bölümlerinin tercümesini yapmıştır. Ayrıca yine Green 2010’da *Bibliotheke Historike*’nin XI.-XII. 37 arası bölümlerinin tercüme ve yorumlamasını yapmıştır. Bunların dışında Stylianou (1998), *Bibliotheke Historike*’nin XV. Kitabını, Burton (1972) ise Diodoros’un I. kitabını yorumlamıştır.

^{xviii} Strabon’un kişiliği, çalışmaları ve Hellen tarih yazıcılığındaki yeri ve önemi hakkında bkz. Dueck, 2000.

Irmağı, daha sonraki dönemlerde kurutuğu bilinmektedir (bkz. 3.2.3.2). Dolayısıyla bu tarihten sonra bölgeye gelen seyyahlar bu ırmaktan ve ticaret yolundan söz etmemiştir. Bu yüzden Strabon'un hem eseri, hem de yaşadığı dönem bu çalışmada oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Strabon'un *Geographika*'sı, bu tez çalışmasında en çok başvurulanan kaynak eser olarak diğer edebi kaynaklardan öne çıkmaktadır. Bu çalışmada Anadolu coğrafyası (XII., XIII.ve XIV. kitaplar) için Pekman (2005) tarafından Türkçeye çevrilen tercüme kullanılmıştır. Armenia, Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey bölgeleri (VI. ve XI. kitaplar) ile ilgili bilgiler içinse İngilizce ve Hellenice metnin aynı kitapta olması dolayısıyla Jones'in (1917-1932) Loeb edisyonundan faydalanılmıştır.^{xix}

Titus Livius (MÖ 59-MS 17): Augustus döneminin tarih yazarı Livius, MÖ 59'da Patavium (Padua)'da doğmuştur. İlk eğitimini Padua'da gördükten sonra İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14) tarafından tarihsel anıtların ve belgelerin bulunmasıyla görevlendirilmiştir (Kirby, 2001: 132). Roma kentini ve oradaki koşulları kendi gözlemleriyle tanımış olmakla birlikte yaşamının büyük bir bölümünü doğduğu kentte geçirmiştir. Tek eseri *Ab Urbe Condita*'yı yazmaya kendini vermiş olan Livius, hiçbir kamu görevinde bulunmamış ve orduda da görev almamıştır. Livius'un *Ab Urbe Condita*'dan başka felsefi ve tarihi nitelikte diyalogları ve mektupları da vardı. Fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır (Grant, 1995: 15 vd.).

Augustus Dönemi yazarlarından olan Livius, MÖ 27 yılında yazmaya başladığı *Ab Urbe Condita* adlı eser ile ün kazanmıştır. Bu eserin tam olarak ne zaman bittiği bilinmemekle birlikte MÖ 10/9 yıllarında tamamlanmış olabileceği düşünülmektedir. Eserini zaman zaman ve bölüm bölüm yayınlamıştır. 142 kitaptan oluşan bu eser, yazarın amacını açıkladığı bir önsöz ile başlar ve zaman dilimi olarak da Roma'nın kuruluşundan, MÖ 9 yılına kadarki Roma tarihini kapsar. Livius'un eserinde asıl incelemek istediği Romalıların yaşantıları, gelenekleri, Roma'nın eriştiği büyüklük, imparatorluğu kurup

^{xix} Strabon'un *Geographika*'sındaki tüm kitaplarının en yeni edisyon ve tercümesi Radt (2002-2011) tarafından yapılmıştır. Radt bu eseri 10 ciltte toplamıştır. *Geographika* adlı eserin ilk ciltini 2002 yılında tamamlayan Radt, daha sonra her yıla bir cilt sığdırmayı başarmıştır. Bu devasa eserin ilk dört cildini Strabon'un tüm kitaplarının Hellenice nüshası ile Almanca tercümesi oluşturmaktadır. V., VI., VII ve VIII. ciltlerde metnin yorum ve değerlendirmesi bulunmaktadır. IX. ciltte *Epitome and Chrestomathy* adlı eserin Hellenice metni; X. ciltte ise tüm ciltlerin indeksi yer almaktadır. Ayrıca Stratanovskiy (1964) tarafından yapılan Rusça tercüme de oldukça başarılıdır. Bu tercüme içinde, aynı zamanda geniş bir yorum ve değerlendirme kısmı da bulunmaktadır.

geliştiren insanların hem savaştaki, hem de barıştaki başarılarıdır (Sharrock ve Ash, 2002: 221 vd; ayrıca bkz. Woodman, 1988: 128 vd.).

Eserin yaklaşık dörtte biri (35 kitap) günümüze ulaşmıştır. Bu bölümler: Önsöz; I.-X. kitaplar (Aeneas'tan itibaren MÖ 293 yılına kadar olan zaman dilimini içerir); XXI.-XXX. kitaplar (II. Kartaca savaşını anlatır); XXXI.-XLV. kitaplar (Roma'nın MÖ 167'ye kadarki fetihlerini ve Lucius Aemilius Paulus'un zaferlerini anlatır). Ancak bu eserin XLI.-XLV. kitaplarında bazı eksikler vardır. Kayıp kitaplar hakkında bilgi edinmemize yarayacak bir özet (*epitome*), MS I. yüzyılda yazılmıştı. Özeti, Livius'un oğlu tarafından yazılmış olabileceği düşüncesi ileri sürülmüştür. Bu özet, bugün elimizde bulunmamaktadır, ancak bundan çıkarılmış ve her bir kitabın özetini içeren ve *Periochae* denen bir başka özet bugün mevcuttur ve Livius'un en değerli eseridir.

Ab Urbe Condita adlı Latince eserin OCT (6 Cilt), Teubner (6 Cilt) ve Loeb (14 Cilt) edisyonları bulunmaktadır.^{xx} Eserden bu çalışmada tek bir yerde faydalanılmıştır (Liv. XXXVII. 38-39). Fakat Livius'un *Periochae* olarak adlandırılan kısa özetlerine ise sıkça başvurulmuştur.^{xxi} Livius'un *Ab Urbe Condita* adlı eseri için Schlesinger (1967)'in Loeb tercümesi kullanılmıştır; Ayrıca Şenbark (1992)'in yapmış olduğu Türkçe tercümeden de faydalanılmıştır. Livius'un *Periochae* eseri içinse Chaplin (2007)'in İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

Pompeius Trogus (MÖ yak. 30-yak. MS 14): İmparator Augustus (MÖ 27 - MS 14) döneminde yaşayan Pompeius Trogus, Gallia Narbonensis'teki Voconti boyundandır. 44 kitaplık *Historiae Philippicae* isimli eserinde, Roma dışındaki ulusların tarihini ele almıştır ve eser Augustus (MÖ 27-MS 14) Dönemi'nde kalem alınmıştır. Eserin ağırlık noktası Makedonya Devleti'nin Roma hâkimiyeti altına girmesine kadar olan bölümdür. Orijinal eserin tamamı kaybolmuştur. Fakat Pompeius Trogus'un eserinin bir özetini yapması dışında hakkında hiçbirşey bilmediğimiz Iustinus, Pompeius'un eserini nerdeyse onda biri kadar azaltarak bir özet yapmıştır. Bu özet, MS IV. yüzyılda yapılmıştır. Böylesine bir kısaltmadan sonra ortaya çıkan eser, güvenilirlik bakımından oldukça

^{xx} Livius'un *Ab Urbe Condita* adlı eseri, parçalar halinde tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bu yayınlardan en önemlileri; Selincourt (1960; 1965) ve Bettenson (1970)'un Penguin serilerinden çıkan tercümeleri ile Luce (1998) ve Yardley (2000)'in OWC'den çıkan serileridir.

^{xxi}Bu tez çalışmasında, VI. Mithradates'in Anadolu'da Roma ile yaptığı mücadele kısmında (Liv. *perioch.* 59; 78; 93; 95) ve VI. Mithradates'in Kırım'daki son anları ve ölümü ile ilgili kısımlarda (Liv. *perioch.* 102). Livius'un *Periochae* adlı eserinden faydalanılmıştır.

zayıftır. Ayrıca Iustinus'un bu özet dışında başka büyük bir çalışması da yoktur (Wilcox, 1987: 108). Herşeye rağmen bu özet, Makedonya ve Hellenistik Krallıklar tarihi açısından çok değerlidir.

Eserin en eski edisyonlarından biri Seel (1956) tarafından hazırlanmış Teubner baskısıdır. Ayrıca Ballesteros-Pastor (2013: 103-110), Pompeius Trogus ve Iustinus'un eseri üzerine yaptığı çalışmada, Pompeius'un eserinin XXXVII. 1. 6-XXXVIII. 8. 1 arasındaki bölümlerini İspanyolcaya tercüme etmiştir. Mithradates Krallığı dönemindeki siyasi gelişmelerin anlatıldığı Ballesteros-Pastor'un bu çalışmasında, Pompeius Trogus'un eseri hakkında geniş bir yorum ve değerlendirme kısmı da yer almaktadır. Eserin ayrıca *VDI* dergisinin farklı sayılarında çıkan Rusça tercümesi de bulunmaktadır.^{xxii}

Velleius Paterculus (MÖ 20-MS 30): MÖ 19'da Capua'da doğmuş olan Velleius Paterculus, Capualı asker bir aileden gelmiştir. *Tribunus militum*, *praefectus equitum* ve *legatus* rütbesiyle Trakya ve Makedonya'da, daha sonra İmparator Tiberius'un emrinde Germania ve Pannonia'da hizmet vermiştir. Eseri *Historia Romanae* (Roma Tarihi) iki kitaptan oluşmaktadır: I. Kitapta başlangıçtan MÖ 146 yılına kadarki tarihi olaylar anlatılmaktadır. Bu kitaptan günümüze küçük parçalar kalmıştır. II. kitap ise Roma tarihinin MÖ 146'dan MS 30 yılına kadar geçen olaylarını içerir. Eser kısa sürede ve İmparator Tiberius'a (MS 14-37) sadık bir kumandan tarafından hazırlanmış olması nedeniyle eserin subjektif olmadığı ve kendinden önceki tarihçilerden faydalandığı düşünülse de, bize kadar ulaşmış en iyi Roma tarihi özetlerinden biridir (Grant, 1995: 99; Gowing, 2007: 412).^{xxiii} Bu kitap, Roma kolonileriyle ve eyalet tarihiyle ilgili verileri içermesi, MÖ 168'den MS 30 yılına kadarki olayların birbirleriyle bağlantılı anlatımının en iyi biçimde verilmesi bakımından değerlidir. Velleius, eski zamanlar için kaynak olarak Livius'u kullanmıştır. Augustus döneminin anlatımında kendi gördüklerinden yararlanmasının yanı sıra *princeps*'in anılarını da kullanmıştır. Tiberius dönemini ise yazılı kaynaklara bağlı kalmayıp kişisel yaşantılarından ve kendi gördüklerinden yararlanmıştır (Gowing, 2007: 412 vd.). Bu tez çalışmasında Augustus ve Tiberius

^{xxii}Pompeius Trogus'un eserinin *VDI* dergisinin farklı sayılarında çıkan tercümeleri için bkz. Dekanskiy ve Rijskiy, 1954a: 203-252; 1954b: 193-251; 1954c: 187-239; 1955: 199-243.

^{xxiii} Velleius Paterculus'un *Historia Romanae* adlı eserinin ayrıntılı bir analizi için bkz. Starr, 1978: 8 vdd.; Dawson, 2008.

dönemlerinde Pontos Bölgesi'nin siyasi durumu incelenirken Velleius'un kitabına sıkça atıfta bulunulmuştur.^{xxiv}

Velleius'un en eski edisyonlarından biri Shipley (1924) tarafından yapılmış Loeb baskısıdır.^{xxv} Hellenice edisyon ile İngilizce tercümenin aynı kitapta bir arada bulunmasından dolayı önemli bir çalışmadır. Ayrıca Velleius'un Nemirovskiy (1985; 1996) tarafından yapılmış iki ayrı Rusça tercümesi bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Yardley ve Barrett (2011)'in yapmış olduğu İngilizce tercüme de oldukça başarılıdır. Zira Velleius'un en yeni tercümelerinden biri olması ve içinde oldukça değerli açıklamaların bulunmasından dolayı tez çalışmasında Yardley ve Barrett (2011)'in tercümesi kullanılmıştır.

Ovidus Naso (MÖ 43-MS yak. 18): Publius Ovidius Naso yazdığı *Ars amatoria* (Aşk Sanatı) adlı öğretici yapıtıyla zinaya teşvik ettiği gerekçesiyle dönemin Roma imparatoru Augustus(MÖ 27-MS 14) tarafından sürgüne gönderilmiştir. Yapıtı lanetlenmiş ve okuması yasaklanmıştır. Yaşamının en verimli olabileceği dönemlerini sürgünde Karadeniz'in batısındaki Tomis'te (Köstence) geçiren Naso, burada *Epistulae ex Ponto* (Karadeniz'den Mektuplar) adlı eserini kalem almıştır. Naso'nun bu kitabını MS 12 ile 16 yılları arasında tamamlanmış olduğu kabul edilmektedir.

Ovidius Naso, sürgünden bir an önce kurtulmak ve çok sevdiği vatanına geri dönebilmek için dost ve yakınlarına yazdığı mektuplardan oluşan bu eser, Karadeniz ve çevresinde yaşayan yerli halklar ve onların yaşam biçimleri hakkında bilgiler verdiği için bu tez çalışmasında önemli bir yer tutmaktadır. *Epistulae ex Ponto* adlı eserin en iyi edisyonlarından biri, aynı zamanda tercümeside olan Wheeler (1988)'in hazırladığı Loeb baskısıdır. Bunun dışında Goerther (2005)'in tercümesi de oldukça başarılıdır. Bu tez çalışmasında Wheeler (1988)'in Loeb baskısı ile Dürüşken (1999) tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Yapı Kredi Yayınları'ndan çıkmış tercüme kullanılmıştır.

Memnon (MS I. yüzyıl): Memnon hakkında çok az şey bilinmektedir. Karadeniz'in güneyinde önemli bir kent olan Herakleia'nın Geç Klasik ve Hellenistik dönem tarihini kaleme almıştır. Kitap, tiran Klearkhos (MÖ 364-MÖ 353) döneminden

^{xxiv} Bu tez çalışmasında Augustus ve Tiberius dönemleri için Velleius'un şu sayfalarından yararlanılmıştır: Vell. II. 84; 91; 100; ayrıca Roma Cumhuriyet Dönemi ile ilgili bilgiler içinse; Vell. II. 18. 12; 40; 65.

^{xxv} Velleius Paternulus'un Shipley tarafından yapılmış Loeb baskısı 1994'te yeniden gözden geçirilerek basılmıştır.

başlayarak Roma tarafından ele geçirilişine kadar (MÖ 70) kentin tarihini anlatır. Kitaptan elimize ulaşan bölümleri Photius'a borçluyuz. Çünkü MS IX. yüzyılda yaşamış Konstantinoupolis *patriarkhes*'i Photios'un okuduğu kitapların özetlerinden oluşan *Bibliotheke* adlı eserinin bir bölümünde Memnon'un *Herakleia Pontike* adlı kitabının özeti de yer almıştır. Fakat Photios, kitabın tamamının özetini değil yalnızca IX. kitaptan XVI. kitaba kadar olan kısmının özetine kendi eserinde yer vermiştir. Memnon'un günümüze ulaşmayan ilk sekiz kitabı ise muhtemel Herakleia Pontike'nin kuruluşundan MÖ 364 yılına kadarki olayları ele almıştır (Arslan, 2012: 387; ayrıca bkz. Dueck, 2006: 44 vd.). Memnon'un eserinde; Hellenistik Dönem Karadeniz coğrafyası ve siyasi tarihi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda bu eser, özellikle Mithradates Krallığı ile ilgili bölümde en sık başvurduğumuz kaynakların başında gelmektedir.^{xxvi} Memnon'un en önemli tercümelelerinden biri Arslan (2007) tarafından yapılmıştır.^{xxvii} Ayrıca Davaze (2013)'nin Memnon çalışması, bu alanda yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biridir. Bu tez çalışmasında Arslan (2007)'in Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

Pomponius Mela (MS I. yüzyıl): Pomponius Mela, güney İspanya'daki Baetia'da doğmuştur. MS I. yüzyılda yaşamıştır. Claudius'un Britanya'yı istilas sırasında (MS 43-44) *De Situ Orbis* adlı coğrafya eserini kaleme almıştır. Antikçağda coğrafya üzerine Latince ile yazılmış tek eserdir. Yaşlı Plinius *Naturalis Historia*'yı yazarken Pomponius'un eserinden faydalanmıştır. Mela'nın diğer eseri ise de *Chorographia* (Haritacılık Üzerine)'dir. MS 43 ya da 44 yılında kaleme alınmıştır. MS XIII. yüzyıldaki "Keşifler Çağı"na kadar etkisi devam etmiştir(Kirby, 2001: 61).

Bu tez çalışmasının Birinci Bölümü olan tarihi coğrafya kısmında Karadeniz Bölgesi'nin antikçağdaki coğrafyası ve bu coğrafyada yaşayan halklar ile ilgili bilgiler verilirken; Pomponius Mela'nın *Chorographia* adlı eserine sıkça atıfta bulunulmuştur.^{xxviii} Bu eserin II. kitabı Karadeniz ve çevresi hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu eserin

^{xxvi} Memnon'un *Herakleia Pontike* adlı eserinde Mithradates Krallığı Dönemi (MÖ 302/301-63) ile ilgili olarak; Memnon, 11. 2, 19. 5, 22. 1; 30. 1; 30. 2, 31,3-4; 31. 1; 35. 1-3; 36-37, 40-44; 57-58. sayfalarından faydalanılmıştır.

^{xxvii} Memnon'un diğer Roma kaynakları kadar, yakın dönemde tercümesi yapılmış çok fazla eser tespit edemedik. Fakat henüz tamamlanmamış olmakla birlikte bu eser yine Murat Arslan tarafından yorum ve değerlendirme kısmı ile birlikte yeniden kaleme alınmıştır ve basım aşamasındadır. Bununla birlikte Memnon'un farklı bir dilde elimizde bulunan bir başka tercümesi ise Dzagurova (1951) tarafından yapılmış Rusça tercümedir.

^{xxviii} Biz çalışmada Pontos Bölgesi ile ilgili olarak Mela'nın *Chorographia* adlı eserinin; I. 101, 102, 106-107, 112, 114. sayfalarından yararlanılmış; Karadeniz'in kuzeyi ile ilgili olarak ise Mela'nın II. 3-5, 22, 98. sayfaları kullanılmıştır.

Teubner edisyonu oldukça yaygındır. Bu edisyondan yapılmış en önemli tercümelelerden biri Romer (2008) tarafından yapılmıştır. Ayrıca bu eserin Podosinov ve Skrijinskaya (2011) tarafından hazırlanmış Rusça tercümesi de bulunmaktadır. Pomponius Mela ve Plinius'un eserlerinin Rusça tercümesi içinde yer alan yorum ve değerlendirme bölümünde oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu tez çalışmasında yukarıda adı geçen her iki eserden de faydalanılmıştır.

Plinius Secundus Gaius (Yaşlı) (MS 23/24-79): Romalı politikacı, yazar ve tarihçi olan Plinius MS 23/24'te Novum Comum (İtalya'da Como)'da doğmuştur. Genç yaşlarında Roma'ya gelmiş ve başta Hispania, Germania, Gallia ve Afrika *procurator*'luğu ve Misenum'daki donanma üssünün komutanlığı görevleri olmakla birlikte birçok devlet görevi almıştır (Kirby, 2001: 61; Murphy, 2004: 2-3). Plinius'un tarihsel içerikli eserleri; Aufidius Bassus'un *Historiae* adlı eserinin devamı niteliğinde olan *Libri XXXI A Fine Aufidi Bassi* (Aufidi Bassi'nin Sonundan İtibaren 31 Kitap) ile Romalıların Germenlerle savaşlarını ele aldığı 20 kitaplık *XX Libri Bellorum Germaniae* (Germania'daki Savaşlara ilişkin 20 Kitap)'dir. Antikçağda güvenilir bir kaynak olarak bilinen ve tarihçi Tacitus tarafından kullanılmış olan her iki eser, Tacitus'un kendi eserlerini kaleme almasıyla unutulmuş ve günümüze ulaşmamışlardır.

Plinius'un en büyük eseri günümüze 37 kitabı ulaşan *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi)'dir. Antikçağda bilinen tüm bilim alanlarına ilişkin bilgiler veren ve bu nedenle genel bilgi ansiklopedisi niteliği taşıyan, ayrıca antik kültür ve sanat tarihiyle coğrafya konusundaki bilgilerimizin temel eserlerinden biri olan *Naturalis Historia*, bizim çalışmamızda oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Plinius, bu eseri yazarken kendinden önce yaşamış olan birçok doğa bilimcilerinin eserlerinden de faydalanmıştır. Eratosthenes ve Archestratus bunların başında gelmektedir. MS I. yüzyılda yazıldığı bilinen Plinius'un bu eserinin IV. ve VI. kitaplarında Karadeniz kıyılarının tarihi coğrafyası ile çalışmada önemli bir yer tutan *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı* hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Öyle ki Plinius'un eseri *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı* hakkında bilgi veren iki kaynaktan biridir. Ayrıca bu eserde, Karadeniz çevresinde yaşayan halklar ve bu halkların kültürleri ile ilgili de bilgiler vardır. Bunlara ilaveten yazarın XXV. kitabı, Karadeniz Bölgesi'nde yetişen bitkiler konusunda bize teferruatlı bilgiler vermektedir. Plinius'un hayvanlarla ilgili IX. kitabında ise Karadeniz Bölgesi'ndeki balıklar ve balıkçılık hakkında bilgiler bulunmaktadır. Plinius'un eserinin

OCT, Teubner ve Loeb edisyonları bulunmaktadır. Bu edisyonlardan yapılmış en iyi tercüme Plinius'un Rackham, Jones ve Eichhoz (1938-1971) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır. Ayrıca *Naturalis Historia* adlı eserin Podosinov ve Skrjinskaya (2011) tarafından hazırlanan Rusça tercümesi de bulunmaktadır. Bu tez çalışmasında Karadeniz'in kuzeyindeki yerleşim yerlerinin lokalizasyonlarının tespiti ve bu yerleşim yerleri hakkında ayrıntılı bilgi için Podosinov ve Skrjinskaya'nın tercümesinin yorum ve değerlendirme kısmına sıkça başvurulmuştur.

Frontinus, Sextus Iulius (MS yak. 30-yak. 104): MS 73 ya da 74 yılında Roma'da *consul* olan Frontinus, aynı zamanda *augur* olarak görev yapmıştır. En önemli eseri *Strategemata*, Yunan ve Roma savaş sanatı üzerine komutanlar için hazırlanmış bir el kitabıdır.

Frontinus'un MS I. yüzyılda yazdığı eserinin en önemli edisyonu Ennet (1925) tarafından İngilizceye tercüme edilmiş Loeb baskısıdır. Roma Cumhuriyet döneminde Sulla, Lucullus ve Pompeius'un VI. Mithradates'e karşı yaptıkları savaşlar ve bu savaşlarda uyguladıkları stratejiler konusunda bu eser, oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Bu tez çalışmasında da Ennet (1925)'in Loeb baskısı kullanılmıştır.

Flavius Iosephus (MS 37-yak. 100): MS 37'de Kudüs'te doğmuştur. Kendisi de Yahudi olan Iosephus, MS 67 yılında Romalılarca esir edilmiştir. Fakat Vespasianus'un (MS 69-79) Roma imparatoru olmasıyla hayatı bağışlanmış ve serbest bırakılmıştır. O tarihten sonra Roma'ya hizmet eden Iosephus, Titus (MS 79-81) ile birlikte Kudüs'ün alınmasında Roma saflarında savaşmıştır. Iosephus daha sonra Roma vatandaşı olmuş ve İmparator Vespasianus talimatıyla Yahudi tarihini anlatan bir eser ortaya koymuştur. Iosephus, İmparator Vespasianus'un talimatıyla yazmaya başladığı bu eseri, MS 78'de tamamlamıştır. Onun *Historicus Bellum Iudaium* adlı eseri yedi kitaptan oluşmaktadır. Iosephus eserinde MS 72 yılına kadarki Yahudi ayaklanmalarını ele almıştır. Kitap önce Aramice yazılmış, sonra yine kendisi tarafından Helleneye çevrilmiştir (Feldman, 1997: 234-235). Iosephus'un bir diğer eseri ise *Antiquitates Iudaicae* (Yahudilerin En Eski devirleri)'dir. Iosephus bu eseri de *Historicus Bellum Iudaium* adlı eserden sonra yazmaya başlamış ve MS 93'de tamamlamıştır. Bu eser de 20 kitaptan oluşmaktadır ve yaratılıştan başlayarak Yahudi isyanına kadar olan dönemi ele almaktadır (Grant, 1995: 16-17; Tekin, 2007: 180).

Bu tez çalışmasında Iulius-Claudius Dönemi'nde Karadeniz'de yaşanan siyasi gelişmelerin incelenmesinde Iosephus'un eserlerinden faydalanılmıştır. Özellikle Augustus Dönemi'nde Roma'nın Karadeniz politikası ve Kırım'daki faaliyetleri için *Bellum Iudaium* adlı eserin XVI. kitabının 20-23. bölümleri; Tiberius ve Claudius dönemlerinde Karadeniz Bölgesi'ndeki gelişmeler için Iosephus'un *Antiquitates Iudaicae* eserindeki XVIII. 97. ve VIII.1. bölümleri bu çalışmada faydalanılan kısımlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Iosephus'un *Bellum Iudaium* adlı eserinin ilk tercümelerinden biri Thackeray (1927-1928) tarafından İngilizceye çevrilmiş Loeb baskısıdır. Iosephus'un *Antiquitates Iudaicae* adlı eseri de yine Thackeray (1930-1939) tarafından transkript edilmiştir. Hellenice ve İngilizce metnin aynı kitapta bir araya getirildiği Loeb baskısı araştırmacılar için oldukça değerlidir. Fakat Iosephus'un her iki kitabı için bu tez çalışmasında, daha yeni bir dönemde yayınlanmış olması ve içerisinde önemli değerlendirmelerin bulunduğu Whiston (1999) tarafından tercüme edilen ve P. L. Maier tarafından da yorumlanan eserler kullanılmıştır.

Lucanus, Marcus Annaeus (MS 39-65): İspanya'da Cordaba'da doğdu. Yaşlı Seneca'nın torunuydu. İmparator Nero döneminde *quaestor* ve *augur* (kuş bilimci) olarak görev yaptı. MS 62/63'de Caesar ile Pompeius arasındaki iç savaşı konu alan *Pharsalia* (El yazmalarında *Bellum civili* olarak bilinir) destanını yazdı. Fakat bir süre sonra İmparator Nero ile arası açıldı ve MS 65'de intihara zorlandı.

Lucanus, ölümünden evvel arkasında birçok yapıt bıraktı, fakat *Pharsalia* dışında hiçbirini günümüze ulaşmamıştır. Lucan'ın *de Bello Civili* adlı eserinin iki önemli edisyonu vardır. Bunlardan biri OCT (Hausman, 1936), diğeri ise Teubner (Shackleton-Bailey) baskısıdır. Bu edisyonlardan yapılmış en önemli tercümelerden biri Braund (1992) tarafından yapılan World Classical serisidir. Bir diğercüme ise Fox (2012) tarafından yapılmıştır. Bu tez çalışmasında Caesar ile Pompeius arasında vuku bulan Pharsalia Savaşı (MÖ 4 Ağustos 48), bu savaşın Pontos Bölgesi'ndeki ekonomik ve siyasi yansımaları incelenirken Lucan'ın eserinden faydalanılmıştır. Bu tez çalışmasında, içerisinde önemli bazı açıklayıcı notlarının bulunması ve son yayımlardan biri olması dolayısıyla Fox (2012)'un tercümesi kullanılmıştır.

Plutarchus (MS 46-120): Plutarchus, MS 46-120 yılları arasında yaşamış düşünür ve ünlü biyografya yazarıdır. İmparator Claudius (MS 41-54) döneminde Boiotia'nın kuzeyindeki Khaironeia kasabasında doğmuştur. Ailesinin varlıklı ve kültürlü olması,

Plutarchus'a iyi bir öğrenim görme olanağı sağlamıştır (Titchener, 1997: 322). Hellas'ı, Anadolu'yu, Mısır'ı, İtalya'yı ve daha pek çok yeri gezdiği, Roma'da uzun süre kaldığı yazılarından anlaşılmaktadır (Titchener, 1997: 325). En önemli eseri olan *Bioi Paralleloi*'yu (Paralel Yaşamlar) Khaironeia'da yazmıştır. Eser, ünlü Romalı ve Hellen komutanları ile devlet adamlarının yaşamlarını birçok yönleriyle tanıtmıştır. Eser her defasında ünlü bir Hellen ve bir Romalının oluşturduğu 23 çift, 4 tek politikacı ve askere ait paralel biyograflardan ve bu kişilerin birbiriyle karşılaştırılmasından meydana gelmiştir. Plutarchus'un *Bioi Paralleloi*'yu MÖ II. yüzyılın erken dönemlerinde yazdığı düşünülmektedir (Sharrock ve Ash, 2002: 285).

Bu çalışmada Alexandros, Sulla, Lucullus, Pompeius, Caesar ve Marcus Antonius dönemlerinde Pontos'ta yaşanan siyasi gelişmeler araştırılırken Plutarchus'un eserine sıkça başvurulmuştur. Komutanların ya da imparatorların hayat hikâyelerinin anlatıldığı bu bölümler, bu çalışmanın en önemli kaynaklarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Plutarchus'un *Bioi Paralleloiadli* eserinin iki önemli edisyonu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Perrin (1959) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır. Plutarchus'un diğer edisyonu ise Sintenis (Teubner, 1908-1913)'in editörlüğünde yapılan Teubner baskısıdır. Bu çalışmada Marcus Antonius'un hayatı için Özaktürk (1992)'ün Türkçe yayını kullanılmıştır. Plutarchus'un Türkçeye tercüme edilmeyen diğer kitapları için Perrin (2006)'in Loeb baskısı ile Markiş ve Sobolevski (1961-1964)'nin Rusça tercümelerinden faydalanılmıştır.

Publius Cornelius Tacitus (MS 55-117/120): Tacitus'un yaşamı ile ilgili bilgiler çok değildir. MS 55 veya 56'da Gallia Narbonensis ya da Gallia Cisalpina'da doğduğu tahmin edilmektedir. Tacitus devlet hizmetinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. 23 yaşındayken MS 78 yılında Britannia valisi olan Agricola'nın kızıyla evlenmiştir. İmparator Titus zamanında *quaestor*'luk görevine atanmış, Domitianus döneminde ise *aedilis* veya *tribunus* olarak devlet işlerinde görev almıştır. İmparator Nerva (MS 96-98) döneminde MS 97 yılında *consul suffectus* seçilmiş, Traianus'un döneminde ise *Asia Eyaleti*'nde *proconsul*'luk görevinde bulunmuştur.

Tacitus'un ilk eseri İmparator Traianus döneminden önce biyografi türünde kaleme aldığı ve kayınbiraderi Agricola için yazdığı *De Vita Iulii Agricole* (Iulius Agricola'nın Yaşamı)'dir (Woodman, 2009: 31). Tacitus daha sonra Germania hakkında yazdığı *De*

Origine et Situ Germanaorum (Germenlerin Kökeni ve Durumu) adlı eser, onun etnografik türde yaptığı bir çalışmadır.^{xxix} *Germania* adlı eserinde Orta Avrupa'daki Germen kavimleri anlatılmakta, yörenin coğrafi özellikleri üzerine bilgi verilmektedir. Bu eserin en önemli edisyonlarından biri Ogilvie ve Winterbottom (1975) tarafından hazırlanan OCT baskısı ile Hutton ve Peterson (1914)'un yapmış olduğu Loeb baskısıdır. Traianus döneminde yazdığı üçüncü eseri MS 104-109 tarihleri arasında yayımlanan *Historiae* adlı tarih kitabıdır. İmparator Nero'nun ölümünden başlayıp imparator Domitianus'un ölümüne kadarki Roma Tarihi'ni ele almaktadır. 14 kitaptan oluştuğu sanılan eserin günümüze ancak ilk dört kitabı tam olarak ve beşinci kitabının da yarısı ulaşabilmiştir. Eserde olaylar yıl yıl anlatılır. Günümüze ulaşan bölümler Galba, Otho ve Vitellius arasındaki başa geçme mücadelelerini ve bu mücadeleler sonucunda yönetimi ele geçiren Vespasianus'un imparatorluğunun ilk günlerini anlatarak MS 70 yılına dek gelmektedir.

Tacitus, *Annales* adlı eserinde ise Roma imparatoru Augustus'un MS 14 yılındaki ölümünden Nero dönemi sonuna kadar ki (MS 68) zamanı ele almıştır. Eserini Traianus (MS 98-117) ve Hadrianus (MS 117-138) dönemlerinde yazmıştır. 18 kitaplık eserden I.-V. kitaplar (MS 14-37 arası olayları anlatır) ve XI.-XVI. (MS 47-66 arası olaylarını anlatır) kitaplar günümüze ulaşmıştır (Grant, 1995: 118-120; Mellor, 1993: 23 vd.)

Tacitus'un *Annales* ve *Historiae* adlı eserleri bu tez çalışmasında, Roma İmparatorluk döneminde Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi gelişmelerle ilgili sıkça başvurulan kaynaklardır. *Historiae* ve *Annales* adlı eserlerin Fisher (1963) tarafından yapılmış OCT edisyonu bulunmaktadır. Bu eserlerin bir diğer edisyonu Moore (1925-1931) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır.^{xxx} Latince ve İngilizce tercümesinin aynı kitapta yer aldığı bu kaynak eser, Roma tarihinin incelenmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Fakat bu çalışmada Tacitus'un *Historiae* adlı eseri için daha yeni bir tercüme olması dolayısıyla Fyfe (1997) tarafından İngilizceye tercüme edilen eser kullanılmıştır. Çünkü bu eserin son bölümünde yaklaşık 50 sayfalık bir açıklama kısmı bulunmaktadır.^{xxxi}

^{xxix} *De Origine et Situ Germanaorum* adlı eseri Hatapkapulu (2006) tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

^{xxx} Church ve diğerleri (2003), Tacitus'un hem *Historiae*, hem de *Annales* eserlerini tek bir kitapta bir araya getirerek İngilizceye tercüme etmişlerdir.

^{xxxi} Bu tez çalışmasındaki Nero ve Vespasianus dönemlerinin işlendiği bölümlerde Tacitus'un *Historiae* adlı eserinden (Tac. *Hist.* I. 6; III. 47; 48) faydalanılmıştır.

Tacitus'un *Annales* adlı eserinin en önemli tercümesi ise Jakson (1931) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır.^{xxxii} Ayrıca içinde tanıtım ve bazı önemli notların bulunduğu Yardley ve Barrett (2008)'e ait İngilizce tercüme de bu çalışmada kullanılmıştır.^{xxxiii}

Gaius Plinius Caecilius Secundus (Genç) (MS 61/2-113/4): Plinius Caecilius Secundus MS 62'de Novum Comum'da doğmuştu. Şehir aristokrasisine mensup, varlıklı ve Flavius'larla sıkı ilişkileri olan bir aileden gelmişti. Plinius'un babası Comum'da *magistratus* idi. Babasını çocuk yaşta kaybedince amcası C. Plinius Secundus onu evlat edinmiş ve *senator* olması için elinden geleni yapmıştı. Plinius meslek hayatına 18 yaşındayken merkezi mahkemede avukat (*decemvir stilibus iudicandis*) olarak başlamıştır. Daha sonra Syria'da askeri *tribunus* olarak hizmet etmiş, ardından bir süre *questor* olarak görev yaptıktan sonra sırasıyla *tribunus, praetor* ve MS 100 senesinde de *consul* olmuştur.

Plinius MS 111-113 yıllarında Bithynia valiliği yapmıştır. Bu görevi sırasında İmparator Traianus'a yazdığı mektuplarla tanınmıştır. Bunlar *Epistulae* olarak bilinmektedir. Eser 10 kitap halinde günümüze ulaşmıştır. Bu mektup koleksiyonunun X. kitabı, Plinius'un Bithynia valisi iken İmparator Traianus'a yazdığı mektuplar ve imparatorun bunlara verdiği yanıtları içermektedir. Eserin ilk dokuz kitabı Plinius hayattayken muhtemelen Traianus Dönemi'nde (MS 98-117) yayınlanmıştır. Plinius'un X. mektubu ise onun ölümünden sonra yayınlanmıştır. Fakat tam olarak ne zaman yayınladığı bilinmemektedir. Bu mektuplar aynı zamanda resmi evrak niteliği taşımakta ve Roma İmparatorluk Dönemi eyalet yönetimi, siyasal tarih ve hukuk tarihine ilişkin önemli bilgiler vermektedir (Sarrock ve Ash, 2002: 295 vd.). Traianus döneminde Pontos Bölgesi'nin özellikle de Bithynia Eyaleti'nin sosyo-ekonomik durumunun değerlendirilmesinde Plinius'un X. kitabı bu tez çalışmasında oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Plinius'un *Epistulae* adlı eserinin üç önemli edisyonu bulunmaktadır. Bunlardan ilgi Mynors (1963)'un OCT edisyonu, diğeri Keil'in (1865) Teubner edisyonu ve Radice (1989-1997) tarafından İngilizceye tercümesi yapılmış Loeb edisyonudur. Bunlar içinde

^{xxxii}Tacitus'un *Annales* adlı eserinin farklı tercümeleri için bkz. Woodman and Martin, 2001; Woodman, 2004.

^{xxxiii} Bu tez çalışmasında Augustus, Tiberius, Nero dönemleri ile birlikte Polemon Krallığı hakkında Tacitus'un *Annales* adlı eserinin şu kısımlarından faydalanılmıştır: *Ann.* I; II; III; IV; VI; VII; XIII; XIV.

Radice'nin eseri, Latince edisyonu ve İngilizce çevirisinin aynı kitaplarda olması dolayısıyla araştırmacılar için oldukça değerlidir. Bu tez çalışmasında Plinius'un X. kitabını Türkçeye tercüme eden Dürüşken ve zbayoğlu (2001)'un eseri kullanılmıştır.

Gaius Suetonius Tranquillus (MS yak. 69-140): Suetonius'un yaşamı hakkında çok az Şey bilinmektedir. Kuzey Afrika'daki Hippo Regius'da doğmuştur. Hukuk eğitimi görmüş ve bir süre İmparator Hadrianus'un sekreterliğini yapmıştır. Bu sırada Roma'daki resmi arşiv belgelerini görme Şansına sahip olmuştur. Onun sayısız eserleri arasında MS II. yüzyılın ilk yarısında yazdığı düşünülen *de Vita Caesarum* (İmparatorların Yaşamı Hakkında) adlı eseri, bu çalışmada oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Sekiz kitaptan oluşan bu eserde, Gaius Iulius Caesar ile başlayarak imparator Domitianus'a kadar 12 Caesar'ın biyografileri kaleme alınmıştır. Suetonius, modern tarihçiler tarafından belli bir Őemaya göre mekanik bir biçimde düzenlenmiş biyografyalarında bir takım söylenti ve dedikoduları tarihsel eleştirilerden geçirmeksizin toplamakla Őulanmaktadır. Fakat büyük ölçüde kaynak sıkıntısı yaşadığımız Caesar'dan Domitianus dönemine kadar 12 Caesar'ın hayatını anlatan bu nadide eser, bu tez çalışmasında sıkça başvurulan kaynaklardan biridir. Bu eserin ilk edisyonu 1907'de Ihm tarafından yapılan Teubner baskısıdır. Daha sonraki edisyon Rolfe (1997-1998) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır.^{xxxiv} Bu edisyonlardan yapılan başlıca tercümelerinde biri Graves (2003) tarafından yapılan Penguin baskısı ile Edwards (2000), tarafından İngilizceye tercüme edilen ve Oxford World Classics serisinden çıkan yayındır. Suetonius'un eserinin Türkçe tercümesi ise Telater ve zaktrk (2008) yapmış olduğu Türk Tarih Kurumu yayınıdır.

Suetonius'un eseri için bu tez çalışmasında Telater ve zaktrk (2008)'n Türkçe tercümesinde faydalanılmıştır. Ancak içerisinde bazı açıklamalar ve değerlendirme kısmı bulunan Edwards (2000)'ın İngilizce tercümesinden de bu anlamda yararlanılmıştır. Ayrıca bazı özel isimlerin kontrolü için de Latince orijinal metnin aynı kitapta bulunması dolayısıyla Rolfe (1997-1998)'nin tercümesine de zaman zaman başvurulmuştur.

Lucius Annaeus Florus (MS yak. 74 AD – yak. 130): MS 74'te Afrika'da doğmuş olan Florus, imparator Traianus ve Hadrianus dönemlerinde yaşamıştır. Onun en

^{xxxiv} Suetonius'un 1913-1914 yılında Rolfe tarafındn İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısı, 1997-1998'de iki cilt halinde yeniden basılmıştır.

önemli çalışması MS II. yüzyılın başında tamamladığı *Epitome de T. Livio Bellorum omnium annorum DCC libri duo* adlı Latince eserdir. Augustus dönemine kadar Roma tarihini özetleyen Florus, bu yapıtında, savaflara özel bir yer verir. Florus'un, çalışmasında Sallustius ve Caesar'ın eserlerinden faydalandığı düşünülmektedir. Bir başka görüş ise onun eserinin Livius'un bir özeti olduğu yönündedir. Florus'un en önemli edisyonu Halm (1872) tarafından hazırlanan Teubner baskısı ile Foster ve Rolfe (1960) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır.^{xxxv} Bunların dışında Florus'un eserinin Nemirovskiy (1996) tarafından hazırlanmış Rusça tercümesi de bulunmaktadır.

Bu tez çalışmasında özellikle Mithradates Savafları kısmında ve Marcus Antonius döneminde yaşanan iç savaflar bölümünde Florus'un eserine sıkça atıfta bulunulmuştur ve yukarıda adı geçen Rolfe ve Nemirovskiy'in tercümelerinden faydalanılmıştır.^{xxxvi}

Appianus (MS 95-165): Alexandria doğumlu Hellen asıllı bir Roma vatandaşı olan Appianus birçok kamu hizmetinde aktif görevler almıştır. Appianus özellikle Traianus (MS 98-117), Hadrianus (MS 117-138) ve Antoninus Pius (MS 138-161) dönemlerinde adını duyurmuştur. Appianus'un MS II. yüzyılın ortalarında yazdığı *Rhomaika* (Roma Tarihi) adlı eseri 24 kitaptan oluşmaktadır. Bu kitaplardan günümüze kalan kısımlar şunlardır: Önsöz, I-V. kitaplardan parçalar, VI. kitap (İspanya'daki Savaflar), VII. kitap (Hannibal Savaşı), VIII. kitap (Kartaca Savafları), IX. kitap (Illyria Savafları), XI. kitap (Suriye Savafları), XII. kitap (Mithridates Savafları) ve XIII.-XVII. kitaplar (İç Savaflar). İkinci ve üçüncü dereceden kaynaklara dayanan bu eser tarihi genişlikten ve eleştirel bağımsızlıktan yoksundur. Eserin tamamı hemen hemen askeri tarihe ayrılmıştır. Appianus açık seçik, abartısız ve yapaylıktan uzak yazmıştır. Appianus'un *Rhomaika* adlı eserinin en önemli edisyonu White (1955) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır. Bunun dışında Appianus'un Lukomskiy (1994) tarafından Rusçaya tercüme edilen eseri de bulunmaktadır.

Appianus'un *Rhomaika* adlı eserinin XII. kitabı, Mithradates Krallığı ile ilgilidir ve bu çalışmada da en çok başvurulan kaynak eserlerin başında gelmektedir. Ayrıca Appianus'un XIII. ve XIV. kitaplarında yer alan iç savaflar, özellikle Caesar, Pompeius ve

^{xxxv} Florus'un bu Loeb baskısı, 1960'da Cornelius Nepos'un eseriyle birleştirilerek 1960'ta Rolfe ve Forster tarafından yeniden gözden geçirilerek Loeb'den yayınlanmıştır.

^{xxxvi} Mithradates Savafları ile ilgili bölümde Florus'un eserinin şu bölümlerinde faydalanılmıştır: I. 40. 26; II. 13. 5-6; II. 13. 22-26; II. 13. 51; II. 13. 52-53; II. 13. 53-60; II. 13. 61-63; Marcus Antonius Dönemi için ise Florus'un eserinin şu kısımları kullanılmıştır: II. 16. 6; II. 16. 7.

Marcus Antonius dönemlerinde Pontos'un siyasi ve ekonomik durumunu ortaya koyan en önemli eserler arasındadır.^{xxxvii} Bu çalışmada White (1955) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısından faydalanılmıştır.

Arrianus (MS yak.95-180): Flavius Arrianus Ksenophon^{xxxviii}, Nicomedia'lı (Bithynia'da) politikacı ve tarihçidir. Nicomedia ve Atina'da eğitim görmüştür. MS 120'de *praetor*, ardından MS 129 veya 130 yılında *consul* olmuştur. Arrianus bir yıl *consul*'lük görevini yürüttükten sonra MS 131'de Cappadocia Eyaleti'ne vali olarak atanmıştır (Syme, 1982: 199 dn. 107). En önemli eseri Aleksandros'un Akhamenid İmparatorluğu'na karşı yapmış olduğu seferi anlatan *Aleksandrou Anabasis*'tir. Bu eser yedi kitaptan oluşmaktadır ve içerisinde Aleksandros'un hayatı, Akhamenid'lerle Savaşlar ve Aleksandros'un Hindistan Seferi bulunmaktadır. Arrianus'un eserini MS 121-131 yılları arasında yazdığı kabul edilmektedir. Arrianus'un *Anabasis* adlı eseri, bu tez çalışmasının ilk bölümünde yer alan Makedonya Krallığı döneminde Pontos Bölgesi'nin siyasi durumu araştırılırken başvurulan temel eserlerden biri olmuştur. *Aleksandrou Anabasis* adlı eserin en eski edisyonlarından biri Robson (1923-1929) tarafından İngilizceye tercüme edilen iki ciltlik Loeb baskısıdır. Fakat bu eserin iki cilti de daha sonra Brunt (1976-1983) tarafından yeniden gözden geçirilerek yayınlanmıştır.^{xxxix} Arrianus'un eserinin Türkçe'ye çevrilmiş en önemli tercümeleden biri Mete (2005) tarafından yapılmış İdea baskısı; diğeri ise Örs (1945) tarafından hazırlanmıştır. Fakat bu eserin en yeni ve en kalite tercümelerinde biri Mensch (2010), tarafından İngilizceye tercüme edilen ve Landmark serisinden çıkan yayındır. Mensch'in bu çalışması tanıtım, yorum, değerlendirme bölümü, zengin haritaları ve geniş bir ek bölümü ile oldukça kalitelidir. Bu yüzden çalışmada Mensch (2010)'in tercümesi tercih edilmiştir.

Arrianus'un bir diğer önemli yapıtı *Arriani Periplus Ponti Euxini* (Arrianus'un Karadeniz Seyahati)'dir. Arrianus bu eserini, MS 131'de Cappadocia Eyaleti valiliği yapmadan önce kaleme almıştır. Arrianus bu çalışması, hamisi olduğu imparator Hadrianus'un talimatıyla Pontos kıyılarındaki garnizonları denetlemek için çıktığı

^{xxxvii} Appianus'un *Rhomaika* adlı eserinin değerlendirmesi için bkz. Wolf, 2004.

^{xxxviii} "Ksenophon" Arrianus'a lakap olarak verildiği Atina'da bulunan bir yazıtla ispatlanmıştır. Fakat bu adın kendine kim tarafından ve hangi sebepten ötürü verildiği açık değildir (Arslan, 2005: VII dn. 1).

^{xxxix} Brunt (1976-1983) tarafından tercüme edilen Loeb baskısının II. ciltinin son bölümüne yine Arrianus'un bir başka kitabı olan *Indike* (Ἰνδική Ἱστορία=Historia Indica (Hindistan Tarihi)) adlı eser dâhil edilmiştir. İskender'in Anabasis eserinin bir tür tamamlayıcısı olan bu eserde, Hindistan Bölgesi, bölgede ikamet eden kabileler ve yörenin tarihi coğrafyası bulunmaktadır.

Karadeniz seyahatinin içeriğini anlatan bir rapordur. Bu rapor, Arrianus'un imparator Hadrianus'a yazdığı bir mektup niteliği taşımaktadır (Arslan, 2005: X). Bu mektuplar, MS II. yüzyılda Karadeniz'in tarihi ve coğrafyasına ilişkin verileri ile dönemin en önemli kaynaklarından biri olarak görülmektedir (Arslan ve Demirtaş, 2011: 90 vd.). Eserde sadece Karadeniz Bölgesi'nin tarihi ve coğrafyası yoktur. Aynı zamanda bölgede yaşayan otokton halklar ve bunların yaşam koşulları, siyasi durumları hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Eser, bu tez çalışmasında özellikle Hadrianus (MS 117-138) döneminde Pontos Bölgesi'ndeki siyasi ve ekonomik faaliyetler için sıkça başvurulan kaynaklardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca çalışmanın Birinci bölümü içinde yer alan Karadeniz'in tarihi coğrafyası kısmında da bu eserden fazlasıyla yararlanılmıştır. *Arriani Periplus Ponti Euxini* adlı eserin en önemli tercümelerinden biri Arslan (2005), tarafından yapılmıştır. Bu tercümede Karadeniz ve çevresi ile ilgili önemli açıklama ve yorumlamaların bulunmasından dolayı da ayrıca önemlidir. Arslan'ın dışında Liddle (2003)'nin İngilizce tercümesi de bu çalışmada kullanılmıştır.

Ptolemaios (MS yak. 100-yak. 178): Ptolemaios, Yukarı Mısır'da Ptolemaios Hermiu'da doğdu. Gökbilimi, matematik ve coğrafya bilgini olan Ptolemaios'un en önemli eseri *Geographike Hyphegesis* (Coğrafya Kılavuzu)'tir. Sekiz kitaptan oluşan bu eserin son kitabında onun ünlü haritaları bulunmaktadır. Genel bir girişten sonra I. Kitapta harita yapılırken uygulanacak ilkeler bulunur. Bunu izleyen altı kitapta enlem ve boylamlarına göre coğrafi konumları belirlenmiş yaklaşık 8,000 kadar yer sıralanır. Ptolemaios'un VIII. kitabının günümüze ulaşan haritaları, muhtemelen onun kendi çizimleri değil, daha sonra yapılan haritalardır.^{x1} Zira bu haritalarda çok sayıda hata bulunmaktadır. Örneğin Asya'nın gerçekte olduğundan çok daha fazla doğuya uzandığı tespit edilmiştir. Buna rağmen Ptolemaios'un eseri, yaşadığı dönemdeki kaleme aldığı coğrafyalar, bu coğrafyalarda yaşayan halklar ve dönemin yer adları, bu alanda çalışan araştırmacılar için oldukça faydalı olmaktadır. Bu tez çalışmanın Birinci Bölümü olan Pontos'un tarihi coğrafyası kısmında Ptolemaios'un bu eserine sıkça başvurulmuştur. Karadeniz'in kuzeyi, Sarmatia Coğrafyası ve bu coğrafyada yaşayan halklarla ilgili olarak Ptolemaios'un *Geographike Hyphegesis* adlı eserinin III. kitabından faydalanılırken, Anadolu'nun kuzeydoğusunun tarihi coğrafyası içinse Ptolemaios'un V. kitabından yararlanılmıştır.

^{x1} Ptolemaios'un *Geographike Hyphegesis* adlı eserinin değerlendirmesi için bkz. Bagrow, 1945: 318 vdd.

Ptolemaios'un *Geographike Hyphegesis* adlı eserinin I-III. kitaplarının edisyonu Müller (1883) tarafından yapılmışken; IV-VIII. kitapları Nobbe (1966) tarafından hazırlanmıştır. Bu edisyonlardan yapılmış en eski tercümelerinden biri Stevenson (1991) tarafından İngilizceye aktarılmıştır.^{xli} Daha yeni bir baskı ise Berggren ve Jones (2000) tarafından yine İngilizceye tercüme edilmiştir. Fakat Berggren ve Jones'in eserinde Ptolemaios'un III., IV., V., ve VI. kitaplarının tercümeleri yoktur.

Pausanias (MS II. yüzyıl): Pausanias'ın Lydia'da doğmuş olduğu tahmin edilmektedir. Pausanias, Roma imparatorları Antoninus Pius (MS 138-161) ve Marcus Aurelius (MS 161-180) dönemlerinde yaşamıştır. 10 kitaptan oluşan Περίηγησις τῆς Ἑλλάδος (*Perihegesis tes Hellados*) "Hellas'ın Tasviri" adlı eseri, sosyo-ekonomik tarih araştırmaları bakımından önemlidir. I. kitap, Attika ile Megara; II. kitap, Korinthos ile Argoris; III. kitap, Lakonia; IV. kitap, Messenia; V.-VI. kitap, Elis ve Olympia; VIII. kitap Akhaia; VIII. kitap, Arkadia; IX. kitap, Boiotia; X. kitap, Phokis ve Delphoi'u ele almaktadır (Howatson, 2013: 700). Kentlere ilişkin açıklamaları kentin kısa bir tarihiyle başlamakta ve topografik özellikleriyle devam etmektedir. Günlük yaşam, dinsel törenler ve sanatsal yapılar hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu tez çalışmasında Mithradates Krallığı Dönemi'nde Hellas'ta yaşanan siyasi gelişmeler ve özellikle Sulla'nın Hellas seferi kısmında Pausanias'un eserinden faydalanılmıştır.^{xlii} Pausanias'ın eserinin Marcus Aurelius döneminde (MS 161-180) yazıldığı düşünülmektedir.

Pausanias'un eserinin en önemli edisyonu Jones (1918-1935) tarafından İngilizceye tercüme edilen Loeb baskısıdır. Bu tercümenin, Hellenice edisyonu ile birlikte verilmesi araştırmacılar için oldukça faydalı olmaktadır. Pausanias'ın birçok tercümesi bulunmaktadır. Bunlardan biri de Levi (1984) tarafından İngilizceye tercüme edilen Penguin baskısıdır. Bu tez çalışmasında her iki tercümeden de faydalanılmıştır.

Oppianus (MS. II. yüzyıl): Kilikia'lı Oppianus, Anazarbos'lu Oppianus ya da Kirkus'lu Oppianusolarak da biliniyordu. Lucius Verus (MS 161-169) zamanında babasının aldığı bir ceza yüzünden Malta'ya sürgün edildi. Lucius Verus'un ölümünden (MS 169) sonra Roma'ya geri döndü. MS. II. yüzyılın önemli şairlerindedir. Marcus

^{xli}Stevenson'un bu tercümesi ilk kez 1932 yılında yayınlanmıştır. Fakat 1991'de yeniden gözden geçirilerek basılmıştır. Ancak bu eserde ciddi hataların olduğu belirtilmektedir. Özellikle yer adları orijinal Hellenice formuyla değil, Latince formuyla verilmiştir.

^{xlii} Bu çalışmada Pausanias'un kitaplarındaki şu bölümler kullanılmıştır: I. 20. 4-7; 6; IX. 7. 4; 40.

Aurelius döneminde hak ettiği üne kavuşan Oppianus'un en önemli eseri balıklar hakkında yazdığı ve yaklaşık 3500 satırdan oluşan *Halieutica* adlı eserdir. Oppianus bu eseri, hamisi olan Marcus Aurelius ve onun oğlu Commodus (MS 177-192)'a adamıştır (Bartley, 2003; ayrıca bkz. Dickey, 2007: 70). Dolayısıyla da Oppianus eserini bu iki imparator döneminde yani MS 161-192 yılları arasında yazmış olmalıdır.

Bu eserin en eski edisyonlarından biri Mair'in (1928) Loeb baskısıdır. Oppianus'un en iyi ve en yeni edisyonları arasında ise Fajen (1999)'in Teubner baskısı gelmektedir. Oppianus'un en iyi tercümelerinin başında Gow (1968) çalışması gelmektedir. Bu tez çalışmasında Oppianus'un Mair tarafından yapılmış Loeb baskısı kullanılmıştır. Çünkü Mair'in eserinde hem Hellence tercüme, hem de İngilizce çeviri bir arada verilmiştir. Özellikle bu çalışmanın Dördüncü Bölümü içinde yer alan Karadeniz'deki balık ve balık ticareti kısmında Oppianus'un eserine sürekli atıfta bulunulmuştur.

Cassius Dio Cocceianus (MS yak. 150–235): Cassius Dio, Bithynia'nın zengin aristokrat ailelerinden birinin çocuğu olarak Nikaia (İzmit)'de dünyaya gelmiştir. MS 180'lerde Roma'da *Senatus* üyesi olmuş, *praetor*'luk ve *consul*'lük görevlerinin yanı sıra *Africa proconsul*'luğu gibi birçok farklı görevlerde bulunmuştur. Roma'nın en eski devirlerden yaşadığı zamana kadar olan süreyi konu eden 80 kitaptan oluşan *Romaike Historia* (Roma Tarihi) adlı eseri vardır (Mathisen, 1997: 101). Eserde Aeneas'ın İtalya'ya gelişinden MS 229 yılına kadarki olayları ele almaktadır. Cassius Dio'nun kaynak değeri yüksek olan bu eserinden günümüze kalan kısımları MÖ 68-MÖ 10 yıllarına ilişkin XXXVI.-LIV. kitaplardır. MÖ 9-MS 46 yılları arasındaki olayları ele alan LV.-LX. kitaplar ve İmparator Caracalla'nın ölümünden (MS 217) Elagabalus'un hükümdarlığının ortalarına kadarki döneme ilişkin LXXIX. ve LXXX. kitaplar, fragmanlar halinde günümüze ulaşmıştır. Cassius Dio MS 200'lü yıllarda yazmaya başladığı eserini tam 22 yılda tamamlamıştır.

Cassius Dio'un eseri gerek zaman aralığı, gerekse içeriğindeki bilgiler bakımından bu tez çalışmasının neredeyse tamamında kullanılan en önemli Roma tarihi kaynağı durumundadır. Hellenistik Dönem, Mithradates Krallığı Dönemi, Roma Cumhuriyet Dönemi ve Roma İmparatorluk (*principatus*) Dönemi'nde Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan gelişmeler ve Bosporos Krallığı, Cassius Dio'nun eserinde en çok başvurulan konular olmuştur. Cassius Dio'nun en önemli edisyonu Carry (1914-1927) tarafından İngilizceye

tercüme edilen Loeb baskısıdır. Ayrıca Cassius Dio'nun LXIV–LXXX arası kitapları, Mahlayuk (2011) tarafından Rusçaya tercüme edilmiştir. Mahlayuk'un (2011) tercümesinde yorum ve değerlendirme kısmı da bulunmaktadır. Bu çalışmada hem Carry'in, hem de Mahlayuk'un tercümesi kullanılmıştır.^{xliii}

Herodianos (MS yak. 170-yak. 240): Suriyeli bir Hellen olan Herodianos, muhtemelen bir imparator azatlısı idi (*libertus Augusti*). En önemli eseri sekiz kitaplık tarih eseri *tes meta Markon Basileias Historia*'dır. Eser Marcus Aurelius'un ölümünden (MS 180)III. Gordianus'un tahta çıkışına kadarki (MS 238) tarihi olayları ele almaktadır. Eserini MS III. yüzyılın ilk yarısında yazdığı düşünülmektedir (Howatson, 2013: 386-387).Herodianos, eserinde içtendir ve çoğu kez kaydettiği olaylar hakkında kişisel bilgiye sahiptir. Bu yüzden yapıtı *Historia Augusta*'dan daha güvenilir bulunur. Onun eseri biyografik nitelikte, anlatımı retoriksel ve ahlakidir (Dickey, 2007: 75 vd.). Roma tarihi hakkında sıradan bir kişinin görüşlerini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Herodianos'un eseri, özellikle Cassius Dio'nun Roma tarihi hakkında yazmış olduğu eserin bittiği noktada başlamıştır. Bu yüzden *tes meta Markon Basileias Historia* adlı eser, ciddi kaynak sıkıntısı yaşadığımız Roma'nın II. ve III. yüzyılı hakkında oldukça değerli bilgiler sunmaktadır. Eser II. ve III. yüzyılda Pontos Bölgesi'nde yaşanan gelişmeler hakkında da bilgi veren nadir kaynaklardan biri olduğu için bu çalışmada oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu tez çalışmasında özellikle Commodus(MS 177-192), Septimius Severus (MS 193-211), Caracalla (MS 198-217) ve Severus Aleksander (MS 222-235) dönemlerinde Pontos Bölgesi'nde yaşanan gelişmeler için Herodianos'un eserine sıkça başvurulmuştur.^{xliv} Bu eserin en önemli edisyonu Whittaker (1969-1970)'in İngilizceye tercüme ettiği Loeb baskısıdır. Eserin en iyi tercümelerinden biri ise Echol (1961) tarafından yapılmıştır. Bu tez çalışmasında edisyon ve tercümenin bir arada olmasından dolayı Whittaker'in Loeb baskısı kullanılmıştır.

Claudius Aelianus (MS 175-235): Hellence yazmış Romalı yazar ve retorik (belagat) öğretmeni Aelianus, Hellence konuşup yazmadaki ustalığı dolayısıyla “tatlı dilli” olarak da anılırdı. Büyük hayranlık duyduğu Homeros, Platon, Aristoteles, Isokrates,

^{xliii} Cassius Dio'nun Augustus dönemini anlattığı L.-LX. arası kitapları Scott-Kilvert (1987) tarafından geniş bir yorum ve değerlendirme kısmı ile birlikte Penguin serisinden çıkmıştır.

^{xliv} Herodianos'un eserinden bu tez çalışması için en çok başvurulan bölümler şunlardır: I. 6; II. 16; IV. 3; 7; 13-14; VI. 4; VI. 8.

Plutarkhos gibi yazarları özenle inceledi. Kendinden önceki yazarlardan aktardığı alıntılarının günümüze kalmasını sağladığı için çok değerlidir. Aelianus daha çok *De nature animalium* (Hayvanların Doğası Üzerine) adlı yapıtıyla tanınmaktadır. Eserini MS III. yüzyılın ilk yarısında kaleme almıştır. Eser genellikle anektod, halk masalı ya da fabl türünde, ahlak dersi veren ilginç kuş ve hayvan öykülerinden oluşur. Aelianus'un bir başka eseri olan *Varia Historia* (Çeşitli Öyküler) adlı yapıtında da insanları, görenekleri ve mucizevi olayları anektodlar biçiminde anlatır. Öteki yapıtlarından ancak bazı bölümler günümüze ulaşabilmiştir. Bu tez çalışmasında Karadeniz Bölgesi'nde balık ticareti ile ilgili bilgiler sunulurken Aelianus'un *De nature animalium* adlı yapıtından da faydalanılmıştır. Çünkü bu eserde antikçağda Karadeniz Bölgesi'ndeki balık türleri ve balıkçılık hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Eserin iki önemli edisyonu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Valdes (2006) tarafından hazırlanan Teubner baskısı ile Sholfield tarafından hazırlanan Loeb baskısıdır. Bu çalışmada, esere ait Hellenice edisyon ile İngilizce tercümenin aynı kitapta bulunmasından dolayı Sholfield (1958)'in İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

Athenaios (MS II. yy. sonu-III. yy. başı): İyi bir dil bilimci, aynı zamanda iyi bir hatip olan Athenaios, Mısır'ın Naukratis kentindedir. Özellikle MS II. yüzyılın sonu III. yüzyılın başlarından itibaren olgunluk dönemini yaşamıştır. Athenaios'un genellikle Marcus Aurelius (MS 161-180) ve Commodus (MS 180-192) dönemlerinde yaşadığı kabul edilmektedir. Eserlerini Hellenice yazan Athenaios'un birçok eseri kaybolmuştur, fakat günümüze ulaşan en değerli çalışması *Deipnosopisticarum* (*Bilginlerin şölenu*) adlı Hellenice yapıttır. Bu yapıtta engin bilgiye sahip 23 kişinin Roma'da çeşitli vesilelerle yemek yiyişleri, bu arada bütün yiyecekler ve diğer birçok konu üzerine söyleşileri anlatılır. Athenaios, orada geçen alıntıları ve anekdotları karşılıklı konuşma biçiminde sunmuştur. Athenaios'un eserini II. yüzyılın son çeyreğinde yazdığı düşünülmektedir. Athenaios, eserinde Archestratus'tan faydalanmıştır. Öyleki Archestratus'un *Hedypatheia* (Lüks yaşam) adlı eserinde, Akdeniz dünyasının en iyi lezzetlerinden ve tatarlarından bahsetmektedir. Athenaios'ta Karadeniz'deki balıklar ve bunların tatlarından söz ederken Archestratus'a sürekli atıfta bulunmaktadır.

Athenaios'un eserinin en önemli edisyon ve tercümesi Gulick (1928) tarafından yapılmış Loeb baskısıdır. Athenaios'un eserinde, Pontos bölgesindeki balıklar ve balıkçılık

hakkında oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Öyle ki Athenaios, Hellenistik ve Roma dönemlerinde Karadeniz'deki balıklar ve balıkçılık hakkında bilgi veren üç önemli (Oppianus, Plinius, Aelianus) antikçağ tarihçisinden biridir. Bu tez çalışmasında Gulick'in tercümesi kullanılmıştır.

Marcus Iunian(i)us Iustinus (MS II. ya da III. yüzyıl): Iunian(i)us Iustinus MS IV. yüzyılda Pompeius Trogus'un *Historia Philippicae* adlı eserinin Latince bir özetini (*Epitome*) yazmıştır. Bu özetin, orijinaline benzemeyen yönleri bulunmakla birlikte, orijinal eserin temel satırları korunmuştur. Bu özet, Ortaçağ'da yaygın bir biçimde okunmuştur. Iustinus eserini MS 200'den sonra yerleştiği Roma'da yazmış olmalıdır (Yardley, 2011: 1). Iustinus'un eseri, bu tez çalışması içerisinde yer alan Makedonya Krallığı ve *Diadokhos*'lar dönemi hakkında bilgi veren nadide kaynaklardan biridir. Fakat bu tez çalışması için eserin asıl değeri Mithradates Krallığı hakkında bilgi veren en önemli dört kaynaktan (Appianus, Cassius Dio, Memnon, Iustinus) biri olmasıdır.

Eserin en önemli edisyonlarından biri Seel (1972) tarafından hazırlanan Teubner baskısıdır. Bu edisyondan yapılmış birçok tercüme bulunmaktadır. Bunların içinde en bilineni Yardley (1994) tarafından hazırlanan Clarendon serisidir. Ayrıca Yardley, Aleksandros döneminin anlatıldığı Iustinus'un XI. ve XII. kitaplarını tercüme ve yorum kısmıyla birlikte 1997'de yayınlamıştır. Yine aynı yazar 2011'de bu defa Iustinus'un XIII.-XV. kitaplarını tercüme ve yorum kısmıyla birlikte yayınlamıştır. Bu tez çalışmasında Yardley (1994)'in tercümesi kullanılmıştır. Ayrıca Ballesteros-Pastor (2013), Iustinus'un eserinin XXXVII. 1. 6-XXXVIII. 8. 1 arasındaki bölümlerini İspanyolca'ya tercüme etmiştir. Bu bölümler Mithradates Krallığı ile ilgilidir. Ballesteros-Pastor'un bu eserinde Iustinus'un eseriyle ilgili geniş bir yorum ve değerlendirme kısmı da bulunmaktadır.

Sextus Aurelius Victor (MS yak. 320 – yak. 390): MS yak. 320'de Afrika'da doğmuştur. İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14)'tan Constantius II. Aurelius (MS 377-340)'a kadar, Roma tarihinin kısa bir özetini yazmıştır. *De Caesaribus* adlı bu eser, MS 361'de yayınlanmıştır.^{xlv} Bu tez çalışmasında Roma hâkimiyeti altında yaşanan siyasi gelişmelerle ilgili olarak Aurelius Victor'un eserinden de faydalanılmıştır. Aurelius Victor'un eserinin en önemli edisyonlarından biri Gruendel (1966) tarafından hazırlanan Teubner baskısıdır. Bu tez çalışmasında, içerisinde tanıtım ve yorum kısmının da

^{xlv} Aurelius'un eserinin kaynak değeri için bkz. Boer, 1972: 19 vd.

bulunması dolayısıyla Bird (1994)'ün İngilizce'ye tercümesi ile Fuhrmann (1977)'in Almanca tercümesi kullanılmıştır.

Ammianus Marcellinus (MS yak. 325/330-yak. 395): Antiocheia'lı (Antakya) tarihçidir. Roma ordusunda MS 354'de Gallia, MS 357-360 yılları arasındaki Sasani Savaşları ve MS 363'te İmparator Iulianus'un (MS 361-363) Sasani seferlerine katılmıştır. MS 378'de *Res Gestae* adlı eserini yazmaya başladığı Roma'ya yerleşmiş ve eserini 391'den önce tamamlanmıştır (Mellor, 1999: 112 vd.). Eser İmparator Nerva'nın ölümünden (MS 98) İmparator Valens (MS 364-378)'in ölümüne kadar olan süreyi ele almıştır. Ancak günümüze sadece MS 353-378 yıllarını ele alan bölümler (XIV-XXXI. kitaplar) kalmıştır. Açık ve tarafsız hükümleri ile Roma'nın son büyük temsilcisi olarak görülmektedir (Grant, 1995: 21-11).

Ammianus Marcellinus'un özellikle XX., XXI. ve XXII. kitaplarında Karadeniz çevresi ve bu çevrede yaşayan yerel halklardan bahsetmektedir. Bu özelliği ile oldukça önemli bir çalışmadır. Eserin ön plana çıkan iki önemli edisyonu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Teubner, diğeri ise Loeb baskılarıdır. Teubner baskısının son Seyfarth (1978) tarafından hazırlanmıştır. Loeb baskısı ise Rolfe'a (2000) aittir. Ayrıca Ammianus Marcellinus'un eserinin Hamilton (1986) tarafından İngilizceye tercüme edilmiş bir başka yayını daha vardır. Fakat bu tercüme eserde bizim çalışmamızda oldukça önemli bir yer tutan mesela Pontos Bölgesi ile ilgili bilgilerin yer aldığı kısım çıkarılmıştır. Dolayısıyla bizim için çok güvenilir değildir. Bu yüzden tez çalışmasında Seyfarth (1975-1978) tarafından hazırlanan ve içerisinde Latince orijinal metin ile Almanca tercümesi bulunan Verlag yayını kullanılmıştır. Ayrıca Seyfarth'ın dört ciltten oluşan bu tercüme eserinde geniş bir yorum kısmı da bulunmaktadır. Bu yüzden bu tez çalışmasında, Seyfarth'ın Almanca tercümesi kullanılmıştır.

Orosius Paulus (MS yak. 375-yak. 418): İspanya'da dünyaya gelen Orosius, MS IV. yüzyılda ülkesi barbarlar tarafından istilaya uğrayınca Kuzey Afrika'da Aziz Augustinus'un yanına sığındı. Burada bulunduğu süre içerisinde Augustinus'un da teşviki ile *Historiarum adversus paganos libri VII* (Paganlara karşı yedi tarih kitabı) adlı kitabı yazdı. Bu eserin amacı Roma İmparatorluğu'nda yaşanan felaketleri, imparatorluğun Hıristiyanlığı benimsemesine bağlayan çok tanrıcı görüşü çürütmektir. Orosius eserinde özellikle Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlıktan önce yaşanan felaketleri kanıt

göstererek amacına ulaşmak istemiştir. Mithradates Krallığı'nın son dönemleri ile ilgili olarak en önemli birkaç eserden biri olan Orosius'un VI. Kitabı, bu tez çalışmasında sıkça başvurulan kaynak eserlerden biri olarak ön plana çıkmıştır.

Orosius'un *Historiarum adversus paganos libri VII* adlı eserinin en önemli edisyonu Zangemeister (1882) tarafından yapılan Teubner baskısıdır. Bu edisyondan faydalanılarak yayınlanan birçok tercüme bulunmaktadır. Bunlar arasında en yenisi Fear (2010) tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Bu tez çalışmasında içerisinde yorum ve değerlendirme kısmının da bulunması dolayısıyla Fear'ın bu tercümesi kullanılmıştır.

Eutropius (MS IV. yüzyıl): Eutropius, imparator Iulianus Valens (MS 364-378) döneminde yaşamıştır. Fakat hayatı hakkında da çok az şey bilinmektedir. IV. yüzyılın pagan tarihçisi olarak tanınmaktadır ve *Senatus* sınıfına mensuptur. MS 363 yılında imparator Iulianus'un Sasani seferine katılmıştır. Valens'in hükümdarlığı sırasında *magister memoriae*^{xlvi} olmuştur. Yazarın eseri *Breviarium Historiae Romanae* (Roma Tarihinin Özeti) 10 kitaptan oluşmuş ve imparator Valens'e ithaf edilmiştir.^{xlvii} İmparator Valens'in Eutropius'tan bu eseri yazmasını istemesi, kendisinin ve memurlarının Roma tarihi üzerinde yeterince bilgi sahibi olmamaları nedeniyle olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla da eseri İmparator Valens döneminde (MS 364-378) yazmıştır. Eutropius'un eseri, okuyucuyu Roma tarihi hakkında basit bir üslupla, çok fazla ayrıntıya girmeden ana hatlarıyla bilgilendiren bir eserdir. İkinci elden kaynaklardan dikkatli bir biçimde hazırlanmış ve Roma'nın var olan tarih yazma geleneklerini izleyerek yazılmıştır. Anlatıma Romulus'un zamanından başlanılmış olan bu eserde V. kitapta Sulla dönemi iç savaşlarına, VI. kitapta Caesar'ın ölümüne kadarki dönem; VII-X. kitaplarda Iovianus'un MS 364 yılındaki ölümüne kadarki imparatorluk tarihini anlatmıştır. Kısa ve tarafsız olarak kaleme alınmış olan bu eserin Hellence edisyonu, MS 380 yılında Paenius tarafından yapılmıştır.

Eutropius'un bu basit anlatımlı eseri Roma tarihini, en eski dönemlerinden sonuna kadar kesintisiz bir şekilde işlenmesi ve metnin tamamının elimizde olmasından dolayı bu çalışma için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Eutropius'un en sık kullanılan edisyonu Santini (1992)'nin hazırlamış olduğu Teubner baskısıdır. Bu edisyondan

^{xlvi} *Magister memoriae* adı verilen bu kamu görevlisi imparatorun herhangi bir konudaki kararları yazıya geçirmek ve bunları halka ya da ilgili kişilere iletmekten sorumluydu.

^{xlvii} Eutropius'un eserinin kaynak değeri hakkında bkz. Boer, 1972: 114 vd.

faydalanılarak birçok tercüme yapılmıştır. Bunlar arasında Bird (1993)'ün İngilizce tercümesi, tanıtım ve yorum kısmı ile birlikte oldukça başarılı bir çalışmadır. Eutropius'un eserinin Menzilioğlu (2007) tarafından yapılan Türkçe tercümesi de bulunmaktadır. Bu tez çalışmasında yukarıda adı geçen her iki tercümede kullanılmıştır.

(SHA) Historia Augusta (MS 4. yüzyıl): MS VI. yüzyılın ortalarında yazılmış olabileceği düşünülen biyografik nitelikte bir eser olan *Historia Augusta*, MS 117-284 yılları arasındaki 30 imparatorun biyografilerinin bir koleksiyonudur. Isaac Casaubon (1559-1614) tarafından *Historia Augusta* olarak adlandırılan bu eser, orjinal el yazmasında *Vitae Diversorum Principum et Tyrannorum a Divo Hadriano usque ad Numerianum Diversis compositae* başlığını taşımaktadır. Fakat eserin MS 244-259 yılları arasındaki imparatorların biyografileri ile muhtemelen özgün adının da bulunduğu başlangıç kısmı kaybolmuştur. Eserin orijinal adının *Vitae Caesarum* (Caesarların Yaşamları) ya da *Vita Caesarum* (Caesarların Yaşamı) olduğu iddia edilmektedir. Altı farklı yazar tarafından kaleme anıldığı düşünülen bu eserde bazı biyografilerin İmparator Diocletianus'a (MS 284-305), bazılarının da I. Constantinus'a (MS 306-337) ithaf edildiği belirtilmektedir (Sarıgöllü, 1983: 58). Suetonius'un biyografi yönteminin örnek alındığı bu biyografiler oldukça güvenilmezdir. Önemsiz anekdotların üzerinde ısrarla durulmuş olup tarihsel düşünceden, eleştiri yeteneğinden ve gerçeğe saygıdan yoksundur. Bütün bunlara rağmen özellikle II. yüzyıl Roma Tarihi'nin aydınlatılmasında önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Bu tez çalışmasında özellikle kaynak sıkıntısı çekilen Hadrianus, Marcus Aurelius, Carcalla, Septimius Severus, Severus Aleksander, Marcus Aurelius Claudius, Aurelianus dönemleri ile ilgili ilgili başvuru dört önemli eserden (Herodianus, Cassius Dio, Eutropius) biridir.

Bu tez çalışmasında Latince ve İngilizce çevirisinin aynı kitapta bulunmasından dolayı Magie (1960-1961)'nin Loeb edisyonu kullanılmıştır. Ayrıca *Scriptores Historiae Augustae* eserinde bulunan bazı imparatorların otobiyografileri Türkçeye çevrilmiştir. Zaman zaman bu tez çalışmasında da kullanılan Türkçe tercüme: Tekeoğlu (2011) ve Menzilioğlu (2002)'dur.

Zosimus (MS yak. 490-510): Zosimos, Doğu Roma İmparatoru I. Anastasius (491-418) zamanında yüksek devlet memurluğunda bulunmuştur. MS 500'lü yıllarda bir Roma Tarihi yazmıştır. Altı kitaptan oluşan *Νέα ιστορία* (*Nea Historia*) adlı eserde

Augustus'tan Diocletianus'a kadar olan dönem kısa özet halinde, Diocletianus'tan 410 yılına kadar olan süre ise ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Zosimus Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden Hıristiyan imparatorları sorumlu tutmuş, devletin yıkılmasını eski Roma inançlarından uzaklaşmanın bir cezası olarak görmüştür.

Zosimus'un eseri bu çalışmada, Roma İmparatorluk *Principatus* döneminin sonlarına denk düşen “Asker İmparatorlar” zamanında Roma'nın eyaletlerdeki durumunu anlatan nadir eserlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle MS 250'den itibaren Pontos Bölgesi'ni yağmalayan Boraniler, Gotlar ve Alanlar hakkında bilgi veren üç önemli eserden biridir (SHA, Zonaras, Zosimus). Zosimus'un en yeni edisyonlarından biri Paschoud (1971) tarafından yapılmıştır. Zosimus'un en son tercümelerinden biri ise, Ridley (2006)'in İngilizce tercümesidir. Zira bu tez çalışmasında da Ridley'in tercümesinden faydalanılmıştır.

Procopius (MS 500 – yak. MS 565): Iustinianus Dönemi (MS 527-565) için en temel kaynak olan Procopius, Doğu Roma imparatoru Iustinianus'un ünlü komutanı Belisarius'un kâtibiydi. Procopius, Filistin'in Caesarea kentindedir. Eserlerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda yazarın, MS 527'de Iustinianus'un generali Belisarius'un hukuk danışmanlığını yaptığı bilinmektedir. Procopius'un, yine bu generalin yanında MS 531 ile MS 540 yılları arasında Asya'da, Afrika'da ve İtalya'da meydana gelen savaşlara katıldığı bilinmektedir (Özbayoğlu, 1994: 5-6).

Procopius'un başlıca üç temel eseri bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Anekdotia* ya da *Historia Arcana* adını taşıyan “Gizli tarih” ‘dir. Burada Bizans saray entrikalarından bahsetmektedir. Procopius'un, *Historia Arcana* adlı eserini MS 542'de Constantinopolis'e geri döndükten sonra yazdığı bilinmektedir. Procopius'un ikinci eseri, *De Bella* (Savaşlar), Iustinianus dönemi savaşlarını anlatır. İmparator Iustinianus'un yaptığı savaşları methiye şeklinde anlattığı bu eser sekiz kitaptan oluşur. I. ve II. kitaplar Romalılar ile Sasani Krallığı arasında Mezopotamya, Suriye, Ermenistan ve Gürcistan coğrafyalarında yaşanan savaşları konu alır. III. ve IV. kitaplar Afrika'daki savaşları anlatırken, V.-VII. kitaplar İtalya'da Gotlarla yaşanan savaşları konu edinir. Sonradan tamamlanan VIII. kitapta ise bazı ilave bilgiler bulunmaktadır. Procopius'un, *De Bella* adlı eserini tam olarak ne zaman yazmaya başladığı bilinmese de yedi kitapdan oluşan eserinin büyük bir kısmını 551'de

tamamladı. Fakat Procopius, MS 554'te Got Savaşları'nın (MS 536-352) anlatıldığı bir kitap daha (VIII. Kitap) yazarak bu eserine ekledi (Kaldelis, 2010: 253).

Procopius'un *De Bella* adlı eserinin özellikle I. ve II. kitapları bu tez çalışması için oldukça önemlidir. Sasani Krallığı ile Lazika Bölgesi'nde gerçekleşen savaşlara ait verilen bilgiler doğrudan Kafkas ve Pontos Bölgesi ile ilişkilidir. Eserde bu savaş döneminde bölge halkı, bölgenin ekonomik ve siyasi durumu hakkında bilgiler bulunmamaktadır.

Procopius'un bir diğer çalışması olan *De Aedificia* (Yapılar)'da, yine Iustinianus döneminde imparatorluk toprakları üstünde yaptırılan ya da onarılan eserler konu alınmıştır. Bunlar daha çok kilise yapıları, surlar ile su tesisleridir. Bu eser altı kitapdan oluşur. I. kitap İstanbul'daki yapıları içerir; II. kitap, imparatorluk topraklarının sınırlarındaki yapılardan söz eder; III. kitap, Sasanilerle olan sınırlardaki savunma yapılarını, IV. kitap Avrupa'da; V. kitap, Asya'nın geri kalan bölümlerini, VI. kitap Afrika'daki yapıları konu alır. Yazar I. ve II. kitaplarını belli bir bütünlüğe göre ele alırken III. kitaptan sonra çoğu kez liste vermekle yetinmiştir. Procopius'un, *De Aedificia* adlı eserini MS 550 ile 560 yılları arasında yazdığı düşünülmektedir.

Bu eserlerin iki önemli edisyonu bulunmaktadır. Bunların ilki Haury ve Wirth (1962-64) tarafından yapılan Teubner baskılarıdır. Diğeri ise Dewing ve Downey (1914-40)'in hazırlamış olduğu Loeb baskılarıdır. Bu tez çalışmasında aynı zamanda bir tercüme olan Dewing'in Loeb baskıları kullanılmıştır.

Ioannes Zonaras (XII. yüzyıl): XII. yüzyıl Bizans tarihçisi olan Zonaras'ın hayatı hakkında Bizans kaynaklarında fazla bilgi yoktur. Aleksios Komnenos (1081–1118), Ioannes Komnenos (1118–1143) ve Manuel Komnenos (1143–1180) dönemlerinde yaşamıştır. Hukukçu olduğu bilenen Zonaras'ın soylu bir aileden geldiği ve imparatorlukta yüksek memuriyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır (Dickey, 2007: 102).

Zonaras'ın en önemli eseri, Roma şehrinin kuruluşundan kendi zamanına kadar olan kısmı kapsayan (1118'e kadar) *Epitome Historiarum* adlı eserdir ve bu eser daha çok *Epitome of (Roman) Empire* adıyla bilinmektedir. Zonaras, Aleksios Komnenos'un MS 1118'de ölümünden sonra resmi görevlerini bırakarak emekli olmuş ve St. Glykeria manastırına yerleşerek eserini yazmaya başlamıştır. MS 1118'den sonra yazmaya başladığı eserini, ölümünden kısa bir süre önce tamamladığı düşünülmektedir. Bu eser Roma ve

Doğu Roma tarihinin bir özeti niteliğindedir. Zonaras'ın çalışmasını diğer Bizans çalışmalarından ayıran en belirgin özellik ise yaşadığı dönemin olaylarını anlatmak yerine daha önce yazılmış eserlerin en eskilerinden başlayarak özetlerini sunmasıdır. Zonaras eserinin Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemini kapsayan bölümünü Cassius Dio'nun *Rhomaika*(Roma Tarihi) adlı eserinden aldığı anlaşılmaktadır. V. yüzyıldan itibaren olan bölümleri ise Eusebius, Zosimus, Philostorgius'un eserlerinden faydalanarak yazmıştır.

Bu tez çalışmasında Zonaras'ın eseri, özellikle Roma İmparatorluk *Principatus* dönemi sonuna denk düşen “Asker İmparatorlar” zamanında Pontos'ta yaşanan gelişmeler hakkında sıkça başvurulan nadir kaynak eserlerden biridir. Bu eserin ilk edisyonlarından biri Dindorfius (1868) tarafından yapılan Teunber baskısıdır. Zonaras'ın en yeni tercümelerinden biri ise Banchich ve Lane (2009)'nin tanıtım ve yorum kısmı ile birlikte hazırladığı İngilizce tercümedir. Bu tez çalışmasında Banchich ve Lane'nin tercümesi kullanılmıştır.

B. Çin Kaynakları

Hou Hanshu (MS yak. 25-250): *Hou Hanshu*, “Geç/Sonraki Han Tarihi” olarak da bilinir. MS 62'den MS 189'a kadarki Çin'in Han Sülalesi tarihini içeren bir Çin kaynağıdır. Bu kaynak Fan Ye (MS 398-446) tarafından MS yak. 432'den 437'ye kadar derlenmiştir. *Hou Hanshu* toplam 120 bölüm (*Zhuan*)'den oluşmaktadır. Bunlardan 80 bölümü bibliyografya, 9'u imparatorluk, 1'i de imparatoriçe anneleridir. 195 yıllık Doğu Han tarihi, MÖ 23'te Wang Mang Hanedanı üyesi Xin'in düşüşünden MS 220'de İmparator Xian'ın yönetiminde Jian'ın 25. yönetimine kadarki kayıtlarını içerir. Bu kaynak Fan Yen tarafından derlenmiş olmasına rağmen, o yalnızca Bibliyografya ve anneleri yazmıştır. Liang Hanedanı Liu Zhao döneminde (MS yak. 502-519), Annallar ve Bibliyografyalar ile Sima Biao (MS 240-yak. 306) tarafından derlenen sekiz monografi birleştirilmiştir. Bunlar *Hou Hanshu*'nun gerçek kayıtlarıdır (Knechtges ve Chang, 2010: 372.).

Bu tez çalışmasında, *Hou Hanshu*'nun 15, 44 ve 88. bölümlerinden faydalanılmıştır. Çünkü bu bölümlerde Roma'nın Doğu ticaretinde Çin ile olan ilişkileri ve ticaretin durumu hakkında oldukça değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynak incelenirken, Leslie ve Gardiner'in (1996) İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

Liang Shu (MS yak. 618-907): *Liang shu*, “Liang (Sülalesinin) Kitabı” olarak da bilinmektedir. *Liang* Hanedanı’nın (618-907) resmî hanedan tarihidir. Bu kaynak eser, Yao Silian tarafından derlenerek MS 635’te tamamlanmıştır. Yao Silian, babası Yao Chan’ın orijinal el yazmalarına güvendiği için, birkaç bölümde onun yorumlarından alıntı yapmıştır. Eser 56 bölümden (*Zhuan*) oluşmaktadır. Bunlardan 6’sı İmparatorluk Bibliyografyası, 50’si genel bibliyografyadır. *Liang shu*, diğer hanedanlıkların tarihleriyle de kısa bir karşılaştırma yapmıştır. Özellikle saraydaki edebiyat ve bilim hayatı bu kaynakta yer almaktadır.

Bu tez çalışmasında, *Liang Shu*’nun 54. bölümünden faydalanılmıştır. Çünkü bu bölümde de Roma’nın Doğu ticaretinde Çin ile olan ilişkilerine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynak incelenirken de Leslie ve Gardiner’in (1996) İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

C. Nümismatik Kaynaklar

Sikkeler siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşam hakkında verdikleri bilgilerle antikçağ araştırmaları için vazgeçilmez kaynaklardır. Tezimiz açısından Hellenistik ve Roma Dönemi sikkeleri kronoloji, siyasal olaylar, sosyal durum vb. hakkında önemli bilgiler sağlamaktadırlar. Bunların dışında sikkeler, üzerlerinde taşıdıkları tanrı ve tanrıça tasvirleriyle din tarihi çalışmalarına ışık tutmaktadırlar.

Antik edebî kaynaklar ve araştırma eserleri dışında bu tez çalışmasında az da olsa nümismatik kaynaklara da yer verilmiştir. Bu nümismatik kaynakların başında *British Museum Catalog of Greek Coins (BMC)* adlı katalog çalışması gelmektedir. Bu kataloglar 1873’ten 1929’a kadar hazırlanmış toplam 29 ciltten oluşmaktadır. Bu tez çalışmasında *British Museum Catalog of Greek Coins* adlı katalogun içinde Bithynia, Pontos ve Bosporos sikkelerinin bulunduğu ve Wroth (1889a) tarafından hazırlanan XIII. cildi ile yine Wroth (1889b) tarafından hazırlanan XX. cildi kullanılmıştır. Ayrıca yine bu tez çalışmasında *Sylloge Nummorum Graecorum (SNG)* adlı diğer nümismatik katalogdan da faydalanılmıştır. Bu katalog ise XIII ciltten oluşmaktadır. İlk cilt 1931’de yayımlanmıştır. Burada çoğunluğunu Dr. William Hunter (1718 – 1783)’in koleksiyonunun oluşturduğu XII. Cilt kullanılmıştır. Eserin XII. cildi iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Hispania, Gallia, Sardinia, Sicilia, Afrika, Akhaea, Makedonia, Thrakia, Dacia, Moesia, Bithynia ve Pontus ile Asia, Lycia, Pamphylia, Kikia, Cappadocia, Galatia eyaletlerinin ve Anadolu’daki krallıkların sikkeleri tanıtılmıştır. XII. Cildin 2. bölümünde Cyprus,

Mesopotamia, Syria, Iudea, Arabia ve Egyptus Eyaletlerinin sikkelerine yer verilmiştir. Sikkeler eyalet kentlerine göre ayrılmış olduklarından tezimizde kolaylık sağlamıştır.

Bu kaynaklar dışında yakın dönemde yapılmış müzisyenlik çalışmalarından da faydalanılmıştır. Bunların başında Pontos sikkeleri üzerine çalışan Callatay (1997) ile birlikte daha çok Roma sikkeleri üzerine çalışan Alram (1986) ve Tekin (2008) gelmektedir.

D. Epigrafik kaynaklar

Epigrafi, taş, metal, tahta gibi değişik malzemeler üzerine yazılmış yazıtları inceleyen bir bilim dalıdır. Epigrafik malzemenin kapsamı içindeki yazıtlar sosyal, ekonomik, hukuk, toplumsal yaşam, dinsel hayat vs. hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedirler. Günümüzde yazıtların toplandığı birçok *corpus* (Külliyyat) vardır. Bu *corpus*'ların bazıları buluntu yerlerine, bazıları da yazıtın diline göre (Latince-Grekçe) bir sınıflamaya tabi tutulmuştur. Biz burada sadece tezimizde kullandığımız yazıtların bulunduğu *corpus*'lar hakkında kısaca bilgi vereceğiz ve tezimizde kullandığımız yazıtları belirteceğiz.

CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Th. Mommsen tarafından 1863'ten itibaren yayınlanmaya başlayan bu *corpus*, Latince yazıtların bir araya toplanmasını amaçlamaktaydı. *CIL* düzeninde II. ciltten XV. cilde kadar coğrafi dağılım esas alınmıştır. XVI. cilt askeri diplomalara, XVII. cilt miltaşlarına, XVIII. cilt ise şiirlere (*carmina epigraphica*) ayrılmıştır. Birçok cilde zamanla eklemeler yapılmış ve bazı ciltlerin yeni baskıları, bulunan yeni yazıtlarla tamamlanmıştır. Eserin III. ve IV. ciltleri aralarında Asia Minor'un da bulunduğu Doğu Akdeniz bölgeleri yazıtlarına ayrılmıştır.

ILS: *Inscriptiones Latinae Selectae*. Herman Dessau tarafından edit edilmiş bu Latince yazıtlar toplam üç ciltten oluşmaktadır. Bu çalışma 1892'den 1916'ya kadar seri olarak beş bölüm olarak yayınlanmıştır. Bazı notlar ve destekleyici metaryallerle birlikte tümü Latince'dir.

Bu tez çalışmasında Bithynia Eyaleti'nin siyasi durumu, eyaleti yöneticileri ve eyaletin resmî adının belirlenmesinde bu kaynaklara başvurulmuştur ve *ILS*'in III. cildinden faydalanılmıştır.

Araştırma Eserleri

Pontos Bölgesi, bulunduğu stratejik ve coğrafi konumu dolayısıyla Hellenistik ve Roma dönemlerinde oldukça önemli bir yer olmasına rağmen, Pontos Bölgesi'ne bilimsel ve popüler ilginin az oluşu oldukça dikkat çekicidir. Şüphesiz bölge hakkında eldeki yazılı belgelerin yetersiz olması ve bölgede bu yazılı belgeleri destekleyecek sistemli arkeolojik çalışmaların hâle başlatılamaması, Pontos Bölgesi ile ilgili çalışmaların az oluşundaki en büyük etkendir.

Doğrudan Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi ile ilgili çalışmalar XX. yüzyıldan geri gitmemektedir. Bunların önemli bir kısmı ise gezi raporları tarzında hazırlanmış tarihi coğrafya bilgileri ve otobiyografik çalışmalardır. Antikçağda Pontos coğrafyasına yönelik yapılan en eski çalışma J. J. Anderson'un *Studia Pontica* adlı eseridir. Anderson'un bu çalışması Pontos Bölgesi'nin tarihi coğrafyası ile ilgili yapılmış ilk çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Ardından 1906 yılında yayınlanmış Franz Cumont'un, *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie* adlı eseri, Anderson'un çalışmasının bir devamı niteliğindedir. Bu çalışmada Amisos'tan Armenia'ya kadar Pontos Bölgesi coğrafyası ve bu coğrafya içinde bulunan kentler hakkında arkeolojik ve tarihi bilgiler bulunmaktadır. Cumont'un çalışmasından yaklaşık 50 yıl sonra D. R. Wilson, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia, and Pontus in the Greek and Roman Period: A New survey with particular Reference to Surface Remains Still Visible* adlı bir doktora tezi ortaya koymuştur. Bu tez çalışması o dönemde Pontos Bölgesi'nin tarihi coğrafyası ve yüzey araştırmalarına yönelik en ayrıntılı eser olarak ön plana çıkmıştır. Öyleki sonraki yıllarda bu bölgenin coğrafyası hakkında yapılan araştırmalar ve lokalizasyon tespitlerinde Wilson'un eserine sürekli atıfta bulunulmuştur. 1984 yılında E. Olshausen ve J. Biller, Wilson'un bu tez çalışması üzerine oluşturdukları Pontos'un tarihi coğrafyasını anlatan yeni bir kitap hazırlamışlardır. *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil I; Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatien* adlı bu kitap, Hellenistik dönemde Pontos Coğrafyası ve bu coğrafyadaki yerleşim bölgelerinin lokalizasyonunu inceleyen en önemli araştırma eseridir. Bu çalışmadan tam bir yıl sonra 1985 yılında A. Bryer ve D. Winfield tarafından hazırlanmış, *The Byzantine Monuments*

and Topography of the Pontos adlı eser, Pontos Bölgesi'nin tarihi, coğrafyası ve arkeolojisine ait bilgiler bulunan en önemli eserlerden biridir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi arkeoloji bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmakta olan Deniz Burcu Arıkan Erciyas'ın 2001 yılında Cincinnati Üniversitesi'nde tamamladığı *Studies in the Archaeology of the Hellenistic Pontos: The Settlement, Monuments and Coinage of Mithradates VI and his Predecessors* adlı tez çalışması, Hellenistik dönemde Pontos Bölgesi'nin tarihi ve arkeolojisine ışık tutan nadir çalışmalardan biridir. Erciyas, bu tez çalışmasından yaklaşık dört yıl sonra, *Wealth, Aristocracy, and Royal Propaganda Under The Hellenistic Kingdom of Mithridatids in Central Black Sea Region in Turkey*, adlı bir kitap hazırlamıştır. Aslında bu kitap Erciyas'ın 2001 yılında hazırlamış olduğu tez çalışmasının yeni arkeolojik verilerle genişletilmiş halidir ve ülkemizde Geç Hellenistik dönemde Pontos'un tarihi ve arkeolojisi üzerine yapılmış en kapsamlı araştırma eserlerinden biridir.

Hellenistik dönemde Pontos Bölgesi ile ilgili çalışmaların tamamı Mithradates Krallığı dönemini de içine alan Geç Hellenistik dönemde yoğunlaşmıştır. Özellikle Karadeniz'de büyük bir güç haline gelen Mithradates Krallığı (MÖ 302/1-63) ile ilgili çağdaş dillerde sayısız kitap, makale ve bildiri yayınlanmıştır. Fakat bu konuda Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Enstitüsü müdürlüğünü yapan M. Arslan'ın 2002 yılında hazırlamış olduğu "Mithridates VI Eupator ve Roma" adlı tez çalışması, Türkiye'de bu konuda yapılmış tek tez olma özelliğine sahiptir. Arslan, bu çalışmasını 2007'de yeni bilgi ve bulgularla genişleterek *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator* adı ile kitap hâline getirmiştir. Bu tez çalışmasında Geç Hellenistik Dönem ile ilgili kısımlarda Arslan'ın bu araştırma eserine sıkça atıfta bulunulmuştur. Bu eser gerek Pontos'un tarihi coğrafyasını, gerekse Mithradates Krallığı döneminde Pontos'un siyasi ve ekonomik durumunu gözler önüne seren oldukça başarılı bir çalışmadır.

Mithradates Krallığı ile ilgili bir başka tez çalışması ise *The Associates of Mithridates VI of Pontus* adı ile J. H. Portanova tarafından 1988 yılında Columbia Üniversitesinde tamamlanmıştır. Bunların dışında A. N. Sherwin-White'nin 1984 yılında yayınlandığı *Roma Foreign Policy in the East, 168 B.C to A.D. I* adlı eseri, S.Yu. Saprykin'in 1996'da yayınlanan *Pontiyskoe Tsarstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Priçernomor'e* adlı çalışması ve L. Ballesteros-Pastor'un 1996'da yayınlanan *Mithridates*

Eupátor, rey del Ponto, adlı eseri Mithradates Krallığı hakkında yapılmış en önemli çalışmalardır.

Roma Cumhuriyet döneminde Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerle ilgili olarak ise gerek yurt içinde, gerekse yurt dışında yapılmış herhangi bir araştırma eseri tespit edemedik. Bu yüzden doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Roma Cumhuriyet döneminde Pontos Bölgesi hakkında bilgi veren referansları ele aldık. Bu araştırma eserleri içinde bölge hakkında bilgi toplayabildiğimiz en önemli eser D. Magie'nin 1950 yılında yayımladığı *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II*, adlı iki ciltlik çalışmasıdır. Bu çalışma Roma Cumhuriyet dönemi ve Roma İmparatorluk *Principatus* döneminde Anadolu'da yaşanan siyasi gelişmeler hakkında yazılmış en teferruatlı araştırma eseridir. Bu eser çalışmamızda sıkça başvurduğumuz referanslar arasındadır. Bunun dışında Roma Dönemi ile ilgili çalışmamızda yer verdiğimiz bir başka referans eser Türkçe'ye "Roma Dünyasının Yükselişi ve Çöküşü" olarak çevirebileceğimiz *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (=ANRW) adlı Ansiklopedik çalışmadır. Üç ana zaman dilimi üzerine oluşturulmuş bu ansiklopedik eser, 1972 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Roma dünyasını ele alan bu eser üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci zaman dilimi "Roma'nın kökenlerinden Cumhuriyetin sonuna kadar" yaşanan siyasi, kültürel, dini ve ekonomik olayları ele alır. İkinci zaman dilimi "Roma İmparatorluk Principatus Dönemini" içine almaktadır. Son zaman dilimi ise "Geç Antik Dönemi" içerir. Her bir kısımda genelde altı bölüm bulunmaktadır. Bunlar siyasi, tarih, hukuk, din, dil, edebiyat, felsefe, bilim ve sanattır. 202'nin üzerinde ciltten oluşan ANRW ciltlerinin yayımı hala devam etmektedir. Biz çalışmamızın Üçüncü ve Dördüncü bölümleri içinde yer olan Roma İmparatorluk *Principatus* Dönemi'nde Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerle ilgili ANRW serisinin *Principatus* kısmına sıkça başvurduk. Serinin bu kısmı, birinci kısımdan çok daha geniş olup, alanında uzman 26 bilim adamı tarafından hazırlanmıştır (Wilkes, 1975: 166). ANRW serisinin Teil. II, band. 7. 2 kısmındaki maddelerin tamamı Anadolu coğrafyası, dolayısıyla da Pontos Bölgesi ile ilgilidir. II. ciltin 9. 1 kısmı ise Roma'nın Armenia ve Parth Krallığı ile olan ilişkilerini ele alır. Eserin, II. 9. 2 bölümünün büyük bir kısmı Roma'nın Doğu ile olan siyasi, ticari ve ekonomik faaliyetleriyle ilgilidir. ANRW'nin en önemli bölümlerinden olan bu yarım ciltlik eserde, Roma'nın Doğu sınırları ve Uzak Doğu ile olan ticari ve ekonomik ilişkiler ele alınmaktadır. ANRW'in bu cildindeki

çalışmalara bazı küçük eleştiriler getirilmesine rağmen, kaynak ve referans eserleri ile birlikte oldukça başarılı bir çalışma olarak kabul görmektedir (Broughton, 1978: 154; Metcalf, 1983: 104 vd.).

İlk kez 1839'da Augustus Friederic von Pauly tarafından yayımlanmaya başlanan ve onun ölümünden sonra da 1890'dan itibaren George Wissowa tarafından devam ettirilen *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft* (=RE ya da PW) adlı ansiklopedi de, bu tez çalışmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Ansiklopedik tarzda hazırlanmış bu eserin içindeki her bir madde, sadece tarihçiler için değil tüm sosyal bilimciler için önemlidir. Her ne kadar bu maddelerin yayın yılı modern referanslara göre oldukça eski olsa da içerdikleri bilgi yoğunluğu bakımından günümüzde sıkça başvurulmuş referans eserler arasındadır. Öyle ki yukarıda bahsi geçen *ANRW*'lerin oluşturulmasında da *RE*'ler referans alınmıştır. Bu tez çalışmasında özellikle Pontos'un tarihi coğrafyası kısmında ve Polemon hanedanları ile ilgili tespit edemediğimiz birçok bilgiyi *RE*'lerin içinde bulabildik. Oldukça geniş hacimli olan ve çok sayıda ciltten oluşan bu ansiklopedi, yeni yapılan araştırmalar ve çalışmalar nedeniyle 1996-2003 yılları arasında H. Cancik H. Schneider ve M. Landfester'in editörlüğünde *Der Neue Pauly Enzyklopadie der Antike* (=DNP) adıyla 15 cilt olarak yeniden hazırlanmıştır. Eski *RE*'lere göre daha sade hazırlanan maddeler, yeni bilgi ve çalışmalarla araştırmacılar için oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu tez çalışmasında sıkça başvurulmuş bir başka çalışma ise Cambridge Üniversitesi tarafından yayımlanan *Cambridge Ancient History* (=CHA) adlı bir başka ansiklopedik eserdir. 1912-1939 yılları arasında yayımlanan eserin yeni edisyonu 1970'li yılların başında yeniden yayımlanmaya başlamıştır. 14 ciltten oluşan bu eser; en erken devirlerden MS 600'e kadar olan zaman dilimini ele almaktadır. Bu tez çalışmasında CHA'nın VIII-XV arasındaki ciltlerinde yer alan referans eserler bu tez çalışmasında kullanılmıştır.

Roma Döneminde Pontos ve çevre bölgeler ile ilgili doğrudan olmasa bile dolaylı olarak bahseden ve bu çalışmada önemli olarak gördüğümüz birkaç doktora çalışması bulunmaktadır. Bunların başında Roma'nın Parth ve Armenia Krallığı ile olan ilişkilerinden bahseden; Poirot'un *Perceptions of Classical Armenia: Romano-Parthian Relations, 70 BC-220 AD* adlı doktora tezi; Schlude'nin *Rome, Parthia and Empire: The First of Roman-Parthian Relations* adlı doktora tezi; Sullivan'ın *Some Dynastic Answers to*

the Armenian Question: A Study in East Anatolian Prosopography adlı doktora tezi ve Van Wijlick'in, *Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations during Civil War* adlı doktora tezi bu çalışmada oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

GİRİŞ

Anadolu Yarımadası'nın kuzey kesimi, yani batıda İstanbul'dan doğuda Gürcistan sınırına kadar uzanan bütün Karadeniz kıyıları, antikçağda Bithynia, Paphlagonia ve Pontos olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştı. Hellenistik ve Roma kaynaklarında, İstanbul'un Anadolu yakasından Amastris'e kadar uzanan Karadeniz kıyıları Bithynia Bölgesi olarak tanımlanırken, Amastris'ten Kızılırmak'a kadar uzanan coğrafya Paphlagonia Bölgesi, Kızılırmak'ın doğusundan Gürcistan sınırına kadar uzanan Karadeniz kıyıları ise Pontos/Pontus Bölgesi adıyla anılıyordu. Bu tanımlamaya göre Pontos Bölgesi'nin kuzeyi, Orta Karadeniz'in bir bölümü ile Doğu Karadeniz'in tamamını içine alıyordu. Bölgenin güney sınırı ise oldukça karmaşıktı. Zira Pontos'un güney bölgelerindeki Geç Hellenistik döneme ait birçok yerleşim yerinin lokalizasyonlarının belirlenememiş olması, bu bölgenin sınırlarının tespitini neredeyse imkânsız hâle getirmektedir. Dolayısıyla Pontos coğrafyasına ait topraklar, günümüz Anadolu coğrafyasında Orta Karadeniz, Doğu Karadeniz ve İç Anadolu olmak üzere birden fazla bölgeyle temsil edilmektedir. Bu yüzden Pontos coğrafyası için tek bir bölgeden söz edemediğimiz ve bazı sınırlarını da kesin olarak belirleyemediğimiz için, bu çalışmada anılan coğrafyanın günümüzdeki genel karşılığı yerine, Hellen ve Roma kaynaklarında geçen "Pontos/Pontus Bölgesi" tabiri kullanılmaya devam edilecektir.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi'nde yaşayan insanların kültürlerini, geleneklerini, ticari ilişkilerini ve siyasi faaliyetlerini kavramamıza yarayacak somut veriler oldukça sınırlıdır. Çünkü bu güne kadar bölge ile ilgili yapılan çalışmalar, oldukça azdır. Pontos Bölgesi'ne ait az sayıdaki yazılı ve arkeolojik çalışma, önce Bizans, sonra Osmanlı dönemi ile ilgili araştırmaların gölgesinde kalmakla birlikte, Pontos Bölgesi'nin Hellenistik ve Roma dönemlerine ışık tutmaktanda uzaktır. Bütün bunlara ilaveten Pontos Bölgesi'nin kendine has coğrafyası ve arkeolojik araştırmalara imkân vermeyen bitki örtüsü, günümüzde bölgede yapılması planlanan akademik çalışmaların da sürekli ertelenmesine neden olmaktadır. Ayrıca genel olarak, bölgenin Hellenistik ve Roma dönemlerine ait kentlerin modern yerleşimler altında kalmış olması da bu alanlarda yapılmış ya da yapılması planlanan çalışmaları zorlaştırmaktadır.

Bugüne kadar Pontos Bölgesi ile ilgili sınırlı sayıda yazılı ve arkeolojik çalışmalar yapılmış olsa da, en azından Geç Tunç Çağı(MÖ 1550-1200)'ndan itibaren bölgenin coğrafi şartlarına adapte olmuş, tıpkı günümüzde olduğu gibi dağınık bir yerleşim modeli sergileyen kabile topluluklarının bölgede yaşadığı bilinmektedir. MÖ II. binyılın sonlarına doğru Hititlere komşu olan Kaşkalar ve Hayaşa-Azzi Krallıkları, Pontos Bölgesi'nin en eski halkları olarak kabul edilmektedirler. Pontos Bölgesi'nin Demir Çağı hakkında da elimizde bulunan bilgiler sınırlıdır. Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı (MÖ 858-590?)'nin ortaya çıktığı bu dönemde ele geçen Urartu yazıtlarında, bölge hakkında bazı küçük bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler içinde kayda değer en önemli ayrıntı, Kafkaslardan Karadeniz Bölgesi'nedoğru inen göçebe topluluklar ve bu toplulukların Pontos Bölgesi'ne yönelmeleridir. MÖ VIII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kimmerler, Orta Asya'dan gelen İskitlerin baskısı sonucu buldukları bölgeden hareket ederek, önce Güney Kafkaslara, oradan Karadeniz'in kıyı bölgelerini takip ederek Kolchhis Bölgesi'ne yerleştiler. Bir müddet sonra buradan ayrılan bir grup Kimmer kolu yine Karadeniz kıyı bölgesini izleyerek Sakarya Irmağı çevresine kadar yayıldı. Kimmerlerin Anadolu'nun orta ve kuzey bölgelerine hâkim olmalarıyla birlikte Karadeniz kıyılarında kurulan sınırlı sayıdaki Miletos kolonileri de Kimmer istilasına maruz kaldı. Dolayısıyla MÖ VIII. yüzyılın başlarında Pontos Bölgesi, bölgenin otokton halkları ile Kimmer gruplarının oluşturduğu bir saha hâline geldi. Bununla birlikte bu süreci izleyen bir yüzyıl sonra, Anadolu'nun batı kıyılarında yaşayan Miletos'lular, Lydia Devleti'nin artan baskıları sonucunda yeni koloni yerleri kurmak için Karadeniz'e yöneldiler. Fakat antik Hellen ve Roma kaynaklarının ve daha sonra batılı araştırmacıların iddia ettiğinin aksine MÖ VII. yüzyıldan itibaren bölgede Miletos'lulara ait kolonilerin kurulması, Pontos'un yaylalarında ve iç kesimlerindeki yerel halkların yaşam şekillerinde ve siyasi yapılarındaciddi bir değişiklik meydana getirmedi. Bununla birlikte MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısında Akhamenid'lerin Anadolu'ya gelmesiyle Pontos şehirlerinin siyasi durumunda kısmen bazı değişiklikler meydana gelse de bu değişiklikler de bölge halkının günlük yaşantısına tesir etmedi. Her ne kadar I. Dareios (MÖ522-486), Pontos Bölgesi'ni hâkimiyet altına alarak burayı üçüncü satraplığına katmış olsa da, merkezden Pontos'u yönetmek çok zor olduğu için, bölgede yaşayan halklar kendi başlarına bırakıldı. Dolayısıyla Pontos Bölgesi halkları Akhamenid İmparatorluğu'na karşı vergi vermek, savaş zamanında asker ve gemi göndermek dışında hiçbir yükümlülüğe tabi olmadı.

Makedonyalı Aleksandros'un MÖ 334-331 yılları arasında Akhemenid İmparatorluğu'na karşı Anadolu'da yaptığı savaşlarla birlikte doğunun büyük gücü Akhemenid'ler ortadan kalktı, böylelikle Anadolu için yeni bir dönem başladı. "Hellenistik Dönem" olarak adlandırılan bu dönem, Doğu ile Batı kültürünün bir sentezi olarak tanımlandı. Fakat MÖ 323'te Aleksandros ölünce, onun mirasına sahip olmak isteyen generaller, Anadolu'da oldukça karışık ve sürekli savaşlarla dolu bir dönem başlattılar. Bu siyasi kargaşa döneminde Anadolu'da birçok küçük devletler kuruldu ki bunların başında MÖ 302/1'de merkezi Karadeniz Bölgesi olan Mithradates Krallığı gelmektedir. Bu krallık, özellikle son hanedan üyesi Mithradates VI Eupator (MÖ 120-63) ile hâkimiyeti altındaki coğrafyanın iç dinamiklerini en iyi şekilde kullanarak Geç Hellenistik dönemin Anadolu'daki en büyük krallığı oldu. Öyleki Roma Cumhuriyet döneminin önemli *consul*'leri Sulla, Lucullus ve Pompeius, hayatlarının önemli bir bölümünü Anadolu'da Roma'nın en büyük düşmanı hâline gelen Mithradates Krallığı ile savaşarak harcadılar.

Mithradates Krallığı'nın ortadan kalkmasından sonra Roma'da iç savaşlar patlak verdi. Yaşanan bu iç savaşlardan en çok etkilen bölge şüphesiz Anadolu'ydu. Özellikle bu dönemde idari ve ekonomik anlamda büyük bir çöküş içine giren Anadolu kentleri, Augustus'un MÖ 27'de Roma İmparatorluğu'nun başına geçmesiyle yeniden hayat buldular. MÖ I. yüzyılın ikinci yarısından, MS II. yüzyılın ikinci yarısına kadar başta Pontos Bölgesi olmak üzere Anadolu'nun diğer bölgeleri, siyasi ve ekonomik alanda ileriye dönük bir ivme yakaladı. Fakat Roma'nın bu "Altın Çağı", MS II. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladı. Çünkü bu dönemde Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaşanan ekonomik sıkıntılara bir de kuzeyden gelen yabancı kavimlerin saldırısı eklenince, Roma, III. yüzyıl boyunca başta Pontos Bölgesi olmak üzere doğu sınırlarındaki otoritesini büyük ölçüde yitirdi. Özellikle "Asker İmparatorlar Dönemi"nde Roma'da kısa süre içinde birçok imparatorun değişmesi ve ardı ardına yaşanan savaşlar, Roma'nın yerel idari merkezlerinde ciddi çözümlere neden oldu ve Roma sınır bölgelerdeki otoritesini kaybetti. MÖ III. yüzyılda Roma, başta Pontos Bölgesi olmak üzere Anadolu'nun doğu sınırlarını koruyamaz hale geldi. Bu çöküş sürecinde Pontos Bölgesi, Karadeniz'in kuzeyinden gelen Got saldırıları sonunda karanlık bir döneme girdi. Öyleki bu dönemde antik Roma kaynakları Pontos Bölgesi ile ilgili neredeyse hiçbir bilgi vermemektedir.

Amaç, Kapsam ve Yöntem

Bu çalışma, Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeleri inceleyerek, bu gelişmelerin bölge coğrafyasına ve bu coğrafyada yaşayan yerel halklar üzerindeki etkilerine ışık tutacaktır. Ayrıca Pontos Bölgesi'nin kendine özgü jeo-stratejik özelliklerinin ortaya çıkarılması ve bunun bölgede yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelere nasıl etki yaptığı da irdelenecektir. Anadolu ve Pontos Bölgesi için yeni siyasi gelişmelere sahne olan Hellenistik Dönem, zaman dilimi olarak bu çalışmanın başlangıç kısmını oluştururken, Roma İmparatorluğu'nun "Asker İmparatorlar Dönemi" çalışmanın sonlandırıldığı kısımdır. Dolayısıyla bu tez, Roma İmparatorluğu'nun Asker İmparatorlar dönemini izleyen İmparator Diocletianus (MS 284-305) dönemini kapsamayacak şekilde ele alınmıştır.

Yukarıda ifade edilen amaç ve kapsam doğrultusunda *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos* adlı bu tez, dört ana bölümden meydana gelmektedir. *Pontos Terminolojisi* ve *Pontos'un Tarihi Coğrafyası* çalışmanın Birinci Bölümü'nün ana başlığını oluşturmaktadır. Bu başlık altında ilk olarak antik kaynaklarda ve modern çalışmalarda kavram karmaşasına neden olan "Pontos" kelimesi ve bu kelimenin terminolojisi açıklanmıştır. Önce bu kelimenin yaygın olarak kullanılan anlamları, ardından da özel tanımlamaları tespit edilmiştir. Kelimenin etimolojik analizi yapılmış, hangi dil ailesine mensup olduğu ve kökeni incelenmiştir. Ardından da antikçağda Karadeniz kıyılarında yaşayan yerel halkların dillerinde bu kelimenin benzer kullanışları araştırılmıştır.

Pontos Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası, çalışmanın Birinci Bölümü'nün ikinci alt başlığıdır. Bu kısımda özellikle Pontos Bölgesi'nin coğrafi sınırları tespit edilmiştir. Çünkü ilk kez Hellen ve Roma kaynaklarında geçen "Pontos/Pontus" sözcüğüyle kimi zaman Karadeniz, kimi zaman Karadeniz kıyıları, kimi zaman da Kuzeydoğu Anadolu kastedilmiştir. Dolayısıyla çözülmesi gereken bir problem olarak karşımıza çıkan Pontos coğrafyasının sınırlarının tespiti, bu çalışmada önemli bir yer tutmaktadır. Zira sınırları kesin bir çizgiyle belirlenmemiş bir coğrafyada siyasi ve ekonomik gelişmelerin düzeyini ve sonuçlarını ortaya koymak güç olduğu gibi, bu coğrafyanın bölgede yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelere etkilerini tespit etmek de oldukça zordur.

Eski İnan kaynaklarında Pontos coğrafyası hakkında teferruatlı bilgi bulunmadığı için, bu problemin çözümünde antik Hellen ve Roma kaynaklarına başvurulmuştur. Öncelikle kaynaklarda Pontos coğrafyası ile ilgili ortak geçen sınırlar tespit edilmiş, ardından da antik edebi kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmeyen Pontos'un diğer sınırlarının belirlenmesine çalışılmıştır. Lokalizasyonları açık olarak tespit edilemeyen Pontos'un belli sınırları için, bugüne kadar o bölgelerde yapılmış arkeolojik araştırmalar ve bu araştırmalar sonunda elde edilmiş arkeolojik veriler kullanılmıştır. Böylelikle en yakın tahminlerle Pontos coğrafyasının sınırlar belirlenmiştir. Pontos Bölgesi'nin doğal sınırlarının tespit edilmesi, bölgenin coğrafi özelliklerinin de öğrenilmesini sağlamış, böylelikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerde bölge coğrafyasının rolü ortaya konulmuştur.

Hellenistik Dönemde Pontos Bölgesi'nde Siyasi Gelişmeler, çalışmanın İkinci Bölümü'nün ana başlığıdır. Bu bölümde Hellenistik Dönem'de Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi gelişmelerin bölgede bulunan yerel halklar üzerinde ne tür bir etki yarattığı ve bu halkların yaşanan yeni siyasi gelişmelere nasıl bir reaksiyon gösterdiği görülmeye çalışılmıştır. *Makedonya Krallığı Dönemi*, çalışmanın İkinci Bölümü'nün ilk alt başlığıdır. Makedonyalı Aleksandros'un Anadolu seferi ve sonrasında kurduğu büyük imparatorluk döneminde Pontos Bölgesi'nin siyasi durumu, bölgenin imparatorlukla olan bağı sorgulanmıştır. Aleksandros'un hâkimiyet altındaki topraklarda yaydığı *Hellenizm* anlayışının Pontos Bölgesi'nde ne kadar etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. *Diadokhos'lar ve Mithradates Krallığı Dönemleri* çalışmanın İkinci Bölümü'nün diğer alt başlıklarıdır. Hellenistik dönemde güçlü bir krallık kuran Mithradates Krallığı'nın, Pontos Bölgesi'ndeki siyasi faaliyetleri ve bunun bölgeye yansımaları yine bu kısımda ele alınmıştır.

Roma Dönemi'nde Pontos Bölgesi'nde Siyasi Gelişmeler çalışmanın Üçüncü Bölümü'nün ana başlığını oluşturmaktadır. *Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos Bölgesi'nde Yaşanan Siyasi Gelişmeler*, çalışmanın Üçüncü Bölümü'nün ilk alt başlığıdır. Bu kısımda Roma'da yaşanan iç savaşların Pontos Bölgesi'ne etkileri incelenmiştir. Ayrıca bu dönemde Pontos Bölgesi'nde yapılan siyasi düzenlemelerin, bölgeye etkileri tartışılmıştır. *Roma İmparatorluk (Principatus) Dönemi'nde Pontos Bölgesi'nde Siyasi Gelişmeler*, çalışmanın Üçüncü Bölümü'nün ikinci alt başlığıdır. Burada Roma İmparatorluk *Principatus* Dönemi ile birlikte başlayan *Pax Romana* (Roma Barışı)

döneminin Pontos kentlerine yansımaları araştırılmıştır. Yine bu kısımda İmparator Nero (MÖ 54-68) döneminden itibaren Roma eyaleti sınırlarına dâhil edilen Pontos Bölgesi'nin yeni statüsü ve bunun Pontos kentlerine katkısına yer verilmiştir.

Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos Bölgesinde Ekeonomik ve Ticari Faaliyetler çalışmanın Dördüncü Bölümü'nün ana başlığıdır. *Pontos Bölgesi'nde İhracatı Yapılan Başlıca Ekonomik Ürünler*, Dördüncü Bölüm'ün ilk alt başlığıdır. Bu başlık altında Pontos'ta üretimi ve ticareti yapılan ürünler araştırılmış, araştırma sonunda Pontos Bölgesi kentlerinin ithal ürünlerine ne kadar ihtiyaç duyup duymadığı tartışılmıştır. *Roma'nın Doğu ile Ticaretinde Pontos Bölgesi* bu tezin ikinci alt başlığıdır. Burada Roma'nın Uzak Doğu ile yaptığı ticarete Pontos Bölgesinin rolü, stratejik konumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Roma'nın Uzak Doğu ile ticari faaliyetlerinde Pontos Bölgesi'nden taşınan mallar araştırılmıştır.

Teknik Bilgiler

Bu çalışmada Hellen ve Latince yer ve kişi adlarının yanı sıra askeri ve yönetici unvanlar ile terimlerin yazımında orijinaline sadık kalınmaya çalışılmıştır. Ancak gerektiğinde her iki dile ait terim ve yer adlarını dilimize yerleşmiş olduğu biçimleriyle kullanılmıştır. Çalışmanın anahtar kelimesi olan Hellen “Pontos”, Latince “Pontus” olarak yazılan sözcük, daha çok Hellen yazılış formu olan “Pontos” şeklinde kullanılmıştır. Fakat Latin kaynaklarında geçen bazı özel isimlerde (*Pontus et Bithynia* gibi), Latince formu da kullanılmıştır. Bu tez; Kaynak Tanıtımı, Giriş ve Sonuç dışında dört bölümden oluşmaktadır. Kaynak Tanıtımı Giriş'ten önce yer almaktadır. Burada Hellen ve Latin yazarların eserleri tanıtılmıştır. Girişte Hellenistik ve Roma dönemlerine kadar Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerin kısa bir özeti verilmiş, bununla birlikte amaç, kapsam ve yöntem açıklanmıştır.

Standart, süreli yayınlar ve terimlere ilişkin kısaltmalar ile antik kaynaklara ilişkin kısaltmalar çalışmanın başında; bibliyografya ise çalışmanın sonunda verilmiştir. Süreli yayınlarda, *L'année philologique (Revue des publications épigraphiques relatives a l'antiquité romaine)*'in LXIV. cildinin (1996) 17-39. sayfalarındaki kısaltmalar kullanılmış; ancak burada bulunmayan bazı periyodikler için başka kaynaklardaki kısaltmalardan yararlanılmıştır. Alıntı ya da gönderme yoluyla doğrudan doğruya kullanılan antik yazarlar ve eserlerinin kısaltmalarında Türkçe ortografyadaki farklılıklarda

göz önünde tutularak, H. G. Liddle - R. Scott (1968), *A Greek-English Lexicon* adlı sözlüğün XVI-XXXVIII ve *Das Grosse Lexikon der Antike* adlı eserin I. cildinin (1971) 20-41. sayfalarındaki ilgili kısaltmalar esas alınmış ve eserlerin değerlendirilmesinde kullanılan metin ve çeviriler ayrıca gösterilmiştir. Bibliyografya kısmında ise, metinde geçen tüm kitap ve makaleler yazar soyadı, yayın yılı biçiminde kısaltılmış olup, bir yazarın aynı yıl içinde çıkmış birden fazla eseri söz konusu olduğunda, eserlerin adları alfabetik sıraya konularak, bunlar (a), (b) şeklinde ifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1 PONTOS TERMİNOLOJİSİ VE PONTOS'UN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1 “Pontos” Terimi ve Terminolojisi

Hellence’de “Pontos” (Πόντος) kelimesi ilk olarak MÖ yak.750 yıllarında yaşadığı düşünülen Homeros’un *Ilias* (İlyada) adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Homeros *Ilias*’ta “Pontos” kelimesini büyük denizleri tanımlamak için kullandığı gibi, tek başına “deniz” anlamında da kullanmıştır (Hom. *Il.* I. 350; II. 145; 201; 613; 665; IV. 276; V. 771; VI. 219). Örneğin Homeros (*Il.* I. 350), “çekildi Akhilleus, kırçıl denizin (Pontos’un) kenarında oturdu” cümlesinde, “Pontos” kelimesini tek başına “deniz” anlamında kullanmıştır. Fakat Homeros eserinin bir başka bölümünde (*Il.* II. 145): “Ikaros Denizi’nde (Ikaros Pontos’unda) altüst ettiği dalgalar gibi” derken, “Pontos” kelimesini bir isimle birlikte vermiştir¹. O halde burada ortaya çıkan soru şuydu: Antik kaynaklarda Karadeniz için kullanılan “Pontos” kelimesi genel bir adlandırma mıydı, yoksa kayıtlara geçmeyen bir ismin önüne gelen ve yine “deniz” manasını içeren bir isim ya da sıfat tamlamasının tamlananını mı oluşturuyordu? Aslında bunun cevabını vermek oldukça güçtür. Çünkü Homeros, eserlerinde Karadeniz’den söz etmemektedir. Bununla birlikte Homeros ile çağdaş diğer yazarlar, Atlantik Okyanusu’nu nitelerken “deniz” anlamına gelen “Pontos” ifadesini kullandıkları gibi, Karadeniz’i de ikinci bir okyanus olarak düşünmüşler ve ona sadece “Pontos” demişlerdir (Arslan, 2007: 3).²

Klasik dönem yazarları gibi Homeros da eserlerinde “deniz” kelimesini daha çok Ege terminolojisinde denize verilen isim olan *thalatta* / *thalassa* (θάλαττα/θάλασσα) sözcüğüyle tanımlamıştır (Hom. *Il.* I. 157; II. 294; XIII. 29; XIV. 392;XVI. 34; *Od.* I. 12; II. 260; 407; III. 5; Ksen. *anab.* IV. 7. 224).³ Ayrıca yine Ege terminolojisinde yaygın

¹“Pontos” kelimesi tek başına öznel bir anlama sahip olduğu kadar, Hellepontos [Ἑλλησποντος] ve Propontis [Προποντις] örneklerinde olduğu gibi, özel denizler için de kullanılmıştır. Mesela Homeros (*Il.* I. 350; 201; 613; 665; IV. 276; V. 771; VI. 219) ve Ovidius Naso (*Pont.* I. 42; II. 9. 67)’nun eserlerindeki gibi şiirsel anlatımlarda Pontos’un tek başına “deniz” anlamında kullanıldığı görülmektedir (Arslan, 2007: 3 dn. 9).

² Pontos terminolojisi hakkında ayrıca bkz. Dan, 2008: 165-188.

³ Hint-Avrupa etimolojisinde bulunmayan *Thalassa* (θάλασσα) “deniz” kelimesi, muhtemelen Hellen öncesi bir döneme aittir (Setatos, 2001: 667-676). Bu kelime Hellenistik dönemden itibaren Hint-Avrupa orjinli

olarak kullanılan ve “su yüzeyi” anlamına gelen *pelagos* (πέλαγος) sözcüğü de klasik dönemde Hellenlerin “deniz” anlamında kullandığı bir kelime olarak sıkça karşımıza çıkmaktadır (Hom. *Il.* IV. 295; V. 695; XIV. 6; *Od.* III. 74; 79).⁴ Örneğin Ksenophon (*Anab.* IV. 7. 19), Hellen askerlerinin Thekhes (Θήκης) Tepesi’nden Karadeniz’i gördüklerinde <<Thalatta! Thalatta! (Θάλαττα!θάλαττα!) “deniz! deniz!”>> diye bağırdıklarını kaydetmektedir. Bu da bize Karadeniz için kullanılan “Pontos” tabirinin genel bir tanımlama olmadığını ve Hellenlerin Klasik dönemde “deniz” için daha çok *Thalatta* kelimesini kullandıklarını göstermektedir.

Modern araştırmacılar,“Pontos” (πόντος) kelimesinin Hellen kökenli bir kelime olmadığını ve bu kelimenin muhtemelen Karadeniz kıyılarında yaşayan otokton halkların dillerinden Helleneye aktarıldığını iddia etmektedirler (Moorhouse, 1940: 123 vd.; Mitchell, 2002: 38; West, 2003: 157 vd.; de Blois, 2007: 1 vd.). Zira Hellen terminolojisinde πόντος (Pontos) sözcüğünü karşılayan herhangi bir kelime bulunmamaktadır. *Pont* ya da *bent* kökünden türetildiği ve Karadeniz havzasında ikamet eden yerli halkların dillerinden Helleneye adapte edilmiş olduğu düşünülmektedir. “Yol” ya da “geçiş yeri” anlamında olabilir. Latince’deki *pons* (köprü) ile aynı kökten gelmektedir. Bu yüzden “Pontos” sözcüğünün temel anlamı “deniz yolu”, “deniz üzerindeki köprü” olup zamanla deniz anlamı kazandığı düşünülmektedir (Arslan, 2007: 3). Örneğin πόντος (Pontos) kelimesinin kökeni konusunda araştırma yapan Moorhouse (1940: 123), bu terimin Hellen orjinli bir kelime olmadığını ve kelimenin Hint-Avrupa dillerindeki ilk anlamının “yol” olduğunu belirtmektedir. Moorhouse, Hint-Avrupa dil ailesi içinde bulunan dillerde “yol” anlamını veren sözcükleri de inceleyerek; Hellen *patos* (πάτος) “patika”, Sanskritçe *pánthāh* “yol” (femininum formu *pathyā*), Latince *pons*⁵ “köprü” kelimelerini örnek olarak göstermektedir(Moorhouse, 1940: 123). Moorhouse, MÖ IX. yüzyılda Trakya’dan Anadolu’ya giren Phryg’lerin bir kolunun kendileri için daha kolay olan boğazlar üzerinden Anadolu’ya giriş yaptıklarını ve bu yüzden bu istikameti “kolay yol” olarak adlandırdıklarını; deniz (Karadeniz) yolunu kullanan diğer Phryg

“ιος” son ekini alarak “θάλασσιος” a dönüşmüş, böylelikle isimden sıfat yapılarak, Hint-Avrupa dil ailesine kazandırılmıştır (Papanastassiou, 2001: 654-666)

⁴ Homeros, eserlerinde “deniz” için *thalatta* / *thalassa* ve *pelagos* dışında bazen de “tuzlu nesne” anlamına gelen *hals* (ἄλς) sözcüğünü kullanmıştır (*Il.* I. 36; 327; 350; 358; 359; II. 565; 626; *Od.* I. 72; II. 26; IV. 40; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 2 dn. 7).

⁵ Latince *pons*, *pontis*: “köprü”, “asma köprü”, “yapı iskelesi”, “bağlama geçidi”, “dehliz”, “güverte iskelesi” gibi anlamlar içermektedir. Örneğin: *ponticulus* “küçük köprü”, *ponto* “büyük yassı gemi”, *Pontus* “deniz” gibi (Kabağaç ve Alova: 1995: 455).

grubunun ise, ilk gruba nazaran daha zor bir güzergâhı kullandıkları için bu deniz yolunu “zor yol” olarak tanımladıklarını belirtmektedir.⁶ Bu yüzden Moorhouse, “Pontos” kelimesinin “deniz yolu” ya da “deniz üzerindeki yol” anlamına geldiğini ve zaman içinde “deniz” anlamı kazandığını ve Phryg’lerin Ege’deki en yakın komşuları olan Ionia’lıların bu kelimeyi ödünçleyerek Hellen dünyasına aktarmış olabileceğini belirtmektedir (Moorhouse, 1940: 123 vd.; ayrıca bkz. West, 2003: 157 vd.; Arslan, 2007: 3). Dolayısıyla Hellen kaynaklarda Karadeniz için kullanılan “Pontos” kelimesinin aslında Hellen kökenli olmadığı, bu kelimenin Hellen öncesi bir dönemde Karadeniz kıyısında yaşayan otokton halklardan ödünçlenerek Helleneye geçtiği kabul edilmektedir.⁷

1.1.1 *Aksenos Pontos* (Αἰξενός Πόντος)

Karadeniz için kullanılan Πόντος (Pontos) kelimesi, ilk kez MÖ VIII. yüzyıl Hellen kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Bu kaynaklarda Karadeniz, bitmek bilmeyen güçlü fırtınaları, dev dalgaları ve sığınılacak limanlarının azlığı yüzünden MÖ VIII. yüzyıla kadar misafir kabul etmeyen ve yabancıları sevmeyen bir ev sahibi görüntüsü çizmiştir. Ayrıca bölgedeki “barbar” saldırıları ve bunların dillere destan vahşiliği⁸, Karadeniz’e yönelen ve bu olumsuzlukları yaşayan Hellenlerin Karadeniz’e “dost olmayan”, “misafirperver olmayan” ya da “misafir sevmez deniz” anlamında *Aksenos Pontos* (Αἰξενός Πόντος) adını vermelerine neden olmuştur (Plin. *nat.* VI. 1. 1-2; Strab. VII. 3-6; Mela, *chorog.* I. 102; ayrıca bkz. Bıjışkyan, 1969: 1; Decei, 1979: 238-240; Işık, 2001: 1; Arslan, 2006: 71 vd.). Böylelikle Karadeniz ya da antikçağda kendisine yakıştırılan ismi ile *Aksenos Pontos*, bu özellikleri ile uzun bir dönem kendini uluslararası mücadelelerden de uzak tutmayı başarmıştır. Fakat bazı araştırmacılar Pontos’a verilen

⁶ Phryg’lerin Trakya üzerinden Anadoluya girerek Orta Anadolu ve Orta Karadeniz Bölgesi’ne yerleşmeleri ve bölgedeki Phryg kültürüne ait arkeolojik kanıtlar için bkz. Dönmez, 2007: 59 vd; 2010: 167 vd.

⁷ Akhemenid zamanında Anadolu’daki Daskylium Satraplığı’nı idare eden satrapların Mithradates Hanedanı üyelerinin ataları olarak kabul edilmektedir. Dasyklium Satraplığı “Deniz (Deniz’in ötesindeki) Ülkesi” olarak da adlandırılıyordu. Dolayısıyla Pontos Krallığı, Daskylium Satraplığını yöneten hanedan üyelerinin halefleri tarafından kurulduğu için, Hellence de “Deniz Krallığı” anlamına gelen Pontos Krallığı ismi de bu hanedan mensupları tarafından verilmiş olabilir (Ballesteros-Pastor, 2011b: 77-78).

⁸ Herodotos, Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan İskit ve yine aynı topraklar üzerinde yaşayan Tauris halklarının geleneklerinden söz ederken, onların yakaladıkları esirleri tanrılarına nasıl kurban ettiklerini şu şekilde açıklamaktadır (IV. 62): “Savaşta esir aldıkları zaman, bunların yüz tanesinden birini kurban ederler, ama hayvanlar için yapılan töreni yapmazlar. Başının üzerine şarap serperler, kafayı bir lenger üzerinde keserler, lengeri odun bağlarının tepesine taşıyıp içinde bulunan kanı palanın üzerine boşaltırlar”. Eserin bir başka bölümünde Herodotos, yine Tauris halkının geleneklerinden söz ederken şunları belirtmektedir (IV. 103): “Gemilerde kazaya uğrayan ve denizde ellerine geçen bütün Yunanlıları tanrılarına kurban ederler; bakınız bunu nasıl yaparlar: Bir kurban töreni hazırlarlar ve kafaya sopa indirerek öldürürler. Kimi anlatılara bakılırsa gövdeyi, tapınağın bulunduğu kayadan aşağıya atarlar ve kelleleri kazıkların ucuna geçirirler”.

aksenos sıfatının “misafir sevmez” den başka anlamlara da gelebileceğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin *Avesta*⁹’nın *axšaəna* sıfatı, “koyu”, “kara” ya da “siyah” anlamlarına gelmektedir (Schmidt, 1989; 330 vd.; 1996: 222; King, 2008: 10). Dolayısıyla bölgede ilk ticari faaliyetlerde bulunan Hellenlerin klasik dönemde Akhamenid’lerle ilişki içine girdiklerini ve Akhamenid’lerde “koyu”, “kara” anlamına gelen *axšaəna* sıfatını öğrenmiş olduklarını, bunu da kendi dillerine ödünçlediklerini düşünebiliriz. Allen (1947: 87 vd.), Karadeniz Bölgesi’nin kuzey sahillerinde yaşayan İskit ve Sarmat gibi göçebe halkların dillerinde, büyük ölçüde Avesta etkisi olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla söz konusu bölgede yaşayan halklar, Karadeniz’i “siyah”, “kara”, “koyu” gibi manalara gelen bir kelime ile tanımlamış olabilirlerdi. Bu yüzden Allen, bölgede kolonizasyon hareketinde bulunan İonia’lıların Akhamenid’lerle girdikleri ticari ilişkiler sonrasında bu kelimeyi kendi dillerine ödünçlemiş olabileceklerini belirtmektedir. Fakat Schmidt (1996: 222), eski Hellen kaynaklarından daha eski bir adlandırma olan *Aksenos* kelimesinin Avesta kayıtlarında geçen *axšaəna* “kara” kelimesinden geldiğini ifade eden görüşleri kabul etmekle birlikte, buradaki “kara” anlamının “kuzey” yönünü belirtmek için kullanıldığını iddia etmektedir. Ayrıca Schmidt, bu denize verilen *aksenos* “kara” isminin Orta Asya kökenli bir kelime olup daha sonra Orta Doğu’ya yerleşen Türkler (Selçuklu) tarafından Avesta’dan ödünçlendiğini ve unutulmuşken yeniden canlanmasını sağladıklarını belirtmektedir.¹⁰ Schmidt, burada Pontos’u tanımlamak için kullanılan *aksenos* “kara” sıfatının Türkler tarafından bu denizin kuzeyde olduğunu belirtmek için kullanıldığını, fakat Türklerin yönler için renk sembolleri kullanmayı İran’a geldikten sonra öğrendiklerini ifade etmektedir.

Schmidt’in aksine Orta Asya Türk kayıtları, Türklerin renklere dayalı yön adlandırmalarını çok eskiden beri bildiklerini göstermektedir. Türklerde daha çok şaman inancına göre şekillenen renklere göre yön tanımlaması, en azından MÖ III. yüzyıldan

⁹ *Avesta*, Tanrı Ahuramazda’nın İran peygamberi Zerdüşt’e vahyettiği kutsal kitaptır. Bu kitap, İran dilleri ve edebiyatlarının en eski ve en önemli eseridir. *Avesta*’nın orijinal metni ilk olarak 1761’de Fransız oryantalist Anquetil Du Perron tarafından *Zend-Avesta* adıyla Fransızca’ya çevrilmiştir. *Avesta*’nın en önemli özelliği İran dillerinde kaleme alınmış en eski eser olmasıdır. Ayrıca MÖ 2000’li yıllara kadar Orta Asya ve çevre bölgelerin coğrafyalarından, bu coğrafyalarda yaşayan hakların kültürlerinden, tarihlerinden ve inançlarından bahseden çok değerli bir kaynaktır. Zira *Avesta*, mitolojik ve kahramanlık anıları gibi başka hiçbir kaynaktan bulunamayacak bilgilere de yer vermektedir. Bkz. Kellens, 2011.

¹⁰ Schmidt’in bu hipotezine karşı Moorhouse (1940: 125), *Avesta*’daki *axšaəna* sıfatını Karadeniz’e uygulamak için bir neden olmadığını ve *Avesta*’nın yazıldığı yerlerin Karadeniz’den çok uzakta olduğunu belirtmektedir. Moorhouse ayrıca “Pontos” kelimesinin “yol” anlamına geldiğini göz önünde tutarak *Avesta*’daki *axšaəna* kelimesi ile birlikte kullanıldığında, “Karanlık Yol” gibi çok uçuk bir anlam ortaya çıktığını belirtmektedir.

itibaren Çinlilerde ve eski Türk inanışlarında açık bir şekilde kullanılmaktaydı (Chen, 1989: 62-64; Chi, 1989: 386; Küçük, 2010: 195). Türklerin renklere göre yön tanımlamalarında mavi doğuyu, kızıl (kırmızı) güneyi, beyaz batıyı, siyah ise kuzeyi simgeliyordu.¹¹ Eski Çin kaynaklarında Türklerin renklere dayalı yön sembollerini kullandığını gösteren en eski referanslardan biri, Hun hükümdarı Maodu (Mete) (MÖ 209-174)'nun Çin İmparatoru Gaozu (MÖ 206-193)'nun ordusunu kuşatırken atlı tümenlerini atların renklerine göre dört ayrı bölgeye yönlendirdiğini anlatan eski bir Çin kaynağıdır. Bu kaynakta olay şu şekilde anlatılmaktadır (Chi, 1989: 386):

Kao-tsu'nun [Gaozu] iktidarının yedinci yılının ikinci ayında (MÖ 200), Çin İmparatoru Gaozu, bizzat kendi yönettiği 320,000 asker ile Hsiung-nu'lar ile savaşmak için kuzeye gitti, fakat o, Pai-teng'de 400,000 kişiden oluşan Hsiung-nu süvarileri tarafından sarıldı. Batıdan gelen bütün Hsiung-nu süvarileri beyaz atlıydı; doğudakiler mavi (gri) atları sürüyorlardı; kuzeydekiler kara atları ve güneydekilerde kırmızı (kahverengi/kızıl) atları sürüyorlardı.

Burada Maodu'nun siyah (yağız) atlı tümenlerinin hepsini kuzeye, kırmızı (doru) atlı tümenlerini güneye, mavi (gök) atlı tümenlerini doğuya ve beyaz (kır) atlı tümenlerini de batıya gönderdiği ve ordusunu atların renklerine göre düzenlendiği görülmektedir (Chen, 1989: 63-64; Ögel, 1991: 177; Küçük, 2010: 195).¹² Bununla birlikte Çinlilerin de en azından Han sülâlesinden beri (MÖ 206-MS 221) genel evreni de yeryüzü dünyası gibi dört bölüme ayırdıkları ve bu dört bölümün her birine bir renk adı verdikleri bilinmektedir. Çinlilerin renklere dayalı yön sıralamasına göre doğu, batı, güney ve kuzeyin karşılıkları, mavi-yeşil, ak, kızıl ve karadır. Çinliler buna sonradan toprak unsuru ya da merkez/orta kavramının bir ifadesi olarak sarı/yaldız rengini eklemişlerdi (Gabain, 1968: 107; Pulleyblank, 1983: 447 dn. 2).¹³ Dolayısıyla renklere dayalı yön adlandırmaları en azından MÖ III. yüzyılda Türkler ve Çinliler tarafından kullanılan bir sistemdi. Bu sistemi daha sonra Göktürk ve Uygur kağanlıklarında da görmekteyiz.¹⁴ Göktürk ve Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçen “Ak Sub”, “Kara Sub”, “Kök Öng” birer ırmak adıdır. Yine Altay

¹¹ Yönlerin renklere göre belirlenmesi fikri, Hindistan'da bile uygulanmıştır. Örneğin Hindistan'da Doğu=ak, Batı=kara, Güney=sarı, kuzey=Kızıl rengiyle gösterilmektedir (Özkan, 2002: 429).

¹² Pritsak (1955: 252-259), Türkler'de kuzey yönünü bildiren; “Kuz Ordu”, “Kuz Balık”, “Kara Hoça”, “Kara Korum”, “Kara Balgasun” gibi adları ön plana çıkarmıştır. Ayrıca Gabain (1968: 108-109)'in belirttiği Kaşgar'ın kuzeyinde hüküm süren “Karahanlıları” ve Sır Derya'nın kuzeyindeki “Karakum”u da bunlara örnek gösterebiliriz.

¹³ Eski Çin kaynaklarında da beş unsur önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan ilki su; ikincisi, ateş; üçüncüsü, ağaç; dördüncüsü, metal; beşincisi ise topraktır. Çinliler bu beş elementi ya da beş erdemi dünyadaki her şeyin tanımlanmasında kullanmışlardır. Örneğin “beş renk”, “beş duyu”, “beş imparator”, “beş değişmez erdem”, “beş organ” gibi (Chen, 1989: 63).

¹⁴ Göktürklerde renklere dayalı yönler; Kuzey: Yağız (konur), Güney: Doru (Koyu-Boz), Doğu: Mavi (gök), Batı: Ak (kır) şeklinde kullanılırken; Uygurlarda: Kuzey: Kara, Güney: Kırmızı, Doğu: Gök-yeşil (mavi), Batı: Ak şeklinde kullanılmaktaydı (Nerimanoğlu, 1996: 72).

Dağları çevresinde bulunan “Gök Dağ”, “Gökçe Dağ”, “Akdağ”, “Boz Dağ” adları da birçok örnekten sadece birkaçıdır (Küçük, 2010: 195-196). Ayrıca Eski Türk dini inanışının bir gereği olan renklere dayalı yön adlandırmalarının, yakın döneme kadar kullanılmaya devam ettiği de bilinmektedir. Örneğin bugün Hazar Denizi’nin doğusunda yaşayan Türkmenler, batılarına düşen bu denize “Ağ-Deniz”i diyorlardı. Hazar Denizi’nin batısında, Aras Irmağı ile Dağıstan arasında kalan Şirvan Türkleri de doğularına düşen Hazar Denizi’ni MS XVII. yüzyıla kadar “Gökçe-Deniz” olarak adlandırıyorlardı. Yine Türkler doğuda Gök (mavi) isimle adlandırabileceği bir deniz bulamadığı için büyükçe bir gölün adını “Gökçe Göl” koymuşlardır (Kafalı, 1996: 49).

Yukarıdaki veriler, Türklerin en azından MÖ III. yüzyıldan itibaren renklere dayalı yön adlandırmalarını bildiklerini ve bu kodlamaları batıya göç ettiklerinde beraberlerinde götürdüklerini göstermektedir. Dolayısıyla, Pontos’a “Kara Deniz” yani “Kuzey Denizi” anlamına gelen *Aksenos Pontos* isminin verilmesinde Schmidt’in iddia ettiğinin aksine İranlıların değil, Türklerin birinci derecede rol oynadığı düşünülmelidir.

Aksenos sıfatı için yukarıda ortaya atılan bütün hipotezler değerlendirildiğinde, Pontos’a “*aksenos*” sıfatının verilmesinin nedenlerini üç başlıkta toplayabiliriz: Bunlardan ilki, Hellenler tarafından, bölgenin insanlara sunduğu olumsuz koşulların bir karşılığı olarak verilen *Aksenos Pontos* (Αἰξενός Πόντος) “misafir sevmez” adıdır. İkincisi, bu sıfatın *Avesta*’da “kara” ya da “koyu” anlamına gelen *axšaēna* kelimesinin Hellenlerce ödünçlenmiş olmasıdır. Üçüncüsü ise Orta Asya kökenli bozkır halklarının renk kodlu coğrafyası ile ilişkili olmasıdır (King, 2008: 10). Biz yukarıda yaptığımız değerlendirmelerde son hipotezin daha geçerli olduğu kanısındayız. Fakat bunlardan hangisinin mutlak doğru kabul edilmesi gerektiği hususunda bir şey söylemek için çok erken olduğunu da belirtmeliyiz. Şüphesiz bu konu tartışılmaya devam edilecektir.

1.1.2 *Euksenos Pontos* (Εὐξενός Πόντος)

MÖ VIII. yüzyıldan itibaren Ionia’lılar ve Miletos’lular, gemi yapımında gösterdikleri gelişmelere paralel olarak, güçlü fırtınalara ve dev dalgalara dayanıklı gemilerle Karadeniz kıyılarına ulaşarak buralarda ticaret şehirleri kurmaya başladılar. Özellikle Miletos ve Ionia’lılar, Karadeniz’de kurdukları koloniler ile hububat, maden, kereste gibi kıymetli malları elde ederek zenginleştirdiler. Hellenler tarafından *Aksenos Pontos* yani “*Konuk Sevmeyen Deniz*” olarak adlandırılan Karadeniz, Ionia’lılar ile birlikte

Euksenos Pontos (Εὐξενός Πόντος) “konuksever deniz” olarak anılmaya başlandı (Strab. VII. 3. 6; Plin. nat. IV. 12. 76; ayrıca bkz. Hind, 1971: 4). Aslında burada, kötüyü andıkça daha da kötüleşme olacağına olan inancın egemen olduğu Eskiçağlar’daki ad değiştirmenin bir örneği görülmektedir (de Blois, 2007: 1). Arslan bunu eserinde şöyle dile getirmektedir (2007: 9):

Öyle ki Karadeniz’i “misafir sevmez” deyip kızdırmaktansa –yani söylenmesi çirkin ya da ağır görünen bir sıfatı doğrudan doğruya söylemektense-, hiddetini aza indirmek ümidiyle -kulağa hoş gelen bir sıfat kullanılmıştır- *Misafir Sever Deniz* (Euksenos Pontos [Εὐξενός Πόντος]). Bu sebeple gemiciler bir bakıma deniz tanrılarını teskin ederek, onların gazaplarından korunma yoluna gitmiş olabilirler.

Dolayısıyla Eski ve Ortaçağ kaynaklarında Karadeniz için çoğunlukla *Euksenos Pontos* ismi kullanılmıştır. Bu deniz için yeni isimler ancak Ortaçağ’ın ortalarından itibaren karşımıza çıkmaktadır. Zira Ortaçağ’da bu deniz için verilen yeni isimlerin kaynağının da Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan Türkler olduğu belirtilmektedir (Karatay, 2009: 70).

Örneğin Ortaçağ’dan itibaren Karadeniz için doğrudan “Kuzey Denizi” tabirinin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Özellikle MS XIII. yüzyılın ünlü Macar tarihçisi Simon Kézai, İskit ülkesinden söz ederken Karadeniz için “Kuzey Denizi” ve Hazar Denizi için de “Yuvarlak Deniz” tabirini kullanmıştır (Karatay, 2009: 61). Fakat Kézai’den çok önce yazılmış anonim *Gesta Hungarorum* adlı eserde hiçbir şekilde Karadeniz’den “Kuzey Denizi” olarak bahsedilmez. Bununla birlikte *Gesta Hungarorum* adlı anonim eser “Kara Deniz” (*Nigrum Pontem* ve *Nigrum Mare*) kelimesinin dünyada ilk kez geçtiği eser olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu eserde Macarların “kara” ismini Kumanlardan öğrendikleri iddia edilmektedir. Macarlar bu ismi, Kumanları Hıristiyanlaştırmak için gönderdikleri Dominikanlar vasıtasıyla öğrenmiş oldukları düşünülmektedir (Karatay, 2009: 63). Fakat Karatay (2011: 9-10), erken dönemde İskandinavya’ya kadar yayılan “Kara Deniz” tabirinin Macarlar ve diğer uluslara, bilindiğinin aksine Kumanlar vasıtasıyla değil bölgede onlardan çok daha önce yaşayan Bulgar Türkleri vasıtasıyla geçtiğini ifade etmektedir. Çünkü Bulgarlar, yaklaşık 500 yıl Macarların Eteköz yurdunun hemen güneyinde yaşamışlardır. Dolayısıyla Macarlar “Kara Deniz” ismini Bulgar Türkleri’nden almıştır. Buda bize Macarların “Kuzey Deniz” olarak tanımladıkları denizi daha önce neden “Kara Deniz” olarak adlandırdıklarına bir cevap mahiyetindedir. Çünkü Macarlar Kumanlardan

çok daha önce bölgede yaşayan Bulgar Türkleri ile doğrudan ticari ve kültürel ilişki içine girmişlerdi.

Ortaçağ'da Karadeniz için kullanılan bir başka adlandırma ise “Büyük Deniz”dir. Özellikle MS 700’lerin başlarından MS 965 civarlarına kadar Karadeniz’in kuzey sahillerine tam iki buçuk asır boyunca hâkim olan Hazarlara ait en eski kayıtlarda Karadeniz’in “Büyük Deniz” olarak adlandırıldığı tespit edilmiştir (Karatay, 2011: 4).¹⁵ Öyle ki Hazarların ardından bölgeye gelen İtalyanların da yakın zamana kadar Karadeniz’i “Büyük Deniz” (*Mare Maggiore*) olarak ifade ettikleri bilinmektedir. İtalyanlar “Büyük Deniz” tabirini muhtemelen Kırım’da yaşayan halklardan öğrenmişlerdir ki bu da “Büyük Deniz” tabirinin bu bölgede yaygın olarak kullanıldığına işaret eder. Hatta bazı Doğu Romalıların dahi “Euksenos Denizi” tabirinin yanında “Büyük Deniz” ifadesini de kullandıklarını gösteren yazılı kanıtlar mevcuttur (Karatay, 2009: 57-58).

Ortaçağ’ın ortalarında itibaren Karadeniz için yaygın olarak kullanılan “Büyük Deniz” tabiri nasıl ortaya çıktı? ya da neredeyse Akdeniz’in yarısı kadar olan bu deniz, nasıl oldu da “Büyük Deniz olarak adlandırıldı? Aslında bu soruya iki farklı yorumla cevap verilebilir. Bunlardan ilki; Karadeniz etrafında yaşayan bölge halklarının Karadeniz Bölgesi’nin kuzeyinde bulunan Azak Denizi’ni “Küçük Deniz”, ondan çok daha büyük olan Karadeniz’i ise “Büyük Deniz” olarak adlandırmış olabirlerdi. İkinci olarak ise, Karadeniz’in içinde diğer denizlerden farklı olarak ada yoktu ve bu denize açılan insanların yolculuk boyunca sığınabilecekleri limanlar da azdı. Dolayısıyla Karadeniz’e yelken açan gemiler eğer kıyıyı takip etmiyorlarsa uzun bir zaman kara parçası göremezlerdi. Bu da onların bu denizi büyük bir deniz gibi algılamalarına neden olmuş olabilir.

Sonuç olarak Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan halklar, Ortaçağ’dan itibaren beklenildiğinin aksine bu denizin adlandırmasında Hellen formunu (*Euksenos Pontos*) kullanmamışlardır. Özellikle Hazar, Norveç ve Macar kayıtlarında bu deniz için, “kara”, “büyük” ve “kuzey” sıfatlarının tercih edildiği görülmektedir. Karatay (2011: 10-11) bunlardan sonuncusunun çok özel olduğunu ve uzun süre yaşamadığını, ikincisinin

¹⁵ Hazarlara ait en eski belgelerden biri olarak bilinen, fakat göndericisi ile alıcısının tespit edilemediği mektup, Karadeniz’in Ortaçağ dönemindeki en eski adlandırmalarından birine ışık tutmaktadır. Mektup’ta geçen; “burası sizin ülkenizden gelen denizin sağıdır ki, buradan sizin elçilerin İstanbul’a geldiler ve ben sanıyorum ki o, Büyük Deniz’den başlar. Fakat bizim şehrimiz o denizden 2160 *rîs* (yak. 220 metre) uzaktadır” ifadesi doğrudan Karadeniz ve Akdeniz’e işaret etmektedir (Karatay, 2008: 14).

Ortaçağ süresince Doğu ve Batı Avrupa’da etkili olduğunu, fakat ilkinin uluslararası bir geçerlilik kazandığını ve bugün bile sadece bu şeklinin kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁶

1.2 Pontos’un Tarihi Coğrafyası

“Pontos” ismi, başlangıçta Hellenler tarafından kendisine verilen sıfatlarla birlikte (*aksenos – euksenos*) sadece Karadeniz’i nitelemesine rağmen, zaman içinde bütün Karadeniz etrafındaki sahilleri de kapsayan coğrafi bir alan hâline geldi. Dolayısıyla antikçağda “Pontos” terimi, bazen deniz, bazen de tüm Karadeniz’in sahil kesimlerini tanımlamak için kullanılan bir tabir oldu (Arslan, 2007: 10). Dahası “Pontos” ismi bir süre sonra Hellen ve Latin yazarları tarafından “Pontos’lu / Pontos’a ait” (Pontikos / Ponticus [Ποντικός]) şeklinde sıfatlaştırılarak da kullanılmaya başlandı (Arslan, 2010: 10). MS II. yüzyıl Roma tarihçileriyle birlikte “Pontos”, Anadolu’nun kuzeydoğu bölgesini içine alan coğrafi bir bölgenin adı oldu. Fakat antik kaynaklarda Pontos’un bu coğrafi sınırlarının ne zaman ne şekilde ve niçin değiştiği konusu ayrı bir soru olarak karşımıza çıktı. Örneğin batıda Tyras (Dniester) ile doğuda Tanais (Don) ırmakları arasında kalan Karadeniz’in kuzey kıyıları, MÖ VIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan gelen İskit halklarının istilasına maruz kaldı. Bu tarihten sonra bu coğrafya, antik kaynaklarda Pontos / Pontus olarak değil “İskitya” olarak anılmaya başlandı. Ancak MÖ III. yüzyıl başlarında Güney Ural Bölgesi’nden hareket ederek Tanais (Don) Irmağı’nın doğu kıyılarına gelen Sarmatlar, bu yüzyılın sonlarına doğru ırmağın batı yakasına geçtiler (Rostovtzeff, 1941: 596). MÖ II. yüzyılın başlarında da İskit coğrafyasında egemenliği ele geçirip Sarmat dönemini başlattılar (Melyukova, 2003: 161). Böylelikle bu tarihten itibaren Karadeniz’in kuzey kesimleri “İskitya Coğrafyası” yerine “Büyük Sarmatya” olarak anılmaya başlandı ve Pontos / Pontus tabiri neredeyse hiç kullanılmaz oldu.

Karadeniz’in güney kıyılarındaki durum daha farklıydı. Pontos’un batı kısımları yani Batı Karadeniz Bölgesi, antik kaynaklarda Pontos’tan ziyade “Bithynia” olarak adlandırılıyordu.¹⁷ Bithynia’nın doğu sınırı ise Paphlagonia’nın başladığı Billaios (Fiyos)

¹⁶ Karadeniz için kullanılan “kara”, “büyük” ve “kuzey” adlandırılmalarından başka özellikle Ortaçağ’dan itibaren başka tanımlamalar da görmekteyiz. Örneğin Doğu Roma’da, bu deniz “Pontus” olarak adlandırılırken, Araplar Doğu Roma’dan bu ismi kendi dillerine adapte ederek Karadeniz’e “denizler denizi” anlamına gelen *Bahr-i Buntus* ya da *Bahr-i Esved* demişlerdir (Bijişkyan, 1969: 1). Ruslar bu denize “Çernoie More” adını verirken, antikçağda Karadeniz çevresinde yaşayan halklar bu denize, “İskit Denizi”, “Sarmat Denizi”, “Kimmer Denizi” ve “Amazon Denizi” gibi adlar vermiştir (Hind, 1971: 4).

¹⁷ Bithynia, MÖ VI. yüzyılın sonlarına doğru Lydia’lıların egemenlik sahasına girmişti. Bithynia bir dönem I. Dareios ile birlikte Akhamenid Hanedanı eline geçmiş olsa da Aleksandros’un Anadolu’ya hâkim olmasıyla,

Irmağı'na kadar uzanıyordu.¹⁸ Sangarios (Sakarya) Irmağı'nın güney ucundan başlayarak doğu-batı yönünde uzanan Sündiken Dağları, Bithynia'nın güney sınırı olarak kabul ediliyordu. Bithynia'nın kuzeyi *Euksenos Pontos* ve batısı ise Mysia Bölgeleri ile sınırlanıyordu (Sevin, 2001: 31-32).¹⁹

Paphlagonia Bölgesi ise Billaios ile Halys (Kızılırmak) ırmakları arasında yer alıyordu. Bugün Karabük'ün eski Pazar havzası, Paphlagonia Bölgesi'nin güney sınır olarak kabul ediliyordu. Bu sınır Halys'ün aşağı taraflarına kadar uzanıyor ve güneyde Çankırı (Gangra) havzasını içine alıyordu (Marek, 1993: 7-8; Johnson, 2010: 1-2; *fig.* 1). Bölgenin batısında Bithynia, kuzeyinde *Euksenos Pontos* bulunuyordu. (Marek, 1993: 122-124; Johnson, 2010: 1-3).²⁰ Paphlagonia'nın doğusunda ise "Pontos" olarak tanımlanan bölge yer alıyordu. Bu bölge, yaklaşık olarak Halys'ün doğusundan Phasis Irmağı'na kadar uzanıyordu. Örneğin Strabon (XII. 1. 4), Makedonyalıların, Kappadokia Bölgesi'ni ele geçirdiklerinde burayı iki krallığa ayırdıklarını belirterek; tamamen hâkim oldukları ve kendi kültürlerini empoze ettikleri bölümünü "asıl Kappadokia" olarak adlandırdıklarını, diğer bölümüne ise başkaları "Kappadokia Pontika" adını verdiğini, fakat Makedonyalıların burayı "Pontos" olarak tanımladıklarını belirtmiştir.²¹ Dolayısıyla en eski Hellen kaynaklarında *Euksenos Pontos*'ün tüm kıyıları için kullanılan "Pontos" tabiri, bir süre sonra Hellenlerin ya da Romalıların nüfuz edemediği, yerel kültürün etkili olduğu, yabancı bir bölge olarak görülen Anadolu'nun kuzeydoğu bölgesini ihtiva eder hâle geldi.

bölgede yeniden Hellen kültürü etkili olmuştu. Daha sonra Hellenistik krallıklardan Seleukos'lar tarafından yönetilen Bithynia, bu büyük krallığın parçalanmasıyla birlikte bu karışıklıktan istifade eden Zipoites (MÖ 326-MÖ 278) tarafından kurulmuş bir krallık hâline gelmişti. Görüldüğü üzere Bithynia Bölgesi, Büyük Kolonizasyon'dan itibaren ciddi bir şekilde Hellen tesiri altında kalmış ve tamamen Hellenleşmiş bir bölgeydi. Bu yüzden Pontos'un bu en uzak batı kısmı artık Hellen ve Roma tarihçileri için yabancı bir bölge olmaktan çıktı. Muhtemelen bundan dolayı bölge, "Pontos"tan ziyade "Bithynia" olarak anıldı. Böylelikle Karadeniz'in güneyindeki Pontos sınırları daha doğuya, Hellenistik kültürün yerleşmediği Orta Karadeniz Bölgesi'ne kadar çekildi.

¹⁸ Plinius (*nat.* VI. 4-5), Billaios (Filyos) Irmağı'nın denize döküldüğü yerde kurulan Tiejon (Hisarönü) kentinin Bithynia'nın doğu sınırını oluşturduğunu belirtmektedir.

¹⁹ Antik kaynaklarda, Bithynia'nın en eski sınırlarının Karadeniz, İstanbul Boğazı ve İzmit Körfezi tarafından çevrili olduğu ve doğuda Sakarya Irmağı'na kadar uzandığı belirtilmektedir (Scylax, *periplus* 92; Plin. *nat.* V. 40). Fakat Bithynia Bölgesi'nin daha sonraları güney, güneydoğu ve doğuya doğru genişlediği anlaşılmaktadır (Sevin, 2001: 31).

²⁰ Paphlagonia'nın Hellenistik ve Roma dönemlerindeki en önemli kentleri Amastris, Sinope ve Herakleia Pontike'dir. Bölgenin bu liman kentleri, MÖ VII. ve VI. yüzyıllardan itibaren İonia'lı kolonistlerin ticaret yaptıkları önemli pazar yerleridir. Daha sonra Lydia egemenliği altına giren Paphlagonia, bir süre Akhamenid'ler tarafından yönetilse de Aleksandros'un ölümü ile birlikte yeniden Hellen kültürü etkisinde kaldı.

²¹ Antik kaynaklarda Pontos Bölgesi bazen "Kappadokia Pontika", bazen de "Euksenos çevresindeki Kappadokia" (*Καππαδοκία ἢ περὶ τὸν Εὐξένον*) olarak adlandırılmaktaydı (Polyb. V. 43; ayrıca bk. Magie 1950, 177 dn. 1).

Antikçağda Romalıların “Pontos” olarak adlandırdıkları bu bölgenin sınırlarını tam olarak belirlemek zordur.²² Bununla birlikte Pontos Bölgesi'nin coğrafyasından söz eden antik kaynaklar değerlendirildiğinde, bölgenin sınırlarını belirlemek daha kolay bir hal almıştır. Şüphesiz sınır konusunda tek kesin olan yön, kuzey bölgesidir. Çünkü antikçağda “Pontos” olarak adlandırılan bölgenin kuzeyinde *EuksenosPontosyani* Karadeniz bulunuyordu (Strab. XII. 1. 1). Bugün Bafra burnundan denize dökülen Kızılırmak ise Pontos'un batı sınırını temsil ediyordu (Weimert, 1984: 128). Dolayısıyla Kızılırmak'ın doğusunda kalan topraklar Pontos'un batı sınırını oluşturuyordu (Strab. XII. 3. 1). Bölgenin doğu sınırı ise muhtemelen Kolkhis'e kadar uzanıyordu (Strab. XII. 3. 17-18). Çünkü Apsarros/Absarros (Gonio) Irmağı, bu iki bölge arasında sınır oluşturuyordu (Plin. nat. VI. 4. 12-13; Arr. *Periplus*, VII. 4. 5; ayrıca bkz. Arslan, 2000: 28; 2005: 9 vd.; Talbert, 2000: map 87 G3). Strabon'da geçen (XII. 3. 2): “İlk bölge Bithynia'lılara, sonraki Mariandyn'lere (bazıları bunlara Kaukon'lar da derler) daha sonraki Halys Irmağı'na kadar olan Paphlogonia'lılara ve ondan sonra Pontos Kappadokia'lılarına ve Kolkhis'e kadar da onlardan sonra sırayla gelen halklara aittir” ifadesi ile Strabon, aslında Pontos'un doğu ve batı sınırlarını çizmektedir. Pontos Bölgesi'nin güneybatı sınırını, Aşağı Halys ve Kappadoks²³ (Delice çayı) ile Skylaks Irmağı'nın yüksek havzası belirliyordu (Strab. XII. 3. 39; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 16). Pontos'un güneyde Kappadokia ile olan sınırı, Tauros (Toros)'lara paralel dağlık bir bölge olan Khammanene yöresinin en batı ucundan başlıyor ve daha sonra bu sınır ulaşılması oldukça zor bir yer olan Dasmenda (Ovacık?)'nin iç kesimlerinden geçiyordu (Strab. XII. 2. 10; Talbert, 2000: map. 63 D2; F4). Böylelikle Pontos'un güney sınırı Saravene/Saraouene²⁴ ve Laviansene²⁵

²² Strabon (XII. 3. 1), ilk kez VI. Mithradates'in hâkimiyeti döneminde Pontos'tan tam olarak sınırları belli bir bölge olarak söz etmektedir: “Pontos'a gelince; Mithradates Eupator kendisini buranın kralı ilan etti ve Tibarenler ve Armenia'ya kadar Halys Irmağı'nın sınırladığı ülkeye egemen oldu; ayrıca Halys'ün beri tarafındaki Amastris ve Paflagonia'nın belirli yerlerine kadar uzanan bölgeyi de ele geçirdi ve batıda Plâtoncu filozof Herakleides'in anavatanı olan Herakleia'ya kadar, batıya doğru uzanan deniz kıyısını ele geçirmekle kalmayıp ayrıca aksi yönde Kolkhis ve Armenia Minor'a kadar uzanan kıyıları da ele geçirdi. Bildiğimiz gibi [Mithradates] burayı Pontos'a dâhil etti ve Pompeius, Mithradates'i yenerek ülkeyi devraldığında burası gerçekten bu sınırlarla çevrilmiş bulunuyordu”.

²³ Kappadokia Bölgesi'ne de adını veren Kappadoks Irmağı'nın, Kızılırmak'a doğudan katılan Delice Çayı'nın olduğu kabul edilmektedir. Araştırmacılar “Kappadoks” kelimesinin kökeninin Perslerce kullanılan “Katpatuka” kelimesinden geldiğini ifade etmektedirler (Umar, 2008: 2).

²⁴ Saravene'nin lokalizasyonunu belirlemek oldukça güçtür. Yozgat'ın yaklaşık 65 km güneyinde Konak Su'yun yukarısındaki Terzi Hamam ile özdeşleştirilmektedir (Magie, 1950: 1066 dn. 4).

²⁵ Modern haritalar Laviansene'yi Kappadokia'nın kuzeydoğusunda göstermektedir (Talbert, 2000: map. 64 D2). Laviansene'nin, şimdiki Malatya'nın Hekimhan-Erguvan arasında kalan bir bölgede olduğu kabul edilmektedir. Ptolemaios (*geogr.* V. 6). Laviansene'yi Melitene ve Sarevene arasında göstermiştir. Dolayısıyla bu havzanın batısında Saravene, güney ve güney batısında Melitene, doğusunda ise Armenia Minor bulunmaktadır (Ramsay, 1960: 334-335; Umar, 2008: 287).

topraklarının doğu ucuna kadar yayılıyordu (Strab. XII. 3. 1; 15-17; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 16). Pontos'un güney doğu sınırında ise Armenia Minor Bölgesi yer alıyordu (Strab. XII. 3. 1; ayrıca bkz. Talbert, 2000: 1126; Hewsen, 2001: map. 1).

Yukarıda coğrafi sınırlarını belirlediğimiz Pontos Bölgesi, en kaba hatlarıyla iki ana bölümden oluşuyordu. Bunlardan ilki, Pontos sıradağları ve bu dağların aşağısında doğru Pontos stepleri ile birleşen sahil şerididir. Halys'ün doğusundan itibaren, Apsarros (Gonio) Irmağı'na kadar uzanan bu kıyı şeridinde, MÖ VIII. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşmeye başlayan Miletos kolonileri bulunuyordu. Pontos'un ikinci ana bölümü ise Halys ve Iris²⁶ (Yeşilirmak) ırmaklarının suladığı, dağlık olmayan verimli bir alanı ihtiva ediyordu. Pontos'un asıl merkezini oluşturan bu verimli bölge, İkinci Mithradates Savaşları (MÖ 83- MÖ 81) sonunda mücadelenin Pontos Bölgesi'ne taşınmasına kadar Hellen ve Roma dünyası ile çok az iletişim kurmuştu (Talbert, 2000: 1126). Pontos Bölgesi'nin çekirdeğini oluşturan bu alanın, coğrafi yapısı göz önünde bulundurulduğunda kendi içinde üç doğal bölgeye ayrılıyordu. Bunlar sırasıyla: Iris ve Lykos (Kelkit) ırmakları ve onların yan kolları tarafından oluşturulmuş verimli bölgedir. İkincisi Halys Irmağı'nın yukarı tarafındaki yüksek bölgedir. Üçüncü bölge Halys ve Iris ırmaklarının oluşturduğu vadiler tarafından yarılmış dağlık bölgedir. Böylelikle antikçağda Pontos coğrafyası dört doğal bölgeye ayrılmaktadır (Arslan, 2007: 17).

1.2.1 Pontos (Orta ve Doğu Karadeniz) Kıyı Şeridi

Pontos Bölgesi'nin ilk bölümünü oluşturan bu alan, Halys Irmağı'nın ağzından başlayarak Apsarros Irmağı'na kadar uzanan Pontos'un kıyı şerididir. Antikçağda bu kıyı bölümünün nüfusu, MÖ VIII. yüzyılın ortalarından itibaren ticari amaçlı buralara yerleşen Miletos'lular ile bu kıyının hemen üstündeki yaylalarda yaşayan yerel halklardan oluşuyordu (**Harita 8**).

Batıdan doğuya doğru Pontos'un bu bölümünde ilk olarak Gazelonitis/Gadilonitis (Bafra) Ovası bulunuyordu (Talbert, 2000: map 87 A3) (**Harita 8**). Burası Halys

²⁶Iris (İpici; *Îris*) Irmağı, kaynağınıParyadres Dağları'ndan alıyordu. Bu ırmak ardından önce Komana şehrine, oradan da batıya doğru Daximonitis (Kazova) ovasına ulaşıyordu. Buranın kuzeyinde, Skylaks (Çekerek) Irmağı'nı da kendisine katarak Amaseia'ya ulaşıyordu. Oradan Lykos (Kelkit) Irmağı ile birleşerek Themiskyra Ovası'nı dolaştıktan sonra Karadeniz'e dökülüyordu (Magie, 1950: 177-178; Olshausen ve Biller, 1984: 137; Talbert, 2000: map. 64 B1; 87 A4).

Irmağı'nın Karadeniz'e döküldüğü yerdedir (Strab. XII. 3. 13).²⁷ Doğuda Saramene'ye kadar uzanan bu verimli ova adını Gazelon/Gadilon şehrinden almıştır (Plin. *nat.* VI. 2; ayrıca bkz. Keskin, 2011: 40).²⁸ Bu ova oldukça verimliydi, öyle ki Strabon (XII. 3. 13) burada her şeyin yetişebildiğini ifade ediyordu. Yumuşak yünlü hayvan sürülerinin bolluğu nedeniyle Gazelonitis'te özellikle MÖ II. yüzyıldan itibaren bir koyunyünü endüstrisi de oluştu. Bu bölgede ayrıca başka yerlerde çok az bulunan ceylanlar da vardı (Strab. XII. 3. 13). Pontos ekonomisinde önemli bir yere sahip olan Gazelonitis'te, Geç Hellenistik dönemden itibaren kaliteli yün ve ceylan derisi ihracatı ön plana çıktı. Ayrıca Gazelonitis sınırları içerisinde Halys'ün denize döküldüğü civarda nehir taşımacılığı yapıyordu (Weimert, 1984: 126 vd.). Strabon (XII. 3. 13), Roma *Senatus*'u tarafından MÖ 65'te *consul* seçilen Pompeius'un Pontos Bölgesi'nde yaptığı siyasi düzenlemeleri sonunda Gazelonitis'in bir kısmının Amisos'lulara diğer kısmının ise, Pharnakeia, Trapezus, Kolkhis ve Armenia Minor ile birlikte Galat *tetrarkhes*'i Deiotaros'a bağışlandığını belirtmektedir. Dolayısıyla Mithradates Hanedanı döneminden (MÖ 302/1-MÖ 63) önce hem Gazelonitis, hem de Themiskyra yörelerinin Amisos'un kontrolü altında olduğu düşünülmektedir (Weimert, 1984: 123).

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Gazelonitis Ovası'nın hemen güneyinde Saramene yöresi bulunuyordu (Olshausen ve Biller, 1984: 162; Talbert, 2000: map 87 B3) (**Harita 8**).²⁹ Saramene, Gazelonitis ve doğudaki Themiskyra ovaları kadar verimli değildi, bu yüzden Saramene bu iki ovanın gölgesinde kaldı. Zira Strabon (XII. 3. 14), bu ovadan fazla söz etmemekte ve doğrudan Amisos kenti hakkında bilgi vermektedir. Antikçağda Karadeniz'in en önemli liman kentlerinden biri olan Amisos, Sinope'den yaklaşık 900 *stadia* uzaklıkta bulunuyordu (**Harita 8**).³⁰ Amisos topraklarının batı sınırını Halys Irmağı

²⁷ Gazelonitis, Bafra Ovası'nın doğu bölümünü içine alıyordu. Gazelonitis, Kızılırmak'ın denize döküldüğü Bafra Burnu'nun 20 km güneyinde yer alan Bafra ilçesi civarında gösterilmektedir (Olshausen ve Biller, 1984: 130). Weimert (1984: dn. 855), Strabon'un zamanında Gazelonitis'in, Halys'ün denize döküldüğü bölgenin tamamının adı olduğunu ifade etmektedir.

²⁸ Plinius (*nat.* VI. 2) eserinde "Gazelum" adlı bir şehirden söz etmektedir: "Şimdi burada Kytoros Dağı'ndan 263 km uzaklıkta Sinope kolonisi bulunmakta; daha sonra Evarchum Irmağı, Kappadokialı halkların bir ırkı olan, Gaziura ve Gazelum kasabaları ve Tauros eteklerinden gelerek Kataonia ve Kappadokia içlerinden akan Halys Irmağı ve Gangre, Karusa, Sinope'den 208 km uzaklıkta özgür şehir Amisos ...". Plinius'da bahsi geçen "Gazelum" şehri, Strabon'dan farklı olarak Halys Irmağı'nın sol tarafında gösterilmiştir. Oysaki Strabon'da sözü edilen "Gazelon" şehri, Halys'ün sağ tarafında yer almaktadır. Dolayısıyla bu kaynaklardan birinin lokalizasyonunda hata vardır, ya da bu iki yerleşke aynı değildir.

²⁹ Hellenistik ve Roma dönemlerinden Saramene Bölgesi, Halys ve Iris deltaları arasında kalan bir bölgede yer alıyordu. Bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 162.

³⁰ Strabon (XII. 3. 8), Amisos'un Hellenlerin buraya gelmesinden çok daha önce var olduğundan ve "Enetler" olarak adlandırılan bir halk tarafından kurulduğundan söz etmekte ve "Enete" olarak adlandırılan bölgenin de Amisos olduğunu, Zenodotos'un ifadesiyle bize aktarmaktadır. Strabon (XII. 3. 14) ayrıca, Zenodotos'tan

oluşturuyordu. Kentin doğusunda Themiskyra Ovası (Harita 1) ve bu ovanın doğusunda da iyi sulanmadığı halde verimli olan Sidene yer alıyordu (Bryer ve Winfield 1985: 111, 113; Talbert, 2000: map 87 C3). Hellenistik ve Roma dönemlerinde Amisos topraklarının doğu sınırı burada son buluyordu (Strab. XII. 3. 14-16; ayrıca bkz.Olshausen ve Biller, 1984: 166; Keskin, 2011: 44).

Yukarıda belirtildiği üzere Amisos'un hemen doğusunda Themiskyra Ovası (Çarşamba Ovası) bulunuyordu (Apoll. Rhod. *Argon.* II. 101; Skylax, *periplus* 89; Plin. *nat.* VI. 4; Ptol. *geogr.* V. 6; ayrıca bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 171; Talbert, 2000: map 87 B3) (**Harita 8**).³¹ Amisos'tan yaklaşık 60 *stadia* uzaklıkta olan bu ovanın kuzeyi tamamen denize kadar inerken, güneyi güzel ormanlarla ve kaynakları dağın içinde bulunan küçük akarsularla kaplı dağlık bir araziyle çevriliydi (Strab. XII. 3. 15; ayrıca bkz. Keskin, 2011: 42). Kaynağını Phanaroia (Taşova)'dan alan Iris ve yine kaynağını Phanaroia sınırındaki Mason Dağı'nın eteklerinden alan Thermedon (Terme Çayı) ırmaklarının taşıdığı alüvyonlarla oluşan Themiskyra Ovası, Terme ilçesinin 4-5 km kuzeyinde bulunuyordu (Plin. *nat.* VI. 3. 10; ayrıca bkz. Cramer, 1895 II: 271;Wilson, 1960: 200; Olshausen ve Biller, 1984: 237). Strabon (XII. 3. 15)'a göre bu kadar bol su ile yıkanan bu havza, antikçağ boyunca hiçbir zaman kuraklık yaşamadı ve her zaman insanlara bol ürün verdi.

farklı olarak, buranın ilk defa Miletos'lular, ikinci kez Kappadokia'lı bir lider tarafından ve üçüncü defa da Athenokhos ve Atinalılar tarafından kolonize edilerek isminin "Peiraius" olarak değiştirilmiş olduğunu bildirmektedir. Fakat eldeki mevcut verilere göre Herodotos ve Strabon'dan başka Enetler'den söz eden kaynak bulunmamaktadır. Buna karşı Scymnus (*periplus*, 917-918), Amisos'tan söz ederken; "Amisos, Leukosyria Ülkesi'nde yer alır ve bir Phokaia kolonisidir, Herakleia'dan dört yıl önce kurulmuştur" şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Amisos'tan söz eden antik kaynakları değerlendiren Atasoy (1997: 35-36), "Amisos" adının Hellence olmamasının, burada Hellen'lerden önce bir yerleşme olduğu savını güçlendirdiğini belirtmekte ve Amisos'un kuruluşunun dört evreden meydana geldiğini ifade etmektedir. Buna göre birinci evrede MÖ VI. yüzyılın başında Sinope'den gelen Miletos'lu bir grup "Amisos" adında küçük bir yerleşmeyi zapt etti ve burada bir *emporion* kurdu. Böylece Orta Anadolu'ya giden ticaret yolunu kullanmaya başladı. İkinci evrede, MÖ VI. yüzyılın ilk yarısında Kappadokia'lılar gelip Amisos'a yerleşti. Üçüncü evrede MÖ VI. yüzyılın ortasında Kappadokia'lı bir lider, Phokaia'lılara Amisos'ta yerleşme izni verdi ve şehir genişledi. Dördüncü evrede ise MÖ 437'de, daha önce Atina'dan Sinope'ye gelenlerden bir grup, Athenokhos liderliğinde Amisos'a yerleşti ve adı "Peiraius" olarak değiştirildi (Atasoy, 1997: 37-38). Amisos kenti, Mithradates Hanedanı döneminde hanedan üyesi Ariobarzanes (MÖ 266-250) tarafından ele geçirildi. Amisos, Mithradates VI Eupator (MÖ 120-63) zamanında önemli bir liman kenti hâline geldi. Pompeius'un siyasi düzenlemelerinde özgür kent statüsüne kavuştu. Antonius döneminde ise Straton adında zorba bir tirana bağışlanan kent, Octavianus zamanında yeniden özgür kent statüsüne sahip oldu. İmparator Nero (MS54-68) ile birlikte Amisos, Galatia Eyaleti'ne bağlandı. Traianus (MS98-117) döneminde ise Galatia Eyaleti'nden ayrılarak yeni kurulan Cappadocia Eyaleti'nin bir parçası oldu.

³¹ Herodotos (IV. 86) Themiskyra Bölgesi'nden söz ederken: "...ve Sindlerin Bölgesi'nden Thermedon Irmağı'nın suladığı Themiskyra'ya kadar -Euksenos Pontos'un en geniş yeri- üç gün iki gecelik yoldur, buda 330,000 kulaç ya da 3,300 stad tutar" ifadelerine yer vermektedir.

Themiskyra Ovası'nın hemen doğusunda ise Sidene³² yöresi bulunuyordu (**Harita 8**) ve burası Themiskyra kadar olmasa da verimli bir alüvyonlu ovada yer alıyordu (Wilson, 1960: 199). Bu yörede Khabaka, Phabda/Phadisane ve Side gibi birçok küçük yerleşim yeri vardı (Strab. XII. 3. 16; ayrıca bkz. Erciyas, 2001: 147; Keskin, 2011: 44). Bu yerleşkeler içinde en önemlisi şüphesiz Khabaka'dır.³³ Bu kent bugün Fatsa-Bolaman arasında bulunan Kaleköy'e lokalize edilmektedir (Olshausen ve Biller, 1984: 120). Bir liman kasabası olan Phabda/Phadisane ise, Fatsa ile özdeşleştirilmektedir (Bryer ve Winfield, 1985: 111; Talbert, 2000: map 87 C3). Yöredeki bir diğer yerleşke olan Side ise, adını Sidenos (Bolaman) Çayı'nın denize döküldüğü yerde kurulmuş olan "Side" isimli kaleden almıştır (Strab. XII. 3. 16; Plin. *nat.* VI. 4. 11; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 41).³⁴ Polemon Hanedanı üyesi II. Polemon (MÖ 12-MS 74) zamanında ise Side'de yeni bir kent kurulmuştu (Jones, 1998: 171). Kral muhtemelen Nikopolis'te yaşayan halkın büyük bir bölümünü de bu kente iskân ettirmişti. "Polemonium/Polemonion" (Boloman) olarak adlandırılan bu kent, her ne kadar Pontos'un diğer önemli sahil kentleri kadar gelişme göstermese de, bir dönem sonra şehir statüsüne kavuşmuştur (Plin. *nat.* VI. 4. 11; Arr. *periplus*, 16; Ptol. *geogr.* V. 6; ayrıca bkz. Bryer ve Winfield, 1985: 111; Jones, 1998: 171).³⁵

Sidene yöresinin hemen doğusunda Mossynoikoi ve Tibaranoi halklarının yaşadığı bir başka önemli Hellenistik kent olan Kotyora (Ordu) bulunuyordu (Ksen. *Anab.* V. 5. 3; Plin. *nat.* VI. 4; ayrıca bkz. Talbert, 2000: map 87 C4). Önceleri Sinope'nin bir kolonisi olan Kotyora kenti, Hadrianus döneminde (MS 76-118) önemini kaybetti. Çünkü Arrianus (*periplus*, XVI. 3), Kotyora'nın MS II. yüzyılda küçük bir köy yerleşimine dönüştüğünü ifade etmektedir. Kotyora'nın doğusunda ise eski bir Sinope kolonisi olan Kerasos (Giresun) yer alıyordu (Ksen. *Anab.* V. 3. 24; Plin. *nat.* VI. 4; Arr. *periplus*, 17. 4; ayrıca bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 140; Wojan, 2003: 257; 2006: 184).³⁶ Kerasos, MÖ II. yüzyılda Pontos kralı I. Pharnakes (MÖ 185-169) tarafından ele geçirildi. Kral I. Pharnakes

³² Sidene yöresi bugün Fatsa ile Bolaman arasına lokalize edilmektedir (Bryer ve Winfield: 1985: 111; Talbert, 2000: map 87 C3).

³³ Khabaka'da daik kez Mithradates VI Eupator (MÖ 120-63) döneminde para darp edilmiştir (Erciyas, 2001: 147).

³⁴ Side'de antikçağda birçok önemli şahsiyet yaşamıştır. Rhathenos oğlu Demetrios, Matematikçi Dionysodoris ve Gramerci Tyrannion bunlardan sadece bir kaçıdır (Strab. XII. 3. 16).

³⁵ Jones (1998: 171), II. Polemon'un Karadeniz'in sahil kesiminde kurmuş olduğu Polemonius/Polemonion kenti için, her ne kadar sikke basmasa da Arrianus (*periplus*, XVI. 1. vd.)'un bu kentten söz etmesinden dolayı yerleşkenin kesinlikle bir şehir statüsü kazanmış olduğunu ifade etmektedir

³⁶ Kerasos'un lokalizasyonu konusunda tartışmalar için bkz. Manoledakis, 2010a: 142 vd.

burada kendi adıyla anılan “Pharnakeia” adlı bir kent kurdu, çevre yerleşkelerde oturan vatandaşlardan bir bölümünü de buraya iskân ettirdi (Strab. XII. 3. 17; Arr. *Periplus*, 16. 4; ayrıca bkz. Cohen, 1995: 387; Mitchell, 2002: 56).³⁷ Amisos’tan yaklaşık 128 km uzaklıkta olan bu kent, MS 64 yılında Galatia Eyaleti’ne dâhil edildi. MS II. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren Pharnakeia yeniden, eski adı olan “Kerasos” ismi ile anılmaya başlandı (Hamilton, 1842 I: 262 vd.; Jones, 1998: 171).

Kerasos’un hemen doğusunda antikçağın önemli liman kentlerinden biri olan ve Miletos’luların da üzerinde koloni kurduğu Trapezus kenti bulunuyordu (Ksep. IV. 8. 2; Strab. XII. 3. 17; Arr. *periplus*, I. 1-3).³⁸ Trapezus’un batısında Philikaleia (Görelle)’den başlayarak sırasıyla Koralla (Görelle Burnu), Koryle (Akçakale), Kerasos Minor (Kerason/Kirazlık Dere) ve Hermonnassa³⁹ (Akçaabat) bulunuyordu. Kentin doğusunda, batıdan doğuya doğru Hysos Limen (Araklı ya da Sürmene limanı), Susurmene (Sürmene), Rhizaion (Rize) yer alıyordu (Texier, 2002 III: 204-205; Arslan, 2007: 44-45). Kentin güneyinde ise Armenia Minor Bölgesi bulunuyordu.

Trapezus’un en önemli özelliği şüphesiz coğrafi konumudur. Trapezus’un sahil şeridi koloniciler için oldukça uygun karakterdedir. Dağların iç kesimlerle olan iletişimi engellemesi, kentte yaşayan halkların karadan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı güvende olmalarını sağlamaktadır. Özsait (2000: 38), Trapezus’un, güneyden ve doğudan gelen iki önemli büyük ticaret yolunun sonunda yer aldığını ve Transkafkasya’daki maden ocaklarından gelen demir ve bakır gibi madenlerin nakli için kullanılan bir liman olduğunu belirtmektedir. Buna ek olarak Drews (1991: 321- 322), eski Trapezus ile Ortaçağ Trebizond’unun doğal ticaret alanının güneye ve Gümüşhane bölgesine kadar uzandığını;

³⁷ I. Pharnakes, Kerasos’ta kendi adına kurduğu “Pharnakeia” kentini Hellenistik bir şehir modeline göre dizayn ettirmiş ve yine Pontos Bölgesi’ndeki şehirlerden Kotyora, Amisos ve Trapezus’tan getirtilen vatandaşlarla bu kentin nüfusunu arttırmıştır (Strab. XII. 3. 17; ayrıca bkz. Magie, 1950: 193; Jones, 1998: 171).

³⁸ Miletos’lu kolonistler tarafından kurulan Trapezus kentinin kuruluş tarihi, araştırmacılar tarafından uzun süreden beri tartışılmaktadır. Bir dönem, Trapezus’un kuruluş tarihi olarak, Eusebius (IV. 56. 5)’un “*Trabzon Pontos’ta kuruldu*” sözü ile verdiği MÖ 756 tarihi kabul görmüştür. Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Roebuck 1959, 119; Slattery 1984, 4; Hind 1991, 207; Tsetsckhadze 1994, 111. Araştırmacılar, Trapezus kolonisinin kuruluş tarihinin tespitine dair bilgi veren Eusebius ve Pseudo-Scymnus adlı eski yazarları temel almışlardır (Roebuck 1959, 119- 12). Bununla birlikte Drews (1991, 311- 312), Eusebius’un verdiği koloni tarihlerinin bazen tutarsızlık gösterdiğini ve her zaman güvenilir olmadığını, bu anlamda arkeolojik bilgilerin de yetersiz olduğunu belirtmektedir.

³⁹ Strabon’da adı geçen Hermonnassa’nın, Akçaabat (Polathane) yakınlarında olduğu düşünülmektedir. Doğu Roma döneminde bu yer *Palatana* olarak bilinmektedir. Hamilton, Plinius (*nat.* VI. 11)’ta geçen Livio polis’in Hermonassa ile aynı yer olduğunu düşünmektedir. Buna karşı Wilson (1960: 293), Hermonassa’nın Vakfikebir körefezinde aranması gerektiğini bildirmektedir. Bkz. Olsahausen ve Biller, 1984: 135.

Çoruh Irmağı'nın yukarı vadisinden başlayan doğu trafiğinin denize en kolay yolunun, Trabzon'un yarım kilometre doğusundaki Değirmendere olduğunu ifade etmektedir. Zira *Büyük Kolonizasyon* döneminde Trapezus Limanı, ticaret açısından oldukça büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Kolonistler hem iç bölgelerden elde ettikleri ham maddeleri bu liman aracılığı ile gemilerle batıya aktarmakta, hem de bu limanları günlük kazançlarında kullanmaktaydılar (Çiğdem, 2007: 134).⁴⁰

Trapezus'un yaklaşık 80 km kuzeydoğusunda ise, MS VI. yüzyılda Doğu Roma imparatoru Iustinianus (MS 527-565) tarafından restore edilen Rhizaion (Rize) kenti bulunuyordu (Ptol. *geogr.* V. 6; ayrıca bkz. Bryer ve Winfield, 1985: 331 vd.; Talbert, 2000: map 87 F3). Plinius kenti döneminde burada vahşi Bekhires kabilesinin yaşadığını bildirmektedir (Plin. *nat.* VI. 4; ayrıca bkz. Scylax, *periplus*, 84; Mela, *chorog.* I. 107). Ardından Pontos'un bir başka otoktan halkı olan Ekekhires (Scylax, *periplus.* 83; Mela, *chorog.* I. 107) ve Heptakometes'lerin bir kolu olan Byzeres'lerin yaşadığı Athenai (Pazar) geliyordu (Scylax, *periplus.* 82; Apoll. Rhod. *Argon* II. 396-397; Strab. XII. 3. 18). Burada Hellenlere ait bir de "Athena Tapınağı" vardı ve kent adını muhtemelen bu tapınaktan almıştı (Arr. *periplus*, IV. 1). Az sayıda geminin barınabileceği bu liman kentinin en önemli özelliği, gemi yapımı için uygun kerestenin bu yörede bol miktarda bulunmasıdır (Arr. *periplus*, IV. 2). Athenai'dan yaklaşık 250 *stadia* uzaklıkta ise Pontos'un doğu sınırını oluşturan Apsarros Irmağı yer alıyordu (Talbert, 2000: map 87 G3). Burası aynı zamanda Pontos ile Kolkhis Bölgesi arasındaki doğal sınırı da oluşturuyordu (Arr. *periplus*, XVI; Ptol. *geogr.* V. 6; ayrıca bkz. Kakhidze, 2008: 303). Dolayısıyla Apsarros Irmağı, Pontos (Orta ve Doğu Karadeniz) Kıyı Şeridi'nin en batı sınırını temsil ediyordu.

1.2.2 Iris (Yeşilırmak) ve Lykos (Kelkit) Vadisi: Pontos'un Çekirdek Bölgesi

Pontos'un bu bölgesi, Iris ve Lykos ırmakları ile onların yan kolları tarafından oluşturulmuş bir yerdir (**Harita 8**). Burası ılıman iklimi, bereketli toprakları ve bulunduğu jeo-stratejik konumu ile Pontos'un çekirdek bölgesidir. Arslan (2007: 18), Strabon'un bu bölge hakkında çok fazla bilgi sahibi olduğunu, bu yüzden Pontos'un bu bölümünü pek

⁴⁰ Trapezus kenti, Hellenistik, Roma Cumhuriyet ve Roma İmparatorluk (*Principatus*) dönemlerinde oldukça gelişti ve zengin bir şehir statüsüne kavuştu. Fakat MS III. yüzyıldan itibaren Karadeniz Bölgesi'nde ortaya çıkan Got saldırılarından en çok Trapezus kenti olumsuz etkilendi. Önce Boraniler (Zos. *Nov. Hist.* I. 33; ayrıca bkz. Drinkwater, 2008: 42), ardından Gotlar (Heather, 2012: 74; ayrıca bkz. Kulikowski, 2007: 19) ve son olarak da MS 268'de Alanların işgaline maruz kaldı, büyük bir yıkım yaşadı. Yapılan yağma ve katliamın boyutu o kadar büyük oldu ki, Pontos'un bu önemli liman kenti neredeyse hayalet bir şehir hâline geldi (Zon. XII. 26; ayrıca bkz. Heather, 2012: 74-7).

çok yöreye ayırdığını belirtmektedir. Bu yörelerden ilki Phazemonitis (Havza)'tir (Magie, 1950: 1067-1068; Olshausen ve Biller, 1984: 157) (**Harita 8**).⁴¹ Halys ve Iris ırmaklarının aşağı havzasında bulunan Phazemonitis yöresi, genellikle ağaçsız ve tarıma elverişli bir bölgedir. Ayrıca burada sıcak su kaynakları da bulunuyordu (Strab. XII. 3. 38; ayrıca bkz. Mayor, 2012: 79). Phazemonitis'in Phanaroia (Taşova)'ya doğru uzanan kısmında denize benzeyen bir göl yer alıyordu (Wilson, 1960: 189; Talbert, 2000: map 87 B4).⁴² *Stiphane Limne* olarak adlandırılan bu gölde pek çok balık türü bulunduğu gibi, gölün etrafında yetişen her türde otlar, hayvancılıkla uğraşan yöre halkı için oldukça önem arz ediyordu (Strab. XII. 3. 18). Phazemonitis'in hemen yanında yüksek ve sarp bir dağın üzerinde Sagyion⁴³ adında bir kale bulunmaktaydı. Bu kale civarında yer alan, fakat Strabon zamanında terk edilmiş bol sulu sarnıçlar, özellikle Mithradates Krallığı döneminde hanedan üyeleri için oldukça faydalı olmuştur (Strab. XII. 38).

Phazemonitis'in güneyinde, Iris Irmağı'nın aşağı kesiminde Pontos'un bir başka verimli yöresi olan Gazakene bulunuyordu (Wilson, 1960: 209; Olshausen ve Biller, 1984: 131; Leschhom, 1993: 118; Talbert, 2000: map 87 A4) (**Harita 8**). Bu yörenin sınırları içerisinde Pontos'un en önemli Hellenistik kentlerinden biri olan Amaseia kenti yer alıyordu.⁴⁴ Akhamenid kralı I. Dareios döneminde (MÖ 522-486) Kappadokia'ya bağlı

⁴¹ Phazemonitis'in, adını burada bulunan Phazemon (Vezirköprü) adlı bir köyden aldığı kabul edilmektedir (Olshausen ve Biller, 1984: 18). Bu köy, Mithradates Savaşları sonunda Pompeius'un Pontos'ta yaptığı siyasi düzenlemelerde genişletilerek şehir statüsü kazanmış ve adı "Neapolis" olarak değiştirildi (Strab. XII. 3. 38; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 18-20). MÖ 6 yılında Galatia Eyaleti'ne dâhil edilen Neapolis, sınırları daha da genişletilerek "Neoclaudiopolis" adını almış (Magie, 1950: 546-547), fakat Ortaçağ'da adı yeniden değiştirilerek "Andrapa" olarak isimlendirilmiştir (Olshausen ve Biller, 1984: 156; Jones, 1998: 160).

⁴² Bu göl günümüzde Lâdik Gölü olarak bilinmektedir. Bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 17.

⁴³ Sagyion Kalesi, Vezirköprü İlçesi'nin Kocakaya Köyü sınırları içerisinde bulunan Tavşan Dağı'nın zirvesinde yer almaktadır. Bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 17.

⁴⁴ Hellenistik Dönem'de Amaseia kenti, Mithradates Hanedanı kurucusu Mithradates I Ktistes (MÖ 281-266) tarafından ele geçirilerek başkent yapılmış ve böylelikle kentin önemi giderek artmıştır. Bununla birlikte Mithradates I Ktistes'in hâleflerinden I. Pharnakes'in (MÖ 185-170) Sinope'yi ele geçirek başkenti buraya taşınması, Amaseia'nın stratejik önemini azaltmamıştı. Çünkü şehir, bu konumunun dışında başka bir misyona daha sahiptir. Amaseia'nın 10 km doğusunda bulunan Zeus Stratios'a (Orduların Tanrısı) ait tapınak kenti, Amaseia'nın önemli bir kült merkezi olmasını da sağlamıştır. Lucullus döneminde Roma'nın eline geçen Amaseia, Pompeius'un Pontos Bölgesi'nde yaptığı idari düzenlemeler ile özgür kent statüsünü korumuşsa da, Marcus Antonius döneminde Galat *tetrarkhes*'lerinden Bragitaros'a bağışlanmıştır. Bragitaros'un MÖ 2'de ölmesiyle Amaseia, *Pontus Galaticus* (Galatya'ya ait Pontos) adı ile ve Galatia Eyaleti'ne dâhil edilirken, bu kent aynı zamanda *Pontus Galaticus*'un metropolü olmuştur (Sherk, 1980: 961). Roma imparatoru Traianus (MS 97-117), Galatia Eyaleti'ni, Cappadocia Eyaleti ile birleştirerek, "Galatia-Cappadocia Eyaleti" adı altında tek bir eyalet oluşturmuştu. Böylelikle Amaseia kenti, yeni oluşturulan Galatia-Cappadocia Eyaleti'nin parçası hâline gelmişti (Suet. *Vesp.* 8; Eutr. VII. 19; ayrıca bkz. Sherk, 1980: 995). Fakat bir zaman sonra Traianus, yeni sınır savunma sistemi oluşturmak için Galatia'yı Cappadocia Eyaleti'nden ayırmış, Pontus Galaticus, Pontus Polemonicus ve Armenia Minor'u, Cappadocia Eyaleti'ne dâhil etmiş (Cumont, 1936: 609; Mitford, 1980: 1199), dolayısıyla Amaseia kenti bu sefer de Cappadocia Eyaleti'nin bir parçası olmuştur.

üçüncü satraplık (valilik) bölgesi içinde yer alan bu kent, Mithradates Krallığı'nın en eski başkentlerinde biriydi (Polyb. XXIII. 9. 2-3; XXIV. 1. 1-3; Strab. XII. 3. 11). Strabon, yaşadığı şehirden söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir (XII. 3. 39):

Benim kentim, içinden Iris Irmağı'nın aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında kentin kurulmuş olduğu yerde, kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır. Bu tepeler iki tane olup doğal bir şekilde birbirlerine bağlıdır ve görkemli birer kule halinde yükselmektedirler. Bu alan içinde kralların hem sarayı hem de anıt mezarları bulunur. İki sivri tepe birbirlerine tamamen dar bir geçitle bağlıdır. Burası her iki tarafta, kıyından ve varoşlardan beş veya altı *stadia* yüksekliktedir ve bu geçitten tepelere bir *stadia*'lık, hiçbir kuvvetin aşamayacağı dik bir yokuş daha vardır. Bu kayaların içinde sarnıçlar da bulunur; fakat kentin bu kaynaklardan faydalanmasına olanak yoktur. Buradan bir tanesi ırmağa, bir tanesi de boğaza doğru olmak üzere kayalara boru şeklinde iki tane kanal oyulmuştur.⁴⁵ Irmağın üzerinde bir tanesi dışarıya olmak üzere iki köprü kurulmuştur; kayalığın yukarısında olan dağ, bu köprü ile son bulur.

Amaseia'nın güneybatısında Hellenistik ve Roma dönemlerinde “Binköy” olarak adlandırılan Khiliokomon (Suluava) Ovası bulunuyordu (Magie, 1950: 1067 dn. 5; Talbert, 2000: map 87 A4; Kocabıyık, 2009: 20-21) (**Harita 8**).⁴⁶ Khiliokomon Ovası'nın güney batısında, Halys Irmağı'na yakın bir kısmında ise Diakopene (Suluova/Gümüşhacıköy) ve Pimolisene (Osmancık) Ovaları yer alıyordu (Wilson, 1960: 208; Olshausen ve Biller, 1984: 126, 159). Bu yerleşim bölgeleri Amaseia'lının ülkesinin kuzey bölümünü oluşturuyordu ve bu alanın uzunluğu yaklaşık 500 *stadia*'ydı. Ülkenin geri kalan kısmı ise Halys Irmağı'na kadar uzanıyordu. Burası kuzeyde Babanomon (Avkat) ve Ksimene'yi içine alan bir coğrafyaydı (Strab. XII. 3. 39; ayrıca bkz. Talbert, 2000: map 87 A4).

Ksimene'nin doğusunda ise Zelitis yöresi bulunuyordu (**Harita 8**). Zelitis, Skylaks (Çekerek Irmağı) ve Iris'in sularıyla çevrilmiş oldukça verimli bir alandı.⁴⁷ Bu yöre adını “Tapınak Devleti” ya da “Rahipler Devleti” olarak bilinen Zela (Zile)'dan almıştı (Talbert, 2000: map 87 A4; Sökmen, 2006: 125). Strabon (XII. 3. 37), Zela'nın Mithradates Krallığı zamanında bir kent olarak değil, Pers tanrılarının kutsal bir alanı olarak idare edildiğini belirterek, buradaki rahiplerin her şeyin efendisi olduğunu ifade etmektedir. Bu tapınak devleti (Rahipler Devleti), Anaïtis ve diğer iki Pers tanrısı Omanos ve Anadates'e

⁴⁵ Amasya kentinde, Strabon'un söz ettiği iki su kanalı ve onun hemen yukarısında bulunan büyük kaya mezarları, yer altı merdivenleri ve bir kale, bugün halâ görünenler arasındadır (Erciyas, 2001: 133).

⁴⁶ Khiliokomon yöresi, günümüzde Suluova ile özdeşleştirilmektedir (Olshausen ve Biller, 1984: 117; Kocabıyık, 2009: 20-21).

⁴⁷ Zela'da basılan madeni paralar üzerindeki Tanrıça Anaïtis'in elindeki buğday demedi, bölgedeki tahıl ekimi ve ovanın verimliliğine işaret etmektedir (Anderson, 1906: 234 vd.).

adanmıştı (Boyce, 1991: 287-288).⁴⁸ Anaïtis aslında, eski Avesta kayıtlarında “Venüs tanrıçası” olarak bilinmesine rağmen, Anadolu’da verimli suların tanrıçası olarak kabul ediliyordu. (Boyce, 1967: 36-37; Hanaway, 1982: 289 vd.; Boyce ve diğerleri 2011).⁴⁹ Bu tapınak devletinde “Sakaia” olarak adlandırılan festivaller yapılıyordu. Zira burasının MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısında Akhamenid’lerin Sakalara karşı kazandığı büyük zaferin onuruna Akhamenid generalleri tarafından kurulmuş olduğu söylenmektedir. Öyle ki bu zafer sonrası Akhamenid’ler burada büyük bir kayanın etrafını toprak yığarak yükseltmişler ve onun üzerine bu tapınağı inşa etmişlerdir.⁵⁰ Bu tapınak alanında Anaïtis, Omanos ve Anadates adına yaptıkları seremoniler, zamanla her yıl kutlanan bir festival halini almıştır (Strab. XI. 8. 4; XII. 3. 37; ayrıca bkz. Anderson, 1910: 234 vd.).⁵¹

Mithradates Krallığı döneminde önemli bir yerleşim yeri hâline gelen Zela kenti, MÖ 64 yılında Pompeius tarafından birçok yerleşim yerleri ilave edilerek genişletildi. Ayrıca Pompeius, bir tapınak devleti olan Zela’ya kent statüsü verdi (Strab. XII. 3. 37; ayrıca bkz. Magie, 1950: 1232 dn. 35). Roma’nın MÖ 44 yılı *consul*’ü Caesar’ın (MÖ 44-48) Anadolu’da Bosporos Kralı II. Pharnakes’e karşı MÖ 47’de yaptığı savaş Zela’da vuku buldu ve bu savaş sonrası Caesar, bölgeyi Domitius Calvinus’a bıraktı (Caes. *Bell. Alex.* 76-78; Plut. *Caes.* 50. 1; ayrıca bkz. Magie, 1950: 408).⁵² Zela kenti, daha sonra Caesar’ın bölgede yaptığı idari düzenlemeler sonunda topraklarının bir bölümünü kaybetti.

⁴⁸ Mithradates Krallığı döneminde tanrıça Anaïtis’e ait tapınım oldukça yaygın hale gelmişti. Zira bu dönemde Anaïtis’e tapınım sadece Anadolu’da değil, krallığı Karadeniz’in kuzey bölgelerindeki topraklarında da yaygın hale gelmişti. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Sapriykin, 2009: 249 vd.

⁴⁹ *Avesta*’da, “Anāhītā”, Pehlevicede, “Anāhīd”, “Anāhīt”, Farsça’da, “Nāhīd”, Ermenicede, “Anahit” ve Hellenicede, “Anaïtis” adlarıyla bilinen Anahita; “Zühre”, “Venüs”, “Çoban Yıldızı” gibi isimleriyle Eski İran’da büyük tanrıçalardan biri olarak bilinmektedir. “Anāhīd” kelimesi, başındaki “an” olumsuzluk edatıyla; “pislik”, “ayıp” ve “kusur” anlamlarını ifade eden “ahita” kelimesinin birleşmesinden oluşmuş, “ayıp ve kusurdan uzak”, “temiz” ve “saf” anlamlarında kullanılmaktadır ve dünyadaki suların manevi kaynağıdır (Yıldırım, 2008: 32-34).

⁵⁰ Zela’da tanrıça Anaïtis’e adanmış tapınağa ait bilgiler, mimari kalıntıların günümüze ulaşmamasından dolayı, yalnızca Roma İmparatorluk döneminden kalan Zela sikkelerinden öğrenilmektedir (Sökmen, 2006: 125). Günümüzde şehir ve tapınak devletinin kalıntıları oldukça sınırlıdır. Strabon’un “Semiramis Tepesi” olarak adlandırdığı bir alçak tepe üzerinde kurulan bu tapınağın bulunduğu tepenin kuzeydoğu sınırında kayaya oyulmuş taş ve kısmen de tahtadan yapılmış koltuklarıyla bir tiyatro alanı bulunmaktaydı. Fakat bunların hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Wilson’un 1960’lı yıllarda bu şehri ziyaretinde kayaya oyulmuş bu koltukların görülebildiğini belirtmiştir (Wilson, 1960: 215). Bugün bölgede, taştan kesilmiş koltukların izleri ve bazı mimari eserlerin dışında arkeolojik malzeme yoktur (Sökmen, 2006: 125-126; Erciyas, 2001: 144).

⁵¹ Strabon (XI. 8. 5; XV. 8. 15), Zela’da yapılan bu festivaller için, erkeklerin İskit kıyafetlerini giyip gün boyu içerek çılginca eğlendikleri bir tür oyun olduğunu ve bu oyunların “Sakaia” olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Sakaia festivalleri, ilk kez MÖ VI. yüzyılda Akhamenid yöneticileri arasında görülse de, bu festivallerin bölgede Mithradates Krallığı ile birlikte önemli hâle geldiği tahmin edilmektedir

⁵² Caesar (*Bell. Alex.* 72), Zela’yı şu şekilde tasvir etmektedir: “Zela, etrafında doğal korumaların olduğu bir Pontos kentidir. Arkasını tepelere yaslamıştır ki burası, etrafındaki yükseltilerin en yükseğidir. Ve ayrıca kentin etrafında, vadilere ayrılmış tepecikler vardır. Bunlardan en ünlü olanı, Mithradates’in galibiyetine ve Triarus’un kötü şansına tanık olmuş Zela’ya yaklaşık dört km uzaklıktadır”.

Strabon'un ifadelerine göre muhtemelen Roma'nın MÖ 44 yılı *consul*'ü Marcus Antonius (MÖ 44-30) zamanında bu kent iyi yönetilmedi ve tapınağın gelirleri kötüye kullanılarak azaltıldı. Bunun üzerine Zela, Pontos'un diğer birçok bölgeleri ile birlikte Pontos kraliçesi Pythodoris'in egemenliği altına girdi (Strab. XII. 3. 37). Fakat Kabeira ve Komana Pontike örneğinde olduğu gibi MÖ 64 yılında İmparator Nero'nun talimatıyla *Pontos Polemoniacus* (Polemon'un Pontos'u) adıyla Galatia Eyaleti sınırlarına dâhil edildi (Tac. *Hist.* III. 47; Suet. *Nero*, 18; Eutr. VII. 14. 5; ayrıca bkz. Mitchell, 1995: 63).⁵³

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Zelitis yöresinden sonra Iris'in yukarı akıntısında Zelitis ile Komana Pontike arasında Dazimonitis yöresi yer alıyordu (**Harita 8**).⁵⁴ Burası oldukça verimli bir ovaydı. Bu ovanın hemen aşağısında Iris'in suladığı bir başka verimli alan olan Gaziura (Turhal) Ovası bulunuyordu (Strab. XII. 3. 15). Bu ovada bulunan Gaziura kalesi, özellikle Mithradates Krallığı döneminde önemli bir kale konumundaydı.⁵⁵

Dazimonitis Ovası'nın birkaç km. kuzeyinde Kappadokia'daki Komana Tapınak Devleti'yle aynı ismi taşıyan ve aynı tanrıçaya vakfedilmiş olan Komana Pontike Tapınak Devleti bulunuyordu (Strab. XII. 3. 32; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 24).⁵⁶ Komana Pontike Tapınak Devleti'nin, günümüzde Tokat'ın 9 km doğusunda Tokat-Niksar ve Tokat –Almus yolu üzerindeki Gümenek ilçesinde bulunan “Hamamtepe” höyüğü olduğu

⁵³ Çekerek Vadisi'nin hemen doğusundan itibaren Deveci Dağları'nın batı eteklerine kadar uzanan geniş Zile arazisi üzerindeki 70 köyde 1997-1998 yılları arasında araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar sonunda Geç Kalkolitik Çağ'dan Roma Çağı sonuna kadar olan geniş zaman dilimine ait 94 yerleşme, dört tümülüs ile Roma Çağına ait 12 kaya mezarı bulunmuştur (Özsait, 2000a: 74).

⁵⁴ Dazimonitis, Kazova ile Tokat ovaları arasına lokalize edilmektedir (Olshausen ve Biller, 1984: 125).

⁵⁵ Texier (2002 III: 167-168), Gaziura kenti ve kalesi hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Turhal [Gaziura] Tokat'ın 48 km batısında, Kazovası adı verilen ovada, bahçelerle çevrilmiş 200-300 haneli bir köydür. Yanındaki dağ çok bozuk ve uçurumlu, 150 metrelik tek başına bir tepe oluşturur. Kale binasının çoğu kısmı, Ortaçağ dönemine aittir. Kapıların üstü, saçak arası ve direk üstü gibi yerler tek parça ve büyük taştan yapılmıştır. Binanın yer altında da bir kısmı vardır. Dağın içine inen bu yer altının dikçe yokuş halinde yolu, başlangıçta iyice idiye de sonradan çok taşlı ve çakıllı hâle geldiğinden gidilmesi hemen hemen imkânsızdır; ancak 50 adım kadar gidilir. Burası Mithradates'in büyük ihtimal hazinelerini saklamak için Armenia Minor ve Pontos'un 75 yerinde yaptırdığı kalelerden birinin yer altı mahzenidir. Kazova (Gaziura) bütün Pontos krallarının eski bir ikametgâhıydı. Bütün kaleleri Pompeius tarafından yıktırılarak enkazı başka kasabaların kuruluşunda kullanılmış ve daha sonra Strabon zamanında bu kasaba bir harabe halini almıştır”.

⁵⁶ “Komana Pontike” ifadesindeki “Komana” kelimesinin, Hellence “Saç” (Komē) sözcüğünden geldiği düşünülmektedir. Prokopios'a göre (*Bell.* I. 17. 12-16); Mykenae kralı Agamemnon ve Klytemnestra'nın oğlu olma Orestes Pontos'a geldikten sonra burada dik yükselen dağı ve eteklerinden akan Iris Irmağı'nı gördü. Ardından Kral, kendisine kehanette anlatılan yerin burası olduğuna karar verdi ve burada büyük bir kent ve tapınak inşa ettirdi. Ardından saçını kazıtan Kral, bu kente “Komana” ismini verdi. Sökmen (2009: 278), Geç Hellenistik ve Roma dönemlerinde Komana Pontike'deki Tapınak Devleti'nin ilk izlerinin Hititlerde görüldüğünü ve Hiti Krallığı (MÖ 1750-1200) Dönemi'nde aynı bölgede tanrıça Hepat'a atanmış bir tapınağın bulunduğunu ve bu yerleşim yerinin “Kummami” olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.

düşünülmektedir Komana Pontike Tapınak Devleti'nin, bugün Tokat'ın 9 km doğusunda Tokat-Niksar ve Tokat –Almus yolu üzerinde Gümenek ilçesinde bulunan “Hamamtepe” höyüğüdür. (Sökmen, 2006: 123; Erciyas, 2009: 289). Pontos'taki Ma kültürünün bulunduğu kent, aynı zamanda bir “tapınak devleti” idi.⁵⁷ Komana Pontike'de bulunan bu tapınaktan dolayı kent, özellikle Armenia'dan ve çevre bölgelerden gelen ziyaretçilerin akınına uğruyordu (Strab. XII. 3. 36; ayrıca bkz. Erciyas, 2009: 290). Strabon kendi döneminde Komana Pontike'de günlerce süren festivallerin devam ettiğini bu tapınak alanında yaklaşık 6,000 kadar hizmetli çalıştığını belirtmektedir. Komana Pontike'deki bu festivallerden söz eden Strabon şu ifadelerle yer vermektedir (Strab. XII. 3. 36):

Şimdi Komana kalabalık bir kenttir ve Armenia'dan gelen tüccarlar için önemli bir ticaret merkezidir ve tanrıçanın *eksodos*'u zamanında festivale katılmak için kentlerden, kasabalardan, her yerden kadınlar ve erkekler hep birlikte burada toplanırlar. Belirli bazı kişiler daha vardır ki, bir yemine uyarak daima orada yaşarlar, tanrıça onuruna kurbanlar keserler. Yerli halk lüks içinde yaşar ve toprakları bağlarla doludur ve çoğu, kendini tanrıçaya vakfetmiş olan, vücutlarından kazanç sağlayan kadınlardır. Bu nedenle bir bakıma kent küçük Korinthos gibidir. Çünkü orada da Aphrodite için kutsal olan kurtizanlar çok olduğundan pek çok yabancı buraya gelerek tatil yapar. Buraya giden tüccar ve askerler bütün paralarını harcadıklarından bunlar için şu atasözü söylenir: “*Korinthos'a seyahat etmek her adamın harcı değildir*”. İşte benim Komana hakkında söyleyeceklerim bunlardır.

Komana Pontike'nin Iris Irmağı boyunca uzanan bir arazi üzerinde olması ve Pontos'un diğer kentleri ile Armenia'ya ulaşan yolların kesiştiği bir bölgede bulunmasından dolayı kente ulaşım oldukça kolaydı. Ayrıca kent özellikle Mithradates Krallığı için bir kült alanı ve festivalleri ile önemli de bir ticaret şehriydi. Dolayısıyla bütün bu etkenler Komana Pontike'nin büyük bir merkez olmasını sağladı. Bu da Strabon (XII. 3. 36)'un ifade ettiği gibi bölge halkının lüks içinde yaşamasını mümkün kıldı.⁵⁸

⁵⁷“Tapınak Devleti” kavramı ilk kez Mezopotamya'da ortaya çıkmış ve Mezopotamya uygarlıklarının gelişiminde tapınak merkezli devlet anlayışı oldukça önemli rol oynamıştır. “Tapınak Devlet”lerinin kendi yönetim gücüne ve bağımsız bir ekonomiye sahip yapılar olduğu bilinmektedir. Tapınak devletleri, herhangi bir külte adanmamış olduklarından, bu bağımsız yapıdaki tapınaklar bilim adamları tarafından “Tapınak Devleti” olarak adlandırılmıştır (Sökmen, 2006: 119). Pontos'taki tapınak devletlerinin yapısı ve özellikleri için bkz. Sökmen, 2009: 278 vd.

⁵⁸ Mithradates VI Eupator döneminde oldukça büyük bir merkez konumunda olan Komana, Pompeius'un Pontos Bölgesi'nde yaptığı siyasal düzenlemelerde bazı değişikliklere uğramasına rağmen bağımsız yapısını korudu. Öyle ki Pompeius bu tapınak devletinin sınırlarını 60 *stadia* daha genişleterek Kappadokyalı Arkhelaos'u buraya rahip olarak atadı (Strab. XII. 3. 34). Fakat Arkhelaos'un MÖ 55'te Syria Eyaleti valisi Gabinius tarafından öldürülmesi ile başrahiplik önce Arkhelaos'un oğluna, MÖ 47'de de Caesar'ın talimatıyla Lykomedes'e geçti (Strab. XII. 3. 34-35; Cass. *Bell. Alex.* 66; Plut. *Marc. Ant.* 38, 61). Komana Pontike, Augustus (MÖ 27-MS 14) zamanında Gordion'lu Kleon tarafından yönetildi, fakat Kleon'un ölümüyle Komana Pontike, aynı zamanda Herakleia Pontike topraklarının da bir kısmını yöneten Galat *tetrarkhes*'lerinden Adiatoriks'in büyük oğlu Dyteutos'a bağışlandı (Strab. XII. 3. 35). Traianus (MS 97-117), Septimius Severus (MS 193-221) ve Caracalla (MS 211-217) dönemlerinde basılan paralar üzerinde temsili Ma kültürünün bulunuşu, tapınağın o dönemde de önemini koruduğunun bir kanıtıdır. Fakat Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde Hıristiyanlığın yayılması ile birlikte Komana'da bulunan bu tapınak

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Komana Pontike'nin biraz kuzeyinde "Phanaroia" (Taşova) adlı verimli bir ova bulunuyordu (Magie, 1950: 1067, dn. 5; Talbert, 2000: map. 87 B4) (**Harita 8**). Burası, Amaseia'nın doğusunda, Iris ve Lykos ırmaklarının suladığı bir bölgede yer alıyordu (Olshausen ve Biller, 1984: 155). Bu özelliği ile Phanaroia, oldukça uzun ve geniş bir ovardır. Strabon (XII. 3. 30), Phanaroia'yı Pontos'un en iyi bölümü olarak tanımlarken; "*Burası zeytin ağaçları, pek çok bağlar ve ülkenin sahip olabileceği bütün diğer nimetlere sahiptir*" ifadelerine yer vermektedir. Hellenistik ve Roma dönemlerinde Phanaroia'nın kuzeyinde Sidene ve Themiskyra ovaları bulunurken; doğusunda Paryadros Dağları, batısında ise Lithros (Akdağ) ve Ophlimos (Erbaa) Dağları yer alıyordu (Strab. XII. 3. 30; ayrıca bkz. Talbert, 2000: 1324, map 87 A4; B3). Bu bölgedeki en önemli kent, Mithradates VI Eupator tarafından Lykos ve Iris ırmaklarının birleştiği yerde kurulan Eupatoria (Karasamsun?)'ydi (Olshausen ve Biller, 1984: 128-129; Talbert, 2000: map 87 B3). Eupatoria, antikçağda üzüm bağları ve zeytin ağaçlarıyla ünlüydü. Bu özelliği ile kentin çevresi, Mithradates Hanedanı'nın temel gıda deposu olarak görülüyordu (Strab. XII. 3. 31).⁵⁹ VI. Mithradates'in bizzat kendi ismini verdiği bu şehrin kuruluşu, Roma ile yapılan savaşlar yüzünden yarım kalmıştı (Strab. XII. 3. 30; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 19).⁶⁰ Fakat Roma Cumhuriyet döneminde Pompeius buraya yeni bölgeler ilave ederek nüfusunu artırdı. Hem nüfus hem de yüzölçümü bakımından büyüyen bu şehrin adı, Pompeius tarafından Hellence bir isim olan "Magnopolis" olarak değiştirildi (Strab. XII. 3. 30; ayrıca bkz. Fletcher, 1936: 18-20; Olshausen ve Biller, 1984: 34 vd.). Fakat Magnopolis, Marcus Antonius'un Pontos Bölgesi'nde yapmış olduğu yeni idari düzenlemelerde göz ardı edildi ve Polemon Hanedanı üyesi I. Polemon'a bağışlandı

devletinin artık ilgi görmediği düşünülmektedir (Erciyas, 2001: 141-142). Bugün tapınağa ait iki önemli epigrafik kanıt bulunmaktadır. Bunlardan biri MS 161-169 arasına tarihlenmektedir ve yazıtta Komana'nın dokunulmazlık elde ettiği anlaşılmaktadır. Diğeri ise MS II. yüzyılın erken dönemlerine tarihlenmektedir ve yazıtta Komana'nın "kutsal" ve "dokunulmaz" olduğu belirtilmektedir. Bu ikinci yazıt, bugün Tokat Müzesi bahçesinde sergilenmektedir (Sökmen, 2006: 124). Bugün bu Tapınak Devleti ya da tapınağa ait elimizde çok az arkeolojik veri bulunmaktadır. Tapınak devleti, döneme ait basılan paralar üzerinde dört direkli bir bina olarak gösterilmektedir ve Tokat'taki Ali Paşa Camii'nde bulunan sekiz gri sütun, bu tapınağa aittir.

⁵⁹ Strabon bu bölgenin zeytin ağaçları ve üzüm bağlarıyla ünlü olduğunu belirtmesine rağmen, Hamilton (1984: 341), bu yörede yaptığı araştırmalarda hiçbir zeytin ağacına rastlamadığını belirterek, Strabon'un ifadelerinin sorgulanması gerektiğini ifade etmektedir. Buna karşın 1899 yılında bu bölgeleri gezen Anderson (1903: 55), bugün Taşova yerleşiminin yaklaşık 6 km güneyinde Phida/Phidi olarak adlandırılan yerde zeytinyağı preslerine rastladığından söz etmektedir. Ayrıca bkz. Arslan, 2007: 28 dn. 108.

⁶⁰ Eupatoria halkı, MÖ 71'de Üçüncü Mithradates Savaşları sırasında Kral VI. Mithradates'e ihanet ederek kent kapılarını Romalılara açtı. Fakat daha sonra VI. Mithradates, MÖ 67'de Lucullus'a karşı Kuzeydoğu Anadolu'da yaptığı başarılı savaşlar sayesinde onun Kappadokia'ya çekilmesini sağladı. Aynı dönemde Roma *Senatus*'u tarafından Lucullus'un görevinden azledilmesi ve ortaya çıkan otorite boşluğunda VI. Mithradates, Pontos'ta kaybettiği kentleri yeniden geri aldı ve ardından da kendisine ihanet eden kent halklarını cezalandırdı. Bu kentlerin başında Eupatoria da bulunmaktaydı (App. *Mithr.* 79; 115).

(Anderson, 1903: 77). Daha sonraki dönemlerde ise iyice gözden düşerek önemini kaybetti. Bugün bu bölgede yapılan yüzey araştırmalarında, Eskiçağ dönemine ait bir kale kalıntısı ile Geç Antik Çağ dönemine ait köprü dışında herhangi bir arkeolojik kalıntı yoktur (Anderson, 1903: 74 vd.; Erciyas, 2001: 137).

Phanaroia Bölgesi'nin Hellenistik ve Roma dönemlerinden kalan bir diğer önemli kenti, Eupatoria'nın yaklaşık 150 *stadia* güneyinde bulunan Kabeira (Niksar)'dır (Strab. XII. 3. 30; Bryer ve Winfield, 1985: 107 vd.; Talbert, 2000: map 97 B4).⁶¹ Strabon'un ifadelerinden kentin Niksar'ın yakınında bir yer olduğu anlaşılmaktadır.⁶² VI. Mithradates'in önemli ikamet merkezlerinden biri olan bu kentte krala ait bir saray, hayvanat bahçeleri, av sahaları, su değirmenleri ve madenlerin olduğu ifade edilmektedir (Strab. XII. 3. 30). Kabeira, Mithradates Savaşları sonunda Pompeius tarafından yapılan idari düzenlemelere dâhil olan kentlerden biri oldu ve Pompeius burada "Diospolis" adlı yeni bir kent kurdu (Fletcher, 1939: 18-20; Magie, 1950: 370-371). Roma İmparatorluk döneminde bu kent Pontos kraliçesi Pythodoris tarafından bayındırlaştırılarak, kralî bir ikametgâh olarak kullanıldı. Pompeius zamanında Diospolis olarak adlandırılan Eupatoria, Augustus döneminde "Sebaste" (Augusta) olarak anıldı. (Strab. XII. 3. 31; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 28 dn. 109). Fakat Hadrianus (MS 117-138) döneminde yeniden isim değişikliğine giden bu kent kısa bir süre de olsa "Hadrianopolis" olarak adlandırıldı (Plin. *nat.* VI. 3. 8; ayrıca bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 44 vdd.; Bryer ve Winfield, 1985: 107 vdd.).⁶³

⁶¹ Arslan (2007: 28 dn. 106)'a göre Strabon'un Eupatoria ve Kabeira kentleri arası verdiği mesafede hata vardı. Strabon bu mesafeyi 150 *stadia* olarak gösteriyordu. Fakat bu mesafe C. Müller'in (*Ind. Var. Lect.* 1021)'de önerdiği gibi 250 *stadia* olmalıdır. Bu bakımdan Eupatoria ile Kabeira arası uzaklık 250 *stadia* yani yaklaşık 45 km'dir. Çünkü Eupatoria ile Amaseia arasındaki mesafe, kuş uçuşu uzaklık yaklaşık 58 km dir.

⁶² Kabeira kentinden söz eden Strabon şu ifadelere yer vermektedir (XII. 3. 30): "Fakat Kabeira Magnopolis'ten aşağı yukarı 150 *stadia* daha güneyde, Paryadros Dağları'nın hemen eteklerinde kurulmuştur. Amaseia da Magnapolis'ten batıya doğru aynı uzaklıktadır. Kabeira'da Mithradates'in sarayı ayrıca su değirmeni, hayvanat bahçesi ve bunun yakınında av sahaları ile madenleri vardır".

⁶³ Eupatoria (Diospolis/Sebaste/Neocaesarea/Hadrianopolis), İmparator Nero dönemine (MS 54-68) kadar Pontos Kralı II. Polemon'un hâkimiyeti altındaydı. Fakat Nero'nun talimatıyla MS64'te, *Pontus Polemoniicus* (Polemon'un Pontos'u) adı ile Galatia Eyaleti sınırlarına dâhil edildi (Tacit. *Hist.* III. 47; Suet. *Nero*, 18; Eutr. VII. 14. 5; ayrıca bkz. Mitchell, 1995: 63; Jones, 1998: 171). Dolayısıyla Lycus Irmağı'ndan itibaren Pontos'un iç bölgeleri, başta Eupatoria (Niksar) olmak üzere, Zela (Zile) ve Sebasteia (Sivas) ile Amisos (Samsun), Kerasos (Giresun), Polemonius/Polemonion (Boloman) ve Trapezus (Trabzon)'u içine alan bütün Pontos kıyıları Galatia Eyaleti'nin birer parçası hâline geldi. Pontos'un eski kraliçesi Pythodoris zamanında krallığın başkenti yapılan Sebaste, daha sonra *Pontus Polemoniicus*'un metropolü yapılarak "Neocaisereia" adını aldı (Strab. XII. 3. 31; Plin. *nat.* VI. 11; ayrıca bkz. Magie, 1950: 1071 dn. 11; Mitchell, 1995: 94; Jones, 1998: 171). Fakat Niksar'da 2008 yılına kadar yapılan yüzey araştırmalarında ne Hellenistik ne de Roma dönemine ait şehir bir kalıntısı bulunmuştur (Özsait, 1999: 89 vd.; Özsait ve Özsait, 2010: 192 vd). Yalnızca Niksar dağlarının kuzey eteklerinde Bizans ve Osmanlı dönemine ait bir kale kalıntısı tespit

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Kabeira'ya oldukça yakın bir konumda -belki de Kabeira şehri sınırları içinde- "Ameria" (Ardıçlı) olarak adlandırılan bir yerde Pharnakes'in Men tapınağı yer alıyordu. (Strab. XII. 3. 31; ayrıca Olshausen ve Biller, 1984: 113).⁶⁴ Burada bulunan tapınak devletinin de tıpkı Komana ve Zela'da olduğu gibi gelirleri başrahip tarafından toplanan kutsal bir arazisi bulunuyordu. Bu tapınak, Mithradates Krallığı için önemli bir kült alanıydı. Çünkü hanedana mensup krallar, bu tapınağa olan saygılarından dolayı krallık yeminini "Kralın kaderi ve Pharnakes'in Mēn'i" şeklinde değiştirmişlerdi (Strab. XII. 3. 31; ayrıca bkz. Boyce, 1991: 287). Yine Kabeira'da doğal savunma sistemine sahip oldukça stratejik ve korunaklı bir yer olan "Kainon Khorion" (Akgün) adlı bir başka yerleşke yer alıyordu (Olshausen ve Biller, 1984: 138; Talbert, 2000: map 87 B4). Burası yüksek bir dağın zirvesinde oldukça sarp ve korunaklı bir bölge olup Kabeira'dan 200 *stadia* uzaklıkta bulunuyordu. Kral VI. Mithradates'in, hazinelerinin bir kısmını buradaki kalede sakladığı düşünülmektedir. Strabon kent in bu doğal korunaklı yapısından şu şekilde bahsetmektedir:

Burada Kainon Khorion (Yeni Yer) denen yer vardır. Burası doğal şekilde sarp ve korunaklı bir kaya olup Kabeira'dan 200 *stadia* daha az uzaklıktadır. Tepesinde bol su çıkan bir kaynak, eteğinde de bir ırmak ve derin bir dere vardır. Üst tarafındaki kaya o kadar yüksektir ki, buraya erişilmez ve sadece Romalıların yıkmış oldukları hariç, diğer tarafları görkemli duvarlarla çevrilidir ve etrafındaki arazi o kadar ormanlık, o kadar dağlık ve susuzdur ki, 120*stadia*'lık bir alan içinde düşmanın burada kamp kurmasına olanak yoktur. Mithradates, en kıymetli mallarını burada saklıyordu.

Bulunduğu coğrafi konum ve korunaklı yapısı dolayısıyla bugün Niksar'ın 24 km kuzeybatısında bulunan Mahala Kalesi'nin "Kainon Khorion" olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu kalede bir yer altı merdiveni bulunmaktadır ki bu, Pontos'taki diğer Hellenistik dönem hisarlarına benzemektedir (Erciyas, 2001: 134).

1.2.3 Paryadros (Kuzeydoğu Anadolu) Dağlık Bölgesi

Pontos'un üçüncü bölgesi, Amisos'tan Apsarros Irmağı'na kadar uzanan Pontos'un kıyı şeridi ile Paryadros dağları arasında kalan coğrafyayı içine almaktadır. Burası doğuda Paryadros dağlarının da dâhil olduğu Themiskyra ile Sidene yörelerinden Armenia Minor'a kadar uzanan dağlık alandır (Arslan, 2007: 31) (**Harita 8**). Fakat antik kaynaklar

edilmiştir. Bu kalede bulunan erken dönem kalıntıları, kalenin Roma döneminde kullanıldığını gösterse de o burada o zamana ait bir şehir yerleşiminden söz etmek oldukça güçtür (Erciyas, 2001: 133).

⁶⁴ Ameria köykenti, Ardıçlı yakınlarındaki bir bölgeye lokalize edilmektedir (Talbert, 2000: map 87 B4). Bu bölgede boğa başı, hilal ve ay tanrısı Men'in sembolü olan bir bronz boğa başı bulunmuştur (Cumont, 1906: 270).

Pontos'un bu bölgesinin coğrafyasından değil burada yaşayan otokton halklardan ve onların kültürlerinden söz ediyordu. Bu bölge, Pontos'un sahil şeridinden, Paryadros Dağ silsilesi ile ayrılmaktadır. Strabon Pontos'un bu bölgesini şöyle tasvir etmektedir:

Trapezus ve Pharnakeia'nın üst tarafında Tibaren'ler ve eski zamanlarda Makron'lar denen San'lar ve Armenia Minor bulunur ve erken devirlerde Kerkit'ler denen Appait'ler kavmi bu bölgelere oldukça yakındır. Bu insanların ülkesini iki dağ keser. Buradan yukarı Kolkhis'deki Moskhia Dağları'yla (tepeleri Heptakometes'ler tarafından işgal edilmiştir) birleşen ve çok kayalık olan Skydises Dağı ve aynı zamanda Sidene ve Themiskyra Bölgesi'nden Armenia Minor'a kadar uzanarak Pontos'un doğu tarafını meydana getiren Paryadros Dağı da vardır. Şimdi bütün bu dağlarda yaşayan insanlar tamamıyla barbardır. Fakat Heptakomet'ler daha da vahşidir.

Paryadros (Kuzeydoğu Anadolu) Dağlık Bölgesi'nde Thermedon Irmağı ile Kerasos arasında kalan bölgenin iç kesimlerinden Paryadros Dağları'na kadar uzanan alanda en azından MÖ V. yüzyıldan itibaren Khalybes'lerin⁶⁵ yaşadığı bilinmektedir (Apoll. Rhod. *Argon.* II. 375; II. 1001; IV. 1475; Scylax, *periplus* 88; Ksen. *Anab.* V. 5. 1-3; Strab. XII. 3. 19) (**Harita 8**).⁶⁶ Ksenophon (*Anab.* V. 5. 1), bu halkların fazla kalabalık olmayıp Mossynoikoi'ların uyruğu olduklarından, geçimlerini özellikle demir işçiliğiyle sağladıklarından ve bu alanda da oldukça yetenekli oluşlarından bahsetmektedir.⁶⁷ Strabon

⁶⁵ Khalybe halklarının lokalizasyonu ve kökenleri, araştırmacılar tarafından yoğun şekilde tartışma konusu olmuştur. Strabon (XII. 3. 20-27), Homeros (*Il.* II. 857)'ta geçen, “*Odios'la Epistrophoskomuta eder Alizonlara, ta uzaklardan gelirler, gümüşün yurdu Alybe'den*” ifadesi ile “Alybe”nin aslında “Khalybe” olarak okunması gerektiğini belirterek, Halizon ve Khalybes halklarının aslında kendi döneminde bölgede yaşayan “Khalдай” halkı ile aynı olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Khalybes'lerin Thermedon Irmağı etrafında yaşadıkları ve İskit kökenli oldukları, Areos'un oğlu Khalybos'un soyundan geldikleri iddia edilmektedir (Pearson, 1938: 450). Peake (1933: 644), Hitit dil bilimci Archibald Henry Sayce'in, “*Alybe' ya da 'Khalybes' kelimelerinin, Hititçe Khaly-wa (Halys Ülkesi) kelimesine karşılık gelebileceği*” önerisini çalışmasına taşıyarak, Halys Irmağı üzerinde yaşayan Khalybes'lerin “Khaly-wa” adı ile MÖ XIV. yüzyıl Hitit metinlerinde var olabileceğini belirtmektedir. Bununla birlikte P'yankov (2002: 330) da (K)halybe-(K)haldia bağlantısına dikkat çekerek, “Khalybe” adının zamanla “Khalidia”ya dönüştüğünü ve bu coğrafyanın sınırlarının Pharnakeia'nın yukarı kesimlerinden Armenia Minor'a kadar uzanan, gümüş ve demir başta olmak üzere oldukça zengin maden kaynaklarına sahip dağlık bir bölge olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla Strabon zamanında “Khalidia” olarak adlandırılan Khalybes'lerin yaşadığı coğraya, günümüzde Gümüşhane ve Bayburt illerini içine alacak bir şekilde belirlenmiştir.

⁶⁶Ksenophon (*Anab.* IV. 7. 15), Erzurum ile Bayburt arasında daha kalabalık bir Khalybes grubundan söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir: “[Hellenler] oradan yedi günde, ellifersah uzunluğundaki Khalybes halkının topraklarından geçtiler. Bunlar topraklarından geçtikleri bütün insanlar arasında en cesur olanlarıydı ve teke tek dövüğe girebilirlerdi. Kanatlı olanların yerine kalın püsküllü kıvrımlı bağlarıyla kasıklara kadar uzanan ketenden korseleri, zırhları ve miğferleri vardı. Kuşaklarında bir 'Lakonia kaması' kadar uzun bıçakları (baltaları) bulunurdu, bununla hakkından gelmek istedikleri herkesi katledebilirler ve daha sonra kafalarını kesebilir ve yürüyüşleri esnasında beraberlerinde taşıyabilirlerdi ve bu arada düşman tarafından görülebilecek muhtemel bir konumda kendilerini göstermekte, şarkı söyleyip dans etmekteydiler. Aynı zamanda yaklaşık 5 kübik uzunluğunda ve sadece bir ucu sivriltilmiş mızrakları vardı. Bu insanlar kasabaların içlerinde kalabilirler ve Hellenler geçerken onları takip edebilirlerdi ve her zaman çatışmaya hazırlardı. Evleri kaleler içindeydi ve bütün erzaklarını orada depolamışlardı. Böylelikle Hellenler bu ülkeden hiçbir şey elde edemediler, ancak Taok'lardan aldıkları sığırlarla hayatta kalabildiler”.

⁶⁷ Appollonius (*Argon.* II. 1000 vd.), Khalybes'lerden söz ederken: “Bu halk ne öküzle toprağı sürmeye ne bal gibi tatlı bir meyve dikmeye ne de nemli otlaklarda sürülerini otlatmaya ilgi duyarlar. Ancak katı demir yüklü toprağı yararlar ve aldıkları ücreti günlük işlerde kendileri için gerekli olan mallarla değış tokuş

(XII. 3. 19), Khalybe halklarının yaşadığı Pharnakeia'nın iç kesimlerinde, eskiden gümüş madeni olduğunu, ancak kendi zamanında sadece demir madenlerinin kaldığını ifade ederek, bu coğrafyanın özellikle demir madeni açısından oldukça zengin olduğunu belirtmektedir. Özellikle Pharnakeia kentinin tam karşısında yer alan bu bölgede kıyı olağanüstü dardır ve dağlar kıyının hemen üstündedir. Bu dağlar zengin orman örtüsünün yanı sıra bol maden rezervleriyle doludur (Strab. XII. 3. 19).

Khalybes halklarının oturduğu sahanın hemen doğusunda, Sidene ile Kotyora kentlerinin iç kesimlerinde Tibaranoi kavmi yer alıyordu (Scylax, *periplus* 87; Mela, *chorog.* I. 106; Amm. Marc. XXII. 8. 21) (**Harita 8**).⁶⁸ Tibaranoi halklarının memleketleri, Khalybes halklarının memleketlerine göre nispeten daha düz olduğundan, Tibaranoi'ların deniz ile bağlantıları daha güçlüdür. Tibaranoi memleketinde iki gün yürüdüktan sonra Kotyora'ya ulaşılmaktadır (Ksen. *Anab.* V. 5. 3). Bu da bu halkların Kotyora ile Kerasos arasındaki yüksek tepelerde yaşadıklarını göstermektedir. MÖ V. yüzyılda Kerasos ile Trapezus arasındaki yüksek yaylalarda ise Mossynoikoi'lar yaşıyordu (Scylax, *periplus* 87; Amm. Marc. XXII. 8. 21) (**Harita 8**).⁶⁹ Mossynoikoi'lar, “mossyn” olarak adlandırılan ağaçtan yapılmış kulübelerde oturdukları için bu adla anılmaktadırlar (Apoll. Rhod. *Argon.* II. 379 vd.; Ksen. *Anab.* V. 4. 26; Strab. XII. 3. 18; ayrıca bkz. Emir, 2011a: 71-72).⁷⁰ Ksenophon bu halklardan şu şekilde söz etmektedir (*Anab.* V. 4. 33-34):

Mossynoikoi kavmi, Hellenlerin yanında bulunan fahişelere herkesin gözü önünde dokunmak istediler. Çünkü onların âdeti böyle idi. Bu adamların hepsi kadın olsun, erkek olsun beyaz idiler. Sefere katılanlar, bu halkın geçtikleri yerlerde gördüklerinin hepsinden daha kaba ve yabani olduğunu kabul eder. Bunların ahlak ve adetleri diğer kavimlerden

ederler” ifadesi ile bu halkın geçim kaynağının tamamen demircilik olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Plinius (*nat.* VII. 56-57), Khalybes'lerin bakır işlemeyi de ilk keşfeden halklar olduğunu bildirmektedir.

⁶⁸ Apollonius (*Argon.* II. 1010 vd.), Tibaranoi halkları hakkında şöyle ilginç bir bilgi vermektedir: “Burada kadınlar kocalarına çocuk doğurduklarında, adamlar yatakta yatar ve kafalarını yorgana gizliyerek inleyip sızlarlar; ancak kadınlar onları yemekle yatıştırırlar”.

⁶⁹ Ksenophon'da bahsi geçen Mossynoikoi kavmi ile Strabon'da adı geçen Heptakometes'ler, aslında aynı kavimlerdir. Strabon (XII. 3. 18), Heptakometes'lerden şu şekilde bahsetmektedir: “Heptakometes'ler vahşi hayvan eti ve ceviz yiyerek yaşarlar ve kulelerinden atlayarak yolculara saldırırlar. Heptakometes'ler, Pompeius'un ordusu dağlık ülkeden geçerken üç Roma bölüğünü imha etmişlerdir. Bunlar ağaç sürgünlerinden elde edilen deli balı, kâselerle yol üzerinde bıraktılar ve askerler bunu yiyip bilincini kaybedince onlara saldırarak kolayca hepsini saf dışı ettiler. Bu vahşilerin bir kısmına da ‘Byzeres’ denir”. Ayrıca Herodotos (III. 94), Mossynoikoi'ların, MÖ V. yüzyılda Akhamenid İmparatorluğu'na bağlı 19. Satraplığın yönetiminde ve bu satraplığa bağlı diğer halklarla birlikte Akhamenid İmparatorluğu'na yıllık 300 *talant* vergi ödeyen bir kabile olduğunu belirtmektedir.

⁷⁰ P'yankov (2002: 336-337), MÖ XIII. yüzyılda Trakya'dan Ege'ye geçip oradan Anadolu'ya giren Muşkililer ile Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Mossynoikoi ve Prokopios zamanında Lazika ile Iberia arasında yaşayan Meshil'lerin aynı halklar olduğunu ifade etmektedir. P'yankov bu halkların zamanla Asya'nın kuzeydoğu hudutlarından Güney Kafkasya'ya ve Gürcüstan'a buradan da daha kuzeye ilerleyerek Büyük Kafkas dağlarını aştıklarını ifade etmektedir.

fazla ayrılık gösteriyordu. Örneğin başka insanların gizli yaptıkları işleri bunlar herkesin gözü önünde yapıyorlar, yalnız oldukları zamanda ise, sanki yanlarında başkaları varmış gibi davranıyorlardı. Yalnızken kendi kendilerine konuşuyor, gülüyor ve durdukları yerde sanki kendilerini seyredenler varmış gibi oynuyorlardı.

Mossynoikoi'ların aralarında hiçbir zaman savaş eksik olmazdı. Memleketlerinin en yüksek yerlerinde bir kaleleri vardı. Aralarında hüküm süren savaşlarda bu kaleyi hangi taraf ele geçirirse bütün kabilenin efendisi o taraf olurdu. Bu kaleye “ana şehir” denirdi. Bir dağın tepesindeki bir kulede oturan kral, halk tarafından ortaklaşa beslenir, bir zarar görmemesine dikkat edilirdi. Kral hiçbir surette bu kaleden dışarı çıkarılmazdı (Mela, *chorog.* I. 106; Ksen. *Anab.* V. 4. 26).⁷¹ Mossynoikoi'ların evlerinde babadan oğula yetecek ekmek bulunurdu ve onlar zeytinyağı yerine balık yağı kullanırlardı. Çocuklarını kavrulmuş kestane ve ceviz ile beslerlerdi. Bu yüzden enleri boyları kadardı (Ksen. *Anab.* V. 4. 29; Strab. XII. 3. 18). Sırtlarını çeşitli renklere boyarlardı ve vücutlarının belli bölgelerinde dövmeler bulunurdu (Ksen. *Anab.* V. 4. 33-34; Mela, *chorog.* I. 106). Bu halklar Pontos'un yüksek yaylalarında yaşamalarına rağmen denizcilikte de ileri seviyedeydiler. Ayrıca Hellen askerleri Mossynoikoi halklarının yaşadığı ana şehre girip, burayı yağmaladıklarında, özellikle ambarlarda buğday, kestane, ekşi şarap, mısır ve darının yanı sıra küplerde tuzlanmış yunus balığı eti ve kaplar içinde balık yağı buldular (Ksen. *Anab.* V. 4. 29). Bütün bunlar Mossynoikoi halklarının, tarımda da ileri bir seviyede olduklarını, tuzlanmış balıklar ise, onların açık deniz balıkçılığı yaptıklarını gösteriyordu.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Trapezus kentinin iç kara kısımlarında “Makron'lar” olarak adlandırılan bir başka kavim yaşıyordu (Ksen. *Anab.* IV. 8. 3) (**Harita 8**). En azından MÖ V. yüzyıldan itibaren sünnet gelenekleri olduğu bilinen Makron'ların bu geleneği, komşuları Kolkhis'lilerden aldıkları düşünülmektedir.⁷² Ksenophon (*Anab.* IV. 8. 3), Makron'ları; “*Sorguç ağacından kalkanlara ve uzun mızraklı silahlara sahip olup, kıldan elbise giyerlerdi*” şeklinde tanımlıyordu.⁷³ Makron'ların hemen güneyinde Armenia Minor sınırına yakın bir bölgede ise erken devirlerde ‘Kerkit’ olarak adlandırılan Appait'ler bulunuyordu (Strab. XII. 3. 18). Bu bölge, Moskhia Dağları ile birleşen Skydies

⁷¹ Apollonius (*Argon.* II. 1016 vd.), Mossynoikoi'ların ilginç bir geleneğinden söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir: “[Mossynoikoi'ların] kralı en yüksek kulübede oturur ve çoğunlukla adaletli kararlar verir, zavallı sefil! Çünkü hatalı bir karar verirse, o gün onu kulübesine kapatarak aç bırakırlar”.

⁷² Herodotos (II. 104) Makron'ların sünnet geleneği konusunda şu bilgileri vermektedir: “İnsanlar arasında yalnız Kolkhis'liler, Mısır'lılar ve Ethiopia'lılar sünnet olurlar. Filistin'deki Fenike'liler ve Suriye'liler, bu âdeti Mısır'lılardan almış olduklarını söylerler; Thermodon ve Parthenios ırmakları kıyısında yaşayan Suriye'liler ve komşuları Makron'lar da bunu Kolkhis'lilerden öğrendiklerini söylerler”.

⁷³ Strabon zamanında Makron'lara “Sanlar” adı verildiği bilinmektedir.

Dağı ve Sidene'den Armenia Minor'a kadar uzanan Paryadros Dağları ile çevriliydi (Strab. XII. 3. 18).

Pontos'un bu bölgesinde yaşayan bütün bu halklar, Akhamenid İmparatorluğu'nun 19. Satraplığı'na bağlı kavimler olarak, hanedana her yıl 300 *talanta* vergi vermekle yükümlüydüler (Hdt. III. 94). Ayrıca Herodotos bu halkları (Makron, Mossynoikoi ve Tibaranoi) Akhamenid-Hellas Savaşı'nda (MÖ 499) Akhamenid ordusuna katılan askerler arasında kayıt etmektedir (Hdt. VII. 78). Aleksandros'un Anadolu seferi ve ardından onun generalleri arasında başlayan mücadelelerde Pontos'un bu yerli halkları, yaşadıkları coğrafyanın da etkisiyle bölgede bir süre bağımsız kaldılar. Fakat MÖ 301 yılında Paphlagonia Bölgesi'nde kurulan Mithradates Krallığı döneminde tüm Pontos Bölgesi, dolayısıyla da bu bölgede yaşayan halklar, Mithradates Krallığı'nın hâkimiyeti altında birleştirildi. Pompeius'un *consul*'lüğü zamanında (MÖ 70-MÖ 48) ise Pontos'un bu bölümü önce Roma'nın dostu ve müttefiki olarak kabul edilen Galat Krallığı'na bağışlanırken, özellikle Paryadros Dağlık Bölgesi, Marcus Antonius'un *consul*'liğünde Polemon Krallığı'nın bir parçası oldu. Fakat bu krallığın MÖ 64'te bir Roma eyaleti hâline gelmesiyle bölge, önce Galatia-Cappadocia Eyaleti'ne dâhil edildi; ardından bu iki eyaletin birbirinden ayrılmasıyla Paryadros Dağlık Bölgesi, Cappadocia Eyaleti'ne bağlandı.

1.2.4 Yukarı Halys (Yukarı Kızılırmak) Bölgesi

Pontos'un bu son bölümü Halys Irmağı'nın yukarı tarafında bulunan yüksek bir bölgeyi içine almaktadır. Antikçağda Kamisene (Kemiş) ve Kulupene (Sulusaray) yörelerinin dâhil olduğu bu alan, Armenia Minor ve Laviansene yöreleriyle sınır oluşturuyordu (Arslan, 2007: 30) (**Harita 8**). Yörenin en önemli iki şehri Sebasteia (Sivas) ve Sebastopolis⁷⁴ (Sulusaray)'dir (Talbert, 2000: 985, map 64 E1). Bu iki yerleşke antik kaynaklarda çok fazla yer almamaktadır. Çünkü Strabon (XII. 3. 37), Pontos'un diğer yöreleri hakkında oldukça teferruatlı bilgiler verirken, Pontos'un bu bölümünden çok az söz etmektedir.

Scylax Irmağı kenarında daha önce "Karana" olarak adlandırılan Sebastopolis'te, Hellenistik döneme ait çok az buluntu ele geçmiştir. MÖ III. yüzyıldan sonra kent, Yunanlı

⁷⁴ Sebastopolis, Tokat ili Sulusaray ilçesine lokalize edilmektedir. Yaklaşık 1000 m yükseklikte bulunan bu kent, 20 km'lik bir alanı kaplayan geniş bir alüvyon ovasının merkezinde yer almaktadır. Hellenistik dönem öncesinde "Karana" olarak adlandırılan bu kent, Hitit Krallığı (MÖ 1750-1200) döneminde önemli bir kent olan "Samuha" ile özdeşleştirilmektedir (Barjamovic, 2011: 259, 273; 282).

bir kahraman olan Herakles'e izafeten "Herakleipolis" adını almıştır (Wilson, 1960: 218-221; Olshausen ve Biller, 1984: 139-140; Talbert, 2000: map 64 C1). Kentin merkezi, kuzey-güney doğrultusunda 500 m uzunluğunda, batı-doğru doğrultusunda 400 m genişliğinde olan ve günümüzde ova düzeyinin 10 m kadar üzerine çıkan bir yükseltinin üzerinde yer almaktadır (Özcan, 1992: 167 vd.). Sebastepolis antik kenti, Eski Tunç Çağı'ndan (MÖ 3000-2000) itibaren, Hitit, Phryg, Hellenistik, Roma ve Doğu Roma dönemleri boyunca iskân edildiği bilinmektedir. Öyle ki 1990 yılında bölgede yapılan kurtama kazıları sonunda, burada Doğu Roma dönemine ait bir kilise, duvar kalıntısı, hamam ve şehir surları ile çeşitli amaçlarda kullanılan kaplar keşfedilmiştir (Özcan, 1992: 167 vd.).

Pontos'un bu bölümündekibir başka önemli yerleşim Kamisene'dir. Strabon (XII. 3. 37), kaya tuzu ile ünlü bu yörede, "Kamisa" adında bir de kale bulunduğunu fakat kendi döneminde bu kalenin atıl bir vaziyette olduğunu ifade ediyordu. Roma Cumhuriyet döneminde Kamisene ve Kulupene yörelerinin bir kısmı Komana Pontike Tapınak Devleti'ne, bir kısmı Zela Tapınak Devleti'ne ve bir kısmı da Galatya *tetrarkhes*'lerinden Ateporiks'e tahsis edilmişti (Strab. XII. 3. 17). Fakat Roma imparatorluk döneminde bu topraklar Galatia Eyaleti'nin birer parçası olmuş, ardından da Cappadocia Eyaleti'ne bağlanmıştı.

1.3 Pontos'un Karadeniz'deki Diğer Komşu Bölgeleri

He ne kadar Romalı tarihçiler, çağdaş araştırmacılar ve biz bu çalışmamızda "Pontos coğrafyası" tanımını ile Anadolu'nun Kuzeydoğu bölgesini ele alsak da, bölgede yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeleri, coğrafi alanda bir bütünlük içinde değerlendirmek için, Pontos'un Karadeniz kıyılarındaki diğer komşu bölgelerinin coğrafyalarını da tanımak gerekmektedir. Bu bölgelerden ilki, Pontos Bölgesi'nin doğu sınırı olan ve Phasis Irmağı'ndan hemen sonra gelen Kolkhis'tir (**Harita 8**).⁷⁵ Burası, Hellenistik ve Roma dönemlerinde Karadeniz'in doğu ve güneydoğu kıyılarını içine alıyordu (Lordkipanidze, 1985a: 14İ; Gamkrelidze, 2012: 38). Antikçağda "Kolkhis" adı verilen bu bölgenin güneyinde Armenia, kuzeyinde İskitya (MS II. yüzyıldan itibaren "Sarmatya Bölgesi"

⁷⁵ Kolkhis Bölgesi ile ilgili ilk yazılı bilgilere Urartu Krallığı (MÖ 840 – 609)'na ait yazıtlarda rastlamaktayız. Urartu krallarından II. Sarduri (MÖ 764-734)'nin kuzeye yönelik seferlerinde işgal edilen ülkeler listesinde "Qulha ülkesi" yer almaktadır. "Qulha ülkesi" modern tarih ve coğrafya çalışmalarında, Antik dönemdeki "Kolkhis" adlı bölge ile eşitlenmektedir (Emir, 2009: 11-12). Qulha ülkesinin farklı bir lokalizasyonu için bkz. Umar, 2000: 25; Köroğlu, 2000: 717-741

olarak bilinmektedir), batısında Euksenos Pontos, doğusunda ise Iberia ve Albania bulunuyordu (Strab. XI. 2. 14; Plin. *nat.* VI. 15. 39). Strabon (XI. 2-3), Kolkhis'in kuzey sınırını Pityos/Pityous (Bichvinta/Pitzunda), doğu sınırını ise Sarapana/Sarapene-Sarapanis (Shorapani) kentleriyle sınırlamaktadır (**Harita 8**). Kolkhis'in Pontos ile olan sınırını ise belirlemek oldukça güçtür. Bu iki bölge arasındaki sınırın Absarros (=Apsarros) Irmağı olduğu ifade edilmektedir (Strab. XII. 3. 28; ayrıca bkz. Arslan, 2000b: 26-27).

Yukarıda sınırlarını belirlediğimiz Kolkhis Bölgesi'nin coğrafyası ise, oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Bölgenin en büyük ve en önemli ırmağı Phasis (Rioni)'tir.⁷⁶ Bu ırmak Kafkas Dağları'ndan doğmakta ve sırasıyla Glaukos, Hippos ve Kyaneos ırmaklarıyla birleşerek Karadeniz'e dökülmektedir (Hdt. IV. 45; Strab. XI. 3. 4; ayrıca bkz. Braund, 1994: 25 dn. 102; Lordkipanidze, 2000: 13 vd.; Gamkrelidze, 2012: 38). Bölgedeki bir diğer önemli ırmak Khobos (Enguri)'tur. Suania (Svaneti) Dağları'ndan doğan bu ırmak da tıpkı Akampsis (Çoruh) ve Apsarros Irmağı gibi sularını Karadeniz'e boşaltmaktadır (Arr. *periplus*, VII. 4; Plin. *nat.* VI. 12 vd; ayrıca bkz. Braund, 1994: 46 vd.). Bölgede Karadeniz'e dökülen diğer önemli ırmaklar, Khorien, Rhoani, Penios ve Dioskurias kentinde bulunan Anthemos'tur (Plin. *nat.* VI. 4. 14; Strab. XI. 2. 18).

Antikçağda Kolkhis Bölgesi, coğrafi yapısı, stratejik konumu ve doğal kaynakları ile özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde oldukça ilgi gören bir bölge hâline gelmiştir.⁷⁷ Ayrıca Kolkhis Bölgesi, Hazar Denizi'nin içinden geçerek Hindistan'a kadar uzanan önemli bir ticaret yolunun da çıkış noktasında bulunuyordu (Strab. XI. 7. 3; XI. 11. 6; Plin. *nat.* VI. 50, 52; ayrıca bkz. Nadjafova, 2009: 78-80; Gamkrelidze, 2012: 38-39). Bu yol, MS 66'da imparator Nero ile birlikte Roma'nın Uzak Doğu ile yaptığı ticarete alternatif bir yol güzergâhı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁸ Özellikle Roma – Parth ve daha sonra Roma – Sasani Savaşları zamanlarında bu yol, oldukça değer kazanmıştır. Ayrıca bu

⁷⁶ Phasis Irmağı, adını Hellence'de "akan" anlamına gelen "rheon [ρέων]" ortacından almış olmalıdır. Plinius (*nat.* VI. 4. 12-14), Phasis'in yaklaşık 65 km boyunca gemilerin yüzmesi için elverişli bir ırmak olduğunu ve üzerinde 120 tane köprü bulunduğunu belirtmektedir.

⁷⁷ Hellenistik ve Roma dönemlerinde Kolkhis Bölgesi, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından oldukça zengindi. Başlıca ticari ürünleri şarap ve keresteydi. Ülkede bol miktarda bulunan kereste dışında keten, kenevir ve bal mumu, bölgede ihracatı yapılan diğer ürünlerdi (Strab. XI. 2. 15; Amm. Marc. XXVII. 12. 11; ayrıca bkz. Magie, 1950: 196; Lordkipanidze, 1985a: 18). Bölgede altının dışında bakır, gümüş gibi çok çeşit madenler de bulunuyordu.

⁷⁸ Strabon (XI. 1. 15), Oxus (Amu Derya) akıntısı boyunca Hazar Denizi'ne kadar gelen Hind mallarının, daha sonra Phasis Irmağı vasıtasıyla Pontos'un komşu bölgelerine de ulaştığını belirtirken, Plinius (*nat.* VI. 52), Uzak Doğu'dan gelen malların Phasis Irmağı ile Kolkhis'ten beş günlük mesafede bir şehir olan Phasis'e getirilebildiğine vurgu yapmaktadır.

yolun Uzak Doğu'ya ulaşan diğer ticaret güzergâhlarına göre çok daha kısa olması, bölgenin stratejik önemini daha da artırmıştır.

Kolkhis Bölgesi'nin başlıca önemli kıyı yerleşimleri ise, Phasis (Poti) ve Dioskourias /Sebastopolis (Sukhumi)'tir (**Harita 8**). Phasis (Φάσις; Phásis)⁷⁹ kenti, Klasik, Hellenistik ve Roma dönemlerinde tüccarlar için oldukça önemli bir ticaret şehriydi. Öyle ki Hadrianus'un imparatorluk döneminde (MS 117-138) Phasis'te yaklaşık 400 kadar seçme asker bulunuyordu (Arr. *periplus*, IX. 3-4.). Kolkhis'in diğer önemli şehri Dioskourias (Διοσκουρίας; Dioskourías) ise, MÖ VI. yüzyılda Miletos'lular tarafından Argonaut'ların seferine katılan Dioskuros'lar⁸⁰ adına kurulmuştur (Arr. *periplus*, X. 4; ayrıca bkz. Talbert, 2000 map. 64 K-3). Miletos'lular Dioskurlara olan saygıları nedeniyle, bu kentin adını muhafaza etmişlerdir. Fakat Augustus döneminde (MÖ 27-MS 14) bu kentin adı "Sebastopolis" olarak değiştirilmiştir (Jones, 1998: 173). Dioskourias, Phasis gibi Kolkhis Bölgesi'nin en önemli ticaret kentlerinden biriydi. Plinius'un (VI. 5. 15) savına göre Dioskourias'ta önceleri "Coraxi" adlı bir halk yaşamış, fakat şimdi Dioskourias tamamen terkedilmiştir. Aynı zamanda Plinius, Timestones'ten aldığı bir bilgiye dayanarak, önceleri bu kent ve civarında 300'den fazla ulus olduğunu, bu ulusların her birinin farklı bir dil konuştuğunu ve burada tüccarların ticaret yapmak için yanlarında 130 tercüman bulundurduklarını da öne sürmektedir. Buna karşın, Strabon (XI. 2. 16), burada 300 den fazla ulus olduğu iddiasının doğru olmadığını, fakat kendi döneminde ticaret yapmak için çevre bölgelerden gelen insanlarla birlikte Dioskourias'ta 70 kadar kabile bulunduğunu ifade etmiştir.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Dioskourias'ın kuzeyinde Pityous/Pityus⁸¹ (Bichvinta/Pitsunda) adında önemli bir liman kenti bulunuyordu (Mela, *chorog*. II. 109; ayrıca bkz. Talbert, 2000: map 87 F1). Burası aynı zamanda Kolkhis Bölgesi'nin kuzey sınıırıydı (Strab. XI. 2. 14) (**Harita 8**). Bu kent MÖ I. yüzyılda Heniokhoi kavmi tarafından yağmalanmıştır (Arr. *periplus*, XVIII. 1-2; Mela, *chorog*. I. 110-111; ayrıca bkz.

⁷⁹Antik kaynaklarda "Phasis" isminin kullanımı da tıpkı "Pontos" ismi gibi değişmektedir. ÖrneğinLatin kaynaklarında "Phasis"sözcüğüyle bazen Rioni, bazen yörede bulunan ve ırmakla aynı adı taşıyan Rioni kenti, bazen de Kolkhis Bölgesi kastedilmiştir. Örneğin Cassius Dio (XXXVII. 3. 1) Üçüncü Mithradates savaşlarını anlatırken orada kullandığı "Phasis" ismiyle Kolkhis Bölgesi'ni tanımlamıştır.

⁸⁰ Hellence bir kelime olma Dioskouroi, Hellen Mitolojisine göre, "Zeus'un oğulları" anlamında kullanılmaktadır. Bunlar tanrının Leda ile birleşmesinden doğan Castor ve Polluks'tur (Liddell ve Scott, 1996: 435; Grimal, 1997: 159-60; Erhat, 2011: 96).

⁸¹ Pityous (Πιτυοῦς/ Pityoûs), ismi, Hellence "çam ağacı" (= ἡ πίτυς) kelimesinden gelmektedir (Plin. *nat*. VI. 5. 16).

Chandrasekaran, 2013: 98).⁸² Belki bu yüzden MS II. yüzyılın ikinci yarısında burada bir Roma garnizonu konuşlandırılmıştı (Prok. *Bell.* VIII. 4. 4). Pityous'tan 150 *stadia* kuzeyde ise "Nitike" adlı kent yer alıyordu (Arr. *periplus*, XVIII. 2).⁸³ Herodotos (IV. 109) burada İskitlere ait halkların yaşadığını ifade etmekte ve onların "çam fıstığı yiyicileri" olarak tanıdıklarını belirtmektedir.⁸⁴ Nitike'den 90 *stadia* sonra Abaskos Irmağı ve aynı adla bir kavim bulunuyordu. Bu kavmin bulunduğu yöre ve ırmak göz önüne alındığında bu bölgenin Gürcistan'da Abkhazia Bölgesi'ndeki "Lapsta" olduğu düşünülmektedir (Danoff, 1962: cols. 1011; Talbert, 2000: map 87 F1). Abaskos Irmağı'ndan sonra Akhaios (Sochi) Irmağı gelmektedir. Bu ırmak, Zilkhoi kavmi ile Sanigai kavminin sınırını belirliyordu (Arr. *periplus*, XVIII. 3). Zilkhoi kavmi, Strabon (XII. 3. 17)'da "Zygoi" olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca Strabon, onların yaşadıkları bölgede "Zygopolis" adlı bir kentten söz etmektedir (Chandrasekaran, 2013: 98).⁸⁵ Akhaios Irmağı'ndan sonra Herakleia Burnu (Mys Kodosh), ardından da Akhaia Bölgesi geliyordu (Talbert, 2000: map 84 E4; 87 E1) (**Harita 8**). Burası Akhaioi kavimlerinin ikamet ettikleri bölgeydi (Skylaks, *periplus*, 75; App. *Mithr.* 67; 102; Arr. *periplus*, XVIII. 4; Amm. Marc. XII. 8. 25).⁸⁶ Bunlar Troya Savaşı (MÖ 1184)'ndan sonra eve dönüş yollarını kaybederek buraya yerleşen Akhaios'ların soyundan olduğu iddia edilmektedir (Arslan, 2005: 137).

Kimmeria Bosporosu'nun 180 *stadia* güneydoğusunda Akhaia ile Bosporos arasında "Sindike" (Σινδική; Sindiké)⁸⁷ adlı bir bölge bulunmaktadır (Kiepert, 2009, map 1; Talbert, 2000: map 87 B3). Bu bölge, günümüzde Güney Taman Yarımadası üzerindedir (**Harita 9**). Bu bölgenin en önemli antik kentleri Gorgippia (Anapa), Hermonassa (Taman), Phanagoria (Tozer) ve Kepoi'dir (Kelterbaum ve diğerleri, 2011: 238-239, Kiepert, 2009) (**Harita 9**).⁸⁸ Gorgippia, MÖ VI. yüzyılda İonia'lı kolonistler tarafından kurulmuştur (Strab. XI. 2. 10). Bu kent MÖ IV. yüzyılda büyük bir *polis* hâline gelmiştir. Oldukça verimli bir bölgede yer alan Gorgippia, bugün bile Rusya'nın tahıl ambarı olarak

⁸² Heniokhoi kavmi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Asheri, 1998: 265-286.

⁸³ Nitike, daha sonra isim değişikliği sonucu "Stennitike" olarak adlandırılmıştır (Talbert, 2000: map 87 F1).

⁸⁴ Nitike'de yaşayan İskit haklarını, Plinius "Saltiae" kavmi olarak adlandırmaktadır ve Plinius bunların Kharis ve Khobos (Enguri yada Inguri) ırmakları arasında yaşadıklarını belirtmektedir (Plin. *nat.* VI. 4. 14),

⁸⁵ Söz konusu bu kavim, Plinius (*nat.* VI. 6. 19)'ta "Zigae", Prokopios (*Bell.* VIII. 4. 1-2)'ta ise "Zekhoi" olarak geçmektedir.

⁸⁶ Akhoios kavmi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Asheri, 1998: 265 vd.

⁸⁷ Scylax (*periplus*, 72-73)'ta bu bölge ve halk adı "Sindoi" olarak geçmektedir. Ayrıca Scylax, bu bölgede "Sindikos" adlı bir limandan da söz etmektedir. Plinius (*nat.* VI. 5. 17)'ta bu isim "Sindica" olarak geçmektedir. Pomponius Mela (*chorog.* I. 110-111)'da ise bu bölge, "Sindones topraklarındaki Sindos" olarak ifade edilmektedir.

⁸⁸ Sindike Plinius (*nat.* VI. 5. 17)'ta, "Sindica" olarak geçmektedir. Sindike Bölgesinde yaşayan Sindhia'lılar hakkında bilgi için bkz. Braund, 2007: 17 vd.

görülmektedir. Hellenistik ve Roma dönemlerinde bu şehrin limanından Orta Karadeniz Bölgesi ve Akdeniz'e tahıl ithalatı yapılıyordu (Alekseyeva, 1994: 47-49). MÖ III. yüzyılda Bosporos Krallığı'nın bir parçası hâline gelen bu kent, MS III. yüzyılda Got saldırıları sonucu yıkılmıştır.⁸⁹

Gorgippia antik kentinin hemen kuzeyinde Hypanis (Kuban) Irmağı bulunuyordu (Mela, *chorog.* I. 112) (**Harita 9**). Antikçağda bu ırmak aynı zamanda "Antikeites" olarak da biliniyordu (Strab. XI. 2. 9; ayrıca bkz. Talbert, 2000: map 87 K2). Kuzey Kafkasya'nın en yüksek dağı olan Elbruz'dan kaynağını alan Hypanis Irmağı, 870 km'lik bir alan boyunca akar ve Maiotis (Azak Denizi) Gölü'ne dökülürdü. Oldukça verimli bir bölge olan Sindike'nin bu coğrafyası, Aşağı Kuban Bölgesi olarak tanımlanmaktadır (Kiepert, 2009, map 1). Hypanis Irmağı'nın kuzeybatısında ise Hermonassa (Ἑρμώνασσα; Hermōnassa)⁹⁰ antik kenti bulunuyordu (**Harita 1; 9**). Strabon (XI. 2. 9)'a göre bu kent, Antikeites/Hypanis Irmağı'nın güney kolu ile Taman Yarımadası tarafından şekillenen Korokondamitis Gölü (Taman Gölü) etrafında bulunuyordu (Strab. XI. 2. 9; ayrıca bkz. Kiepert, 2009, map 1) (**Harita 9**). Hermonassa da tıpkı Gorgippia gibi MÖ VI. yüzyılda İonia'lı kolonistler tarafından kurulmuştur (Ps.-Scymnus 586-589; Strab. XI. 2. 10; Plin. *nat.* VI. 18; Mela, *chorog.* I. 112; Amm. Marc. XXII. 7. 30). Hermonassa, Klasik ve Hellenistik dönemlerde Phanagoria (Tozer) ve Gorgippia'dan sonra Sindike Bölgesi'nin en önemli ticaret kentidir. Hermonassa ekonomisi temelde tahıl, balık ve ticarete dayanmaktadır (Koshelenko ve Kuznetsov, 1998: 259-260; Solovyov, 2006: 121 vd.). Hermonassa'nın Klasik ve Hellenistik dönemlerine ait bilgiler oldukça az olsa da Roma döneminde bu kent, ekonomik ve stratejik önemini korumuştur.

Bölgenin bir diğer Hellenistik kenti, Phanagoria'dır (**Harita 9**). Phanagoria, Sennoi'nin 1 km batısında bulunuyordu ve kentin sınırları Taman Yarımadası'ndaki Maiotis ve Sindian kabilelerinin bulunduğu bölgeye kadar uzanıyordu (Tsetskhladze, 2002b: 130; Kiepert, 2009, map 1). Karadeniz'in kuzeyindeki en büyük ırmaklardan biri olan Hypanis ya da diğer adıyla Antikeites (Kuban) de bu şehirden geçerek Azov Denizi'ne dökülüyordu (Alexander, 2007: 1-2) (**Harita 9**). Phanagoria, Hypanis Irmağı'nın

⁸⁹ Bugün Gorgippia antik kentinin 40 hektarlık şehir merkezi ve 60 hektarlık nekropolisi, modern Anapa şehrinin altında kalmıştır. Fakat bu kentte son yıllarda disiplinler arası önemli arkeolojik çalışmalar sürdürülmektedir (Treister ve Vinogradov, 1993: 560-562).

⁹⁰ Hermonassa'nın, adını Lesboslu Semandros'un eşi Hermonassa'dan aldığı ifade edilmektedir (Tsetskhladze, 1997: 55 vd; Koshelenko ve Kuznetsov, 1998: 259 vd). Eski Hemonassa kenti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Finogenova, 2003: 1007-1046.

birçok kolu tarafından sulandığı için oldukça verimli bir bölgeydi (Strab. XI. 2. 10; Amm. Marc. XXII. 8. 30; Diehl, 1938: 1751 vd). Burası MÖ VI. yüzyılda Akhemenid İmparatoru Kyrus ile yaptıkları mücadele sonunda Anadolu'dan kaçmak zorunda kalan Teos⁹¹ kolonistleri tarafından kurulmuştu (Ps.-Scymnus 886; Scylax, *periplus* 72; ayrıca bkz. Danoff, 1962: cols. 1133; Kuznetsov, 2003: 895-897). MÖ V. yüzyılın başlarında modern Kerç Boğazı'nın Asya kısmında dönemin en büyük ve en zengin kenti hâline gelmişti. Bu kent MÖ II. yüzyıla kadar Bospors Krallığı'nın (MÖ 438-110) Asya tarafındaki en önemli merkeziydi (Tsetskhladze, 2002b: 129). Phanagoria özellikle Hellenlerle yaptığı tahıl ticareti sayesinde oldukça zengin bir şehir hâline gelmişti. Ayrıca Phanagoria, Karadeniz'in kuzey bölgesindeki en önemli transit ticaret merkeziydi. Akdeniz dünyasından buraya gelen şarap, zeytinyağı ve mücevher gibi mallar, Ural Dağları'nın yüksek kesimlerine ve Kuban Bölgesi'ne transfer edilmekteydi (Alexander, 2007: 6-7). MÖ I. yüzyılda Mithradates Krallığı'nın hâkimiyeti altına giren Phanagoria, MÖ 14 – MS 8 tarihleri arasında Roma'ya bağlı bir krallık olan Polemon ailesine bağışlandı. Şehir, Augustus'un üvey oğlu ve aynı zamanda komutanı olan Marcus Agrippa (MÖ 62-13) onuruna “Agrippeia” adını aldı. Arkeolojik kayıtlara göre kent, MS III. ve IV. yüzyıllar arasında ekonomik ve kültürel bir çöküş içine girdi (Kuznetsov, 2011: 47-48).

Phanagoria'dan sonra Sindike Bölgesi'nin kuzeydoğu ucunda Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayırdığı söylenen Tanais (Τάναϊς/Tánaïs) Irmağı ve bu ırmağın ağzında da antikçağın Karadeniz'deki en büyük ticaret merkezlerinden biri olan Tanais (Tana) kenti bulunuyordu (**Harita 9**).⁹² Burası modern Rostov-na-Donu şehrinin 30 km batısındadır. Tanais, MÖ III. yüzyılda Bosporos Krallığı'ndan gelen Hellenli göçmenler tarafından kurulmuştur (Strab. XI. 2. 3; Plin. *nat.* VI. 30). Şehir, MÖ III. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in en önemli limanlarından ve ticaret merkezlerinden biri hâline gelmiştir. MÖ II. yüzyılın başlarından MS V. yüzyılın ortalarına kadar Klasik medeniyetlerle bölgedeki bozkır halkları arasında ticaret yapılan bir merkez olarak hizmet etmiştir. Bu yönüyle Tanais özellikle MÖ II. yüzyıldan sonra Maiotis, Sarmat ve Hellenli halklardan oluşan çok uluslu bir yer olmuştur.⁹³ Fakat bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar, bu zengin şehrin MS

⁹¹ Teos Antik Kenti, İzmir'in Seferihisar İlçesi'ne yakın olan Sığacık Köyü'ndedir. Bu kentin, Dionysos'un oğlu Athames tarafından kurulduğu söylenmektedir.

⁹² Tanais kenti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Arsenyeva; 2003: 1047-1102; Ivantchik, 2008: 93 vd.

⁹³ Klasik, Hellenistik ve Roma dönemlerinde çeşitli şaraplarla dolu *amphoralar*, ev eşyaları, mücevherler ile birlikte Pontos Bölgesi ve Doğu Akdeniz'de üretilen mallar Tanais'e getirilmekteydi (Monachov, 2005: 80-82; Grakov, 2008: 107 vd.; Kozlovskaya ve Ilyashenko, 2013: 84). Burası aynı zamanda Karadeniz'in en

II. yüzyılın ortasında büyük bir istilaya maruz kaldığını göstermektedir (Mordvintseva, 2013: 210). Bu tarihte, doğudan gelerek Aşağı Don Bölgesi'ne ulaşan Geç Sarmat kültürünü temsil eden halkların bölgeyi istila ettiği tahmin edilmektedir. Şehrin MS III. yüzyılda da yeni bir istilaya maruz kaldığı ve MS V. yüzyılın ortasında tamamen boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bunun nedenleri henüz bilinmemektedir (Arsenieva ve Ilyashenko, 2011: 50-51).⁹⁴

Tanais kentinin en önemli akarsuyu, kentle aynı ismi taşıyan Tanais (Don) Irmağı (Lordkipanidze, 2000: 23 vd.)'dir. Antik kaynaklarda bu ırmağın, Maiotis Gölü'nden doğup Karadeniz'e döküldüğü⁹⁵ ve Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayırdığı belirtilmektedir (Ps.-Scymnus 874; Scylax, *periplus*, 68, 70; Strab. II. 5. 26; VII. 4. 5; XI. 1. 1; Arr. *Anab.* III. 30. 9; Mela, *chorog.* II. 1; Amm. Marc. XXII. 8. 27; Prok. *Bell.* VIII. 6. 15). Oysaki Tanais Irmağı, Komeda (Mustak) Dağı'ndan doğmaktadır. Bu ırmağın aynı zamanda antikçağda doğuda Sarmat ve batıda İskit topraklarını da birbirinden ayırdığı da ifade edilmektedir (Hdt. IV. 21; Plin. *nat.* VI. 12. 78). Fakat Herodotos (IV. 45) ve Prokopios (*Bell.* VIII. 6. 2), Asya ile Avrupa arasındaki sınırı Phasis'in çizdiğini ifade ederlerken, kimilerine göre de bu sınırın Tanais tarafından belirlendiğini de ilave etmektedirler.⁹⁶ Antik kaynaklarda Tanais'in fiziki coğrafyası hakkında fazla bilgi yoktur. Bu ırmağın denize döküldüğü alan, modern zamandaki haritadaki yer ile uygunluk göstermektedir. 1995'ten beri bu bölgede yapılan arkeolojik araştırmalarda antikçağa ait oldukça zengin hediyelerle dolu yaklaşık 300 kadar kurgan bulunmuştur. MS II. yüzyılın ortalarına tarihlenen bu kurganların Sarmat halklarına ait olduğu tespit edilmiştir (Arsenieva ve Ilyashenko, 2011: 51).⁹⁷

Tanais'ten sonra Maiotis Gölü (Μαιωτις; Maiôtis, Latince; "Lacus" ya da "Palus" Maeotis) (**Harita 9**), Maiotis Gölü'nün güneybatısında da Krimeia Yarımadası bulunmaktadır (**Harita 10**).⁹⁸ Bu yarımada Klasik Dönem (MÖ 5000-3000) yazarları

büyük köle pazarıydı ve kent özellikle kürk ticaretiyle ün yapmıştı (Strab. XI. 2. 3; ayrıca bkz. Wiedemann, 1981: 107; Tsetskhladze, 2002a: 13-14; Avram, 2007: 243).

⁹⁴ Tanais kentinde yapılan arkeolojik araştırmalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kozlovskaya ve Ilyashenko, 2013: 83-93.

⁹⁵ Herodotos (IV. 57), Tanais'in çok uzaklardaki bir gölden doğup Maiotis Gölü'ne döküldüğünü ifade ederken, Arrianus (*anab.* III. 30. 8), Tanais'in bir gölden doğup, Maiotis'e döküldüğünü ve bu bölgede yaşayan yerli halkın Tanais Irmağı'na "Orksantes" adını verdiklerini belirtmektedir.

⁹⁶ Bu konu hakkında tartışma ve değerlendirmeler için bkz. Lordkipanidze, 2000: 23 vd.

⁹⁷ Tanais ve çevresinde bulunan kurganlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ivanova, 2013: 130 vd.

⁹⁸ "Krimeia" kelimesi genellikle MÖ VII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyini kontrol altına alan İskitler'den önce bölgeye yerleşen Kimmerlerle ilişkilendirilir. Dolayısıyla "Krimeia" sözcüğü, Kimmer kelimesinden

tarafından genellikle “Taurike Khersonesos” (Kayalık Khersonesos) olarak tanımlanmaktadır (Hdt. IV. 99; Scylax, *periplus*, 68; Strab. VII. 4. 4; Plin. *nat.* IV.85; Ptol. *geogr.* III.5. 2; Talbert, 2000: map 84 B2; 87 K1).⁹⁹ Herodotos bu bölgeden ve bölge halkından şöyle söz etmektedir (IV. 99):

Istros’u geçince burası eski İskitya’dır; güneye, Notos rüzgârı doğrultusunda, Karkinitis iline kadar uzanır; ötesi aynı kıyımın devamı ki, dağlıktır ve Pontos Euksenos’a doğru bir çıkıntı yapar, Taurike Khersonesos’u ya da Kayalık Khersonesos denilen yarımada kadar uzanır ve burada Tauri’ler otururlar; bu yarımada denize çıkar ve doğuya doğru uzanır. Zira İskitlerin iki yandan sınırı denizdir, güney denizi ve doğu denizi, tıpkı Attika gibi.

Taurike Khersonesos (Krimeia)’un doğu kısmı denizden Sapra Gölü¹⁰⁰ (Putrid Denizi) ile ayrılmaktadır (Talbert, 2000: map 23 G3) (**Harita 10**). Bu göl 4000 *stadia* uzunluğa sahip olmasına rağmen, sadece bir yerden –Maiotis Gölü’nün batı kısmı- karayla iletişimi sağlayacak bir girişi vardır. Antikçağda Sapra Gölü ve çevresinin büyük bir bölümü bataklıktı. Bu gölden gemi ile geçebilecek yerler çok azdır. Gölün bazı kısımları oldukça sığ iken, bazı kısımları ise su ile doludur. Bu yüzden bu bataklıkları büyük gemilerle geçmek imkânsızdır.

Sapra Gölü’nün güneydoğu ucunda ve Phanagoria antik kentinin tam karşı yakasında Pantikapeion (Kerç) kenti bulunuyordu (**Harita 1; 10**). Burası Kimmeria Bosporosu’nun limanı ve aynı zamanda MÖ V.-IV. yüzyıllarda, Bosporos Krallığı’na (Spartokid Hanedanı) başkentlik yapan bir kentti. Pantikapeion, MÖ VII. yüzyılda Miletos’lu kolonistler tarafından kuruldu ve bu özelliği ile bölgedeki en eski kolonilerden de biriydi (Scylax, *periplus*, 68; Ps.-Scymnus 836; Strab. VII. 4. 4; Plin. *nat.* VI. 78; Amm. Marc. XXII. 8. 26; ayrıca bkz. bkz Danoff, 1962: cols. 1119; Tsetskhladze, 1994: 119).¹⁰¹

türemiş olmalıdır (Mongait, 1961: 155). Zira Karadeniz’in kuzeyinde “Kimmeria Bosporosu” gibi Kimmerlere ait yer adlarına sık sık rastlamaktayız. Kimmerlerin ilk ortaya çıkışı ve yayılımı hakkında bkz. Ivantchik, 2001: 307 vd.

⁹⁹ Taurike Khersonesos Bölgesi’nde MÖ I. yüzyıldan MS. III. yüzyıla kadar yaşanan ekonomik ve siyasi gelişmeler için bkz. Bardola, 2004.

¹⁰⁰ Ptolemaios (*geogr.* III. 5)’ta bu göl “Byce Gölü” olarak geçmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Osborn, 1857: 133 vd.

¹⁰¹ Klasik ve Hellenistik dönemlerde Krimeia Yarımadası’nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Pantikapeion, modern Kerç Limanı’nın hemen kıyısından itibaren yükselen alçak eğimli bir tepeyi işgal ediyordu. Burası Mithradates Hanedanı’nın eski yöneticisi Mithradates VI Eupator’dan itibaren “Mithradates Dağı” olarak adlandırılmaktadır (Treister, 2002: 151). Antikçağda bu kent, uzun bir zaman Satyros, Leuko ve Parisades Hanedanları tarafından yönetilmiş ve MÖ IV. yüzyıldan itibaren ekonomik bir çöküş yaşamıştır. Bu çöküşe etki eden faktörlerden ilki, Karadeniz’in kuzeydoğusundan gelen Sarmat istilası (Melyukova, 2003: 160-161; Vinogradov, 2003: 217 vd.; 2008: 17), ikincisi ise bu dönemde Mısır tahılının ihracatta ön plana çıkması ve Karadeniz’in kuzeyinden Akdeniz dünyasına ihraç edilen Karadeniz tahılının değer kaybetmesiydi (Minns, 1913: 562 vd. Tsetskhladze, 2005a: 13; Whitby, 2010: 116-117).

MÖ 438-114 yılına kadar Bosporos Krallığı¹⁰² tarafından yönetilen bu kent, aynı zamanda krallığın Avrupa yakasındaki metropolüydü. Klasik ve Hellenistik dönemlerde bölgenin en önemli liman kentlerinden biri olan Pantikapaion'da o dönemlerde 30 gemi alabilecek iyi bir liman ve akropolis'te bulunuyordu (Strab. VII. 4. 4). Fakat MÖ 114 yılında Bosporos kralı Pairisade/Parisades, artan İskit baskısına daha fazla karşı koyamayınca, ülkesini Mithradates Hanedanı üyesi Mithradates VI Eupator'a hediye olarak verdi (Arslan, 2005: 138, dn. 126). Mithradates Hanedanı döneminde de Bosporos'un en önemli metropolü olan bu kent, genelde Mithradates'in oğulları tarafından yönetildi. Mithradates VI Eupator, Mithradates Savaşları sonunda bu kente sığınmış fakat kendisine karşı ayaklanan oğlu tarafından kuşatılınca, kral burada intihar etmiştir (App. *Mithr.* 111; ayrıca bkz. Arslan, 2007).

Krimeia Yarımadası'nın bir başka önemli kenti ise Theodosia (Feodosiya)'dır (**Harita 1; 10**). MÖ VI. yüzyılda Miletos'lu kolonistler tarafından kurulan bu kent, aynı zamanda Karadeniz'in en önemli kıyı kentlerinden biridir (Strab. VII. 4. 4; Plin. *nat.* IV. 26; ayrıca bkz. Danoff, 1962, 1132). Antikçağda oldukça verimli ve düz bir alan olarak bilinen Theodosia, yüzlerce gemi alabilecek kapasitede iyi bir limana da sahipti. Bu liman, Arkaik ve Klasik dönemlerde Basporos ile Tauria'lılar arasındaki sınırı meydana getiriyordu (Strab. VII. 4. 4). Theodosia'nın Pantikapaion'a kadar uzanan toprakları oldukça verimliydi. Bölgede yetişen ve ihracatı yapılan en önemli ürüne tahıldır. Öyle ki, Theodosia'dan Atina'ya 2,100,000 *medimnoi*-1 medimnos=5,84 litredir-tahıl ihraç edildiği bilinmektedir (Strab. VII. 4. 6).¹⁰³ Fakat kent Kimmeria Bosporusu'nun diğer kentleri gibi MÖ 390'da Bosporos Krallığı'nın hâkimiyeti altına girdi (Katyuşin, 1998: 23). MÖ I. yüzyılda, Mithradates VI Eupator zamanında Mithradates Hanedanı'na bağlı olan kent,

¹⁰² Bosporos, yaklaşık olarak MÖ 480 yılında merkezi Pantikapeion olarak kurulmuş bir krallıktır. Krallık, hâkim olduğu önemli limanları ve verimli topraklarında üretilen tahıl ile kısa zamanda Hellen tüccarların bölgeye gelmesini, böylelikle ticaretin gelişmesini sağladı. Hellen tüccarların aracılığıyla uluslararası bir ticaret ağı oluşturan Bosporos Krallığı, Karadeniz'in en zengin krallıklarından biri oldu. MÖ V. yüzyılın sonu ile MÖ IV. yüzyılın başında Taman Yarımadası'ndaki ve Kuban (Hypanis)'ın aşağı kesimlerindeki Hellen kolonilerini ve yerli kasabaların büyük bir bölümünü hâkimiyeti altına aldı. Ticaretin gelişmesi ile bölgede Theodosia, Phanagoria, Gorgippa gibi birçok önemli koloni kuruldu. Krallığın ekonomisi, MÖ IV. yüzyılın başından itibaren zirveye ulaştı. Buğday, küçük ve büyük baş hayvan, balık ile birlikte batı dünyasına köle sağladı. MÖ 438'den itibaren Spartokides sülalesinin başa geçmesi ile Bosporos Krallığı, çağının en parlak dönemini yaşadı. Özellikle I. Leukon (MÖ 389-349) ve I. Pairisades (MÖ 344-311) dönemlerinde Bosporos, geniş bir krallık hâline gelerek MÖ IV. yüzyılın sonunda merkezi Pantikapeion olan büyük bir devlet olmuştur. Bkz. Strab. VII. 4 vd.; ayrıca bkz. Rostovtzeff, 1941: 595; Gaydukeviç, 1949; Hind, 1994: 476 vd.

¹⁰³ Theodosia antik kentinde 1994-1995 yılları arasında yapılan kazılarda MÖ VI-III yüzyıllar arasına tarihlenen çok sayıda tahıl ürünleri, tarım aletleri, seramik ve çeşitli mallar çıkartılmıştır (Katyuşin, 1998: 25).

uluslararası ticaret ile oldukça zenginleşmişti.¹⁰⁴ Fakat Mithradates VI Eupator, Üçüncü Mithradates Savaşı sonrası Bosporos Krallığına sığınmış ve burada Roma'ya karşı yeni bir ordu hazırlamaya başlamıştı. Fakat MÖ 63'te krala karşı önce Phanagoria'da başlayan isyan daha sonra Theodosia'ya sıçradı. Theodosia'daki krala ait bütün garnizonlar boşaltıldı. Kimmeria Bosporos'unda büyüyen bu isyanı durduramayan kral Mithradates, intihar ederek canına kıymıştır (Katyuşin, 1998: 45).

Arrianus (*periplus*, XIX. 4)'un kayıtlarında Theodosia kentinden yalnızca 200 *stadia* batıda Skuthotauron'ların terk edilmiş bir limanından söz edilmektedir.¹⁰⁵ Bu halkların MÖ III. yüzyıldan itibaren bu liman ve çevresinde yaşadıkları düşünülmektedir. Plinius (*nat.* VI. 12. 85) da eserinde bu haklardan söz etmektedir. Arslan (2005: 143-144), Skuthotauron'ların yaşadığı bölgenin MÖ *yak.* 114-110 yılında Mithradates Krallığı'nın hâkimiyeti altına girdiğini ve krallığın son üyesi Mithradates VI Eupator ile müttefik olduklarını, hanedanın yıkılmasıyla da Bosporos Krallığı'nın himayesinde kaldıklarını belirtmektedir. Fakat bu kavmin bölgede ne kadar bir coğrafyaya ve hangi kentlere sahip olduğu hakkında elimizde bilgi yoktur. Skuthotauron Limanı'nın güneybatısında Taurike (Tauroi / Tauros) Bölgesi bulunuyordu ve burada yaşayan halklar da Tauria / Tauros halkı olarak biliniyordu (Danoff, 1962: cols. 1025) (**Harita 10**). Taurosların güney kıyısında ise Lampas (Biyuk-Lampat) limanı yer alıyordu, fakat bu limandan Arrianus'tan başka hiçbir kaynak söz etmemektedir (Arr. *periplus*, XIX. 4-5; Talbert, 2000: map 23 H4). Lampas'ın ardından batıya doğru Krimeia Yarımadası'nın güney ucunda bir çıkıntı şeklinde uzanan Kriumetopon Burnu "Koç Başı" (Sarıç) bulunuyordu (Scylax, *periplus*, 68; Ps.-Scymnus. 953; Plin. *nat.* IV. 86; Mela, *chorog.* II. 3; Ptol. *georg.* III. 6; ayrıca bkz. Danoff, 1962: cols. 871) (**Harita 10**).¹⁰⁶ Burası Karadeniz'in güneyde, Paphlagonia Bölgesi sınırları

¹⁰⁴ Arrianus (*periplus*, XIX. 3), Theodosia'nın MÖ 131'de terk edildiğini bildirmesine rağmen, arkeolojik ve yazılı kaynaklar Theodosia'nın MS I. yüzyıldan MS IV. yüzyıla kadar yoğun bir şekilde yerleşildiğini göstermektedir. Arslan (2005: 143), Arrianus'un Theodosia'dan söz ederken muhtemelen MÖ *yak.* 64/63 yılında kentin Bosporos'un diğer kentleri gibi Mithradates VI Eupator'a karşı ayaklandığını bunun üzerine kral tarafından cezalandırıldığını, dolayısıyla da Strabon'un yukarıdaki ifadesiyle bu dönemi kast ettiğini ifade etmektedir.

¹⁰⁵ Bu liman kaynaklarda Skuthotauron limanı (Sudak?) ya da Athenaion Limanı olarak geçmektedir (Talbert, 2000: map 23 G4; Arslan, 2005: 143-144).

¹⁰⁶ Kriumetopon, "Akra Krios", "Cape Krio", "Kriou Metopon" ya da "Cape Kriou" olarak ta bilinmektedir. Araştırmacılar Kriumetopon'un lokalizasyonu konusunda iki yer tespit etmişlerdir. Bunlardan ilki Kırım'ın en güney ucundaki Sarıç Burnu, diğeri ise Ayı Dağ ya da Ay Todor'dur. Khersonesos'tan Theodosia'ya deniz yoluyla geçerken özellikle Sarıç Burnu fark edilir. Theodosia'dan Khersonesos'a giderken ise ilk olarak Ay Todor Burnu görülür. Bu yüzden Plinius, Strabon ve Ps.-Scymnus bölgenin coğrafyasını batıdan doğuya doğru tanımlarken ilk olarak Sarıç Burnu'nu görmüşlerdi. Buna karşın Arrianus, Scylax ve Ptolemaios ise doğudan batıya doğru Karadeniz'in kuzeyinin coğrafyasından söz ettikleri için onlarda ilk olarak Ay Todor Burnu'ndan söz etmişlerdi. Dolayısıyla bu iki farklı grup, Kriumetopon adıyla farklı

içerisinde bulunan Krambis (Kerembe) Burnu'nun tam karşı kıyısındadır ve oldukça dağlık ve engebeli bir bölgedir (Apoll. *Rhod.* II. 361; Ps.-Scymnus. 953; Strab. XI. 2. 14; XII. 3. 10; Plin. *nat.* IV. 86). Bu bölgedeki dağlar, aynı zamanda “Trapezus Dağları” olarak da bilinmektedir (Strab. VII. 4. 3).¹⁰⁷

Kriumetopon Burnu'nun hemen kuzeyinde Symbolos (Balaklava) limanı (Strab. VII. 4. 2-3; Plin. *nat.* IV. 12. 86), limanın hemen kuzeyinde de antikçağın Karadeniz'deki bir başka önemli liman kenti Khersonesos/Kherronesos (Sivastopol) bulunmaktadır (**Harita 1; 10**).¹⁰⁸ Paphlagonia'daki Herakleia Pontika kentinin MÖ 422/421 yılında kurduğu bir kolonidir (Scylax, *periplus*, 68; Strab. VII. 4. 2; Plin. *nat.* IV. 12. 85; ayrıca bkz. Saprykin, 1998: 233; 236; Arslan, 2005: 144; Romanchuk, 2008: 157),¹⁰⁹ modern Karantinnaya ve Pesochnaya körfezleri arasındaki bir plato üzerindedir (Zolotarev, 2003: 603; Podosinov ve Skrijinskaya, 2011: 111 dn 183).¹¹⁰ Bu plato yaklaşık 36 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Khersonesos, Karadeniz'in kuzey kıyılarının kuzeydoğu–kuzeybatı kısımlarını bağlayan stratejik bir konumdadır. Yani özellikle Klasik ve Hellenistik dönemlerde Kimmeria Bosporosu'ndan Olbia ve Tyras'a ya da Olbia ve Tyras'tan Kimmeria Bosporosu ve Krimeia'ya ulaşmak isteyen bir gemi, mutlaka Khersonesos limanına uğramak zorundadır (Saprykin, 1998: 229 vd.; 1999: 39). Khersonesos, MÖ III. yüzyılda oldukça gelişmiş bir ticaret limanı hâline gelmiştir. Fakat kent halkı, özellikle MÖ II. yüzyılda artan İskit baskısına karşı Mithradates Hanedanı üyesi I. Pharnakes (MÖ 195-170)'i kendilerine koruyucu seçmişler ve onun hamiliğini kabul etmişlerdir. MÖ 63'te VI. Mithradates'in Roma'ya yenilmesi ile bu bölgenin kontrolü Roma'nın eline geçmiş ve bölge uzun süre Roma'ya bağlı vassallarla yönetilmiştir (App. *Mithr.* 102 vd.).

yerlerden söz etmiş olmalıdırlar. Bununla birlikte şekil olarak Ayı Dağı'nın “Koç Başı”na daha çok benzediği iddia edilse de, Kırım Yarımadası'nın güney kısmı tek bir burunla yani Sarıç Burnu ile denize uzanır ve oldukça düz bir çizgiyle çıkıntı meydana getirir (Podosinov ve Skrijinskaya, 2011: 110 dn. 180).

¹⁰⁷ Trapezus Dağları, bugün “Çadır Dağları” olarak bilinmektedir. Hellenler, bugün “Çadır Dağları” olarak bilinen Trapezus Dağları'na, tepe kısımlarının düz bir şekilde olması nedeniyle, Anadolu'daki Trapezus şehri gibi “düz” ya da “masa” anlamına gelen “Trapez(us)” adını vermiştir. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Charalampakis, 2011: 125 vd.

¹⁰⁸ Plinius (*nat.* IV. 85) ve Scylax (68) şehrin adını “Cherronesus” şeklinde ifade etmektedir (Podosinov, 2011: 111 dn. 183). Khersonesos kenti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Romanchuk, 2008.

¹⁰⁹ Pomponius Mela (*chorog.* II. 3), efsaneye göre, Khersonesos kentinin tanrı Zeus ile Leto'nun kızı tanrıça Artemis/Diana tarafından kurulduğunu bildirmektedir.

¹¹⁰ Bu kent üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar ve sonuçları hakkında bilgi için bkz. Carter ve diğerleri, 2000: 707 vd.

Khersonesos'tan 600 *stadia* kuzeyde küçük bir *polis* olan Kerkinitis/Karkinites bulunuyordu (Puzdrovskiy, 2007: 17) (**Harita 10**).¹¹¹ Burası aynı zamanda Krimea Yarımadası'nın kuzeybatısında yer alan önemli bir körfezdi. Arrianus'un Khersonesos ile Kerkinitis arasında verdiği 600 *stadia*'lık mesafe, Kerkinitis/Karkinites'in modern Karkinitiskiy/Kalancak yerleşimiyle örtüşmemektedir. Son yapılan çalışmalar Kerkinitis'in daha güneyde yer alan Eupatoria (Yevpatoriya) olduğunu göstermektedir (Stolba, 2004: 47; Arslan, 2005: 148; Podosinov ve Skrjinskaya, 2011: 113 dn. 190; ayrıca bkz. Talbert, 2000: map. 23 G2-3).¹¹² Kerkinitis / Karkinitis körfezinin kuzeybatısında, Krimea Yarımadası'nın en batı ucunda ise Kalos Liman'ı (Chernomorskoye) bulunuyordu (Mela, *chorog.* II. 4; Arr. *periplus*, XIX. 5; ayrıca bkz. Puzdrovskiy, 2007: 17). Burası MÖ III. yüzyılda kurulmuş bir koloni limanıdır (Mela. *chorog.* II. 3). Kalos Liman'ı, Krimea Yarımadası'nın batısını şekillendiren Tarkhankut Yarımadası'nın en batı ucundadır. Bu eski şehir yaklaşık dört hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Kent aynı zamanda “İskit Limanı” olarak da biliniyordu ve güneyinde bulunan Kerkinitis'e 700 *stadia* uzaklıktaydı (Arr. *periplus*, XX. 5; Mela, *chorog.* II. 3; Ptol. *geogr.* III.5. 2). Hellenistik dönem boyunca bir ticaret merkezi olan Kalos Liman'ı, MS I. yüzyılda terk edilmişti (Hind, 1992/1993: 96).

Kalos Limanı'nın 300 *stadia* kuzeydoğusunda Tamyrake/Tamyrakes Körfezi (Tendra) bulunuyordu ve burada ayrıca büyük de bir liman vardı(Ps.-Scymnus 820-821; Strab. VII. 3. 18; Arr. *periplus*, XX. 1; Plin. *nat.* IV. 12. 83; Ptol. *georg.* III. 5). Buranın sahil kesmi antikçağda “Akhilleus'un Pisti” (Δρόμον Ἀχιλλέως) olarak bilinmektedir (Hdt. IV. 55; 76; Mela, *chorog.* II. 5) (**Harita 10**). Tamyrake/Tamyrakes körfezi ile Borysthene (Dnieper) Irmağı arasında kalan bölge ise, “Sirakların Yurdu”ydü ve bu yurdun kuzey sınırını Borysthene Irmağı (Βορυσθένης; Borysthénēs) belirliyordu (Hdt. IV. 17-18; 53-54; 56; 71; Mela, *chorog.* II. 66; 98; Plin. *nat.* IX. 45). Herodotos bu ırmaktan şöyle söz etmektedir (IV. 53):

¹¹¹ Bu isim antik yazılı kaynaklarda iki şekilde yazılmaktadır. Herodotos (IV. 55; 99) ve Strabon (VII. 3. 18) da bu kent “Karkinitis” (Καρκινίτις) olarak adlandırılırken, Plinius (*nat.* IV. 84) ve Ptolemaios (*geogr.* V. 27)'ta “Karkine” (Lat. *Carcine*) olarak geçmektedir. Şehrin adı epigrafik kanıtlarda (IOSPE, I², 352, 401) ve sikkelerde: “KARK, KARKI, KARKINI, KERKI” şeklinde geçmektedir (Podosinov ve Skrjinskaya, 2011: 112-113 dn. 189-190).

¹¹² Plinius (*nat.* IV. 12. 84-85)'ta geçen “Karkine”nin(Carcine), Kerkinitis/Karkinitis'ten farklı olarak Hypakris Irmağı'nın Tyrake körfezine döküldüğü yerde olmalıdır. Dolayısıyla Plinius'ta geçen “Karkine Irmağı” da Hypakris Irmağı'dır (Hind, 1992/1993: 96; Talbert, 2000 I: 325).

Dördüncü Irmak Borysthenes'tir; bütün bu ırmakların, Istros'tan sonra en büyüğüdür ve bana kalırsa, yalnız İskit ırmaklarının değil, Mısır'daki Nil dışında başka bütün ırmakların hepsinin en verimlisidir, Nil ile başka hiçbir ırmak boy ölçüşemez. Nil'i saymazsak Borysthenes kadar yararlı bir tane daha yoktur. Sürüler için en güzel otlar, en semiz çayırları sağlar, sularında tadına doyumaz eşsiz balıklar kaynaşır, ayrıca suyu pek güzel içilir; çayları çamurlu akan bir ülkede onun suları berrak akar, kıyılarında bereketli ekin kaldırılır, ekilmeyen topraklarında gümrak çayırlar biter. Denize döküldüğü yerde kendiliğinden oluşmuş uçsuz bucaksız tuz depoları vardır. Mersin balığı denilen ve havyarı çıkarılan kocaman balıklar bol miktarda tutulur ve daha başka olağanüstü yararlar sağlar. Gemiyle kırk günlük yol tutan Gerros Ülkesine kadar, kuzeyden aktığı bilinir, ama ondan öteki yatağı üzerine kimse bir şey söyleyemez.

Borysthenes ile Hypanis¹¹³ “Υπανις; Hýpanis” (Bug)ırmaklarının boşaldığı yerde küçük bir deniz bulunuyordu. Plinius (*nat.* IV. 83)'ta bu deniz, “ağaç deniz” anlamına gelen *Hylaeum Mare* olarak adlandırılmaktadır (Talbert, 2000: map. 23 E2). Yine bu iki ırmağın birleştiği yerde bir çeşit toprak yığını oluşmuştu. Burası Hippolos Burnu olarak biliniyordu (Hdt. IV. 53). Burada bir Demeter tapınağı vardı. Hippolos Burnu'nun kuzeyi “Hylaia” (Ormanlık/Ağaçlık Bölge) olarak adlandırılıyordu (Hdt. IV. 9; 76; Plin. *nat.* IV. 83)(**Harita 10**).¹¹⁴ Plinius zamanında Enoecadioe halkları bu ülke topraklarında yaşıyordu (Plin. *nat.* IV. 83).¹¹⁵ Hylaia, Aşağı Dniester Bölgesi'nde Skadavska ve Kinburn Yarımadası arasında Dnieper'in doğusunda kalan bir bölgedir. Burası Arkaik ve Klasik dönemlerde İskit halkları ve Hellenli kolonistler için oldukça önemli bir bölgeydi. Çünkü Hylaia Bölgesi, MÖ VI. ve MÖ V. yüzyıllarda önemli bir kereste üretim merkeziydi.

Hylaia Bölgesi'nin kuzeybatısında, Hypanis Irmağı üzerinde ise bölgenin en önemli kenti Olbia (Parutino) yer alıyordu (Strab. VII. 3. 17; ayrıca bkz. Plin. *nat.* IV. 12. 82; Mela *chorog.* II. 6) (**Harita 1; 10**).¹¹⁶ Hypanis Irmağı'nın Karadeniz'e döküldüğü yere

¹¹³ Herodotos Hypanis Irmağı'ndan şöyle söz etmektedir (IV. 52): “Üçüncü Irmak Hypanis, kaynağını Skythia'da, çevresinde beyaz yaban atlarının otladığı bir büyük gölden alır. Bu göle haklı olarak “Hypanis'in Babası” denilir. Bu gölden çıktıktan sonra Hypanis Irmağı'nın suları beş günlük gemi yolculuğu boyunca oldukça azdır ve tatlıdır; ama sonra deniz kıyısından dört günlük uzaklıkta suları korkunç derecede acıdır; çünkü tuzlu bir kaynağın suları karışır, hem o kadar tuzludur ki, pek gür akmadığı halde, birçok çaydan daha büyük olan Hypanis gibi bir ırmağın sularını bozar. Bu kaynak, çiftçi Skyth'lerle Halizon'ların arasındaki sınır üzerindedir; Skyth dilinde Eksampaiois adını taşır, çıktığı yerin adı da aynıdır; Yunanca'da karşılığı ‘Kutsal Yollar’dır. Tyras ve Hypanis'in yatakları sonlara doğru Halizon'lar ülkesinde birbirine yaklaşılır; sonra her biri ayrı bir yön alır ve aralarında pek geniş bir toprak parçası yayılır”.

¹¹⁴ Pomponius Mela (*chorog.* II. 5), “Hylaia” için, “bölgenin en önemli ormanlığının bulunduğu yer” ifadesini kullanırken; Valerianus Flaccus (IV. 76), “Başka hiçbir bölgede böylesine büyük, böylesine dallı budaklı ağaçlar yoktur, burada oklar hızını yitirir ve hedeflerine ulaşmadan aşağıya düşerlerdi” ifadesini kullanmıştır.

¹¹⁵ Hylaia, Aşağı Dniester Bölgesi'nde Skadavska ve Kinburn Yarımadası arasında Dnieper'in doğusunda kalan bir bölgedir. Bugün bu bölgede antikçağa ait hiçbir arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Yalnız bazı eski haritalarda bu bölge “Kara Ormanlar” olarak tanımlanmaktadır.

¹¹⁶ Olbia'nın antikçağdaki bir başka ismi de Borysthenes'tir (Plin. *nat.* IV. 12. 18). Hellenler burada yaşayan yerel halkı, Borysthenes'liler olarak tanımaktadırlar. Fakat onlar kendilerini “Olbiopolitai” olarak tanıtırılar (Hdt. IV. 18-19). Arkaik döneme ait bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda ele geçen duvar yazıtları bunu desteklemektedir (Hind, 1992/1993: 95).

yakın bir bölgede bulunan bu kent, MÖ VII. yüzyılın ikinci yarısında Miletos’lu kolonistler tarafından kurulmuştur (Teece, 1971: 1; Boardman, 1980: 250).¹¹⁷ Kent ismini üzerinde kurulduğu Borysthenes Irmağı’ndan almıştır (Strab. VII. 3. 17). Bu yüzden Borysthenes olarak da adlandırılır (Arslan, 2005: 150). Plinius (*nat.* IV. 12. 82), kentin eskiden Olbiapolis ve Miletopolis adlarıyla anıldığını ifade ederken, Herodotos (IV. 18), burada yaşayan Hellenlerin kendilerini *Ὀλβιοπολίτας* (Olbia’lılar) olarak adlandırdığını ifade etmiştir (Arslan 2005: 150-151). Antikçağda Olbia şehrinin etrafı derin vadilerle çevriliydi ve bu özelliği ile vadiler, kent için doğal bir savunma sistemi oluşturuyordu. Şehrin aşağı kesimi üzerinde temiz su kaynakları ve kıyıda oldukça kullanışlı bir liman bulunuyordu. Ayrıca Olbia etrafındaki topraklar oldukça verimliydi (Leypunskaya, 1994: 8-9).¹¹⁸ Geç Hellenistik Dönem’de Mithradates Krallığı’nın yönetimi altına giren Olbia, MÖ 63’te Roma tarafından Mithradates VI Eupator’un oğlu II. Pharnakes’e bağışlanan Bosporos Krallığı’na bağlandı. Fakat daha sonra Roma İmparatorluk döneminde “Aşağı Moesia” adı ile bir Roma eyaleti hâline geldi. Olbia son olarak MS IV. yüzyılda Karadeniz’in kuzeyindeki diğer şehirler gibi, Gotların istilasına maruz kaldı (Belousov, 2013: 181 vd.).

Olbia kentinin güney batısında ise Kallipidae / Kallipidai Bölgesi yer alıyordu (Mela, *chorog.* II. 7; ayrıca bkz. Danoff, 1962: cols. 1017; Talbert, 2000: map 23 E2) (**Harita 10**). Bu bölgenin güneyinde de sularını denize boşaltan Sangarius/Sagarius Irmağı (Berezan/Berezanskyi Irmağı) ve aynı adla (*Sangarius Sinus*) bir körfez bulunuyordu (Plin. *nat.* IV. 82; Talbert, 2000: map 23 E2).¹¹⁹ Körfezin hemen karşısında ise *Büyük Kolonizasyon Dönemi’nde* (MÖ 750-550) önemli bir ticaret merkezi (emporion) olan Berezan (St. Aitherios) Adası yer alıyordu (**Harita 1; 10**). MÖ VII. yüzyılda Miletos’lu kolonistler tarafından kurulan bu *emporion*, o dönemde önemli bir ticaret limanı olarak bilinmekteydi (Strab. VII. 3. 17; ayrıca bkz. Solovyov, 1999: I vdd).¹²⁰ Fakat Arrianus (*periplus*, XX. 2) eserinde buradan küçük ve terk edilmiş bir ada olarak söz etmektedir.

¹¹⁷Olbia, en parlak dönemlerinde (MÖ IV. yüzyıl ve sonrası) yaklaşık olarak 55 hektarlık bir alanı işgal etmekteydi. Bu kentin sahil kasımları tamamen sular altında kaldığı için, kentin 33 hektarlık alanı bugün kapalıdır. Bölgede yapılan araştırmalar Ukrayna Bilim Akademisi Arkeoloji Enstitüsü adına 1995’ten bugüne Krapivina başkanlığında devam etmektedir (Kryzhitskiy, 2007a: 7).

¹¹⁸MÖ VI. yüzyıldan itibaren Olbia ile İskitler arasında artan ticari faaliyetler, özellikle İskit yönetici sınıfının oldukça zenginleşmesini sağlamıştır. Öyle ki, MÖ II. yüzyılda Hypanis ve Borysthenes ırmakları boyunca kuzeye doğru birçok İskit sanayi şehirleri kurulmuştur (Braund, 2000: 150-151; Kryzhitskiy, 2007b: 21 vd.; Leypunskaya, 2007: 121 vd.).

¹¹⁹ Berezan/Berezanskyi (Büzülü) Limanı, Karadeniz’in kuzey kıyısında, Ochakiv kasabasının batısında bulunan bir limandır. Berezan ve Sasyk Irmakları, sularını bu limana boşaltır (Talbert, 2000 I: 358)

¹²⁰ Pomponius Mela (*chorog.* II. 98) ve Plinius (*nat.* IV. 12. 83), bu adadan söz etmektedirler, fakat onlar bu adayı “Akhilleus’un Adası” (Leuke) ile karıştırmaktadırlar.

Çünkü Berezan adası, MÖ V. yüzyılda Olbia'nın kurulmasıyla terk edilmiştir.¹²¹ Bugün burası ağaçsız ve yerleşim olmayan ıssız bir ada görünümündedir (Treister ve Vinogradov, 1993: 538; Vinogradov, 1994: 19).

Berezan adasından yaklaşık 80 *stadia* uzaklıkta Odessos adlı bir liman kenti bulunuyordu (Arr. *periplus*, XX. 2). Fakat bu kent hakkında fazla bir bilgi yoktur. Odessos'dan 250 *stadia* uzaklıkta ise Istrianon Limanı / Istria'luların limanı (Odessa) ve buradan 50 *stadia* uzaklıkta da Isiakon limanı / Isiakos'ların Limanı bulunuyordu (Arr. *periplus*, XX. 2-3; ayrıca bkz. Talbert, 2000 I: 356; de Graauw, 2012: 127) (**Harita 10**). Bu iki limanın güneyinde Karadeniz'in en büyük akarsuyundan biri olan Tyras (Dniester) Irmağı "Τύραç / Tyras" yer almaktadır (Plin. *nat.* IV. 82; Ptol. *geogr.* III. 5). Herodotos, Tyras Irmağı'ndan şöyle söz etmektedir (IV. 51): "Tyras kuzeyden akar ve kaynağını İskitya ile Neuri'ler arasında sınırolan büyük bir gölden alır". Ukrayna'nın güneybatısından denize dökülen bu ırmak, Herodotos (IV. 52)'a göre kuzeyinde bulunan Halizon'lar ülkesinde Hypanis Irmağı'yla birbirine çok yaklaşmakta ve sonra her biri ayrı bir yön almaktaydı.

Tyras Irmağı'nın denize döküldüğü yerde büyük bir liman bulunmaktadır. Bugün Dniester Limanı olarak bilinen bu limanın her iki yanında antikçağda Tyras (Belgorod-Dnestrovskiy / Akkerman) ve Nikonion (Roxolanskoe) adlı iki Hellen kenti yer alıyordu (Hdt. IV. 51; Ps.-Scymnus 796-800; Plin. *nat.* IV. 82) (**Harita 1; 10**). Dniester Limanı'nın ağzında bulunan Tyras antik kenti, MÖ 600'de Miletoslu kolonistler tarafından kurulmuş bir liman kentiydi. Herodotos (IV. 51)'ta bu kent "Tyritai" olarak geçmektedir. Bu kent, Tyras (Dniester) Limanı'nın 10 km kadar kuzeybatısında yer alıyordu ve bu bölgede yaşayan otokton halklar da "Tyregetai" olarak adlandırılıyordu (Plin. *nat.* IV. 82; ayrıca bkz. Danoff, 1962: cols. 1026; Talbert, 2000: map 23 C2).¹²² MÖ II. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi hâline gelen Tyras, MÖ 50'de Getai'ler tarafından yıkılmıştır (Karyshkovski ve diğerleri, 1994: 86 vd.). Tyras Irmağı'nın doğu kolu üzerinde ve 4 km kuzeydoğusunda, MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısında yine Miletos'lu kolonistler tarafından kurulan Nikonion kenti ise, MS II. yüzyılın ortasından itibaren bölgeye yönelen göçebe

¹²¹Bu adadaki Miletos kolonisine ait yerleşim, ilk kez XIX. yüzyılda keşfedilmiş ve kazılara başlanmıştır (Treister ve Vinogradov, 1993: 524 vd.).

¹²² Antik Tyras kenti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kleiza, 2001: 53 vd.

kavimler tarafından istilaya maruz kalmış ve tamamen yıkılmıştır (Sekerskaya, 2001: 67; Ochotnikov, 2006: 81 vd.).¹²³

Karadeniz'in batısında, Tyras Irmağı ile Istros Irmağı arasında Eremia Geton (Getai Çölü) Bölgesi bulunuyordu (**Harita 10**). Burası Tyras ile Istros arasında kalan bölgenin kıyı kesiminde yer alıyordu (Strab. VII. 3. 14; ayrıca bkz. Talbert, 2000; map 23 C3).¹²⁴ Tyras Irmağı'nın güneyinde ise Getai'lerin toprakları bulunuyordu. Karadeniz'in en büyük Irmağı Istros (Tuna),¹²⁵ Getai'lerin topraklarından geçerek Karadeniz'e dökülmektedir (Hdt. IV. 47; Strab. VII. 3. 15; Scylax, *periplus*, 20; Mela, *chorog*. II. 8; 16; 72; III. 33) (**Harita 10**). Ammianus Marcellinus (XXII. 8. 44-45), Istros'un yedi ağızdan Karadeniz'e döküldüğünü belirtmektedir.¹²⁶ Bunlar sırasıyla; Pylon stoma (Ağız)¹²⁷/Thiagola, Steno stoma, Borion stoma (Kilia), Pseudo stoma (Sulina), Kalon stoma (Susic), Naracu stoma¹²⁸ (Hazrali) ve Peuce/Hieron stoma (Piczina)'dir.

Istros'un güneydeki son ağız olan Peuce'den sonra Küçük İskitya ya da Aşağı İskitya (Lat. Scythia Minor; Grek. Μικρά Σκυθία, Mikrá Skythia) Bölgesi geliyordu (Talbert, 2000: map 22 B4) (**Harita 10**). Küçük İskitya toprakları, sınırları Romanya ile Bulgaristan arasında kalan Dobruca'ya tekabül etmektedir. Herodotos (IV. 99), "*Trakya bir körfez çizer, ondan sonra Skyth topraklarına girilir ve Euros rüzgârı yönünde akarak denize dökülen Istros'un ağızına varılır*", cümlesiyle bölgeyi İskitya sınırları içerisinde telaffuz etmektedir. Buna karşın "Küçük İskitya" (Scythia Minor/Mikrá Skythia) tabiri ilk kez Strabon (VII. 4. 5)'da karşımıza çıkmaktadır. Bulunduğu coğrafi konum itibariyle stratejil bir bölgede yer alan Küçük İskitya'nın Karadeniz kıyısında MÖ VII. yüzyıldan itibaren birçok Miletos kolonisi kurulmuştur (Hind, 1992/1993: 88 vd.). II. Philippos ie birlikte Makedonya Krallığı'nın hâkimiyeti altına giren bu bölge, Roma hâkimiyetine

¹²³ Nikonion antik kentinde son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmalar ve sonuçları için bkz. Awianowicz, 2011: 237-239.

¹²⁴ Strabon (VII. 3. 14), Akhamenid Kralı I. Dareios'un çıktığı Hellas Seferi'nde söz ederken; I. Dareios'un Eremia Geton Bölgesi'nde çok büyük su sıkıntısı çektiğini ve buranın o dönemde bir çöl olduğunu belirtmiştir.

¹²⁵ Hellenice "Istros/Hister-Ister" olarak tanımlanan Tuna Irmağı, Latince'de "Danavius" olarak adlandırılmaktadır. Almanya'daki Karaormanlar'dan doğan bu ırmak, Avrupa'nın güneydoğu kesiminde 60 kadar ırmakla beslenerek yaklaşık 2866 km yol altıktan sonra Karadeniz'e dökülmektedir.

¹²⁶ Ammianus'un ifadelerine karşın Arrianus (*periplus*, XXIV. 1-3), Istros'un beş ağızdan Karadenize döküldüğünden bahsetmektedir. Plinius (*nat*. IV. 12. 79) ise, Istros'un altı ağız olduğunu belirtmektedir. Plinius bu ağızlardan Steno stoma'dan söz etmemektedir ve "Peuke stoma" yerine "Sacer"i kullanmaktadır. Ayrıca Strabon (VII. 6. 1) da eserinde "Peuke" yerine "Sacred" ismine yer vermiştir.

¹²⁷ Hellenice formu from Greek στόμα, "ağız" demektir (Liddell ve Scott, 1996: 1948).

¹²⁸ Ammianus Marcellinus'ta "Naracu stoma" olarak geçen Istros'un bu ağızı, Ptolemaios (*geogr*. III. 5)'ta, "Narakian Ağızı" olarak adlandırılmaktadır.

kadar Getai ve Dacia'lı kabileler tarafından işgal edilmişti. MÖ 106'da Roma imparatoru Traianus, Dacia kralı Decebalus ile yaptığı savaş sonrası Küçük İskitya topraklarını Aşağı Moesia Eyaleti'ne dâhil etti (Cass. Dio LXVIII. 14. 3; ayrıca bkz. Mackendrick 1975, 90). Küçük İskitya, Diocletianus döneminde (MS 284-305) Moesia'dan ayrılarak Trakya Piskoposluğu (Diocesis)'nin bir parçası olan İskitya Eyaleti'ne bağlanmıştır (Chekin, 1991: 289 vd.; Pacurariu, 2007: 187). MS IV. yüzyılda sürekli olarak Got saldırılarına maruz kalan bölge (Madgearu, 2010: 173), MS 395'te Roma'nın ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma'nın hâkimiyeti altına girmiştir.¹²⁹

Küçük İskitya'nın kuzeydoğu kıyısında Plinius (*nat. IV. 79*)'ta "Halmyris Limne" olarak geçen büyük bir göl bulunuyordu (Talbert, 2000: map 23 B4) (**Harita 10**). Istros'un en güneyinde tuzlu bir göl olan Halmyris, dar kanallarla birbirine bağlanan birden çok kısımdan meydana geliyordu (Zahariade, 2010 39 vd.). Halmyris Gölü'nün güneyinde Istros Irmağı'yla aynı adı taşıyan Istria/Istros-Histria kenti yer alıyordu (**Harita 1; 10**). Burası Miletos'luların kurduğu büyük bir liman kolonisiydi (Strab. VII. 6. 1; Ps. Scymnus, 767-772; ayrıca bkz. Andrews, 2010: 54 vd.).¹³⁰

Bu bölgedeki diğer önemli koloni kenti ise Tomis¹³¹ (Konstanta; Türkçe: Köstence)'dir. Burası Küçük İskitya sınırları içerisinde bulunuyordu (**Harita 1; 10**). Arrianus (*periplus*, XXIV. 2), Istria ile Tomis arasında 300 *stadia* mesafe olduğunu belirtmektedir.¹³² Tomis, MÖ 600'de Miletos'lu kolonistler tarafından kurulmuştur (Hind, 1992/1993: 89). Tomis'ten yine 300 *stadia* güneyde bir başka Miletos kolonisi Kallatis "Καλλάτις" (Mangalia) bulunuyordu (Ps.-Scymnus, 761-763; Andrews, 2010: 115) (**Harita 1; 10**).¹³³ Plinius (*nat. IV. 2. 44*)'ta bu yerleşimin eski isminin "Cerbatis" olduğu ifade edilmektedir. Kallatis'ten sonra Batı Karadeniz'deki diğer önemli liman kenti Odessos (Varna) ise, MÖ 570 yılında kurulmuş bir başka Miletos kolonisiydi (Strab. VII. 6. 1; Plin. *nat. IV. 45*; Ps.-Symnus 748-749; Mela, *chorog. II. 22*) (**Harita 10**). Kısa zamanda zengin bir koloni kenti hâline gelen Odessos, daha sonra Dionysopolis

¹²⁹ Geç Antikçağ'da Küçük İskitya hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zahariade, 2006: 1 vd.

¹³⁰ Plinius (*nat. IV. 44*) ve Mela (*chorog. II. 22*) Istria'dan "Histropolis" olarak söz etmektedir.

¹³¹ Tomis, Pomponius Mela (*chorog. II. 22*)'da "Tomoe"; Plinius (*nat. IV. 2. 44*)'ta, "Tomas" ve Ps.-Scymnus (*periplus*, 765) tarafından da "Tomai" olarak adlandırılmaktadır. Bu kentin iklimi, topoğrafyası, otoktan halkları, bu halkların gelenek ve görenekleri hakkında en ayrıntılı kaynak, Augustus tarafından bölgeye sürgün olarak gönderilen ünlü Latin şairi Ovidius'un burada kaldığı sürece yazdığı şiirler ve mektuplarıdır (Ovid. *Pont. I. 1* vdd.).

¹³² Strabon (VII. 6. 1), Arrianus'tan farklı olarak Istria ile Tomis arasında 250 *stadia* mesafe olduğunu belirtmektedir.

¹³³ Pomponius Mela (*chorog. II. 22*)'ya göre Kallatis kenti, Herakleia Pontike'liler tarafından kurulmuştur.

(Balchik)/Krounoi ve Bizone kolonilerini kurmuştur. Odessos, MÖ 27'de de Roma kenti statüsü kazanmıştır (Isaac, 1997: 258-259; Damyanov, 2005: 93). Odessos'tan 450 *stadia* güneyde ise bir başka bir liman kenti Mesembria (Nesebur)¹³⁴, buradan 250 *stadia* güneyde de Apollonia (Sozapol)¹³⁵ kenti bulunuyordu. Karadeniz'in güneybatı sınırındaki son koloni kenti ise Byzantion'dur (**Harita 10**).¹³⁶ MÖ VII. yüzyılda Megara'lı kolonistler tarafından kurulan bu kent, uzun bir süre stratejik konumu sayesinde Karadeniz'in en önemli ticaret merkezi olmuştur. Daha sonra I. Constantinus (MS 306-337) tarafından MS 330'ta "Constantinopolis" adıyla Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti ilan edilmiştir (Arslan, 2010: 5 vd.)

Yukarıda tarihi coğrafyası verilen Karadeniz'in kuzey kıyılarının, doğuda Tanais (Don) Irmağı ile batıda Istros (Tuna) Irmağı arasında kalan toprakları, MÖ VIII. yüzyıldan sonra bu bölgeye yerleşen İskit halklarından dolayı İskitya (Σκυθική) olarak tanımlanmıştır (Wheeler, 1885 II, 5; Durmuş, 1993: 25 vd.). MÖ V. yüzyıldan itibaren İskitya ve sınırları hakkında coğrafi bilgiler veren en temel kaynak ise Herodotos'tur. Herodotos (IV. 101), İskitya'yı bir kare görünümünde takdim ederek(**Harita 10**), bu coğrafyanın sınırlarını şöyle çizmektedir (Hdt. IV. 101):

Skythia'nın iki kenarı, deniz kıyısı olan bir dörtgen çizer, denize bakan kenarların uzunluğu eşittir. Geçekten Istros'tan Borysthenes'e kadar yaya 10 günlük yoldur; Borysthenes'ten Palus-Maiotis'e kadar gene 10 gündür ve denizden içeriye doğru, Skythia'nın kuzeyinde oturan Melankhlenos'ların ülkesine kadar 20 günlük yoldur. Benim hesabıma, bir günlük yol 200 *stadia*'dır. Demek ki Skythia'nın bir uçtan bir ucuna enlemesine uzunluğu 4,000 *stadia* olur. Ve içeriye doğru boylamasına da gene 4,000 *stadia* tutar. Bu ülkenin eni boyu işte budur.

Herodotos'un yukarıdaki açıklamasına göre, Istros'un ağzından Kimmeria Bosporosu'na kadar uzanan Karadeniz sahili, İskitya'nın güney sınırıydı. Maiotis Gölü ve Tanais Irmağı bölgenin doğu sınırını, Istros Irmağı batı sınırını ve son olarak da Tanais'ten Istros'a kadar uzanan yukarı bölge ise İskitya'nın kuzey sınırını oluşturuyordu (Grakov, 2008: 34-35). Herodotos'un tanımladığı bu coğrafyada, kimi zaman dil, kimi zaman da gelenek ve görenekleriyle birbirinden ayrılan birçok İskit ve İskit olmayan halk grupları ikâmet ediyordu.¹³⁷ Bunlar yaşadıkları coğrafya ile birlikte batıdan doğuya doğru

¹³⁴ Strabon (VII. 6. 1)'a göre eskiden "Menebria" adıyla anılan bu kent Megara'lı kolonistler tarafından kurulmuştur.

¹³⁵ Plinius (nat. IV. 45)'a göre eski ismi "Anthium" olan Apollonia kenti, Miletos'lu kolonistler tarafından kurulmuştur.

¹³⁶ Plinius (nat. IV. 46)'a göre Byzantion kenti, eskiden "Lygos" adıyla anılmaktaydı.

¹³⁷ İskit coğrafyası ve Karadeniz'in kuzeyindeki İskit kültür izleri hakkında ayrıca bkz. Dan, 2012: 39 vd.

sıralandığında ilk olarak Trakya'nın hemen kuzeydoğusunda Kallipidae Bölgesi'nde, bölge adıyla anılan Kallipidae İskitleri yer alıyordu (**Harita 10**). Bunlar Hellen soyundandı. Hemen kuzeyinde ise Halizon'lar¹³⁸, onların kuzeyinde de Çiftçi İskitlerin yaşadığı topraklar bulunuyordu Çiftçi İskitler, Hellenlerin kendilerine taktığı isimden de anlaşılacağı üzere buğday ekmekte, fakat bunu kendi ihtiyaçları için değil, bir ihraç malı olarak kullanmaktaydılar. Çiftçi İskitlerin hemen kuzeyinde ise Neuri'ler¹³⁹ yaşamaktaydı (Hdt. IV. 17; Mela, *chorog.* II. 7; 14) (**Harita 10**). Bu halklar Borysthenes'in batısında Hypanis Irmağı boyunca dağılmışlardı. Neurilerin daha kuzeyinde ise başka halklar bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bütün bu uluslar, Hypanis ve Borysthenes ırmakları boyunca dağılmışlardı (Hdt. IV. 17; Mela, *chorog.* II. 6; Plin. *nat.* IV. 83; ayrıca bkz. Godolphin, 1973/1974: 132 vd.).

Borysthenes'in güneyinde deniz kıyısından doğuya doğru gidildiğinde "Hylaia" (Ormanlık) olarak adlandırılan ağaçlık bir bölgeye geliniyordu. Bu bölgenin kuzeyinde Çiftçi İskitler oturuyordu (**Harita 10**). Çiftçi İskitler, doğuda "Pantikapes/Inhul?" (Παντικάπης; Pantikápes)¹⁴⁰ adı verilen bir ırmağa kadar yayılıyorlardı (Ps.-Scymnus 850; Mela, *chorog.* II. 5; Plin. *nat.* IV. 83). Çiftçi İskitlerin yaşadığı bölgenin kuzeyinde 10 günlük yol sonunda büyük bir çöl, çölün hemen ardında da İskit soyundan gelmeyen bir kavim olarak Androphag'lar¹⁴¹ bulunuyordu (Mela, *chorog.* III. 59). Androphag'ların yaşadığı bölgenin kuzeyi ise uçsuz bucaksız bir çöldü (**Harita 10**). Çiftçi İskitlerin ikâmet ettiği bölgenin doğusunda, Pantikapes Irmağı'nın karşı tarafında Göçebe İskitlerin bulunduğu topraklar vardı ki, burası İskitlerin sürülerini otlattığı verimli çayırılıkların bulunduğu bir bölgeydi (Ps.-Scymnus 850) (**Harita 10**). Göçebe İskitlerin yaşadığı bu

¹³⁸ Herodotos (IV. 17)'a göre, Halizon'ların yaşam şekilleri İskitlerden farklıdır. Tyras ve Hypanis Irmağı arasında verimli bir bölgede yaşayan Halizon'lar, tamamen ziraatla uğraşmaktaydılar (Hdt. IV. 17).

¹³⁹ Herodotos (IV. 105), Neuri'lerin gelenek ve görenek olarak İskitlere benzemelerine rağmen onlardan ayrı bir kavim olduklarını belirterek, Neuriler hakkında şu ilginç bilgileri vermektedir: "[Akhaiemenid Kralı] Dareios istilasından bir nesil önce [Neuri'lerin] ülkelerini yılanlar kaplamış, burası daha önce de zaten yılan doluymuş, yurtlarını bırakıp çıkmak zorunda kalmışlar. Kuzeyden küçük bir ordu gibi yenileri inmiş, ülke artık yılanlarla dolmuş, sonunda gidip Budin'lerin yanına sığınmışlar. Bana öyle geliyor ki bunların tümü gözbağcıydı (Büyücü), Skyth'lere ve Skythia'da yerleşmiş Yunanlılara bakarsanız, her Neuri yılda bir kez ve birkaç gün için kurt biçimine girer, sonra eski hâline dönermiş. Aslında bu lafları şüpheyle karşılarım, ama ısırılmazmış, bunu söyler, yemin bile ederler".

¹⁴⁰ Herodotos (IV. 54), Pantikapes'in kuzeyde büyük bir çölden çıkarak Hylaia (ormanlık/ağaçlık Bölge)'ya geldiğini ve burayı geçtikten sonra da Borysthenes'e döküldüğünü ifade etmesine rağmen, bu ırmağın lokalizasyonu hala tartışılmaktadır.

¹⁴¹ Androphag'lar, İskitya'daki en vahşi kavimdi. Adalet ve kanun bilmeyen bu halk grubu, Herodotos (IV. 106)'a göre insan yiyen tek kavim olarak İskitya'daki diğer halk gruplarından ayrılmaktaydı.

topraklar doğuda Gerros/Gerrhus-Gerrhus (Γέρρος; Gérrhos) Irmağı'na¹⁴² kadar uzanıyordu (Hdt. IV. 56; Plin. *nat.* IV. 84; Ptol. *geogr.* III. 5. 4). Çiftçi İskitler ile Gerros Irmağı arasında bulunan Göçebe İskitlerin yaşadığı coğrafya 14 günlük yol genişliğindeydi. Gerros'tan ötesi ise Kralî İskitlerin ülkesi olup, burası güney yönünde Taurika'ya, doğu yönünde Palus-Maiotis üzerinde bulunan ve Kremnes/Kremnoi¹⁴³ adı verilen limana ve Tanais Irmağı'na kadar uzanan toprakları kapsıyordu (Hdt. IV. 19-20; ayrıca bkz. Wheeler, 1885 II: 8) (**Harita 10**). İskitlerin en yiğit ve en kalabalık bölümü bu bölgede oturuyordu. Kralî İskitlerin kuzeyinde ise, İskit olmayan Melankhlenos'lar¹⁴⁴ yaşıyordu (Mela, *chorog.* II. 14). Melankhlenos'ların ülkesini geçtikten sonra ise yeniden çöller ve bataklıklar başlıyordu. Tanais Irmağı'nı geçtikten sonra ise İskitya sona ermekte ve buradan sonra Sauromat'ların toprakları gelmekteydi (Hdt. IV. 21; Scylax, *periplus*, 68; 70; Strab. XI. 2. 15) (**Harita 10**).

Sauromat'ların toprakları, Palus-Maiotis'in doğusundan kuzeye doğru 15 günlük yol boyunca uzanıyordu ve bu bölge, MÖ VI. ve V. yüzyıllarda orman bakımından oldukça fakir bir coğrafya olarak tanımlanıyordu (Hdt. IV. 21). MÖ VI.-IV. yüzyılları arasında Ra (İdil) ile Tanais ırmakları arasında yaşayan Sauromat'lar ile MÖ III. yüzyıldaki Sarmatlar arasında antik kaynakların aksine doğrudan doğruya bir ilişki bulunmamaktadır. Zira Sarmatların ilk çekirdek gurubu Güney Uralların eteklerinde ortaya çıkmış ve burada yaşayan Sarmatların bir kısmı Sauromat'ların topraklarına inerek bu halkları hâkimiyet altına almışlardır (Phillips, 1965: 92 vd.; Moshkova, 1995a:5 86; Dvornichenko, 1995: 101; Melyukova, 2003: 160-161).

MÖ III. yüzyılda İskitya topraklarına girmeye başlayan Sarmat hakları, MS II. yüzyılda tüm İskitya'ya hâkim olmuş ve bu tarihten sonra Istros (Tuna) ile Tanais (Don) ırmakları arasında kalan İskit toprakları Sarmatya ya da Sarmat toprakları olarak anılmaya başlamıştır (Rostovtzeff, 1922: 114 vd.; 1941: 596). MS II. yüzyıldan sonra antik Roma kaynakları Sarmatya topraklarını, “Avrupa Sarmatyası” ve “Asya Sarmatyası” olarak ikiye

¹⁴² Herodotos (IV. 56)'a göre Gerros Irmağı, Borysthenes'in kollarından biridir. Bu ırmak, Borysthenes'in artık bilinmediği bir yerde ayrılmakta ve buradan sonra Gerros adını almaktaydı. Bu adı aldığı bölge de aynı isimle anılırdı. Ayrıca Gerros Irmağı, güneyde Göçebe İskitler ile Kralî İskitlerin topraklarını da birbirinden ayırıyordu. Bugün bu ırmak, Ukrayna'nın güneyindeki Zaporij'ya Oblast (eyaleti) içerisinde bulunan Moloçnaya Irmağı ile özdeşleştirilmektedir (Talbert, 2000 I: 355).

¹⁴³ Kremnes'in lokalizasyonu bugün kesin olarak belirlenmemiş olsa da, yaygın görüş olarak Ukrayna sınırları içinde Maiotis Gölü'nün kuzeybatısında bugün Korsak Limanı ağzında bulunan Bodiyevo/Bodievo limanı olduğu tahmin edilmektedir (Hind, 1992/1993: 104; Braund, 2000: 1205).

¹⁴⁴ Heradotos (IV. 107)'a göre Melankhlenoslar, karalar giyinirler ve adlarını da buradan alırlardı.

ayırımışlardır (Mela, *chorog.* III. 3; Ptol. *geogr.* III. 5; ayrıca bkz. Vavruçin ve diğerleri, 2004: 16-17; 24-27). Avrupa Sarmatya'sının coğrafi sınırları, batıda Vistula Irmağı, kuzeyde "Sarmat Denizi" olarak da bilinen Baltık Denizi, güneyde Daçya ve doğuda da Don Irmağı'na kadar uzanıyordu. Asya Sarmatyası ise, Kuzeyde Don ve Volga ırmakları, doğuda Hazar Denizi, güneyde Kafkas Dağları ile sınırlanan bir coğrafyayı içine alıyordu (Phillips, 1965: 92; Guliaev, 2003: 113 vd.; Lukosevicius, 2011: 1382 vd). Bütün bu coğrafya içinde yaşayan Sarmatlar, birçok kabile topluluklarından meydana geliyordu. Bunların içinde Yazgiler, Rhoksolanoi (Ρωξολανοί / Rhoxolanoi, Lat. Roxolani), Bastarnae/Basternai (Βαστάρναι ya da Βαστέρναι), Aorsoi (Ἀορσοί) ve Sirakoi (Σιρακοί/ Sirakoí, Latin Sirachi) kavimleri, ilk kez Strabon'un (MÖ 65-MS 25) eserinde karşımıza çıkmaktadırlar (Rostozvtzeff, 1922: 115-116). Bunlardan Aorsoi ve Sirakoi kavimleri, Tanais Irmağı'nın doğusunda ikamet etmekteydiler (Strab. XI. 5. 8; Plin. *nat.* IV. 80; Ptol. *geogr.* III. 5. 10; Tac. *ann.* XIII. 15; ayrıca bkz. Phillips, 1965: 98-99). Rhoksolanoi'lar, Tanasi ile Borysthenes ırmakları arasında yaşamaktaydılar. Bastarnai kavmi Tyras Irmağı ile Istros arasında (Plin. *nat.* IV. 81; Strab. VII. 3. 17; ayrıca bkz. Sulimirski, 1970: 128 vd.), Yazgiler ise Bastarnai'lerin batısında bulunmaktaydılar (Strab. VII. 2. 4; VII. 3. 17; Plin. *nat.* II. 25; ayrıca bkz. Danoff, 1962: cols. 1013-1021; Phillips, 1965: 98-99) (**Harita 10**).

MS 50 yıllarında Rhoksolanoi kavmi Istros ırmağı çevresini işgal etmişti (Plin. *nat.* IV. 80; Ptol. *geogr.* III. 5. 19; 24). Aorsoi'lerin bölgesi ise ağırlıklı olarak Tanais Irmağı çevresi ile Maiotis Gölü'ne kadar uzanan bir alana yayılmıştı (Plin. *nat.* IV. 80; Ptol. *geogr.* III. 5. 10; Sulimirski, 1970: 114 vd.; Olbrycht, 2001: 447). Sirakoi kavmi daha çok Thatei ve Maiotis arası ile Hazar Denizi'nin batı kesimlerine yerleşmişlerdi (Mela, *chorog.* I. 114; ayrıca bkz. Olbrycht, 2001: 447) ve MS I. yüzyıldan itibaren de güneye doğru genişlemişlerdi (Ptol. *geogr.* III. 5. 9; ayrıca bkz. Brzezinski ve Mielczarek 2002; 7-8). MS. I. yüzyılın son çeyreğine doğru Tanais Irmağı çevresinde "Alan" (Ἀλανοί, Alani, or Halani) olarak adlandırılan bir başka kavim ortaya çıktı (Rostozvtzeff, 1922: 116).¹⁴⁵

¹⁴⁵Alanlar ilk kez MS 10'lu yıllardan itibaren Aşağı Don havzasında ortaya çıkmışlardı. Gerçek ana yurtları Aral Gölü'nün güneyindeki Oxus (Amu Derya) nehri ve çevresidir. Buradan yavaş bir şekilde batıya doğru Maiotis Denizi ve Tanais Irmağı'na doğru yayıldılar (Melyukova, 2003: 162). Bu bölgede daha önce yerleşmiş olan iki Sarmat kolu Sirak ve Aorsi halklarını yerinden çıkartarak, Güney Kafkasya'ya yerleştiler (Bosworth, 1977: 220). Göktürk kitabelerinde "As" ya da "Az", Çince "A-Lan", ve Latince "Alani" ya da "Halani" şeklinde yazılan bu göçebe halklarının adı, Çinlilerin Han sülalesinin yıllıklarında da geçmektedir. Bugün Amu Derya (Oxus) Havzası'nda küçük bir Türkmen kabilesi, kendilerini "Alan" olarak adlandırırlar (Bosworth, 1977: 220 dn. 10).

Alanlar, bu bölgede yaşayan Aorsi ve Sirakoi kavimlerine göre çok daha kalabalıklardı (Melyukova, 2003:162; ayrıca bkz. Brzezinski ve Mielczarek 2002: 10-11). Alanların, MS IV. yüzyılda Hunların bu bölgeye gelişine kadar, Karadeniz'in kuzey steplerinde ve Tanais Irmağı'nın doğu kesimlerinde varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. MS I. yüzyıldan MS IV. yüzyıla kadar antik yazarların çalışmalarında yer alan Alanlar, MS IV. yüzyılda Hunların topraklarını işgal etmesiyle tarih sahnesinden çekilmişlerdir (Rostovtzeff, 1922: 118 vd.).¹⁴⁶

Kıyılarının şeklinden dolayı antik kaynaklarda İskit yayına benzetilen Karadeniz¹⁴⁷, çevresinde yaşayan otokton haklarıyla birlikte bölgedeki tarihi olaylara yön vermiş, bu coğrafyanın kendine özgü yerel kültürünün oluşmasında rol oynamıştır. Önce İskitler ardından da Sarmatlar Karadeniz'in kıyı bölgelerinde kurulmuş olan Hellen kolonileri ile kimi zaman dostane, kimi zaman da düşmanca ilişkiler sürdürmüşlerdir. Fakat Karadeniz bölgesinde yaşayan otokton halklar, özellikle Geç Hellenistik dönemde tüm Karadeniz ve çevresine hükmeden Mithradates Krallığı'nın askeri ve ekonomik yükünün önemli bir bölümünü üstlenmişti. Bu bölge, Roma İmparatorluk döneminde ekonomik ve siyasi anlamda nispeten sakin bir dönem geçirmiş olsa da, özellikle II. yüzyıldan sonra Roma sınırlarında ortaya çıkan siyasi istikrarsızlıktan en çok etkilenen coğrafyaların başında yer almıştır. MS. II. yüzyılın ortasından itibaren Karadeniz'in kuzeyinde Gotların başlatmış olduğu istila hareketi sonrasında bölgenin otokton halkları ya daha batıya Avrupa içlerine doğru çekilmiş ya da kalabalık Got kabilelerine karışarak yaşanan bu büyük istila dalgasının birer parçası olmuşlardır. Dolayısıyla Karadeniz'i simgeleyen bu İskit yayının oku tarihin belli dönemlerinde kuzeyden Roma'ya veya Anadolu'ya doğru çevrilirken, bazı dönemlerinde de güneyden yani Anadolu'dan kuzeye ve batıya dönmüştür. Bu yüzden İskit yayına benzetilen Karadeniz'in tamamını kontrol eden güç, bu yayın okunun nereye doğrulacağını belirleyen güç olacaktır.

¹⁴⁶ Alanlarla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Alemany, 2000: 79 vd.

¹⁴⁷ Karadeniz'in İskit yayına benzetilmesi ile ilgili olarak bkz. Strab. II. 5. 22; Amm. Marc. XXII. 8. 37. Bu konu hakkında yorum ve değerlendirme için bkz. Dan, 2012: 38 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

2 HELLENİSTİK DÖNEMDE PONTOS BÖLGESİ'NDE SİYASİ GELİŞMELER

Hellenistik devir deyimi, Makedonyalı Aleksandros (MÖ 336-MÖ 323)'tan sonra gelen kültür devri olarak anlaşılır. Aslında *Hellenizm* deyimi XIX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandı. Aleksandros'un fetihleri sonucu Hellen kültürü, Hellas'ın dışına çıkararak, doğu kültürleriyle bir kaynaşma süreci yaşadı. Bu birliktelik yeni evrensel bir sentez kültür meydana getirdi. Bu kültürü Grek kültüründen ayırmak için *Hellenizm* adı verildi. Aleksandros'un Akhemenid kralını yendikten sonra bizzat Akhemenid kralı olduğu MÖ 330 yılından, Hellenistik krallıkların sonuncusu olan Mısır'daki Ptolemaios Krallığı'nın Roma'nın eline geçtiği tarih olan MÖ 31/30'a kadar geçen süre de *Hellenizm Devri* ya da *Hellenistik Dönem* olarak adlandırıldı (Atlan, 1993: 42; Chamoux, 2002: 1; Austin, 2006: 1; Habicht, 2006: 42-43).

Hellenistik Dönem'in en önemli özelliği, Aleksandros'un seferleri sonunda Doğu ile Batı'nın birleştirilmesi oldu. Bu dönemde doğu ile batı arasında siyasi ve ekonomik ilişkiler gelişti. Ayrıca doğuya yapılan askerî seferler, doğunun kapılarının batılı uluslara açılmasını sağladı ve birçok Hellen tüccar ve sanayicinin, doğunun sunduğu imkânlardan faydalanmak üzere bu bölgelere göç etmelerine neden oldu. Bütün bunlar doğu ile batının iç içe girdiği kültürel bir sentez yarattı. Özellikle doğu ülkelerinin ele geçirilmesi, buralarda kurulan yeni Hellenistik şehirler, ekonomik ve siyasi gelişmelerin peyderpey doğuya kaymasına da sebep oldu.

Aleksandros'un ölümünden (MÖ 323) Actium Savaşı'na kadar (MÖ 31) geçen yaklaşık 300 yıllık devreyi oluşturan bu dönem, oldukça karışık olaylar ve sürekli savaşlarla doludur. Hellenistik Dönemin ilk zamanlarında Aleksandros'un dünya devleti oluşturma fikri hâkim iken, Aleksandros'un ölümünden sonra onun generallerinin birbirleriyle yaptıkları sürekli mücadeleler sonunda bu birlik fikrinin ortadan kalktığı ve büyük Hellenistik krallıklarının zamanla parçalanmaya başladığı, bunların yanında birtakım küçük krallıkların kurulduğu görülmektedir. Seleukos, Pergamon, Bithynia ve Mithradates'ler, Anadolu'da Hellenistik krallıkların parçalanmaya başlamasıyla ortaya çıkan başlıca krallıklardı.

2.1 Makedonya Krallığı (MÖ 382-323) Dönemi

MÖ V. yüzyılın sonları ile MÖ IV. yüzyılın başlarına doğru Anadolu tamamen Akhamenid İmparatorluğu'nun yönetimi altına girdi ve MÖ 387/6'da Susa'da Hellen kentleriyle "Antalkidas Barışı" (Kral'ın Barışı) adı verilen bir anlaşması yapıldı (Burn, 1983: 368; Dandamaev, 1989: 294; Seager, 2008a: 106-117, Schmitt, 2011b).¹⁴⁸ Böylelikle Akhamenid'ler, Artakserkses II Mnemon'dan (MÖ 404-359) itibaren Hellas'ı siyasal yönden hâkimiyet altına aldıkları gibi, diğer küçük Hellen kentlerini de siyasal ünitelere ayırarak, kendi aralarında bir birlik oluşturmalarını engellediler.

Aynı dönemde Makedonya, I. Dareios (MÖ 522-486) zamanından itibaren Akhamenid İmparatorluğu'nun vassalı hâline geldi (Hdt. V. 17. 1-2; ayrıca bkz. Cook, 1993: 58; Briant, 2002: 156 vd.; Sprawski, 2010: 131). Akhamenid - Hellen Savaşları sürecinde de Makedonya'nın bu siyasi durumu aynı şekilde devam etti (Burn, 1983: 292 vd.; Badian, 1983: 421; Hammond, 2008: 235-243). Akhamenid'lerin bölgedeki hâkimiyeti zayıflayınca, MÖ 476 yılından itibaren bağımsızlığını yeniden kazanan Makedonya Krallığı¹⁴⁹, MÖ 359'da II. Philippos'un tahta çıkmasıyla önemli bir krallık hâline geldi (Blunt, 1979: 38-39; Heskell, 1987: 60; Hecker, 2005: 3-8; Ellis, 2008: 730-736; Müller, 2010: 166).¹⁵⁰ Tarihin yetiştirdiği büyük devlet adamlarından biri olan II. Philippos'un amacı Hellas'ın da içinde bulunduğu büyük bir devlet kurmaktı (Heskell, 1987: 198 vd.; O'Brein, 1994: 23-24; Rhodes, 2006: 313-318; Sheppard, 2008: 60-61).

¹⁴⁸ "Antalkidas Barışı", adını Spartalı komutan ve devlet adamı olan Antalkidas'tan alır. Spartalıların Atina, Boiotia, Korinthos ve Argos'a karşı MÖ 394'te başlattığı savaşta, Spartalı komutan Antalkidas Akhamenid'lerin Anadolu satrapı Tiribazus ile anlaşarak Atina'yı barışa zorladı (Burn, 1983: 368; Spence, 2002: 45).

¹⁴⁹ Makedonya, denizden içeride, İlyria (Adriyatik Denizi'nin doğu kıyıları) ile Trakya arasındaki dağlık bir bölgeyi kapsayan, uzun yıllar boyunca yerel krallar tarafından yönetilen, istikrarın olmadığı bir oluşumdu (Thomas, 2010: 65 vd.; Scholten, 2005: 134 vd.). Fakat Makedonya Krallığı'nın dönüm noktası MÖ V. yüzyılın sonlarına doğru Arkhelaos adında bir kralın devletin başına geçmesiyle değişti. Kral, devleti çağdaş anlamda yeniden düzenledi, Hellenler tarafından önceleri barbar olarak tanımlanan bu topraklar üzerindeki halkları, saygı duyulur bir toplum hâline getirdi (Stoneman, 2001: 10-11; Heckel, 1992: 3; Sheppard, 2008: 49; Ellis, 2008: 723-727). Arkhelaos, Thessalonike şehrinin 32 kilometre kadar kuzeyinde bulunan Pella'da krallığın başkentini kurarak, ülkenin deniz ile olan bağlantısını da oluşturdu. Aslında Aleksandros'un kurmuş olduğu bu büyük imparatorluğun asıl temelleri Arkhelaos ve hâleflerinden II. Philippos döneminde atıldı (Lyod, 2003: 144; Müller, 2010: 166 vd.).

¹⁵⁰ II. Philippos döneminde Makedonya Krallığı'nın giderek güçlenmesini sadece krallığın iyi yönetilmesine bağlamak yanlış olur. Bu dönemde Akhamenid Hanedanı'nın karışıklık içinde olması, Akhamenid Kralı I. Dareios'un Makedonya'nın Atinalılar karşısında güçlenmesine göz yumması, özellikle Akhamenid'lerin II. Philippos'a karşı uzun soluklu müdahalelerde bulunmamasını da krallığın Akhamenid'lere rağmen bölgede güçlenmesini sağlayan önemli faktörler olarak sıralayabiliriz (Lendering, 2009: 14-15).

Gücünün zirvesinde olan kral, hedefleri doğrultusunda ilerlerken karşısındaki en büyük düşmanı olan Akhamenid'lere karşı MÖ 337'de Korinthos'ta yapılan toplantıda müttefiklerini savaşa davet etti (Badian, 1983: 421-422). Fakat II. Philippos'un, MÖ 336 yılında Pausanias'ın suikastine kurban gitmesi, Akhamenid'lerle yapılacak olası bir savaşın başlamadan sonlanmasına neden oldu (Plut. *Alex.* X. 3-4; Levi, 1987: 177-178; Sheppard, 2008: 64-65; Müller, 2010: 182; ayrıca bkz. Heinen, 2003: 15).¹⁵¹

MÖ 336'da II. Philippos'un öldürülmesinden sonra kraliyet varisi olarak tahta oturan Aleksandros¹⁵², çok daha büyük bir hayalin peşinde idi. O, Makedonya Krallığı'nın hamiliğinde bir dünya imparatorluğu kurmayı amaçlıyordu. Bu uğurda babasının döneminde olduğu gibi karşısındaki en büyük engel, kendisiyle aynı emelleri taşıyan Akhamenid İmparatorluğu'ydu. MÖ 334 yılında Akhamenid'lere savaş ilan eden Aleksandros, hazırladığı düzenli orduyla hiç vakit kaybetmeden Anadolu'ya geçti. Granikos (Biga Çayı) Irmağı kenarında MÖ 334 yılında yapılan savaşta,¹⁵³ Aleksandros, Perslerin Anadolu'daki satraplardan ve paralı askerlerden oluşan ordusu ile çetin bir savaşa tutuştu. Bu savaş sonunda oldukça ağır kayıplar veren Akhamenid'ler geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylelikle Anadolu'nun kapıları Aleksandros ve ordularına tamamen açıldı (Arr. *anab.* I. 13-16; ayrıca bkz. Marry, 1991: 23-24; Sheppard, 2008: 111 vd.; Bosworth, 2008: 797-804; Gilley ve Worthington, 2010: 193). Batı Anadolu kıyı şehirlerini ele geçiren Aleksandros, daha sonra Phrygia'ya ve Gordion'a, oradan da Galatya'daki Ankyra'ya¹⁵⁴ doğru ilerledi. Burada kendisine bağlılıklarını bildiren Paphlagonia'lıları, Phrygia [Hellespontos Phrygia'sı] satrabı Kalas'ın idaresine verdikten sonra Kappadokia'yı da ele geçiren Aleksandros, buranın yönetimine de Sabiktas'ı atadı (Arr. *anab.* II. 1-4; ayrıca bkz. Bosworth, 2008: 800-804). Kappadokia, MÖ 380-362 yılları arasında Akhamenid satraplarından Datames'in idaresi altındayken, onun MÖ 62'de öldürülmesi sonrasında satraplık Mithrobuzones (MÖ 362-334) idaresine geçmişti. Fakat Mithrobuzones'in Granikos Savaşın'da (MÖ 334) ölümü ile Kappadokia satraplığı boş

¹⁵¹ Arrianos (*anab.* I. 1), II. Philippos'un MÖ 336 yılında, Atina'da *arkhon* olarak görev yaparken öldüğünü bildirmektedir.

¹⁵² Iustinus (XI. 2. 1-3), Aleksandros'un tahta çıkmasından sonra Karanus adında öldürülen bir başka üvey kardeşten söz etmektedir.

¹⁵³ Aleksandros'un ordusu 13,000 yaya ve 5,100 atlı askerden oluşurken, Akhamenid ordusu, 10,000 süvari, 4,000-5,000 ücretli Hellen askeri ve 10,000 atlı askere sahipti (O'Brien, 1994: 60-61).

¹⁵⁴ Günümüzde modern Ankara olan bu yerleşim yeri, bir zamanlar Büyük Phrygia'ya ait antik bir şehirdi. Daha sonra Galatların Tektosages kolunu oluşturan *tetrakhia*'ya başkentlik yapan bu şehir, Roma'nın Galatia Eyaleti'nin de merkezi oldu. Şehir o dönemlerde dahi Kilikia, Suriye ve İç Asya yollarının kavşak noktasıydı. Persler zamanında ise şehir iki satraplığa ayrıldı.

kalmış ve daha sonra yukarıda ifaldığı üzere, Aleksandros bu bölgenin yönetimine Sabiktas'ı (MÖ 332-322) atadı.

Aleksandros, Halys'ün¹⁵⁵ (Kızılırmak) batı tarafındaki bütün memleketleri ele geçirdiği gibi, nehrin diğer yanında da önemli kazanımlar elde etti.¹⁵⁶ Fakat Aleksandros, doğrudan Akhamenid İmparatorluğu'nun merkezine ilerlemek istediği için, Anadolu'da fazla kalmadı ve Kilikia geçitlerine doğru yöneldi. Zira Aleksandros, hedefinden sapmamak için Karadeniz kıyılarına yönelmeyi çok uygun bulmamış olmalıdır (Chamoux, 2003: 16). Bu yüzden Pontos Bölgesi'nin Makedonya Krallığı'na bağlandığını gösteren hiçbir bulgu yoktur (Glenn, 2007: 2). Böylesine büyük ve düzenli orduların Karadeniz gibi engebeli, dağlık ve sık bitki örtüsüne sahip bir coğrafyada düzenli savaşlar yapması bir yana, dağılmadan ilerlemeleri bile oldukça güçlü. Ayrıca Aleksandros'un bu büyük savaşa mümkün olduğu kadar en az kayıpla gitmek istediği bir gerçektir. Bu yüzden Aleksandros, askeri kayıpların fazla yaşanabileceği bölgelerden ve mücadelelerden kaçınmıştır.

Aleksandros, MÖ 333 senesinde "Makterion"¹⁵⁷ olarak adlandırılan ayda Akhamenid Kralı III. Dareios (MÖ 336-330) ile karşı karşıya geldi.¹⁵⁸ Pindaros (Deliçay) Irmağı civarında yapılan ve tarihe Issos Savaşı (MÖ 333) olarak geçen bu mücadele sonunda Pers kralı, arkasında ailesi ve değerli eşyalarını da bırakarak kaçmak zorunda kaldı (Diod. XVII. 32-34; Iust. XI. 9-10; ayrıca bkz. O'Brien, 1994: 73-79; Stoneman, 2001: 31-32; Heinen, 2003: 20; Worthington, 2005: 106-107). Ordusunun büyük bir bölümünü kaybeden kral, böylelikle daha sonra Aleksandros ile yapacağı son savaş öncesinde büyük bir avantajı da yitirdi (Arr. *anab.* II. 8-11; Bosworth, 2008: 805-810).¹⁵⁹

¹⁵⁵ Strabon (XII. 3. 39) Halys Irmağı için; "Ksimene'de Halai denen tuzlar vardır. Irmağın buna izafeten Halys ismini aldığı zikredilmektedir" ifadelerine yer verir. Bilindiği üzere Hellence *Halys* "tuz" demektir. Eserin bir başka bölümünde Strabon (XII. 3. 12), bu ırmağın kaynağını Pontos ülkesi civarında bulunan Kappadokia'daki Kimisene'den aldığını ve daha sonra batıya doğru çoğalarak aktığını, ardından Galatya ve Paphlagonia arasından kuzeye doğru döndüğünü belirtmektedir.

¹⁵⁶ Halys Irmağı'nın diğer tarafında da önemli yerlerin alındığını ifade eden kaynaklarda herhangi bir yer, bölge ya da kent ismi geçmemektedir. Bu yüzden Aleksandros'un Halys'ün doğusuna doğru ne kadar ilerlediği tam olarak bilinmemektedir. Lakin coğrafi koşullar göz önünde bulundurulduğunda, Pontos Bölgesi'ne ulaşmadan Anadolu'nun içlerine doğru yöneldiği tahmin edilmektedir.

¹⁵⁷ *Makterion*, Hellence'de Ekim'in 2 ile 5'i arası için kullanılan isimdir.

¹⁵⁸ Arrianos (*anab.* I. 14. 4), Plutarkhos (*Alex.* XXXI. 1) ve Iustinus (XI. 6. 11), Issos Savaşı öncesi Akhamenid ordusunun asker mevcudunu 600,000 olarak vermiştir.

¹⁵⁹ Arrianos (*anab.* II. 11), bu savaşın sonucunu eserinde şöyle anlatmaktadır: "...bundan başka Akhamenid'lere ait 10,000'den fazlası sıvırı olmakla birlikte toplam 100,000 asker ölmüştü. Dareios'un ordugâhı daha ilk saldırıda ele geçirilip, annesiyle aynı zamanda kız kardeşi olan karısı, bir küçük oğlu, iki kız ve bunlardan başka yanında bulunan Pers büyüklerinden bazılarının karıları esir alındı". Bununla birlikte Iustinus (XI. 9. 9-12), Issos Savaşı'nda III. Dareios'un ordusundan 61,000 piyade ve

Issos zaferi sonrası Aleksandros, önceden planladığı üzere Mısır'a hareket etti. Bu esnada Mısır satrabı Mazakes, Issos Savaşı'nın sonucunu önceden öğrendiği için Aleksandros'a ülkesinin kapılarını açtı. Aleksandros buradan Memphis şehrine, oradan da Suriye'ye doğru ilerledi. Fırat Irmağı'nı geçtikten bir süre sonra Mezopotamya topraklarına girdi. Bu sırada Akhamenid Kralı III. Dareios, Aleksandros'a karşı Arbela (Erbil) şehrinde 600 *stadia*¹⁶⁰ uzaklıkta, Bumelos Nehri kenarındaki Gaugamela¹⁶¹'de hazır bekliyordu. MÖ 331'de iki ordunun karşı karşıya gelmesiyle başlayan savaş sonunda III. Dareios yenildi ve Media'ya kaçtı (Arr. *anab.* III. 1-8; O'Brein, 1994: 90-93; Worthington, 2005: 114-115). Bu zafer ile birlikte Aleksandros, Akhamenid İmparatorluğu'nun başkenti Persepolis'i ele geçirdi.¹⁶²

III. Dareios, Baktria satrabı Bessos tarafından öldürülünce Aleksandros, seferinin ilk aşamasını tamamlamış oldu. İkinci aşama olarak Hindistan'a doğru ilerledi ve Hyphasis Irmağı (Beas Irmağı) kıyılarına kadar gitti (Bosworth 2008: 826-830).¹⁶³ Fakat bu noktadan sonra askerlerin daha fazla ilerlemek istememelerinden dolayı Aleksandros, Babylonia'ya geri döndü ve 10 Haziran MÖ 323'te burada öldü (Arr. *anab.* VII. 26. 1-3; ayrıca bkz. Holt, 1993: 87-88).

Buna göre Aleksandros'un amacı Akhamenid İmparatorluğu'nun başkenti Persepolis'i ele geçirmek olduğu için, Doğu Karadeniz ve Güney Kafkaya'nın fethini sonraki bir zamana ertelemiştir.¹⁶⁴ Bu yüzden döneme ait bilgiler veren antik kaynaklarda

10,000 süvarinin kılıçtan geçirildiğini, ayrıca 40,000 kişinin de esir alındığını ifade etmektedir. Iustinus, Aleksandros'un ordusundan ise sadece 130 piyadenin ve 150 de süvarinin kaybolduğunu belirtmektedir.

¹⁶⁰*Stadia*, Hellenlerde bir ölçü birimidir ve yaklaşık olarak 177,6 metredir.

¹⁶¹ III. Dareios savaş için Gaugamela Bölgesi'ni özellikle seçmiştir. Çünkü bazı kimseler Issos Savaşı'nın, bölgenin dar ve elverişsiz konumundan dolayı kaybedildiğini belirtmiştir. Bu sözleri dikkate alan III. Dareios, hazırladığı bu muazzam büyüklükteki ordu için en elverişli yer olarak geniş bir düzlük alandan meydana gelen ve ordunun kolayca hareket etmesini sağlayacak bu alanı belirlemiştir. Hatta kralın bununla da yetinmediği ve bölgede at ve atlı araba sürmeye engel olan bütün güçlükleri önceden düzelttiği ifade edilmiştir (Arr. *anab.* III. 8.).

¹⁶² Iustinus (XI. 12. 5), Gaugamela Savaşı öncesinde Akhamenid ordusunun 400,000 piyade ve 100,000 süvariden oluştuğunu bildirmektedir. Diodorus (XVII. 31. 2) da eserinde Iustinus ile benzer bir rakam verir. Fakat Curtius (III. 2. 4-9), Akhamenid ordusu için 250,000 piyade ve 62,200 süvari, Orosius (III. 16. 6) ise yalnızca 300,000 piyadeden söz etmektedir. Kaynaklarda gösterilen bu rakamların abartılı olduğu açıktır. Tarn (1948 II: 367), Akhamenid ordusunun Aleksandros'un ordusuna göre sayıca üstün olduğunu, fakat aralarında büyük bir dengesizlik olmadığını bildirmiştir. Ayrıca Tarn, 600,000 askere sahip Akhamenid Kralı'nın, Amanos Dağları'nı bir gecede geçmesinin mümkün olmayacağını ifade etmiştir.

¹⁶³ Aleksandros'un Baktria ve Hindistan seferleri için bkz. Holt, 1993.

¹⁶⁴ Arrianus (*anab.* VII. 1. 3), "Bazıları Aleksandros'un buradan sonra [*Libya ve Karkhedon'dan sonra*] Karadeniz'e, İskitlere ve Maiotis Gölü'ne sefer etmek istediğini söylerler" ifadesiyle Aleksandros'un Karadeniz seferini, Arabistan seferi sonrasına ertelediğini ima etmektedir. Zira Diodoros (XVIII. 3. 1), Aleksandros'un III. Dareios ile bir an önce savaşmak için bu yüzden bu bölgelerin fethini tamamlamadığını belirtmektedir.

bu bölgeler hakkında çok fazla bilgi yoktur. Ancak Gaugamela Savaşı'nda Akhamenid kralı III. Dareios'un, Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki satraplardan savaş için asker talep ettiği bilinmektedir. Örneğin Gaugamela Savaşı'nda Medlerden, Kadusia'lılardan (Kutaisi), Albanilerden ve Sakasēnē'lerden (Sakalar) oluşan birlikleri satrap Atropates komuta ediyordu. Armenia'lılar Orontes ile Mithraustes'in, Kappadokia'lılar ise Ariakes'in komutasındaydı (Arr. *anab.* III. 8. 4-5). Dolayısıyla Gaugamela Savaşı öncesi Pontos Bölgesi'nin de içinde bulunduğu satraplık, bu dört satraptan birinin idaresi altındaydı. Fakat Gaugamela Savaşı sonrası Aleksandros, doğrudan Babylonia'ya yöneldiği için kaynaklarda bu konuda daha detaylı bilgi bulunmamaktadır. Aleksandros'un Doğu Seferi sırasında bölge ile ilgili bir başka küçük ayrıntı da, Aleksandros'un Mardia'lılarla yapılan savaşlardan sonra Hyrkania'nın¹⁶⁵ Zdrakarta şehrinde kurduğu ordugâhta kendisine ziyarete gelen Sinope'li (Sinoplu) elçilerin durumunu anlatan küçük bir anekdottur. Bu olay Arrianos'ta şöyle geçmektedir (*anab.* III. 24. 4):

Aleksandros Mardia'lılara karşı sefere başlamış olduğu ordugâha geri döndü. Burada kendisi sefere çıktığı zaman gelmiş olan Hellen paralı askerlerini, Dareios'un yanında olan Lakedaimon elçileri Kallistratidas, Pausippos, Monimos, Onomas ve Atina elçisi Dropides'i hapsedirdi. Buna karşın Sinope elçilerini serbest bıraktı. Çünkü Sinope'liler Hellen Birliği'ne dâhil olmamışlardı. Onlar Perslere bağlı olmaya devam ettikleri için krallarına elçi göndermelerinin bir suç olmadığı çok açıktı.

Aleksandros'un önceleri Hellen ittifakına katılmalarına rağmen daha sonra Akhamenid'lerin yanına geçen Hellen askerlerini ve elçilerini tutuklatırken, Sinope şehrinde gelen elçileri bağışlaması oldukça dikkat çekicidir.¹⁶⁶ Sinope'nin durumu göz önünde bulundurulduğunda, Pontos Bölgesi'nde yaşayan halkların Akhamenid İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, bir müddet daha Akhamenid'lere tâbi olduğunu düşünebiliriz. Fakat daha sonra bu halklar bağımsız hareket etmişlerdir. Çünkü Pontos Bölgesi'nin kendisine özgü jeopolitik ve stratejik avantajları, bölgenin dağlık ve geçit vermeyen yapısı, bölgeyi her türlü gelişim ve etkileşimden uzak tutmaktaydı. Akhamenid'ler döneminde dahi bölgenin vergi vermek dışında merkezden bağımsız

¹⁶⁵ Hyrkania, Hazar Denizi'nin güney kıyısında bulunmaktadır. Burası Mazenderan, Gülistan ve Gilan eyaletleri arasında kalan tarihî bir bölgedir. Daha fazla bilgi için bkz. Talbert, 2000: 1351-1354.

¹⁶⁶ Aleksandros'un Sinope'den gelen elçileri bağışlamasının bir takım nedenleri vardı. Öncelikli neden bu elçilerin Hellenli olması ve Hellenli halkların Sinope'de oldukça fazla olmasıydı. Ayrıca Sinope'li Hellenler Aleksandros'a karşı savaşan diğer grupları hiçbir zaman aktif olarak desteklememişlerdi (Robinson 1905: 248 vd.).

hareket ettiği göz önünde tutulursa, Pontos Bölgesi'nin Makedonya Krallığı döneminde de bağımsız bir yapıda olduğu kolaylıkla ifade edilebilir.

2.2 *Diadokhos*'lar / Generaller Dönemi

Aleksandros hayattayken kendisi bir varis atamamıştı. Onun ölümünden sonra dünyaya gelen ve kendi adını taşıyan oğlu IV. Aleksandros ise henüz çok küçüktü. Bu yüzden Aleksandros'un komutanları, birliğin bozulmaması için II. Philippos'un evlilik dışı bir ilişkiden doğan ve aynı zamanda akli dengesi yerinde olmayan Arrhidaios'u, "III. Philippos" olarak kral ilan ettiler (Diod. XVIII. 2. 2; ayrıca bkz. Lloyd, 2000: 389; Law, 2002: 148-149; Heinen, 2003: 32; Habicht, 2006: 76).¹⁶⁷ Buna karşın onun böyle büyük bir imparatorluğu yönetecek durumda olmadığını düşünen *diadokhos*'lar, en azından askerî idareyi kendi denetimlerinde bulundurmaya karar verdiler. *Diadokhos*'ların aralarında aldıkları karar doğrultusunda Avrupa'daki toprakların askerî idaresi Antipatros¹⁶⁸'a, Asya'daki toprakların askerî yönetimi ve aynı zamanda imparatorluk naipliği ise Perdikkas¹⁶⁹'a bağışlandı (Diod. XVIII. 2. 4; ayrıca bkz. Carrington, 1976: 28-29; Adams, 2006: 29-30). Bununla birlikte Makedonya ve Hellas Krateros¹⁷⁰'a; Büyük Phrygia, Lykia ve Pamfilya Antigonos¹⁷¹'a; Mısır Ptolemaios'a, henüz fethi tamamlanmamış Kappadokia, Paphlagonia ve Pontos Eumenes'e; Suriye Laomedon'a; Kilikia Philatos'a; Trakya Lysimakhos'a; Lydia Menandros'a ve Hellaspontos Phrygia'sı da Leonnatos'a verildi (Diod. XVIII. 3. 1; ayrıca bkz. Lund, 1992: 53; Braund, 2005: 22).¹⁷²

¹⁶⁷ Bu konu hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Özsait, 1982a: 288; Umar, 1999: 434; Adams, 2006: 29-30.

¹⁶⁸ MÖ 399/8'da doğdu. Iolaos'un oğludur. Pythian oyunlarında theoros olarak II. Philippos'u temsil ettiği söylenmektedir (Heckel, 1992: 30-32).

¹⁶⁹ Perdikkas, Makedonyalı Orontes'in oğludur. Aleksandros'un en önemli komutanlarından biridir. Zira Aleksandros'un ölmeden önce kraliyet yüzüğünü ona verdiği söylenir (Heckel, 1992: 122).

¹⁷⁰ Krala sadık ve vatansever biri olarak tanınan Kreateros'un geçmişi hakkında fazla bilgi yoktur ve doğum yılı da tam olarak bilinmemektedir (Heckel, 1992: 95-96).

¹⁷¹ Antigonos, MÖ 382'de doğdu. Daha sonra savaşta bir gözünü kaybettiği için "tek gözlü" olarak isimlendirilmişti. Aleksandros Anadolu'ya geçtiği zaman Antigonos 7000 Hellen hoplit ile onun yanında yer almıştı. MÖ 333 yılına kadar Aleksandros'un yanında kalan Antigonos, bu tarihten sonra Aleksandros tarafından Phrygia Satrapı olarak atandı (Heckel, 1992: 40-42).

¹⁷² Seleukos, Aleksandros'un Makedonyalı komutanlarından biridir. Aleksandros'un ölümünden sonra *diadokhos*'lar onun mirasını paylaşırken, Seleukos başlangıçta bu paylaşımın dışında tutuldu ve kendisine sadece, Perdikkas'ın süvari birliğinin komutası verildi (Diod. XVIII. 3. 4). Fakat MÖ 321'de Triparatisus'ta yapılan ikinci toplantıda Seleukos'a Babylonia Satraplığı verildi. Antigonos'un baskısı sonucu bir dönem Mısır'a kaçan Seleukos, MÖ 312'de Ptolemaios'un desteğiyle yeniden Babylonia'ya gitti (Bell, 2007: 40-41). MÖ 305'te de Aleksandros'un diğer komutanları gibi, Seleukos da kendisini kral ilan etti ve "Nikator" unvanını aldı Merkezi Babylonia olan bu krallığın ilk başkenti ise Seleukeia idi (Bickerman, 2006: 4).

Plutarkhos (*Eum.* III. 2-3)'a göre Kappadokia, Paphlagonia ve Karadeniz'in Trapezus'a kadarki sahil kesimi Eumenes¹⁷³'e kalmıştı (ayrıca bkz. Diod. XIII. 3. 1; Curt. X. 10. 3; *FGrHist* 2B 156 F 1. 5 'Arrianus'; Iust. XIII. 4. 16; *FGrHist* 2A 100 F8. 2 'Dexippus'). Ardından Perdikkas, Kappadokia'nın diğer bölümünü oluşturan ve Ariarathes yönetiminde bulunan satraplığı da ele geçirerek buranın yönetimini de Eumenes'e bıraktı (Diod. XVIII. 22. 1; Corn. Nep. *Eum.* II. 1; ayrıca bkz. Will, 2008: 34-36).¹⁷⁴ Anadolu'daki toprakların askerî yönetimi ve aynı zamanda imparatorluk naipliği ile gittikçe güçlenen Perdikkas, Aleksandros'un mirasına tamamen hâkim olmak istedi ve bu amaçla öncelikle Ptolemaios I Soter'in yönetimi altında bulunan Mısır'a saldırdı (Ellis, 1994: 35-37; Billows, 1997: 67; Lloyd, 2000: 389).¹⁷⁵ Perdikkas'ın bu hareketi Antipatros, Krateros, Antigonos Monophthalmos ve Ptolemaios'un ona karşı ittifak yapmalarına neden oldu. Mısır'da Nil deltasının doğusundaki Pelusium'da yapılan savaşta Perdikkas yenildi ve MÖ 320'de düşmanları tarafından öldürüldü (Corn. Nep. *Eum.* V. 1; Ayrıca bkz. Heckel, 1992: 38, 44-45; Billows, 1997: 67; Law, 2002: 149).¹⁷⁶ Perdikkas'ın en büyük müttefiki Eumenes ise uzun süre mücadele etmesine rağmen bu güçlü düşmanlara karşı fazla direnç gösteremedi ve MÖ 316 yılında Antigonos tarafından yakalanarak öldürüldü (Diod. XIX. 43-48; 44. 3; Plut. *Eum.* 17-19; ayrıca bkz. Billows, 1997: 104). Dolayısıyla Eumenes'in hâkimiyeti altındaki topraklar, Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Antigonos'un eline geçti (Corn. Nep. *Eum.* XII. vd.; Plut. *Eum.* 17-19; ayrıca bkz. Heckel, 1992: 45; Lund, 1992: 58-59; Billows, 1997: 68).

Dönem hakkında bilgi veren antik kaynakların tamamında, Aleksandros'un ölümünden sonra komutanları arasında paylaşılan mirasında Eumenes'in Trapezus'a kadar Pontos Bölgesi'nin güney kıyılarına hâkim olduğu belirtilmektedir (Diod. XVIII. 3. 1; Plut. *Eum.* VII. 2-3; ayrıca bkz. Wojan, 2006: 184; Will, 2008: 34-36). Ancak Eumenes bu bölgeyi kendisinin atamış olduğu kişiler ile yönetti ve muhtemelen burada asayiş ve denetimi sağlamak için çok küçük bir keşif gurubu bıraktı. Ancak Pontos Bölgesi, Aleksandros'un komutanları arasında ortaya çıkan mücadelelerin içinde yer alan bir bölge

¹⁷³Cornelius Nepos (*Eum.* I. 1-5), Eumenes'in ihtişam, uyanıklık, sabır, yetenek ve idrak etme hızı bakımından herkesten üstün olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Nepos (*Eum.* I. 2) Eumenes'in çok daha ünlü ve çok daha büyük bir komutan olmasını engelleyen tek unsurun, Makedonyalı soylu bir aileye mensup olmamasını göstermiştir.

¹⁷⁴Billows (1997: 57), Plutarkhos (*Eum.* III. 2. 3)'un eserindeki ifadelerden yola çıkarak, Antigonos'm, Perdikkas'ın Eumenes ile yapmış olduğu düzenlemeleri ve atamaları onaylamadığını ifade etmektedir.

¹⁷⁵Ptolemaios Krallığı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hölb, 2001.

¹⁷⁶Diadokhos'lar arasında yaşanan mücadeleler ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Carrington, 1976: 29; Bosch, 1942: 138; Lund, 1992: 58-59; Ellis, 1994: 36-37.

değildi. Ayrıca Eumenes Pontos Bölgesi'ne hâkim olduktan çok kısa bir süre sonra öldürüldü (MÖ 316). Bu yüzden Eumenes'in Pontos Bölgesi'ndeki hâkimiyeti tartışmalıdır. Çünkü Eumenes bu bölgeyi tam anlamıyla hâkimiyet altına alamadan diğer *diadokhos*'larla giriştiği mücadelelerde hayatını kaybetmişti.

Sonuçta Akhemenid İmparatorluğu Dönemi'nde Kappadokia satrabı Damates'in (MÖ 380-362) idaresinde olan bu bölge, daha sonra Mithrobuzones'in (MÖ 362-334) yönetimine geçti, Makdonya kralı Aleksandros zamanında Sabiktasve Ariarathes (MÖ 332-322) arasında pay edilen Kappadokia Satraplığı, *Diadokhos*'lar döneminde Eumenes'in hâkimiyeti altına girmiş, onun ölümüyle yeniden yönetimsiz kalmıştır. Dolayısıyla Pontos Bölgesi *Diadokhos*'lar döneminde kendi kaderiyle baş başa bırakılmıştı.

Pontos Bölgesi'nde bu siyasi belirsizlik yaşanırken, aynı dönemde Antigonos, Anadolu'da hem toprak, hem de servet bakımından oldukça güçlü bir konuma gelmişti.¹⁷⁷ Çünkü Antigonos, MÖ 320'de Perdikkas, MÖ 316'da da Eumenes gibi güçlü rakiplerini tek tek saf dışı bırakmış ve artık kendisini Aleksandros'un tek varisi olarak görmeye başlamıştı. Fakat Antigonos'un giderek güçlenmesinden endişe eden Lysimakhos, Ptolemaios ve Kassandros, ona karşı mücadele etme kararı aldı (Lund, 1992: 53; Ellis, 1994: 40-41). Antigonos ve diğer *diadokhos*'lar arasında MÖ 316'dan MÖ 311 yılına kadar birçok yıpratıcı savaş meydana geldi (Billows, 1997: 110 vd.). Bu savaşlar sonunda dört komutan (Lysimakhos, Ptolemaios, Kassandros ve Antigonos), MÖ 311'de yeniden bir anlaşma yaptılar (Droyzen, 1995: 340; Lund, 1992: 60-61; Ellis, 1994: 47-48).¹⁷⁸ Fakat yapılan bu anlaşma uzun ömürlü olmadı ve Kassandros'un Aleksandros'un son varislerini ortadan kaldırmasıyla barış kendiliğinden bozuldu (Will, 2008: 55 vd.). Her ne kadar Kassandros'un bu hareketi yapılan barış anlaşmasına aykırı gibi gözükse de anlaşmanın diğer tarafları bu olaydan oldukça memnun kaldılar. Çünkü Aleksandros'un ölümünden sonra geride hiçbir varis kalmadığı için, *diadokhos*'ların hayalini kurdukları bu mirasa sahip olma yolunda karşılarında duran önemli bir engel de ortadan kalkmış oldu. Fakat bu,

¹⁷⁷ Antigonos, yönetimi altındaki bölgelerden elde ettiği her çeşit kaynaklarla hazinesini güçlendirmişti. Antigonos'e ait Anadolu'nun batısındaki nehir vadileri, Suriye'deki Orontes (Asi) vadisi, Orta Fırat vadisi ve Ürdün'ün kıyı bölgeleri oldukça geniş ve verimli topraklara sahipti. Ayrıca, Karadeniz kıyılarından bol miktarda kereste ve maden elde etti (Billows, 1997: 241).

¹⁷⁸ MÖ 311'de yapılan anlaşmadan çıkan sonuçta göre Antigonos, Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim oldu. Lysimakhos ise yine Trakya'da egemenliğini korudu. Ptolemaios, Mısır ile birlikte Kıbrıs ve Libya'ya sahip olurken, Kassandros Avrupa ordularının komutanlığı görevine devam etti. Seleukos bu anlaşmaya dâhil edilmese de, kendisine Suriye, Fenike ve Karya'da önemli topraklar verildi (Tekin, 2007: 133). MÖ 311'de bu dört komutan arasında yapılan anlaşmanın özelliği, artık satraplıkların değil, bölgelerin paylaşılmış olmasıydı.

diadokhos'lar arasındaki savaşı daha da kızıştırdı ve yeni savaşların ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Antigonos ve oğlu Demetrios'un giderek güçlenmesinden dolayı tekrar bir araya gelen Lysimakhos, Seleukos ve Ptolemaios, MÖ 301'de yapılan Ipsos Savaşı'nda Antigonos ve oğlu Demetrios'u mağlup ettiler (Plut. *Dem.* 28 v.d.; ayrıca bkz. Droyzen, 1995: 419; Carrington, 1976: 29-30; Braund, 2005: 31-32; Lloyd, 2000: 389). Bu savaş sonunda Antigonos öldü, oğlu ise canını zor kurtardı (Lund, 1992: 78-79). Böylelikle Antigonos'a ait toprakların büyük bir bölümü Lysimakhos ve Seleukos arasında paylaşıldı. Savaşın kazanılmasında başrolü oynayan Seleukos, Suriye ile birlikte Phrygia içlerinden Indos'a kadar olan toprakların hâkimi oldu (Lund, 1992: 80-81; Bell, 2007: 42). Lysimakhos ise, Toroslara kadar Anadolu'nun büyük bir bölümüne sahip oldu (Bosch, 1943: 12; Botsford ve Robinson, 1956: 377; Belke ve Mersich, 1990: 73; Chamoux, 2002: 60-62; Lund, 1992: 81). Bu dönemde Lysimakhos'un hâkimiyet alanı Kappadokia'nın içlerine kadar uzanmasına rağmen, bu hâkimiyetin Pontos kıyılarına kadar ulaşmadığı düşünülmektedir. (Grainger, 1990: 161). Zira Lysimakhos'un Anadolu'daki hâkimiyeti de çok uzun sürmedi. Çünkü MÖ 281'de Seleukos ile Lysimakhos arasında vuku bulan Korupedion¹⁷⁹ Savaşı'nda Lysimakhos yenildi ve savaş meydanında öldürüldü (App. *Syr.* 62; Pomp. *Trog. prolog.* 17=Iust. XVII. 2; ayrıca bkz. Chamoux, 2002: 63; Braund, 2005: 33). Lysimakhos'un ölümünden sonra Anadolu'da MÖ 188 yılına kadar sürecek Seleukos egemenliği başladı (Strab. XIII. 4. 1; ayrıca bkz. Grainger, 1990: 99 vd.). Anadolu'da Seleukos hâkimiyeti, batıda Pergamon'dan güneybatıda Lykia ve Karya topraklarına, kuzeyde ise Karadeniz'in batı kıyılarına kadar ulaşıyordu. Buna karşın Pontos Bölgesi diğer *diadokhos*'lar döneminde olduğu gibi bu hâkimiyetin dışında kaldı (Graham, 2000: 275; Ma, 1999: 26 vd.). Sinop ve çevresi dâhil, Pontos ve Bithynia arasındaki bölge, Seleukos hâkimiyetinin ulaşamadığı Anadolu'daki nadir bölgelerden biri olarak kaldı (Chamoux, 2002: 63, 76).¹⁸⁰

Sonuç olarak Aleksandros'un ölümüyle başlayan Hellenistik Dönem'de, Aleksandros'un generalleri, Makedonya Krallığı'nda ortaya çıkabilecek bir iç karışıklığı önlemek için, geçici bir süre krallığı kendi aralarında paylaştılar. Bu paylaşım ile birlikte

¹⁷⁹ Korupedion, Sardes şehrinin batısında yer alan bir düzlüktür (Talbert, 2003: 75; map 73).

¹⁸⁰ Seleukos Krallığı ve hâkimiyeti altındaki bölgelerin coğrafi sınırları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Tarn, 1951.

Pontos'un doğu bölümleri ile Kappadokia'nın bir bölümü ve Armenia Minor toprakları, buldukları coğrafi konum sebebiyle hem paylaşımın, hem de bu dönemde yaşanan siyasi gelişmelerin dışında kaldılar. *Diadokhos*'lar arasında yapılan paylaşımın sonucu olarak Eumenes'in, yalnızca Kappadokia'nın doğu bölümlerine hâkim olduğu, fakat bölgede fiilî bir yönetim oluşturamadan diğer *Diadokhos*'lar ile yaptığı mücadelelerde hayatını kaybettiği görülmektedir (MÖ 316). Eumenes'in ölümünden sonra, Anadolu'nun büyük bir bölümünü ele geçiren Lysimakhos ve ardından Seleukos'lar dönemlerinde de bölge, dış etkilerden uzak bağımsız bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Grainger (1990: 61), Anadolu platosunun kuzeyinin, tepeler ve vadi içlerine doğru akan nehirlerle kesildiğini, böylelikle Karadeniz'in kuzey bölgelerinin de içinde yer aldığı sahil kesimlerinin Iris (Yeşilirmak) Vadisi üzerindeki Gaziura (Turhal)'dan, Hellen şehirleri olan Sinope, Amisos ve Trapezus'a kadar olan bölge halklarının genellikle krallıklardan bağımsız hareket ettiklerini belirtmektedir. Aslında bu bölgelerin bağımsız kalmasındaki en önemli sebep, *diadokhos*'ların arasındaki düşmanlık ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan mücadelelerin sürekli canlı kalmasıydı (Chamoux, 2002: 63, 76). Bu nedenle Pontos Bölgesi, Aleksandros ve onun ölümünden sonraki *diadokhos*'lar döneminde de, daha çok yerel kültürün etkili olduğu, siyasi hâkimiyetin hiçbir zaman tam olarak sağlanamadığı, kendisine özgü bir coğrafyaya sahip bir alan olarak kalmaya devam etti.

2.3 Mithradates Krallığı (MÖ 302/301- MÖ 63) Dönemi

Korupedion Savaşı, Anadolu topraklarının Seleukos Krallığı'nın bir parçası olmasını sağlamasına rağmen bu yaşanan gelişmeler Küçük Asya'da yeni bölgesel krallıkların serpilip gelişmesine olanak sağladı. Aleksandros'un ölümünden sonra generallerin daha çok kendi mirasları üzerinde istekli olmaları ve sahip oldukları bölgeyi kontrol etmeye teşebbüs etmeleri üzerine, özellikle Marmara Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar olan bölgedeki otoriteler krallıklarını ilan ettiler. MÖ III. yüzyılda ortaya çıkan bu krallıkların başında Bithynia, Kappadokia, Pergamon ve Mithradates Krallığı geliyordu.

Aleksandros ölümünden yaklaşık 20 yıl sonra, Karadeniz Kappadokia'sı Bölgesi'nde, Akhamenid İmparatorluğu satraplarından I. Mithridates¹⁸¹ (Mithradates I

¹⁸¹ Polybios (V. 43. 2)'a göre I. Mithradates'in babası, Mariandynia ve Mysia hâkimi Ariobarzanes'in (MÖ yak. 363/362-337) oğlu II. Mithradates (MÖ 337-302)'tir. II. Mithradates, o dönemde Mysia Bölgesi'ndeki Kios (Gemlik) Kenti ve Arrine yöresinin hâkimiydi (Diod. XX. 111. 4; bu konuda ayrıca bkz. Reinach, 1895: 2 vd.). II. Mithradates, *diadokhos*'lar arasında süren mücadelelerde I. Antigonos Monophthamos'un yanında

Ktistes) (MÖ 302/1-266/5), bağımsızlığını ilan ederek Mithradates Krallığı'nı kurdu (McGing, 1986b; 249; 1986a: 15; Bosworth ve Wheatly, 1993: 193; Chamaux, 2002: 86).¹⁸² I. Mithradates, Paphlagonia Bölgesi içinde yer alan, Olgassys (İlgaz) Dağları'nın eteklerinde müstahkem Kimiata kalesinin de içinde bulunduğu Kinistene/Kimistene¹⁸³ yöresinde hanedanın ilk temellerini attı (Strab. XII. 4. 41; ayrıca bkz. Bosworth ve Wheatley, 1993: 164, dn. 99; Mitchell, 2002: 53).¹⁸⁴ Kısa zamanda bulunduğu topraklarda giderek güçlenen I. Mithradates, Iris kenarındaki Amaseia'yı (Amasya) ele geçirip bu kenti krallığın başkenti yaptı (Polyb. XXIII. 9. 2-3; XXIV. 1. 1-3; Strab. XII. 3. 11); ardından Herekleia Pontike'ye bağlı Amastris'i¹⁸⁵ de alarak topraklarını Batı Karadeniz Bölgesi'ne

yer aldı. Buna karşın MÖ 302'de Antigonos, II. Mithradates'in Makedonya'yı elinde tutan Kassandros ile ilişki içinde olduğunu düşünerek onu öldürttü (Diod. XX. 111 vd.; ayrıca bkz. McGing, 1986b: 248 vd.; Saprikin, 2000: 528-529). Antigonos ardından II. Mithradates'in oğlu I. Mithradates'in de öldürülmesine karar verdi; fakat I. Mithradates, Antigonos'un oğlu Demetrios Poliorketes sayesinde kaçarak canını kurtardı. Demetrios, yakın arkadaşı olan I. Mithradates'in öldürülmesini istemediği için kaçmasına yardım etti. Demetrios babasına verdiği sessizlik sözü nedeniyle kimsenin olmadığı bir ortamda Mithradates'in yanına gelerek mızrağının ucuyla toprağa "kaç Mithradates!" diye yazdı. Bunun üzerine I. Mithradates, bir akşam altı adamıyla birlikte kaçarak Kappadokia'da bir kaleye sığındı (Plut. *Dem.* IV, 1-4; App. *Mithr.* 9; ayrıca bkz. Magie, 1950: 189; Arslan 2007: 49-51). Antigonos'un Ipsos'da diğer *diadokhos*'larla giriştiği savaşı kaybederek savaş alanında ölmesiyle I. Mithradates, daha bağımsız hareket etmeye başladı ve MÖ yak. 301 yılında *Ktistes* (Kurucu) unvanı ile Mithradates Krallığı'nı kurdu (Arslan 2007: 51). Mithradates hanedanı üyelerinin kullandığı "Mithradates" unvanı, eski Pers dilinden gelmektedir. Perslerde güneş olarak bilinen "Mithra" ismi ilk kez MÖ XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Mittaniler'in koruyucu tanrılarında biri olarak, bir Hitit-Mittani antlaşmasında geçmektedir (Schmidt, 1978: 345 vd.). "Mithradates", Pers dilinde "Mithra-data" yani "Mithra'nın bağışı" anlamına gelmektedir. Pontos Kralları, "Mithradates" unvanını kullanarak kendilerini "Tanrı'nın armağanı" olarak sundular ve İran kökenli bu güneş tanrısına tapındılar.

¹⁸² Mithradates Krallığı'nın kurucusu I. Mithradates, soyunu Akhemenid İmparatorluğu'nun asil yedi ailesinden birine dayandırarak, hâkim olduğu toprakların kendisine I. Dareios (MÖ 549-485) tarafından bağışlandığını iddia etmiştir (Polyb. V. 43. 2; ayrıca bkz. McGing: 1986a: 13; Ballesteros-Pastor, 2005b). Mithradates Krallığı'nın kuruluşu ile ilgili tartışmalar için bkz. McGing, 1986b: 249-259.

¹⁸³ Kimitiane / Kimistene hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kaygusuz, 1983: 112 vd.

¹⁸⁴ Orta Çağ yazarlarından Synkellos, Mithradates Krallığı'nın, 10 hanedan üyesi tarafından toplam 218 yıl yönetildiğini ifade ederken, açıklamalarında hanedanın son üyesinin MÖ 14 ya da 22 yılında öldüğünü belirtmiştir. Gabelko (2009: 50), Synkellos'un bu hesaplamasından yola çıkarak, MÖ 14'ten 218 yıl geri gidildiğinde, krallığın kuruluşu olarak MÖ 232 tarihinin ortaya çıktığını, fakat bu tarihte Mithradates Krallığı'ndan hiçbir önemli olayın olmadığını ifade etmektedir. Buna karşın Synkellos'un verdiği diğer tarih MÖ 22'den 218 yıl geri gidildiğinde Mithradates Krallığı'nın başlangıcı kabul edilen MÖ 240 tarihine varılır. Bu tarih Mithradates Krallığı için oldukça önemli bir zaman dilimidir. Zira MÖ 240/239'da II. Mithradates ile II. Seleukos'un kızı Laodike evlenmiştir. Bu evlilik ile Mithradates Krallığı'nın dış politikasında Seleukos yanlısı yeni bir süreç başlamış, Mithradates Krallığı da Seleukos'larla kurduğu kan bağı ile Hellenistik Krallıkların bir temsilcisi olarak ortaya çıkmıştır. Hellenlerle kurulan bu akrabalık bağı ile Krallık, diğer büyük Hellenistik güçler ile aynı seviyeye gelmiş ve meşrulaşmıştır. Pontos Krallığı'nın kuruluş tarihinin II. Mithradates'in Laodike'yle olan evliliğiyle başladığı önerisini destekleyen Gabelko (2009: 20), Anadolu'da Makedonya kökenli olmayan yöneticilerin, Seleukos'larla evlilik yoluyla akrabalık kurduklarını, böylelikle bir bakıma onların temsilcisi olarak ortaya çıktıklarını ifade etmektedir. Gabelko Akhemenid Krallığı ile akrabalık bağı olan Mithradates Krallığı'nın aynı zamanda büyük Hellenistik Krallıklar ile temas kurarak krallığın güçlenmesinde önemli bir adım atıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla Synkellos'un eserinde ima ettiği MÖ 240 tarihi doğruysa, Mithradates Krallığı'nın Hellenistik dünyada meşrulaştığı tarih, MÖ 302/1 değil, Seleukos'larla ilk kez kan bağı kurduğu MÖ 240 tarihi olduğu da düşünülebilir.

¹⁸⁵ Strabon (XII. III. 10), Amastris'den söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir: "Parthenios Irmağı'ndan sonra, ismini kurucusu olan kadından alan Amastris kentine gelinir. Burası bir yarımada üzerindedir ve berzahnın iki tarafında limanlar vardır. Amastris Herakleia tiranı Dionysios'un karısı ve Alexandros'un

doğru genişletti ve böylelikle bölgedeki önemli limanlardan birine sahip oldu (Arslan, 2007: 55-56).¹⁸⁶Bu dönemde Bithynia Kralı I. Nikomedes (Mö 278-yak. 255) ve I. Mithradates, Leonnorios ve Luturios komutasındaki Galatların¹⁸⁷ Trakya Bölgesi'nden Anadolu'ya geçmelerine yardım ettiler. Dolayısıyla Bithynia ve Mithradates Krallığı ile Galatlar arasında bir dostluk bağı kuruldu. Galatlar, Anadolu'ya ayak basar basmaz, Nikomedes'in yanında savaşarak onun Bithynia'nın tamamına sahip olmasını sağladılar. Galatlar ardından Mithradates I Ktistes ile birlikte Karadeniz'e çıkarma yapan II. Ptolemaios'un (M 283-246) askerlerini mağlup ederek onların Pontos'u işgal etmelerini engellediler (Lequenne, 1991: 32-65; Mitchell, 1995: 19-21; Kaya, 2005: 68). Bütün bu yardımları dolayısıyla Nikomedes ve Mithradates I Ktistes, Galatlara Halys ve Sangaris ırmakları arasındaki Phrygia topraklarını bağışladılar (Memnon, 19. 5; ayrıca bkz. Iust. XXV. 2; Kaya, 2005: 68-70; Arslan, 2007: 58). Böylelikle Nikomedes ve Mithradates I Ktistes, hasım oldukları Seleukos kralı I. Antiokhos'a karşı bir tampon bölge oluşturdular (Memnon, 11. 2 vd.).Mithradates I Ktistes, 36 yıl boyunca başkent Amaseia ve çevresindeki bölgeleri, ayrıca Paphlagonia Bölgesi'nin bir kısmını hâkimiyet altına aldı ve ölümünden sonra da önceden belirlediği gibi yerini oğlu Ariobarzanes'e bıraktı (Magie, 1950: 189).

Ariobarzanes (Mö yak. 266/265-yak. 250) dönemi hakkında bilinen şeyler çok azdır. şu ana kadarki kayıtlarda bu kralın, idaresi döneminde sikke bastırmadığı tespit edilmiştir (BMC Pontos XXII; Head 1911: 500; Reinach 1895: 33 vd.; Erciyas, 2001: 168). Onun döneminde Galatlarla ittifak devam ettirildi ve önemli bir liman olan Amisos ele geçirildi.

savaştığı Dareios'un erkek kardeşi olan Oksyathros'un kızıdır. O, kenti dört yerleşe yerini birleştirerek meydana getirdi: Sesamos, Kytoron, Kromna ve Tieion. Lakin sonuncusu kısa zamanda isyan ederek, bu birleşmeden ayrılmış, fakat  bir arada kalmıştır ve bu üç taneden biri olan Sesamos, Amastris'in akropolis'i denir. Kytoron bir zamanlar Sinope'lilerin ticaret yeri idi; Apheros'a göre burası ismini, Phryksos'un oğlu olan Kytoros'tan almıştır. En iyi şimşir ağacı en çok Amastris topraklarında yetişir".

¹⁸⁶Lysimakhos tarafından Amastris'e yönetici olarak atanan Eumenes, bölgenin hâkimiyetini I. Mithradates'in oğlu Ariobarzanes'e (M 266-M 250) bıraktı (Memnon, 16; ayrıca bkz Saprikin, 2000: 529). Eumenes'in, Amastris'i I. Mithradates'e değil de oğlu Ariobarzanes'e bırakması dikkat çekicidir. Araştırmacılar bunu Ariobarzanes'in Mithradates Hanedanı'nın naibi olması ile açıklamaktadır (Arslan 2007: 56, dn. 253).

¹⁸⁷ Yaklaşık olarak M VI. ve M V. yüzyıllardan itibaren tarih sahnesinde ön plana çıkmaya başlayan Galatlar, M II. binlere kadar uzanan kökleriyle bir Hint-Avrupa kavmidir. Galatların M III. yüzyıldan itibaren üç büyük kol hâlinde Avrupa'nın güneyine doğru başlattıkları istila ve yağma hareketleri, sırasıyla İtalya, Makedonya, Trakya ve Anadolu'ya doğru devam etti. Antik dönem eserlerinde onlar üç değişik adla anılmaktadırlar. Bunlar; Galatai (Galatlar), Galli (Galler) ve Keltoi (Keltler)'lerdir. Galatlar, Galler ve Keltler arasında ırk bakımından ya da konuştukları dil açısından hiçbir fark yoktu, fakat yaşadıkları topraklara göre farklı adlandırılmışlardır. şöyle ki, Keltler, Gallia (Fransa)'nın güneyinde, Alpler'in ötesinde ve Pirene Dağları'nın doğusunda yaşıyorlardı. Okeanos (Biskay Körfezi)'un her iki yakasında, Hyrkania Dağı boyunca İskitya'ya kadar olan bölgelerde oturanlara ise Galatlar deniyordu. Daha geniş bilgi için bkz. Kaya, 2005: 17 vd.; ayrıca bkz. Lequenne, 1991: 3 vd; Arslan, 2000a: 1-12.

Ayrıca o zamana kadar Karadeniz'in batısına doğru yapılan genişleme politikası, artık bölgenin doğusunu da içine aldı ve Karadeniz'in iki önemli liman kenti olan Amastris ve Amisos ele geçirildi. Tahtta sadece 15 yıl kalabilen kralın ölümünden sonra ise yerine oğlu II. Mithradates geçti (Reinach, 1895: 31; Magie, 1950: 189-190; Arslan, 2007: 58).

II. Mithradates'in (MÖ yak. 250-yak. 220) daha çocuk yaşta tahta geçmesinin getirdiği deneyimsizlik ve tecrübesizlik, yönetimde bir otorite boşluğu yarattı. Mithradates I Ktistes döneminden itibaren Mithradates Krallığı ile dostluk ilişkisini bozmayan Galatlar, bu otorite boşluğundan yararlanarak Pontos topraklarına saldırdılar (Memnon, 24; ayrıca bak. Stähelin, 1973: 17 vd.; Mitchell, 1995 , 20 vd.; Arslan, 2007: 58). Bu saldırı sonunda II. Mithradates Amisos kentine sığındı. Bunun üzerine Galatlar Amisos kentini abluka altına aldılar. Fakat Herakleia Pontike halkı, Galatlar tarafından kuşatılan Amisos'a ve kentteki krala yardım gönderdi. Bu hareket Galatların Amisos kuşatmasını kaldırarak Herakleia Pontike üzerine yürümelerine sebep oldu. Herakleia Pontike şehri, bu kuşatmadan ancak yüklü miktarda para ödeyerek kurtulabildi (Arslan, 2007: 58; Kaya: 2005: 70).¹⁸⁸

II. Mithradates asıl başarılarını askerî faaliyetlerden ziyade politik ve siyasi hamleleriyle gerçekleştirdi. Öncelikle Seleukos kralı Antiokhos II Theos'un (MÖ 261-246) kızı Laodike'yle evlenerek Seleukos gibi büyük bir krallığı, akrabalık yoluyla kendi yanına çekmeyi başardı (Grainger, 1997: 48).¹⁸⁹ Ardında da MÖ 226 yılında Rodos'ta meydana gelen ve önemli hasara yol açan bir depremde, Rodos'a yüklü bağışlarda bulundu (Polyb. V. 88. 1-90; ayrıca bkz. Magie, 1950: 190). II. Mithradates bu yardımsever politikasıyla kısa zamanda hem Anadolu'da hem de Hellas'ta tanındı. Bütün uluslar tarafından çok sevilen ve saygı duyulan bir kral hâline geldi (McGing, 1986a: 23; Arslan, 2007: 60). II. Mithradates'in, Hellen halklarına karşı gösterdiği bütün bu samimiyet ve akrabalık

¹⁸⁸ Herakleia Pontike halkı Galatların bu seferini ancak ordu için 5,000 ve her bir Galat için 200'er parça olmak üzere ödediği altınlar karşılığında savuşturabilmiştir (Arslan 2007: 58-59). Arslan, Galatların karakterleriyle ilgili şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: "Yani Galatların Hellenistik Çağ boyunca kurmuş oldukları bütün ittifaklar ya da paralı asker olarak belirli bir krallığın himayesine girmeleri yalnızca o zamanki çıkarlarının o yönde olmasıyla ilgilidir. Bu yüzdendir ki, Galatlar ittifaktan kolayca ayrılabilmiş ve yapılmış antlaşmaları bozarak müttefiklerine karşı bile saldırı düzenleyip onların topraklarını yağmalayabilmişlerdir" (Arslan, 2000a: 76).

¹⁸⁹ II. Mithradates Seleukos'larla akrabalık bağımlı dönemlerde daha da güçlendirdi. Örneğin Seleukos kralı III. Antiokhos (MÖ 223-187), MÖ 222'de II. Mithradates'in Laodike isimli bir kızıyla evlendi (Polyb. V. 43. 1-4; ayrıca bkz. Grainger 1997: 49; Ma, 2000: 54). Böylelikle II. Mithradates, Anadolu'da evlilik bağlarıyla konumunu oldukça güçlendirdi.

bağlarının amacı, tedricen de olsa, Hellen halklarının hamisi ve kurtarıcısı rolünü üstlenmekti.

II. Mithradates dönemindeki askerî faaliyetler hakkında ise kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Onun krallığının son dönemlerinde MÖ 220'de Sinope'yi kuşattığı bilinmektedir (Polyb. IV. 56. 1-9; ayrıca bkz. Meyer, 1879: 52; Saprikin, 2000: 532; Manoledakis, 2010b: 570). Bu kuşatma Polybios (IV. 56)'da şöyle geçmektedir:

Aynı dönemde Mithradates de Sinope'yle savaşa girdi ve bu şehrin en sonunda başına gelecek talihsizliklerin başlangıç nedeni idi. Sinope'liler yardım istemek için Rhodos'a elçi gönderdiler ve Rodoslular üç komisyon üyesi atamak ve ellerine 140,000 *drakhmai* tutarında bir para vererek Sinope'lilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir karar aldılar. Komisyon üyeleri 10,000 *amfora* şarap, 300 *talanta* hazır kıl, 100 *talanta* hazır ok yayı, 1000 tam takım zırh, 3,000 altın ve kullanıcılar için dört mancımık hazırladılar. Ve Sinope'li elçiler memleketlerine dönerken bunları yanlarına aldılar ve Sinope'lileri gergin bir şekilde Mithradates'in karadan ve denizden şehri kuşatacağını bekliyorlardı. Bütün hazırlıklar böyle bir sonuç için yapılmıştı.

Bu kuşatmanın gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir. Şu bir gerçek ki, II. Mithradates ile birlikte Pontos kralları şehrin stratejik önemini daha iyi kavradılar ve onu hedef hâline getirdiler (Magie, 1950: 190; McGing, 1986a: 23). Bu yüzden Sinope'nin Mithradates Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmesi çok uzun sürmedi ve II. Mithradates'in seleflerinde I. Pharnakes (MÖ *yak.* 197-*yak.* 160/159) zamanında bu kent ele geçirildi ve krallığın başkenti yapıldı (Polyb. XXIII. 9. 2-3; Strab. XVII. 3. 11; ayrıca bkz. de Callataÿ, 2009: 80).

II. Mithradates'in ölümünden sonra III. Mithradates (MÖ *yak.* 220-*yak.* 198) tahtta çıktı. Antik kaynaklarda III. Mithradates hakkında fazla bilgi yoktur, ancak kral darp ettirdiği sikkelerde MÖ IV. yüzyıl Akhemenid satraplarının sikkelerindekine benzer realist üsluba göre sık sakallı, kırışık yüzlü, kısa saçları üzerine yerleştirilmiş tacıyla yaşlı bir adam olarak gösterilmiştir (Gavryushkina, 2013: 3-4). III. Mithradates'e ait bu sikkelerin arka yüzünde ise elinde kartal tutan, oturan bir Zeus betimlemesi ve kral Mithradates'in lejandı ile kendisinden itibaren hanedanın kralî sembolü olan yıldız / güneş ve hilal yer almaktadır (Head, 1968: 500; Erciyas 2001: 166; Arslan 2007: 62; de Callataÿ, 2009: 66).¹⁹⁰

¹⁹⁰ Tezcan (2007: 106), ilk kez III. Mithradates döneminden itibaren sikkelerin arka yüzünde kullanılan yıldız/güneş ve hilal motifini için; "Pontos parasının, bilhassa Mithradates ve oğlu Pharnakes'in paralarının en önemli özelliklerinden biri, bunların arka yüzlerinde, İran kültürünün ve dininin sembolü olarak Ay ve Güneş tasvirlerinin birlikte bulunmasıdır. Bu amblem, daha sonraki tarihlerde Kuşan, Heftalit ve Kidarirtlerden

III. Mithradates'in ölümü ile yerine geçen oğlu I. Pharnakes (MÖ yak. 197-yak. 160/159) ise, seleflerinden farklı olarak çok daha hırslı ve aktif bir kraldı (Polyb. XXVII. 17). I. Pharnakes, krallığının daha ilk dönemlerinden itibaren saldırgan ve emperyalist bir politika izledi. Öyleki bu dönemde Mithradates Krallığı, tam bir genişleme siyasetine sahne oldu (Magie, 1950: 190). Güçlü ve aynı zamanda büyük bir krallık kurmayı hedefleyen I. Pharnakes, kısa zamanda topraklarını genişletme hevesine düştü; bu amaçla MÖ 188 yılında Bithynia Kralı Prusias ve onlarla ittifak yapan Galatlar ile birlikte hareket ederek, Pergamon Kralı II. Eumenes'e karşı savaştı (Polyb. III. 3. 6; XXII 21. 1-5; ayrıca bkz. Saprikin, 1996: 70 vd.). Prusias'ın, Mithradates Krallığı ile birlikte Anadolu'daki birçok krallığın desteğini almasına rağmen Lypedron Dağı¹⁹¹ yakınlarında yapılan savaştan zaferle ayrılan taraf Pergamon Kralı II. Eumenes oldu ve tıpkı selefi I. Attalos gibi, bu zaferi dolayısıyla *soter* (kurtarıcı) unvanını aldı (Allen, 1983: 79; Malay, 1992: 65; Arslan, 2007: 63 dn. 288).

I. Pharnakes, seleflerinden II. Mithradates döneminden itibaren alınması için girişimlerde bulunulan Sinope¹⁹² kolonisini MÖ 183/182'de ani bir baskınla ele geçirdi (Polyb. XXIII. 9. 2-3; Strab. XVII. 3. 11; ayrıca bkz. Magie, 1950: 191; Broughton, 1973: 993; McGing, 1986a: 25-26; Ballesteros-Pastor, 2008: 50; Manoledakis, 2010a: 147). Ardından Doğu Karadeniz'e doğru fetihlerine devam ederek Kotyora (Ordu) ve Kerasos (Giresun) kentlerini de aldı (Reinach, 1895: 34 vd.; Magie, 1950: 191; Kromila, 2002: 297; Arslan, 2007: 64). Böylelikle Pharnakes, ülkesinin sınırlarını Batı Karadeniz sahillerindeki

itibaren Türklere *Ay-yıldız* motifi olarak ve üstelik beş köşeli *Yıldız* olarak geçmiştir. Anadolu sahasında kurulan ve bu *ay-yıldız* motifini devlet sembolü olarak ilk kullanan devlet ve hanedan olarak Pontos Krallığı'nı ve Mithradates hanedanını görüyoruz. Bugünkü bilgilerimize göre, hanedan içerisinde bu motifi ilk kullanan ve daha sonraki hükümdarlara miras bırakan ise, III. Mithradates (MÖ 220-197)'dir" ifadelerine yer vermektedir.

¹⁹¹ Stephanos Byzantinos'da geçen Lyperum Dağı, bu çalışmamızda bahsettiğimiz Lypedron'dur, fakat lokalizasyonu henüz belirlenmemiştir (Magie, 1950: 1194 dn. 32; Mitchell 1995: 24 dn. 24).

¹⁹² Strabon (XII. 3. 11), Sinope kentinden söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir: "... Sinope, hem doğa hem de insanlar tarafından çok güzel bir şekilde süslenmiştir. Çünkü bir yarımada'nın boynu üzerinde kurulmuştur berzahın her iki tarafında da iç ve dış limanları ve olağanüstü iyi palamut dalyanları bulunur. Ben bunlardan daha evvelce de söz etmiş ve Sinope'lilerin balıkçılıkta ikinci, Byzantion'ların da üçüncü olduklarını söylemişim. Ayrıca yarımada çepeçevre dik kıyılarla çevrilidir ve bunlar arasında halkın 'Khoinkidos' dediği kaya kovukları vardır; su yükselince bunlar su ile dolar ve hem bu nedenle, hem de bütün kayanın yüzeyinin diken gibi oluşundan ve çıplak ayakla geçmeye imkân olmadığından buraya erişmek güçtür. Daha yukarıda, kentte toprak verimlidir ve özellikle kentin dolayları çeşitli bostanlarla bezenmiştir. Kent surlarla, güzel bir şekilde çevrili olup, ayrıca *gymnasion*, *agora* ve sütünlü caddelerle gösterişli bir şekilde süslenmiştir. Burası tahkim edilmiş bir kent olduğu halde iki kere zapt edilmiştir; Birincisinde Pharnakes birdenbire hiç beklenmedik bir zamanda kente saldırmış, ikincisinde ise, dışardan Lucullus ve içerden tiranın garnizon komutanı olan Bakchides tarafından aynı anda çifte saldırıya uğramıştır". Eserinde Sinope'den söz etmeye devam eden Strabon (XII. 3. 11); "... Kent mükemmel insanlar yetiştirmiştir. Filozoflar arasında Diogenes ve Timosthenes Patron; şairler arasında, komedi yazarı Diphilos; ve tarihçiler arasında *Persika* adlı yapıtın yazarı Baton vardır" ifadelerine yer vermektedir.

Amastris'ten Trapezus'a kadar genişlettiği gibi, krallığının başkentini de Amaseia'dan Sinope'ye taşıdı (Polyb. XXV. 2; ayrıca bkz. Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 218 vd.; Robinson, 1905: 253; Saprikin, 1996: 69). Pharnakes, genişleme siyasetine devam etti. Bu amaçla topraklarının en doğu ucundaki Kerasos üzerinde kendi adına izafeten “Pharnakeia” adlı yeni bir yerleşim yeri kurarak çevre yerleşkelerde oturan vatandaşlardan bir bölümünü buraya iskân ettirdi (Strab. XII. 3. 17; Arr. *Periplus*. XVI. 4; ayrıca bkz. Cohen, 1995: 387; Mitchell, 2002: 56; Ballesteros-Pastor: 2005b).¹⁹³

I. Pharnakes, Karadeniz'in kuzeyindeki Hellen kolonileriyle de dostane ilişkiler kurdu. Ayrıca onları İskit akınlarına karşı koruyarak bu kolonilerin hamiliği görevini üstlendi (Magie, 1950: 193; Sherwin-White, 1984: 43). Bu dostluk antlaşmasına göre, bölgedeki kentlere karşı yapılacak saldırılarda onları koruyacağına ve bağımsızlıklarına saygı göstereceğine dair de yemin etti (Chamoux, 2002: 113-115; Højte, 2005a: 137 vd.; Romanchuk, 2008: 273 vd.).¹⁹⁴ Böylelikle kral, tıpkı seleflerinden II. Mithradates gibi Hellen kentlerinin hamiliğine soyunarak bir bakıma kendini Aleksandros'un hâlefi olarak göstermeye çalıştı. Bu bağı daha da güçlendirmek isteyen I. Pharnakes, selefleri gibi Seleukos kralı III. Antiokhos'un Kraliçe Laodike'den olma kızı Nysa ile evlendi (Magie, 1950: 193; Mattingly, 1997: 123; Saprikin, 1996: 85-86).¹⁹⁵ Bu kralın bastırıldığı gümüş *drahmi* ve *tetradrahmi*'lerin ön yüzlerinde kralın realist portresi bulunurken, arka yüzde ise ayakta duran ve bazen başının üstünde yıldırım motifi yer alan erkek bir tanrı betimlenmiştir. Hilal ve yıldız sembollerinin yanında da Βασιλέως Φαρνάκου=*Kral Pharnakes'in* lejandı yer almaktadır (BMC Pontos, xxii; ayrıca bkz. Arslan 2007, 67; de Callataÿ, 2009: 70).¹⁹⁶

¹⁹³ I. Pharnakes Kerasos'ta kendi adına kurduğu “Pharnakeia” kentini adeta Hellenistik bir şehir modeline göre dizayn etmiş ve yine Pontos Bölgesi'ndeki Kotyora, Amisos ve Trapezus gibi çevre kentlerden getirtilen vatandaşlarla bu kentin nüfusunu artırdı (Strab. XII. 3. 17; ayrıca bkz. Magie, 1950: 193). I. Pharnakes ayrıca Pontos Bölgesi'ndeki yerleşkeleri ele geçirerek bölgedeki zengin demir madenlerinden de faydalandı (Magie, 1950: 193). Pharnakeia'nın lokalizasyonu konusunda tartışmalar için bkz. Manoledakis, 2010a: 147 vd.

¹⁹⁴ Bu anlaşmanın büyük bir kısmı kaybolmuştur ve çok az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir (Magie, 1950: 1090 dn. 45). Bu durumu belgeleyen ve I. Pharnakes'in yemin kısmını içeren belgenin örnek kopyası için bkz. Højte, 2005a: 137-153.

¹⁹⁵ I. Pharnakes zamanında Mithradates Krallığı ile Atina arasında oldukça samimi ilişkiler gelişti. I. Pharnakes'in Nysa ile evlenmesi Atina'lular tarafından uzun bir yazıtta kutlandı ve I. Pharnakes'in kız kardeşi Laodike, Delos'lular tarafından bir heykelle onurlandırıldı (Cohen, 1995: 60; Mattingly, 2004: 47- 48).

¹⁹⁶Bu sikkelerde, arka yüzde bulunan insan/tanrı tasviri hakkında Newell (1937, 40) “senkretik erkek tanrı” yorumunu yapmaktadır. Erciyas (2001: 167) ise bunu “pantheistik bir figür” olarak tanımlamaktadır. Diğer tartışmalar için bkz. Arslan, 2007: 67 dn. 304.

I. Pharnakes'in ölümünden sonra tahta, kardeşi (?) IV. Mithradates (Mithradates IV Philopator Philadelphos) (MÖ *yak.* 160/159-*yak.* 150) geçti (Sherwin-White, 1984: 43; Saprıkin, 1996: 86; Arslan, 2007: 65). IV. Mithradates, ağabeyinin dış siyasette gösterdiği hırslı ve aktif politikadan farklı olarak, başta Roma olmak üzere diğer devletlerle daha barışçıl bir siyaset izledi. IV. Mithradates'i seleflerinden ayıran diğer bir fark ise, Seleukos'lar ile evlilik bağıını bozarak kız kardeşi Laodike ile evlenmesi ve krallığı onunla birlikte yönetmesidir (Magie, 1950: 194; Arslan, 2007: 68; Gavryushkina, 2013: 5). Fakat IV. Mithradates hakkında da kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Bastırdığı sikkelerin ön yüzünde kendisi ve kraliçe Laodike, arka yüzünde ise ayakta duran Hera ve Zeus tasvirleri yer almaktadır (Saprıkin, 1996: 86; Arslan, 2007: 68; de Callatay, 2009: 74). Bu sikkeler kraliçenin yönetimdeki rolünü göstermesi açısından da önemlidir ki Delos'da kralla birlikte onurlandırılmıştır (Magie, 1950: 193; 1091 dn. 49; Arslan, 2007: 68).

MÖ *yak.* 150-120 yılları arasında krallık tahtına V. Mithradates (Mithradates V Euergetes) çıktı. V. Mithradates, ilk kez selefi tarafından bozulan Seleukos'larla akrabalık bağıını yeniden sağlamak amacıyla Seleukos Kralı IV. Antiokhos Epiphanes'in kızı Laodike'yle evlendi (Polyb. XXXIII. 15. 1; 18. 9-12; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 68). Hükümdarlığı döneminde sakin bir politika izleyen kral, özellikle Roma'nın sadık bir müttefiki olarak ön plana çıktı (Magie, 1950: 193; McGing, 1986a: 36-40; Hind, 1992: 132-133).¹⁹⁷ Kendi dönemine ait Anadolu'daki en önemli gelişme, şüphesiz Pergamon Kralı III. Attalos (MÖ 138-133)'un MÖ 133 yılında vuku bulan ölümünden evvel hazırladığı garip vasiyetname ve bu vasiyetname sonucunda Anadolu'da gelişen olaylardır (Mcshane, 1959: 218 vd.; Allen, 1983: 84-85; Sherwin-White, 1984 vd.: Kosmetatou, 2005: 165; Snowdon, 2005: 36 vd.).¹⁹⁸ Bu vasiyetnameye göre III. Attalos, Pergamon şehri ve bir miktar arazi dışında kalan toprakları kral hazineleriyle birlikte Roma'ya bıraktı (Strab. XIII. 4. 2; App. *Mith.* 62; Iust. XXXVI. 4. 5; Eut. IV. 18; Fest. *Brev.* X. str. 4-6; ayrıca bkz. Magie, 2001: 67).¹⁹⁹

¹⁹⁷ Roma'nın Kartaca ile yaptığı savaşlarda V. Mithradates (MÖ *yak.* 150-120), Roma'ya gemiler göndererek bu müttefikliği güçlendirmiş ve Roma ile askerî bir ittifak hareketinde bulunmuştur (Sherwin-White, 1984: 43).

¹⁹⁸ III. Attalos dönemi hakkında ayrıca bkz. Snowdon, 2005.

¹⁹⁹ III. Attalos'un bu hareketi, sadece Kralın Roma'nın üstünlüğünü kabul etmesiyle açıklanamaz. Zira vasiyetnamede Pergamon'un bağımsızlığı şart koşulmuştu ve III. Attalos, muhtemelen Roma'nın diğer şehirlerde bağımsızlıklarını vereceğini umuyordu (Mcshane, 1959: 218-219). Allen (1983: 84), ise III. Attalos'un krallığı döneminde de askeri faaliyetlerin devam ettiğini, bu yüzden bölgede egemen bir gücün ileriki dönemlerde bölge halklarının geleceği için hayati önem taşıdığını ve bu yüzden de kralın böylesi bir

Roma, III. Attalos'un MÖ 133 yılında ölümü üzerine bu vasiyetnameyi yürürlüğe koydu. Roma *Senatus*'u bu vasiyetname uyarınca, Pergamon ve krallık idaresindeki diğer şehirlere özgürlük verdi, yalnız kral hazinesi ve diğer topraklar Romalılara kaldı (Mcshane, 1959: 219; Allen, 1983: 84-85; Sherwin-White, 1984: 82-83). Ancak daha sonra Roma *Senatus*'u bu vasiyetnameyi kendi istekleri doğrultusunda yorumlayıp yürürlüğe koydu, ardından da krallığa ait bütün toprak ve şehirlerin Roma'ya ait olduğunu belirtti (Strab. XIII. 4. 2; App. *Mithr* 62; Eutr. IV. 18; ayrıca bkz. Magie, 2001: 67).²⁰⁰ Buna karşın III. Attalos'un üvey kardeşi ve II. Eumenes'in gayri meşru oğlu olduğunu iddia eden Aristonikos (III. Eumenes) adındaki bir kişi, Pergamon Krallığı tahtında hak iddia ederek Smyrna (İzmir) yakınlarındaki Leukai'da (Çamaltı) büyük bir isyan başlattı (Strab. XIV. 1. 38; ayrıca bkz. Allen, 1983: 84; Shipley, 2000: 318-320; Cadoux, 1938: 146-148; McGing, 2005: 83-84; Snowdon, 2005: 67 vd.). Üç yıl boyunca Roma'ya karşı Anadolu'da büyük bir mücadele veren Aristonikos, Stratonikeia (Siledik)'da mağlup olarak III. Attalos'un hazinesi ile birlikte Roma'ya gönderildi. Daha sonra da *Senatus*'un emriyle zindanda boğdurularak öldürüldü (Strab. XIV. 1. 38; Eutr. IV. 20. 1; ayrıca bkz. Last, 1932: 102-106; Malay, 1987: 44). Aristonikos isyanını bastıran Perperna'nın, Batı Anadolu'da yapması gereken düzenlemeleri uygulayamadan ölmesi üzerine yarım kalan görevin tamamlanması için MÖ 129 yılı *consul*'ü Manius Aquilius, Roma *Senatus*'u tarafından Anadolu'ya gönderildi. Pergamon Krallığı topraklarını doğrudan Roma Cumhuriyeti sınırlarına dâhil etmekle görevlendirilen Aquilius, beraberinde getirdiği 10 kişilik bir heyetle Pergamon'a geldi ve krallığı bir Roma eyalet haline getirdi. Böylelikle Roma, Anadolu'daki ilk eyaleti olan *provincia Asia*²⁰¹'yü kurdu (Strab. XIV. I. 38; Liv.

eylemde bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Magie (2001: 158 dn. 91), III. Attalos'un, II. Eumenes'in gayri meşru oğlu olan Aristonikos (III. Eumenes)'a derin bir kin ve nefret beslediği ve sırf bu yüzden hem krallıktan hem de hanedana ait bütün mal ve hukuktan onu mahrum etmek için böyle bir vasiyetname hazırlattığı yönünde de bazı iddiaların olduğunu, fakat bunların kabul görmediğini belirtmiştir. Buna karşın Demircioğlu (1993: 412-413), III. Attalos'un son erkek evlat olmasının ve varisinin bulunmamasının onu böyle bir zorunluluğa ittiğini belirtmiştir. Bununla birlikte, memleketlere kendi kendilerini yönetme hakkı verildiğinde, bunun muhakkak bir kaos ve anarşi yaratacağını, bunun neticesinde de memleketleri yönetmek isteyen birçok tiranların ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Demircioğlu'na göre, III. Attalos da vaktiyle bunları düşünmüş ve Batı Anadolu'yu büyük bir kaosa sürüklememek için böylesi bir harekette bulunmuştu. Bu ifadelere ek olarak; bu olayın tek emsal olmadığı ve Mısır'daki kardeş kavgaları sırasında Ptolemaios Euergetes'in vârisiz ölümü halinde taç ve tahtını Roma'ya vasiyet ettiği bilinmektedir (Magie, 2001: 68). Bu konudaki değerlendirmeler için ayrıca bkz. Snowdon, 2005: 33 vd.

²⁰⁰ Roma *Senatus*'unun III. Attalos'un vasiyetine rağmen Pergamon Krallığı'nı ve ona bağlı olan diğer kentleri Roma topraklarına katması, V. Mithradates'in de dikkatinden kaçmamıştı. Zira V. Mithradates, Parth Kralı Arsakes'e yazdığı mektupta III. Attalos'un vasiyetnamesinin belirli kişiler tarafından bilerek tahrif edildiğini iddia etmiştir (Arslan, 2007: 68 dn. 313).

²⁰¹ Asia adı ile ilgili Herodotos şu bilgileri verir: "... Asia adı da Prometheus'un karısından gelir; ama Lydia'lılar bu ada sahip çıkmak isterler. Asia, derler, adını Prometheus'un karısı olan Asia'dan değil, Manes

*perioch.*59; Iust. XXXVI. 4. 6-11; Eutr. IV. 20; ayrıca bkz. Last, 1932: 106; Snowdon, 2005: 115).²⁰² Roma, bu savaş sonunda ekonomik geliri az olan toprakları sadakatin ödülü olarak müttefiklerine dağıttı. Buna göre V. Mithradates, Büyük Phrygia ile Galatia topraklarını krallığına dâhil ederken (App. *Mithr.* 12; Iust. XXXVII. 1. 2; XXXVIII. 5. 3; ayrıca bkz. McGing, 1980: 35; Sherwin-White, 1984: 88-89; Ballesteros-Pastor, 2008: 49), Phrygia'nın kuzeybatı kısmı, Bithynia Kralı II. Nikomedes ile Paphlagonia Hükümdarı Pylaimenes arasında paylaştırıldı. Aristonikos'a karşı savaşırken yaşamını yitiren Kappadokia kralı Ariarathes'in vârislerine de Lykaonia Bölgesi bağışlandı (App. *Mithr.* 11-13; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 88-89).²⁰³

V. Mithradates, Roma ile girdiği dostluk ve ittifak ilişkileri neticesinde topraklarını Anadolu'nun içlerine doğru da genişletmeye muvaffak oldu. Kral, selefi I. Pharnakes'ten farklı olarak Bosporos ile ticaretin devamlılığı için İskit halkları ile samimi ilişkiler kurmayı başardı ve onların saygısını kazandı (Saprykin, 2007: 198). Aristonikhos isyanının bastırılmasından sonra da hareketli bir hükümlerlik dönemi yaşayan V. Mithradates, Kappadokia kralı V. Ariarathes Eusebes'in ölümünden sonra krallıkta meydana gelen taht kavgalarına da karışarak, V. Ariarathes Eusebes'in en küçük oğlu VI. Ariarathes'in tahta çıkmasına yardım etti ve onu kızı Laodike'yle evlendirdi (App. *Mithr.* 10; Iust. XXXVIII. 1. 1.; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 70-71). Ancak MÖ 120 yılında V. Mithradates, nedeni henüz bilinmeyen bir sebepten dolayı Sinope'de yakın arkadaşları tarafından öldürüldü

oğlu Kotys'in oğlu olan Asias'ın adından almıştır. Bu Asias, adını Sardes boylarından birisi olan Asiad'lar da taşır". "Asia" kelimesinin kökeni ve terminolojisi hakkında görüşler için bkz. Bossert, 1946.

²⁰² Daha önce Roma, Magnesia'da (Manisa) Seleukos Kralı III. Antiokhos'u mağlup edince, *Senatus consul* Lucius Cornelius Scipio Asiaticus başkanlığında bölgeye bir heyet göndererek burada bir *provincia*(eyalet) kurulmasını emretmişti. Bölgede kurulan bu *provincia*'nın adı da *Asia* idi (Tac. *Ann.* III. 62; Eutr. IV. 4; ayrıca bkz. Demircioğlu, 1993: 319 vd.). Ancak o zaman *provincia* terimi, yönetim bakımından bağımsız, sınırı belli bir coğrafi alanı değil, "Magistratus" (*magistrat*) denilen yüksek kamu görevlilerinin görev eylem alanını tanımlıyordu. Büyük olasılıkla Roma *Senatus*'u tarafından MÖ 129'da eyaleti kurmakla görevlendirilen M. Aquilius'a Scipio örneği uygun görülmüş ve onun *provincia*'sı da "Asia" olmuş ve dolayısıyla *provincia* olarak tayin edilen bu ad, Roma'nın Anadolu'da kurduğu ilk eyaletin (=Asia Eyaleti) adı olarak korunmuştur. *Consul* Aquilius'un düzenlemelerinden sonra Pergamon Krallığı toprakları bir yıllığına görev yapmak üzere Roma *Senatus*'u tarafından tayin edilen Roma valilerinin emrine verilmiştir. Bu bölgeler sırasıyla Troas, Mysia, Aiolis, Lydia, Phrygia'nın güneybatı kısımları, Ionia ve Karia idi. Böylelikle MÖ 190 yılında Scipio'ya görev eylem alanı olarak tayin edilen *provincia Asia*, Pergamon toprakları üzerinde kurulan, sınırları belli bir Roma eyaleti hâline geldi. Dolayısıyla Roma, MÖ II. yüzyıldan sonra politik amaçlarını değiştirdi ve Anadolu'da dolaylı hükümlerlik yerine doğrudan hükümlerlik politikasını hayata geçirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, 2005c: 15-16.

²⁰³ Iustinus'a göre Roma Lykonos ile birlikte Kilikia'yı da Kappadokia kralının oğullarına bağışlamıştır; Mithradates' ise Büyük Syria Bölgesi verilmiştir. Fakat Burada Iustinus'un Büyük Phrygia ile Büyük Syria'yı karıştırdığı açıktır. Bu konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Arslan, 2007: 69-70 dn. 318.

(Strab. X. 4. 10; Iust. XXXVII. 1. 6; ayrıca bkz. Memnon 30. 2).²⁰⁴ V. Mithradates'in siyasi politikası göz önüne alındığında, müttefikleriyle dostluk içinde bulunduğunu ve eline geçen en küçük fırsatı dahi çok iyi değerlendirerek topraklarını genişlettiğini görülmektedir. Ayrıca kralın Hellen toplumlarıyla da yakın ilişki içine girdiği, hatta krallık merkezinde ve sarayında Hellen etkisi görüldüğü bilinmektedir (Arslan, 2007: 71).

V. Mithradates'in MÖ 120 yılında öldürülmesinden sonra krallığın başına VI. Mithradates Eupator (Mithradates VI Eupator) geçti. Krallığı yönetmek için hazır hâle gelen Mithradates, ilk iş olarak babasının katili olarak gördüğü kraliçe Laodike'yi hapse attırdı, ardından da şüphelendiği kardeşi Mithradates Khretos'u öldürttü (Memnon 30. 2; ayrıca bkz. Molev, 1995: 25; Saprikin, 2000: 530). VI. Mithradates, kraliyet yönetimindeki çok başlılığı ortadan kaldırdıktan sonra babası V. Mithradates'in ölümünden itibaren kaybolmaya başlayan krallığın prestijini yeniden kazanmak için harekete geçti (Broughton, 1973: 696). Bu dönemde Anadolu'daki Hellenistik Krallıklar kendi aralarında mücadele ederken, VI. Mithradates Doğu ve Kuzey Karadeniz havzasındaki halkları hâkimiyet altına almak için bir takım hazırlıklara başladı. Zira Mithradates'in iktidarının ilk dönemlerinde, Karadeniz'in kuzey bölgesindeki Bosporos Krallığı, bölgede kendileri için büyük bir tehdit hâline gelen İskit baskısına karşı Mithradates'ten yardım istediler (Strab. VII. 4. 3 vd.; *IOSPE I²col. 352=SIG³ II 709*; ayrıca bkz. Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 228-229; Rubinsohn, 1980: 51 vd.; Portanova, 1988: 85 vd.; Grakov, 2008: 60; Saprikin, 2000: 41). Hâlefleri gibi Hellenistik kentlerin hamiliğine soyunan ve kendisini Aleksandros'un varisi olarak gören kral için bu gelişme, kaçınılmaz bir fırsattı. Çünkü bölgede sağlayacağı başarı, oradaki Hellen kolonilerini yanına çekeceği gibi, Karadeniz'in kuzey bölgelerine de ilk kez çıkmış olacaktı. Ayrıca Mithradates, Kuzey Karadeniz Bölgesi'nin zengin tahıl potansiyelini ve buradaki liman kentlerin ticaretteki önemi de iyi biliyordu, bu yüzden savaş alanındaki yeteneklerine en çok güvendiği komutanlarından Diophantos'u bölgeye gönderdi (Romanchuk, 2008: 275).²⁰⁵ Kısa zamanda bölgeye ulaşan Diophantos,

²⁰⁴ Bazı modern tarihçilere göre, V. Mithradates'in öldürülmesinde Romalıların da rol oydığı belirtilmesine rağmen, bunla ilgili herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Fakat Strabon'da V. Mithradates'in eşinin bu cinayette rol oynadığı yönünde bazı imalar bulunmaktadır. Örneğin Strabon (X. 4. 10), V. Mithradates'in en güvendiği komutanlardan biri olan Dorylaos'un Girit'te bulunduğu sırada V. Mithradates'in öldürüldüğü ve krallığın idaresinin eşi ve çocuklarına kaldığı haberini aldığı Pontos'taki şartların değiştiğini ve bu yüzden Girit'te kalmaya devam ettiğini ifade etmektedir. Bu ifadeler Dorylaos'un V. Mithradates'in eşine güvenmediğini ve bu yüzden Pontos'a dönmediğini göstermektedir.

²⁰⁵ Mithradates'in Khersonesos'a yardım amaçlı gönderdiği komutanı Diophantos'un burada İskitlere karşı başlattığı sefer hakkında antik kaynaklarda fazla bilgi bulunmadığı gibi, seferin tarihi hakkında da net bir bilgi yoktur. Bu yüzden modern araştırmacılar, İskitlerle yapılan savaşların tarihi konusunda bir den fazla

Karadeniz'in kuzeyindeki Hellen kolonilerinin de desteğiyle İskitlere karşı büyük bir zafer kazandı (Strab. VII. 3 vd.; Iust. XXXVII. 3. 2; ayrıca bkz. Reinach, 1890: 58 vd.; Saprykin, 1996: 141; Arslan, 2007: 81–82).²⁰⁶ Diophantos'un bu başarısı, Mithradates Krallığı için oldukça büyük bir anlam ifade ediyordu. Öyleki bulunduğu toprakların coğrafi ve stratejik avantajını iyi kullanan İskitler, diğer ulusların gözünde Asya'nın en barbar, aynı zamanda savaş meydanında yenilmeyen bir gücü olarak görülüyordu. Örneğin Akhamenid İmparatoru Kyros, İskitlerle yaptığı savaşta mağlup olmuş ve 20,000 kişiden oluşan ordusuyla birlikte İskit topraklarında yok edilmişlerdi. Yine İskitler, bir başka Akhamenid imparatoru Dareios'u ve Makedonya kralı II. Philippos'u mağlup etmişlerdi. Ayrıca Aleksandros'un generallerinden Zopyrion'un komutasındaki 30,000 kişilik bir ordu da yine İskitler tarafından kılıçtan geçirilmişti (Iust. XXXVII. 3. 2; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 82 dn. 359). Dolayısıyla VI. Mithradates'in bu başarısı krallığının prestijini arttırdığı gibi, Karadeniz havzasındaki diğer halkların ve krallıkların da Mithradates'e saygı duymasını sağladı.

Karadeniz'in kuzeyinde, İskitlere karşı gösterdiği bu başarılı savaşın ardından Khersonesos'a dönen Diophantos, burada topladığı takviye güçlerle İskit topraklarının içlerine doğru ilerledi (Magie, 1950: 195; Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 230-232; Grakov, 2008: 67-68). Çünkü Krimeia Yarımadası'nda İskitlere karşı elde edilen zafer, onları hâkimiyet altına almak için yeterli değildi. Bu atlı göçebe halkları, savaş meydanında zor durumda kaldıklarında ya da ağır kayıplar verdiklerinde, Karadeniz'in geniş kuzey steplerine doğru çekilerek kurtulabildikleri gibi, diğer göçebe halklarla birleşerek, kısa zamanda öncekinden çok daha kalabalık bir güçle karşı saldırıya geçebiliyorlardı.²⁰⁷ Nitekim de öyle oldu. Karadeniz'in kuzeyinde İskitlere karşı büyük bir zafer kazanan Diophantos'un Pontos'a dönmesini fırsat bilen İskitler, Palakhos önderliğinde yeniden ayaklanarak daha önce kaybettikleri yerleri geri aldılar (Strab. VII. 4.

görüüş öne sürmüşlerdir. Örneğin Reinach (1895: 58 dn. 3), Diophantos'un İskitlere karşı seferininin başlangıç tarihini MÖ 110 olarak belirlerken, Stolba (2005a: 164 dn. 75), bu seferi MÖ 110-108 olarak tespit etmiştir. Buna karşı Arslan (2007: 80 dn. 353), Iustinus (XXXVII. 3. 2) ve Strabon (VII. 4. 3)'da geçen bilgileri göz önünde bulundurarak, Diophantos'un İskit seferini MÖ 115/114 olarak belirlemektedir. Mithradates'in Kuzey Karadeniz seferinin tarihlenmesi için ayrıca bkz. Saprykin, 1996: 141 vd.

²⁰⁶ Mithradates'in bu başarısı, onun İskitlere karşı zafer anıtı diken ilk kral olmasını sağladı (*IOSPE* I² 352 col. I str. 9=SIG³ II 709.; ayrıca bkz. Rubinsohn, 1980: 50 vd.).

²⁰⁷ Herodotos (IV. 46), İskitlerin bu özelliklerini tanımlarken şu ifadeleri kullanmaktadır: “kendilerine saldıran hiç kimse onların elinden kurtulamaz ve kendileri istemedikleri sürece kimse onları bulup bastıramaz; öyle insanlar ki, ne kentleri vardır ne kaleleri, hepsi de atlıdır ve ok atarak savaşır.” Burada Herodotos, İskitlerin bir işgal sırasında bozkır steplerine kaçarak ortadan kaybolabilmelerini, onların en önemli özelliği olarak belirtmektedir.

17; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 103; McGing, 1986a: 52; Grakov, 2008: 67-68; Saprykin, 2003: 3 vd.). Palokhos, bölgede elde ettiği başarılarından sonra Sarmatia ve Roksolani kabileleriyle de ittifak yaparak büyük bir ordu meydana getirdi. Bunun üzerine tekrar Krimeia'ya dönen Diophantos, İskitlerle karşı yaptığı ikinci mücadeleden de başarıyla ayrıldı (Strab. 4. 17; *IOSPE I² 352 col. I str. 28=SIG³ II 709*; ayrıca bkz. Minns, 1913: 586-587; McGing, 1986a: 52 dn. 35; Avram, 2002: 69 dn. 3). Diophantos'un İskitlere karşı elde ettiği bu başarıdan sonra, Sarmatia ve Roksolani kabileleri Mithradates'in hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Ardından Diophantos, Bosporos kralının daveti üzerine Pantikapion'a geçti ve burada Bosporos'un Mithradates Krallığı'na bağlanması yönünde bir karar alındı. Fakat bu sırada ülkelerinin Mithradates Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmesini istemeyen bazı İskit grupları, MÖ 107/6'de Saumakhos önderliğinde yeniden toplanarak Pantikapaion'da ayaklanma başlattılar ve Mithradates'in boyunduruğu altına girmek isteyen Bosporos kralı Pairisades/Parisades'i öldürdüler (Strab. VII. 4. 7; *IOSPE I² 352 col. I str. 34-35=SIG³ II 709*; ayrıca bkz. Rubinson, 1980: 52; Sherwin-White, 1984: 103; McGing, 1986a: 53).²⁰⁸ Yaşanan bu beklenmedik gelişme üzerine VI. Mithradates, bu isyanın bastırılması için bizzat kendi hazırladığı ağır silahlarla donatılmış asker ve donanmayı Diophantos'a gönderdi. Diophantos, kralın gönderdiği askerlerle birlikte Hellen kolonilerinin de desteğini aldı ve kısa zamanda isyanı bastırdı (*IOSPE I² 352 col. I str. 40-44=SIG³ II 709*; Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 230-232; Rubinson, 1980: 52; Grakov, 2008: 67-68; Saprykin, 2003: 3 vd.; Molev, 2009: 321). Böylelikle Krimeia Yarımadası, Bosporos Krallığı ile birlikte Mithradates Krallığı'nın yönetimi altına girdi. VI. Mithradates, ileride Roma'ya karşı yapmayı planladığı savaşlar öncesi bölgeden önemli miktarda maddi kazanç elde etti ve krallığının gücünü artırdı (Strab. I. 2. 1; VII. 2. 17; VII. 6. 3; ayrıca bkz. Hind, 1992: 139-140; Molev, 1995: 28; Olbrycht, 2011: 275-276).

Krimeia Yarımadası'nda yaşanan bu gelişmelerin ardından Mithradates, gözünü Anadolu'ya dikti. Iustinus (XXXVII. 3. 4)'a göre kral, bu amacı gerçekleştirebilmek için yakın arkadaşlarıyla birlikte gizlice Anadolu'ya geçtiği ve burada ileride Roma'ya karşı yapmayı planladığı savaşlar öncesi Anadolu'nun durumunu yerinde inceledi.²⁰⁹

²⁰⁸ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Saprykin, 1996: 141 vd.; Romanchuk, 2008: 277 vd.

²⁰⁹ Mithradates'in Anadolu'ya böylesi bir gezi düzenleyip düzenlemediği kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü bu konudaki tek bilgi Pompeius Trogus'un eserinden bir özet yapan Iustinus (XXXVII. 3. 4-5)'a dayanmaktadır. Arslan (2007: 89 dn. 389), Mithradates'in MÖ yak. 109/108 yılında Paphlagonia'yı işgal

Mithradates Anadolu'da yaptığı incelemeler sonunda krallığının geleceği için önemli gördüğü Kolkhis²¹⁰ bölgesini de hâkimiyeti altına aldı (App. *Mithr.* 15; Strab. I. 1. 1; XII. 3. 1; Eutr. V. 5; ayrıca bkz. Molev, 1995: 31). Böylelikle Mithradates, bu son seferleriyle Karadeniz ve havzasına ait toprakların fethini tamamladı ve artık Roma'nın himayesi altındaki bölgeleri kendine hedef belirledi. VI. Mithradates bu döneme kadar Roma etkisinin ulaşamadığı bölgelere doğru yayılım göstermişti. Böylelikle hem topraklarını genişleterek gücüne güç kattı, hem de yaptığı propagandayla başta Hellen halkları olmak üzere birçok ulusun sempatisini kazandı (Madsen, 2009a: 194). Özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki Hellen şehir devletlerinin koruyuculuğunu üstlenerek, o zamana kadar asla yenilemez sanılan İskitlere karşı elde ettiği zaferler, onu dönemin en ünlü kralı hâline getirdi (Strab. VII. 3-6; ayrıca bkz. Molev, 1995: 40-41; 2009: 321; Saprykin, 2003: 3 vd.; Mayor, 2013: 133). Bu durum Hellen dünyasında Mithradates'e karşı olan güven ve itimadın artmasını ve onun Roma'ya karşı yeni bir kurtarıcı olarak görülmesini sağladı. Ayrıca başta Karadeniz'in kuzeyindeki istilacı kavimler olmak üzere bütün barbar halklar arasında korku ve saygıya neden oldu.

VI. Mithradates, Karadeniz havzasındaki hâkimiyetini pekiştirdikten sonra gözünü Anadolu topraklarındaki Roma'nın etki alanlarına çevirdi. Mithradates, daha önce Roma'ya yaptığı hizmetin ödülü olarak babasına verilen, fakat bir müddet sonra, herhangi bir neden gösterilmeksizin yine Roma *Senatus*'u tarafından ellerinden alınan Paphlagonia'yı MÖ yak. 109/108 yılında Bithynia kralı III. Nikomedes Euergetes'le (MÖ 127-94) birlikte istila etti ve bölgeyi aralarında pay ettiler. Mithradates Eupator bir süre sonra da Galatya Bölgesi'ni hâkimiyet altına aldı (App. *Mithr.* 18; Strab. XII. 3. 41; Iust. XXXVII. 4. 3-6; ayrıca bkz. Reinach, 1895: 88 vd.). VI. Mithradates, Anadolu'da daha fazla toprak elde etme planları yaparken, bölgede kendisiyle aynı emelleri taşıyan Bithynia kralı III. Nikomedes, MÖ yak. 103/102'de Kappadokia Bölgesi'ni istila etti. Karadeniz merkezli bir "Ön Asya İmparatorluğu" kurma planları yapan Mithradates için bu kabul edilebilecek bir durum değildi. Derhal harekete geçen kral, Kappadokia Bölgesi'ni işgal

ettiği için kralın Anadolu'ya yolculuğunun MÖ yak. 111/110 yılları arasında olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Bengtson, 1975: 257; Rubinson, 1980: 13 dn. 32.

²¹⁰ Kolkhis Bölgesi, bugün Batı Gürcistan olarak bilinmektedir. Antikçağda "Kolkhis" adı verilen bölgenin güneyinde Armenia, kuzeyinde İskit toprakları, batısında Karadeniz, doğusunda ise Iberia ve Albania yer alıyordu (Talbert, 2000: 1255 vd.). Kolkhis Bölgesi ile ilgili ilk yazılı bilgilere Urartu Krallığı (MÖ 840 – 609)'na ait yazıtlarda rastlamaktayız. Urartu krallarından II. Sarduri (MÖ 764-734)'nin kuzeye yönelik seferlerinde işgal edilen ülkeler listesinde "Qulha ülkesi" yer almaktadır. "Qulha ülkesi" modern tarih ve coğrafya çalışmalarında, Antik dönemdeki "Kolkhis" adlı bölge ile eşitlenmektedir (Emir, 2009: 11-12). Qulha ülkesinin farklı bir lokalizasyonu için bkz. Umar, 2000: 25; Köroğlu, 2000: 717-741.

ederek, tahta kız kardeşi Laodike'nin oğlu Ariarathes VII Philometor'u geçirdi (Iust. XXXVIII. 1. 1; Memnon 22. 1; ayrıca bkz. Olshausen, 1974: 812; Sherwin-White, 1984: 105; Olbrycht, 2009: 172). Fakat daha sonra sebepleri henüz tam olarak anlaşılamayan bir nedenden ötürü VI. Mithradates, MÖ yak. 100/99'da yeğeni Ariarathes VII Philometor'u öldürttü ve kendi oğlunu kral ilan ederek Kappadokia tahtına oturttu (Iust. XXXVIII. 1. 10; Memnon. 30. 1; ayrıca bkz. Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 234-236; Arslan, 2007: 99; Ballesteros-Pastor, 2008: 54; Madsen, 2009a: 195).

Yaşanan bu siyasi gelişmeler karşısında Bithynia Kralı III. Nikomedes, Mithradates'in Kappadokia'nın hâkimiyetini ele geçireceğinden ve kısa süre sonra da kendi krallığı Bithynia'yı istila edeceğinden korktu ve Mithradates'i Roma *Senatus*'una şikâyet etti. Roma *Senatus*'u, başta Bithynia kralı III. Nikomedes olmak üzere gelen şikâyetleri göz önüne alarak,²¹¹ Kappadokia Krallığı'nı önce özgür bırakıp, kendi kendilerini yönetmelerini istedi, ardından bizzat Kappadokia halkının isteği ve talebi üzerine MÖ 96'da Ariobarzanes'i Kappadokia'ya kral tayin etti (Strab. XII. 2. 11; ayrıca bkz. Brennan, 1992: 147; Dmitriev, 2006: 289).

MÖ 95 yılında Armenia kralı II. Tigranes (MÖ 95-55), uzun süre Parth kralı II. Mithradates'in (MÖ 123/2-90) yanında rehin olarak kaldıktan sonra babasının ölümü üzerine Armenia tahtına oturdu ve bir müddet sonra da VI. Mithradates ile hem dostluk, hem de akrabalık kurdu (Manandyan, 2007: 20 vd.). Böylelikle VI. Mithradates Anadolu'da büyük bir güç olan Parth İmparatorluğu ve Armenia Krallığı'nın desteğini aldı. MÖ 95'te yaşana bu ittifak, Anadolu'da yeni siyasi gelişmelerin habercisiydi. Öyle ki, VI. Mithradates'in MÖ 95'te darp ettirdiği sikkeler, bu gelişmelerin ilk belirtisiydi. Mithradates'in 95'te darp ettirdiği sikkelerde, kraliyet takvimi 202 tarihinden başlatılmıştı. Darp edilen bu sikkelerin ön yüzünde kralın portresi bulunurken, arka yüzde ay ve yıldız ile birlikte Pegasos ya da otlayan bir geyik motifi yer almaktaydı (Olbrycht, 2009: 172-173). Mithradates'in MÖ 95'te darp ettirdiği sikkelerdeki tarihlenmenin 202'den başlaması, onun MÖ 297'den başlayan Bithynia takvimini kullanmış olabileceğini gösteriyordu. (Olbrycht, 2009: 172-173.). Daha önce babası V. Mithradates Euergetes'in Seleukos takvimini kullanmasına rağmen, VI. Mithradates'in MÖ 98/97 yılından başlayan Bithynia takvimini

²¹¹ Bithynia kralı III. Nikomedes, hem Kappadokia Krallığı'nın kaybedilmesi, hem de Anadolu'da VI. Mithradates'in durdurulamaz yükselişinden tedirgin olarak, onun Kappadokia'yı ele geçirmek için yaptığı eylemlerin meşru olmadığını ve Kappadokia Krallığı'nın başına getirilen şahsın krallıkla hiçbir kan bağı bulunmadığı hususunda Mithradates VI Eupator'u Roma *Senatus*'una şikâyet etmişti (Iust. XXXVII. 2. 5).

tercih ettiği görülmektedir. Bu belki de, VI. Mithradates'in artık Seleukos takvimine ihtiyaç duymadığının bir göstergesi olabilir (Callatay, 1997: 70-71). Fakat bunun nedeni henüz tespit edilebilmiş değildir. Mesela bu dönem hakkın dabilinen şey, VI. Mithradates'in MÖ 95'te darp ettirdiği sikkelerin tarihi, Mithradates Krallığı ile Bithynia Krallığı arasındaki ilk çatışmaların başladığı zamanlara denk düştüğüydü. Ayrıca bu tarih, VI. Mithradates'in Kappadokia'yı ilk kez hâkimiyeti altına aldığı yıldır. Öyle ki, Mithradates Krallığı, Akhamenid İmparatorluğu'na bağlı Kappadokia satrabı tarafından kurulmuştu ve bu yüzden Kappadokia'nın Mithradates Krallığı için ayrı bir önemi vardı. Zaten Mithradates, bu sikkelerin bastırılmasından kısa bir süre sonra yakın dostu Armenia kralı II. Tigranes ile anlaşarak MÖ 95'te yeniden Kappadokia'yı işgal edecektir (Iust. XXXVIII. 2. 8; ayrıca bkz. Olbrycht, 2009: 172). VI. Mithradates'in özellikle Paphlagonia, Galatia ve Kappadokia bölgelerini ele geçirdikten sonra yeni bir takvime geçmesi, belkide onun Anadolu'da yeni bir siyasi politikaya geçiş yaptığını gösteriyordu. Özellikle Armenia ve Parth krallarının desteği, Mithradates'in bu yeni politikasının en önemli unsuruydu ve Pontos kralı bu destek sayesinde artık Roma ile savaşmayı dahi düşünmeye başlamıştı.

VI. Mithradates Eupator, MÖ 95'ten itibaren Parth ve Armenia krallıklarının desteğiyle Anadolu'da oldukça güçlü bir konuma gelmiş olsa da, o hâlâ Roma ile savaşacak kuvvete sahip değildi. Bu yüzden Cilicia'da baş gösteren korsan eylemleri için Roma *Senatus*'u tarafından bölgeye *praetor* olarak atanan Lucius Cornelius Sulla, Anadolu topraklarına geldiğinde aldığı ikinci bir emirle Kappadokia sorununu çözmekle görevlendirildi (Plut. *Sull.* V. 4-6; ayrıca bkz. Shotter, 2005: 38; Rostovtzeff, 1960: 111–113). Kısa zamanda bölgeye ulaşan Sulla, Mithradates'i bölgeden çekilmesini sağlayarak Ariobarzanes'i tekrar Kappadokia Krallığı'nın başına geçirdi (Plut. *Sull.* V. 4-6; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 109 vd.; Dmitriev, 2006: 289 vd.).

MÖ 90 yılında, Roma ile İtalic müttefikler arasındaki savaşı fırsat bilen VI. Mithradates, Kappadokia üzerine tekrar asker göndererek, bölgeyi ele geçirdi ve oğlunu, "IX. Ariarathes" adıyla Kappadokia kralı ilan etti (App. *Mithr.* 10; 57–58; Memnon 30. 1; ayrıca bkz. Ballesteros-Pastor, 2008: 54 vd.). Bunu üzerine Roma *Senatus*'u Manius Aquilius'u Anadolu'ya göndererek, onu tahtan indirilen Bithynia ve Kappadokia krallarını yeniden tahta çıkarmakla görevlendirdi (App. *Mithr.* 11; Iust. XXXVIII. 3. 1-4; McGing, 1980: 36; 1986a: 79-80). Aquilius komutasında bir Roma ordusunun kendisine karşı hazırlık yaptığını öğrenen kral, işgal ettiği Kappadokia ve Bithynia topraklarından çekildi

(App. *Mithr.* 57; Cass. Dio XXXI. 99. 2; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 112; Dmitriev, 2006: 293 vd.). Çünkü Mithradates, Roma ile açık bir ihtilafa düşmeksizin krallığını büyütmek istiyor ve henüz Roma ile çarpışacak güce sahip olmadığını düşünüyordu. Fakat daha çok para ve şöhret peşinde olan Aquilius, Mithradates Krallığı ile bir savaş başlatmak için, Bithynia kralı IV. Nikomedes'e baskı yaptı ve onun, Mithradates Krallığı'na ait önemli kentlerden biri olan Amastris'e girerek bölgeyi yağmalamasına yardımcı oldu (App. *Mithr.* 11; Sall. *Hist.* IV. 69. 10; ayrıca bkz. Rostovtzeff ve Ormerod, 1945: 234 vd.; McGing, 1980: 40). Karadeniz'de büyük bir krallık kurma hedefi olan VI. Mithradates ise Aquilius ile anlaşmak istedi, fakat Aquilius'un uzlaşmaz tavrı nedeniyle Roma ile bir savaşın kaçınılmaz olduğunu fark ederek derhal savaş hazırlıklarına başladı (App. *Mithr.* 56; Eutr. V. 5).

VI. Mithradates, bir taraftan Roma İmparatorluğu'na karşı dönemin en güçlü ve en kalabalık ordusunu hazırlarken, diğer taraftan da özellikle Anadolu'da Roma aleyhinde propaganda faaliyetlerine devam etti. Bu amaçla bölge halklarını Roma emperyalizmine karşı kıskırtarak ileride olası bir savaşta desteklerini almayı ya da en azından tarafsız kalmalarını sağlamayı amaçlıyordu. Bu dönemde Anadolu'daki vatandaşlar, Romalı yöneticilerin aç gözlülüğünden, doymak bilmeyen para ve güç hırslarından bıkmış ve onlardan nefret eder hâle gelmişlerdi. VI. Mithradates, Anadolu'daki halklarının Roma'ya karşı besledikleri bu nefreti kendi lehinde kullanmakta geç kalmadı. Kral hâlihazırda haleflerinden itibaren bir politika olarak sürdürülen Hellen halklarıyla dostluk ve kan bağı ilişkisi sayesinde Hellenleri, Roma'ya karşı yanına çekmeyi başarmıştı, şimdi de Roma emperyalizminden nefret eden Anadolu halklarının desteğini aldı.²¹²

²¹² Arslan (2007: 126), Mithradates'in hem doğu kültürünü temsil eden bir Pers soylusu gibi, hem de batı kültürünü temsil eden bir Hellen gibi hareket etmesini şöyle açıklamaktadır: "... Gerek Mithradates'in meydana getirdiği ve şekil verdiği sarayında ve devlet yönetiminde gerekse Mithradates'in kişiliğinde, Pers ve Hellen nitelikleri hâkim bir yer tutuyordu. Ancak söz konusu durum göz önünde tutulacak olursa kralın karakteriyle hareket tarzı anlaşılabilir. Mithradates kendine özgü bir tarzın karşıtlıklarıyla ayrılıklarının tam ortasında, kendi ulusuyla olan ilişkilerinde yarı Pers yarı Hellen, Hellenlerin gözündeysen Pers isimli olmasına rağmen bir Hellendi. Bu bakımdan Pontos kralı, Hellenlerin hilesi ve kurnazlığıyla Perslerin yayılımcı politikası ve yönetim biçimini kendi amaçları doğrultusunda kullanmayı bilmiştir. Bununla birlikte, gerek planlarını gerçekleştirme yeteneği ve kendi amaçlarını kavramakta gösterdiği kesinlik gerekse planlarını uygulamadaki ağız sıklığı ve çabukluğuyla hem Hellenlerden hem de Perslerden üstündü. Bu yüzden ki; düşmanlarına daima bir muamma olmasını, her zaman hiç beklemedikleri bir yerden taze güçlerle onların karşısına çıkmasını bilmiştir". Bu konu hakkında ayrıca bkz. Gabelko, 2009: 47 vd.; McGing, 2009a: 205 vd. Mithradates Krallığı'nın hakimiyeti altına giren kentlerde, onun için yapılan anıtlarda, darp edilen paralarda ve hazırlanan resimlerde daima Akhamenid-Hellen kültürlerinin aynı anda temsil edildiği görülmektedir (Kreuz, 2009: 308).

2.3.1 Mithradates Savaşları (MÖ 89-MÖ 63)

Bithynia kralı IV. Nikomedes'in Mithradates Krallığı'na ait topraklara saldırması ve bunun Aquilius tarafından destek görmesi üzerine VI. Mithradates, Aquilius'un barıştan yana olmadığını fark etmiş ve bu amaçla her an bir savaş patlak verecekmiş gibi hazırlık yapmaya başlamıştı. Şüphesiz Roma Cumhuriyeti'ne karşı yapılacak savaşlar için kralın elindeki en büyük koz, Karadeniz ve onun hinterlandının kendisine sağladığı askerî, ekonomik ve stratejik avantajlardı. Zira VI. Mithradates, Karadeniz'in bu potansiyelini harekete geçirmekte geç kalmadı. Kral daha önce Bosporos Krallığı'nı hâkimiyet altına alarak buradan yılda 180,000 *medimnoi* tahıl ve 200 *talanta* gümüş vergi alıyordu (Strab. VII. 4. 6). Bu bölgeden alınan 180,000 *medimnoi* tahıl yaklaşık 50,000 kişilik bir ordunun altı aylık yiyeceği için yeterliydi, 200 *talanta* gümüş ise kurulacak ordunun masrafları için oldukça iyi bir paraydı. Öte yandan Mithradates, Pontos ve Kolkhis dağlarında bulunan zengin demir, gümüş, bakır ve altın madenlerini aktif olarak işleterek hem krallığını zenginleştirdi, hem de olası bir savaş için hazırlanan ordunun masraflarını karşıladı. Ayrıca Mithradates, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskit, Sarmatia ve Bastarnai gibi savaşçı göçebe halklar ile anlaşarak onları yanına çekti. Roma ile yapılacak savaş öncesi bütün Anadolu halklarının yanında olmasını arzu eden Mithradates, önce Armenia kralı II. Tigranes ile kızı Kleopatra'yı evlendirerek onunla ittifak kurdu (App. *Mithr.* 13; Iust. XXXVIII. 3. 1-6; Memnon, 30. 3; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 112; Olbrycht, 2009: 170; 177), daha sonra Anadolu'nun savaşçı kavmi Galatları kendi yanında savaşmaya ikna etti (Arslan, 2000: 135; 2007: 112). VI. Mithradates, savaş hazırlıklarının son aşaması olarak, Roma Cumhuriyeti'ne düşman olan, ya da bir şekilde Roma ile çıkarları çatışan bütün şehir, krallık ve halklarla anlaşma yoluna gitti. Bu amaçla batıda Roma'ya karşı ayaklanan şehirleri destekledi. Hellenler ile iyi ilişkiler kuran Kral, Anadolu'da yaptığı Roma karşıtı propagandalarla da bölge halklarını yanına çekmeyi başardı (Glew, 1977a: 253-256).²¹³

2.3.1.1 Birinci Mithradates Savaşları (MÖ 89 - MÖ 85)

Savaş için bütün hazırlıklarını tamamlayan VI. Mithradates MÖ 89'da oğlu Ariarathes'i Kappadokia Krallığını tekrar ele geçirmek için gönderdi. Ariarathes kısa zamanda Kappadokia topraklarına girdi ve Kappadokia kralı Ariobarzanes'i tahtan kovdu

²¹³ VI. Mithradates'in Anadolu'da Roma emperyalizmine karşı başlatmış olduğu propaganda faaliyetleri ve bu konuda VI. Mithradates'in Parth kralı Arsakes'e yazmış olduğu mektubun içeriği hakkında bkz. Sall. *Hist.* IV. 69.

(Liv. *perioch.* 76; App. *Mithr.* 15; Cass. Dio XXXI. 99. 2; Eutr. V. 5). VI. Mithradates Kappadokia Krallığı'nı yeniden ele geçirmesine rağmen, Roma yöneticileri ile barış görüşmelerini sürdürüyordu. Fakat Aquilius, Anadolu'ya ayak bastıktan itibaren Mithradates ile savaşmak için her yolu denediği için, kralın göndermiş olduğu son barış elçilerini taleplerini kabul etmedi. Dahası Aquilius, Mithradates'e karşı büyük bir savaş başlatmak için Anadolu'da asker toplamaya başladı (App. *Mithr.* 17; ayrıca bkz. Kallet-Marx, 1995: 257; Arslan, 2007: 127-128). Birinci Mithradates savaşları başladığında kral Mithradates, yaklaşık 250,000 yaya, 40,000 süvari, 130 savaş arabasından oluşan büyük bir ordu ile ve 300 gemiden teşekkül güçlü bir donanmaya sahipti (App. *Mithr.* 17).²¹⁴ Pontos ordusu Arkhelaos ve Neoptolemos adlı iki kardeş komutan tarafından idare ediliyordu. Bunun yanında Anadolu'da üç Roma ordusu bulunmaktaydı ve her bir ordu yaklaşık 40,000 kişiden oluşuyordu. Bunlara IV. Nikomedes tarafından komuta edilen 50,000 yaya ve 6,000 atlı asker eşlik ediyordu (App. *Mithr.* 17).

Anadolu'da Kappadokia, Galatya ve Bithynia bölgelerinden sağlanan askerlerle büyük bir ordu meydana getiren Aquilius, MÖ 89'da Pontos'un batı bölgelerine saldırarak yaklaşık 30 yıl sürecek olan Mithradates Savaşları'nı başlatmış oldu (App. *Mithr.* 15; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 113-114; McGing, 1986a: 86) (**Harita 4**). VI. Fakat asıl çatışma Mithradates'in karşı hamlesiyle Amnias Irmağı²¹⁵ kenarındaki geniş bir ovada başladı. Bu büyük savaş Mithradates'in ünlü komutanları Neoptolemos ve Arkathias'ın savaş tecrübesi ve olağanüstü gayretlerinin yanında Bithynia askerlerinin daha önce hiç görmediği ünlü tırpanlı savaş arabaları²¹⁶ sayesinde Mithradates Krallığı lehine büyük bir zaferle sonlandı (Strab. XII. 3. 40; App. *Mithr.* 18; ayrıca bkz. McGing, 1986a: 108 vd.; Arslan 2007: 134).²¹⁷ Bu zaferle birlikte VI. Mithradates, Önce Bithynia topraklarına girdi

²¹⁴ Memnon (30. 1)'a göre Mithradates'in ordusunun toplam sayısı yaklaşık 200,000 kişiden oluşuyordu.

²¹⁵ Amnias Irmağı, Kızılırmak'ın bir kolu olan ve kaynağını Kastamonu il sınırları içerisinde alan günümüzdeki Gökırmak olarak bilinmektedir (Talbert, 2000: 1218, map 86 D2). Strabon (XII. 3. 40), Amnias Irmağı ve çevresinden söz ederken: "Olgassys [İlgaz] Dağı olağanüstü yüksek ve tırmanması zordur. Bu dağın her yerinde kurulmuş olan tapınaklar Paphlagonia'luların elindedir. Etrafındaki Blaene ve Domanitis oldukça verimli topraklardır. İkincisinin içinden Amnias Irmağı geçer. Bithynia'lı Nikomedes'in kuvvetlerini Mithradates Eupator burada tamamen yok etti." ifadelerine yer vermektedir.

²¹⁶ Roma'daki savaş arabaları; tekerleklerinden itibaren yatay olarak ileriye doğru uzanan; ayrıca alt tarafa düşecek her şeyi parçalamak için eklenmiş tırpanları bulunan atlı arabalardır. Bunlar ordu saflarını bölmek, ardından hücum eden süvarilerce kullanılacak zayıf noktalar oluşturmak için hızlarından, tesirlerinden ve tekerleklerine monte edilmiş bıçaklarından faydalanılan savaş araçlarıydı.

²¹⁷ Anadolu'daki üç Roma ordusu ve bu orduların kumandanları olan Gaius Cassius, Quintus Oppius ve Manius Aquilius, Mithradates'in komutanları Arkhelaos, Neoptolemos ve Arkathias tarafından mağlup edildi. Roma *Senatusu*'nun *provincia* Asia valiliğine atamış olduğu Lucius Cassius'un Apameia'ya, M. Aquilius'un da Rodos'a kaçmasına sebep oldu. Ancak bir müddet sonra Aquilius yakalandı ve VI. Mithradates, Aquilius'u bir eşek üzerine bağlatarak şehir şehir gezdirdikten sonra, onu sırf ün ve para hirsından dolayı bu

ve bölge kentlerini hâkimiyet altına aldı (Memnon 31. 3; App. *Mithr.* 20; Flor. *epit.* I. 40. 6; Pomp. Trog. *prolog.* 38; Iust. XXXVIII. 3. 8-9). Anadolu'nun iç kısımlarına ilerleyerek bölgedeki tüm eyalet ve şehirleri tek tek hâkimiyet altına aldı. Böylelikle VI. Mithradates Roma'nın Batı Anadolu'daki bütün topraklarının hâkimiyetini eline geçirdi (Memnon 31. 3; App. *Mithr.* 11-19; Liv. *perioch* 76; App. *Mithr.* 19-23; Eutr. V. 5; ayrıca bkz. Hind, 1992: 148-149; Arslan, 2007: 144). Mithradates'in Anadolu içlerinde ilerlerken hemen hemen hiç bir direnişle karşılaşmamış olması, Anadolu halklarının Roma Cumhuriyeti'nden ve Roma vatandaşlarından ne kadar nefret ettiklerini gösteriyordu. Çünkü Roma *Senatus*'u tarafından görevlendirilen vergi tahsildarları (*publicani*) başta olmak üzere Anadolu'da Roma Cumhuriyeti adına görev yapan şahısların uyguladığı sert politika ve ağır vergilerden dolayı ezilen halklar, Mithradates VI Eupator'u tanrılar tarafından gönderilmiş bir kurtarıcı olarak görüyorlardı. Zira VI. Mithradates Anadolu halkı tarafından “Küçük Asya'nın kurtarıcısı”, “Büyük Baba”, “Yeni Dionyus” ünvanlarıyla selamladılar (Hind, 1992: 149; Arslan, 2007: 145)

Anadolu halklarını Roma emperyalizminden kurtaran VI. Mithradates, böylelikle Karadeniz'in kuzey bölgeleri ile birlikte geniş bir sahayı da hâkimiyeti altına aldı. Böylesine büyük bir yüzölçümüne ve aynı zamanda birçok önemli stratejik noktalara sahip olan bu coğrafyayı tek bir merkezden idare etmek artık mümkün gözükmüyordu. Bu yüzden kral, hâkimiyet altındaki toprakları bölgesel yönetim birimlerine, yani satraplıklara(= satrapeia [σατρα-πεία]) ayırarak yeniden organize etti. Bunun için askerî, stratejik ve ekonomik anlamda krallığın asıl gücünü oluşturan Karadeniz Bölgesi'ni satraplıklara ayırırken bizzat kendisi tarafından seçilen yöneticileri bu satraplıkların başına getirtti. Karadeniz'deki en önemli satraplıkların başında şüphesiz Kimmeria Bosporos ve Kolkhis gelmekteydi (Arslan, 2007: 154-155). Anadolu'daki eyaletler ise, Mithradates Krallığı'na mensup generallerin idaresine verildi (App. *Mithr.* 21-22; ayrıca bkz. McGing, 1986a: 98 vd.). Buna karşın VI. Mithradates, Aquilius ile yaptığı savaşta düşman tarafında yer alan ya da kendisine direnen kentlerde büyük garnizonlar oluşturdu. Buradaki bütün garnizonların masraflarını da o kentlere ödedi (App. *Mithr.* 21). Mithradates'in Anadolu'da yaptığı son düzenleme Pergamon'u, Krallığı'nın yeni başkenti yapması oldu (Plut. *Sull.* 11; App. *Mithr.* 48).²¹⁸

savaşı başlattığı için boğazından aşağıya eritilmiş altın dökürerek öldürttü (Plin. *nat.* XXXIII. 14. 48; App. *Mith.* 21).

²¹⁸ Pergamon, Mithradates Krallığı'nın Kimiatene, Amastris, Amaseia ve Sinope'den sonra dördüncü başkentidir. Bu kent, hanedanın Karadeniz Bölgesi sınırları dışındaki ilk başkenti olma özelliğine sahiptir. Bu

MÖ 88’de Anadolu’da yaptığı yeni siyasi düzenlemeler ile bütün Romalı asker ve yöneticileri uzaklaştıran Mithradates’in asıl problemi, MÖ 129 yılında *provincia Asia*’nın kurulmasıyla bölgeye yerleşen Romalı vatandaşlar ve yöneticilerdi. Çünkü kral, ilerleyen zamanlarda Roma Cumhuriyeti ile yeni bir savaşın kaçınılmaz olduğunu ve bu savaşın da Anadolu’da cereyan edeceğini biliyordu. Bu savaştan galip çıkmanın tek yolunun böylesine büyük bir düşman ordusunu yabancı topraklarda müttefiksiz bırakmak olduğunun da farkındaydı. Bu dönemde Anadolu’da yaşayan halklar, Roma yönetiminden ve Roma vatandaşlarından nefret etmiş ve bu nefret giderek kine dönüşmüştü. Buna karşın Anadolu’daki Roma vatandaşı ya da Roma yanlısı insan sayısı küçümsenmeyecek kadar çoktu ve bunlar Mithradates Krallığı için büyük bir tehdit unsuru oluşturuyordu. Mithradates, Roma ile yapacağı savaş öncesi böylesine büyük bir tehdidi göz artı edemezdi (Memnon, 31. 4; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 159-160). Bütün bu amillerden dolayı Kral, Anadolu’da yaşayan Romalı vatandaşların öldürülmesine karar verdi. Bu karar doğrultusunda da eyalet, satraplık ve vassal krallıklardaki yöneticilere gizli bir buyruk vererek, 30 gün sonra aynı anda Anadolu’daki bütün Romalıların öldürülmesini emretti (App. *Mithr.* 22; Cass. Dio. XXXI. 101. 1; ayrıca bkz. Reinach, 1890: 129 vd.; Magie, 1950: 216 vd.). Bu karara uymayan ya da tarafsız kalmak isteyen bütün vatandaşların ölümle cezalandırılacağını da ayrıca bildirdi. Anadolu’daki Roma vatandaşlarından nefret eden halk, aynı anda kadın erkek, yaşlı genç ayırmaksızın Anadolu’daki bütün Romalı vatandaşları öldürdüler (Memnon, 31. 4; Cic. *Leg. Man.* II-III. 7; Vell. II. 18. 1-2; Plut. *Sull.* XXIV. 4; App. *Mithr.* 22; Cass. Dio XXXI. 101. 1; XXXIII. 109. 8-9; Eutr. V. 5).²¹⁹

aynı zamanda Mithradates Hanedanı’nın artık bir bölge krallığı değil, hem fizikî hem de siyasî olarak uluslararası bir güç hâline geldiğinin göstergesiydi.

²¹⁹ Arslan, Mithradates’in buyruğunu Anadolu vatandaşlarının tereddütsüz kabul etmelerini ve uygulamalarını şöyle izah etmektedir (2007: 164-165): “Küçük Asya kentlerinde ikamet edenlerin söz konusu katliamı yapmalarında bir dereceye kadar Mithradates’in zorlamasının ve onların Pontos kralından korkmalarının rol oynadığı bir gerçektir. Çünkü kralın, Romalılara karşı insanca davrananlara ve onlardan herhangi birini evine alıp kurtaranlara karşı saptadığı ceza ölümdü. Fakat bu kararın gerek Pontos kralı tarafından alınmasında gerekse insanlar tarafından tatbik edilmesinde, Küçük Asya’daki Roma idaresinin kurulmasından itibaren halkın artarak devam eden yüksek vergilerin altında bunalması yatmaktaydı. Yöneticilerin ve memurların açgözlülüğü yüzünden yağmalanan ve sömürülen kentlerdeki ezilen vatandaşlar Romalılara büyük bir kin ve düşmanlık besliyorlardı. Diğer bir neden ise, ekonomikti. Ortadan kaldırılan Romalıların malları kral ile aralarında eşit olarak dağıtılacaktı. Böylelikle eyaletlerde yaşayan halk vergilerden ve borçlarından kurtulmanın yanı sıra bir anda zenginleşecekti. Bu yüzdendir ki, tapınaklara ve kutsal alanlara sığınan Romalıları bile merhamet gösterilmedi ve kin, dini boğdu. En basit anlamda, bu durum, uzun süredir insanların içinde kalmış gizli nefretin içten gelen bir patlamaya dışarı vurulması ve Küçük Asya’daki Romalılara karşı tabandan gelen bir halk hareketiydi. Çünkü insanların Romalılara olan nefreti, Pontos kralına duydukları korkudan daha büyüktü”. MÖ 88’de yaşanan bu hadise kayıtlara “Ephesos Akşamları” olarak geçmiştir. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Liv. *perioch.* 78; Tac. Ann. IV. 14. Söz konusu katliama ilişkin araştırma eserler için bkz. Rubinsohn, 1993: 33 vd.; Kallet-Marx, 1995: 1995: 153 vd.

Roma, Anadolu'da vatandaşlarına karşı yapılan bu katliama, kendi sınırları içerisinde yaşadığı iç savaşlar dolayısıyla ilk zamanlar tepki gösteremedi, ancak Müttefikler Savaşı'ndan²²⁰ sonra dikkatini Anadolu'ya çevirdi. Çünkü Mithradates Krallığı, artık Roma'nın en büyük ve en güçlü düşmanı hâline gelmişti. Roma'nın, Anadolu gibi stratejik ve ekonomik bir bölgeyi kaybetmek istememesi bir tarafa, Roma bölgede ciddi bir prestij kaybı yaşadı. Roma'nın bu aciz durumu, düşmanlarına cesaret vermekteydi. Bu yüzden Roma *Senatus*'u Anadolu'da kaybettiği otoriteyi yeniden kazanmak için öncelikle, Mithradates Krallığı'na karşı büyük bir ordu hazırlamak ve böylesine güçlü bir düşmana karşı bu orduyu yönetecek tecrübeli bir komutanı da hem ordunun başına, hem de *provincia Asia*'ya vali olarak atamak için harekete geçti. Elbette böyle bir konum için aday sayısı çok olacaktı. Fakat bu adaylar arasında ön plana çıkan iki isim vardı ki bunlar, Gaius Marius ve Lucius Cornelius Sulla²²¹ idi (Plut. *Mar.* 34. 1; *Sull.* VI vd.; App. *Mithr.* 22). Sulla, tecrübesi ve savaşlardaki başarılarından dolayı Marius'dan bir adım daha öndeydi. Nihayetinde Sulla, MÖ 88 yılı *consul*'ü seçildi ve böylelikle VI. Mithradates ile yapılacak savaşların da komutanlığını elde etti (Plut. *Sull.* VI; App. *Mithr.* 22; ayrıca bkz. Seager, 2008: 165-167). Roma *Senatus*'u bir süre önce ele geçirilen Numidia Krallığı'na²²² ait hazinelerin satılarak hazırlanmakta olan Roma ordusunun masrafları için kullanılması yönünde bir karar aldı (App. *Mithr.* 22). Bütün bu hazırlıklar,

²²⁰ Müttefikler Savaşı, MÖ 91-MÖ 88 yılları arasında Roma Cumhuriyeti ile önceden Roma'nın İtalya'daki müttefikleri olan diğer kentler arasında yaşanmış bir savaştır. MÖ IV. ve III. yüzyıllarda Roma'nın İtalya'yı işgal etmesi, Roma ile İtalya'daki diğer şehir ve halklar arasında bir dizi ittifaka neden oldu. Bu şehirler teoride bağımsızdılar, ancak uygulamada Roma'nın bunlardan para ve belli sayıda asker talep etme hakkı vardı. Bu taleplerin karşılığında müttefikler, Roma'nın Akdeniz dünyası fethi sırasında elde ettiği ganimet ve topraklardan pay alıyorlardı. Ancak MÖ II. yüzyılda Romalı siyasetçiler bu kazançları tek başına Roma'ya taşıyınca, müttefikler durumu protesto ettiler ve sonunda ayaklandılar. Özellikle İtalya'da Picentes, Marsi ve Peligni'de çıkan ayaklanmalar çok büyük boyutlara ulaştı. Yıllarca Roma'nın himayesi altında yaşayan bu kavimler artık eşit haklar istiyorlardı. Bu nedenlerle başlayan savaşlar, Roma Cumhuriyeti'ne çok büyük sıkıntılar yaşattı. Fakat Roma'nın iki ünlü komutanı Gnaeus Pompeius ve Lucius Cornelius Sulla'nın bölgeye gelmesiyle savaşlar kısa sürede Roma lehine sonuçlandı. Bu mücadeleler Roma tarihine *Müttefikler Savaşı* ya da *Sosyal Savaşlar* adı ile geçmiştir. Bu savaş hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Salmon, 1958: 159-184; 1962: 107-119. Roma Cumhuriyeti ile İtalya'daki müttefikleri arasında patlak veren bu savaşı Diodorus, hem bir dış savaş hem de bir iç çatışma olarak değerlendirmiştir. Bkz. Yarrow, 2006: 215.

²²¹ *Patrici* (Soylu; zengin Roma Yurttaşları ya da tam hukuklu Roma yurttaşı) soyundan gelen Lucius Cornelius Sulla (MÖ 88-78), silik bir gençlik hayatından sonra MÖ 107 (ayrıca 104-100 ve 68) yılı *consul*'ü Gaius Marius'un yanına sığınmış, onun sayesinde önce *legatus* (komutanı, imparator vekili), ardından da askerî *tribunus*'luğa yükselmişti. Sulla'nın Libya'da Marius ile birlikte çıktığı seferde kral Iugurtha'ya karşı elde edilen zafer (MÖ 106), onun ilk büyük başarısıydı. Fakat Iugurtha Savaşları (MÖ MÖ 112-106) 'ndan sonra Marius ile arası açılan Sulla, o tarihten sonra Marius ile birlikte MÖ 102 yılı *consul*'ü olan Quintus Lutatius Catullus (MÖ 102-87)'a yanaşmış, onun desteğiyle Alplerde barbarlara karşı önemli zaferler elde etmişti. Böylelikle Sulla, kısa zamanda Roma'nın ünlü komutanları arasında yerini almıştır (Plut. *Sull.* I vd.).

²²² Bugünkü Cezayir ile Tunus topraklarını içine alan bölgeki Numidia Krallığı'nın siyasi tarihi ve Roma hâkimiyeti altına girmesi ile ilgili olarak bkz. Sall. *Iug.* XII. vd.; ayrıca bkz. Idjennaden ve Ferroukhi, 2002.

Roma'nın Mithradates Krallığı'nı çok büyük bir tehdit olarak gördüğünün açık bir kanıtıydı.

Sulla, MÖ 87 yılının yazında elindeki beş *legio*, bir miktar piyade ve az sayıdaki süvariler ile Hellas topraklarına yöneldi. Burada ordusunu daha fazla güçlendirmek, gerekli erzak ve para sağlamak için önce Aitolia ve Thessalia üzerine yürüdü. Bu iki bölgede bulunan ve önceden Mithradates'in hâkimiyetine giren ya da onu destekleyen bütün şehirleri tek tek ele geçirdi. Ardından da Boiotia'a girdi (App. *Mithr.* 30; Paus. IX. 7. 4). Sulla Aitolia, Thessalia ve Boiotia bölgelerinde katliamlar yaptı ve yağma yolu ile bölgeden ordusu için büyük oranda erzak ve para topladı (Memnon 32. 1; App. *Mithr.* 30; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 133-134). Hellas topraklarında elde ettiği para ve erzakla ordusunu güçlendiren Sulla, vakit kaybetmeden Atina'yı kuşattı ve MÖ 86 yılının 1 Martı'nda Atina'yı ele geçirdi (Plut. *Sull.* XIII. 2-3; Flor. *epit.* I. 40; ayrıca bkz. Liv. *perioch.* 81; Paus. I. 20. 4-7). Atina'nın ele geçirilmesinde sonra hemen sonra Sulla, Pire'ye de zorlu bir mücadele sonrası girmeyi başardı. Fakat Sulla, kendisine uzun süre direnen bu kenti de tıpkı Atina'da yaptığı gibi yakıp yıktı (Strab. IX. 1. 15; Plut. *Sull.* XIV. 1; App. *Mithr.* 41; Flor. *epit.* I. 40. 10).²²³

Mithradates ancak MÖ 86 yılı baharında karşı saldırıya geçebildi. Anadolu ve Trakya bölgelerinden topladığı askerlerden başka, İskit halklarından oluşan muazzam büyüklükte bir ordu meydana getirdi. Bu ordu yaklaşık olarak 110,000 yaya, 10,000 süvari ve 90 tane tırpanlı arabadan oluşuyordu (Plut. *Sull.* XV. 1; ayrıca bkz. Arslan 2007: 205).²²⁴Buna karşı Roma ordusunun yaklaşık 40,000 yaya ve az sayıda atlı birliklerden oluşan bir askeri gücü vardı (App. *Mithr.* 41). Bu iki büyük ordu, Makedonya toprakları üzerinde bulunan Khaironeia Bölgesi'nde kamp kurdu (Sherwin-White, 1984: 139-140).²²⁵Başlangıçta Sulla, nicelik bakımında kendilerinden çok daha büyük Pontos kuvvetleriyle açık alanda savaşmaktan kaçındı ve düşmanı, etrafı derin hendeklerle kuşatılmış oldukça korunaklı olan Roma kampında bekledi. Sulla savaş başladığında ise bölgenin stratejik

²²³ Plutarkhos (*Sull.* XIV. vd.), Atina'nın ele geçirilmesinden sonra Romalı askerlerin şehirde yaptığı katliamı şöyle anlatmaktadır: "Sulla'dan yağma ve katliam izni aldıkları için, askerler sevinç naraları ve gürültü ile kılıçlarını çekerek dar sokaklara atıldılar. Bu sırada ölenlerin sayısı hiç belli değildi, ama şimdi bile kanın aktığı yere bakarak sayının ne kadar büyük olduğu kestirilebilir. Şehrin başka taraflarında öldürülenlerden başka, agora civarındaki katliam, Dipylon'un iç tarafındaki Kerameikos'a kadar yayıldı, pek çok miktarda dökülen kanın kapılardan aşip şehrin varoşlarına taşıdığı da söylenir. Fakat harap edilecek diye vatanlarına acıyıp intihar edenler, bu katliamda ölenlerden az değildi".

²²⁴ Appianos (*Mithr.* 41) ve Eutropius (V. 6), Mithradates ordusunun tamamının 120,000 kişiden oluştuğunu ifade ederlerken, Memnon (32. 3), Mithradates'in ordusu için yaklaşık 60,000 rakamını vermektedir.

²²⁵ Khaironeia Savaşı ve sonuçları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Camp vd., 1992: 343-455.

noktalarını ele geirerek ordusu için avantaj sağladı. Buna karşı Mithradates'in ordusunda başıbozukluk ve ittatsızlık her geçen gün hızla artmaktaydı. Pontos ordusunda yaşanan bu zaafiyeti fark eden Sulla, hiç vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Khaironeia'da büyük bir zafer kazandı (Strab. IX. 3. 37; Plut. *Sull.* XIX. 4; App. *Mithr.* 43-46; ayrıca bkz. Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 250-253; Keaveney, 2005: 77-80; Arslan, 2007: 210 vd).²²⁶ Bu savaş sonunda yaklaşık 120,000 kişik Pontos ordusundan sadece 10,000 kişinin kurtulabildiği ifade edilmektedir (Plut. *Sull.* XIX. 4; App. *Mithr.* 45; Eutr. V. 6. 3; ayrıca bkz. Paus. I. 20. 6; IX. 40. 7; Flor. *epit.* I. 40. 11).²²⁷ Bu savaş sonunda Sulla, önemli ölçüde esir, silah ve ganimet elde etti ve bu zaferi ölümsüzleştirmek için Pontos ordusunu mağlup ettiği yer olan Melas suyu yakınlarında bir zafer anıtı diktirdi (Arslan, 2007: 215).

Mithradates'in savaş meydanında aldığı bu ağır mağlubiyetin asıl faturası daha sonra Anadolu'da yaşanan gelişmelerle kendisini gösterdi. Bu savaş sonunda, başta Hellen şehir devletleri olmak üzere, Anadolu'daki birçok kentin Mithradates Krallığı'na olan bağlılığı zayıfladı. Dahası bu kentler peyderpey Roma yanlısı bir politika izlemeye başladılar. Anadolu'da kurduğu güçlü istihbarat sistemi ile bütün bu gelişmeleri yakından takip eden Mithradates, savaş meydanında yapılan yanlışlıkları başka bir yanlışla düzeltmeye çalışırcasına, kaybedilen otoriteyi yeniden kazanmak için Anadolu'da aşırı şiddet ve baskıcı bir yönetim uygulamaya başladı. Şüphelendiği her kenti çok ağır vergilerle cezalandırdığı gibi, vatandaşları da hiç tereddüt etmeden öldürttü (Arslan, 2007: 218). VI. Mithradates'in, savaş meydanlarındaki en büyük müttefiklerinden olan Galatların bütün şeflerini öldürtmesi, onun uyguladığı bu acımasız ve yargısız infazlarından sadece biriydi (App. *Mithr.* 46; 58; ayrıca bkz. Stähelin 1973: 86 vd.).²²⁸ Bütün bu yanlış politikalar kısa sürede hâkimiyeti altında yaşayan ya da müttefiki sayılan şehirlerin krala karşı kin ve nefret duymalarına sebep oldu.

²²⁶Antik Roma kaynakları Khaironeia Muharebesi sonunda Mithradates'in ordusunun kaybını 100,000 olarak göstermektedir (Strab. IX. 2. 37; Plut. *Sull.* XIX. 4; App. *Mithr.* 45).

²²⁷ Arslan (2007: 214-215 dn. 96), Khaironeia Muharebesi'nde Pontos ordusunun kaybı için verilen 110, 000 rakamının oldukça abartılı olduğunu ifade etmektedir.

²²⁸MÖ 86 yılında meydana gelen Khaironeia Savaşı'nda, Arkhelaos komutasındaki Mithradates ordusunun Sulla komutasındaki Roma ordusuna karşı aldığı ağır mağlubiyet, Kral Mithradates'i hem korkuttu, hem de müttefiklerinden şüphe duymasına neden oldu. Çünkü Khaironeia Muharebesi öncesi yapılan savaş hazırlıklarıyla birlikte Roma'ya karşı meydana getirilen ordunun büyüklüğü Roma ordusundan kat be kat üstündü. Böyle bir ordunun birilerinin ihaneti olmaksızın mağlup edilemeyeceğini düşünen Mithradates, o zamana kadar en büyük müttefiklerinden biri sayılan Galatların kendisine ihanet ettiğini ya da her an Romalılar tarafına geçmeye meyilli olduklarını düşündü. Bu yüzden kuşkulandığı Galatların savaşlarda etkinliğini yok etmeye yönelik bir planı uygulamaya koyarak, Anadolu'da kendisine bağlı bütün Galat beylerini Pergamon'da düzenlediği bir akşam yemeğinde öldürttü (Magie, 1950: 224 vd. ; Mitchell, 1995: 31; Lequenne, 1991: 113-114)

Krallık içinde yaşanan bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Mithradates, Roma'ya karşı yeni bir savaş kararı aldı ve derhal yeni bir ordu hazırlamak için işe koyuldu. Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin askerî ve ekonomik potansiyelinden en iyi şekilde yararlanarak MÖ 86'da yeni bir ordu hazırlamayı başardı (Plut. *Sull.* XX. 1-2 App. *Mithr.* 46; ayrıca bkz. Keaveney, 2005: 80-81). Mithradates, yaklaşık 80,000 kişiden oluşan bu orduyu Dorylaos komutasında Hellas'a gönderdi. Dorylaos, Hellas'a vardığında orada Arkhelaos'un Khaironia Muharebesi'nden arta kalan 10,000 kişilik ordusuyla birleşti ve oradan Boiotia'ya doğru ilerlediler (App. *Mithr.* 46; ayrıca bkz. Plut. *Sull.* XX. 2). Kısa zamanda Boiotia topraklarına giren Dorylaos ve Arkhelaos komutasındaki Pontos ordusu, Melas Irmağı yakınlarında geniş bir düzlük olan Orkhomenos Ovası'nda konuşlandı (Plut. *Sull.* XX. 3-5; App. *Mithr.* 49). Orkhomenos Ovası Pontos askeri gücünün temelini oluşturan Tırpanlı savaş arabaları ve süvarileri için oldukça uygun bir coğrafyaydı. Bu yüzden Dorylaos ve Arkhelaos, tırpanlı savaş arabalarını ordunun ön saflara yerleştirdiler. Komutanlar, İkinci sıraya ağır silahlı askerlerden oluşan Pontos ve makedonya *phalanks*'lerini ve üçüncü sıraya ise Pontos yardımcı kuvvetlerini yerleştirdiler. Bu savaş düzeni ile Arkhelaos, Roma ordusunu kuşatarak, yok etmeyi planlıyordu (Frontin. *strat.* II. 3. 17). Fakat birçok savaş deneyimi olan Sulla'nın bunu fark etmesi çok zor olmadı. Öncelikle düşmanın tırpanlı savaş arabalarını ve süvarilerini durdurmak için bölgede siperler kazıttı. Ayrıca bu siperleri daha da güçlendirmek için hemen arkalarında kuvvetli hisarlar inşa ettirdi. Daha sonra üç sıra ağır silahlı askeri hisarların arkasına yerleştirdi. Hafif silahlı birlikleri ve süvarileri ise ordunun arka kısımlarına gönderdi. Sulla'nın askeri saflarda yaptığı bütün bu düzenlemelerin amacı, düşmanın hareketli birlikleri durdurarak, Pontos kuvvetlerini dar bir alana sıkıştırmaktı. Böylelikle onların manevra kabiliyetlerini ortadan kaldırmış olcaktı (Frontin. *strat.* II. 3. 17). Bütün bu hazırlıklar sonunda başlayan savaş, oldukça çetin geçti. Başlangıçta savaş, Dorylaos ve Arkhelaos komutasındaki Mithradates ordusunun üstünlüğü ile devam etti. Ancak daha sonra Sulla'nın inatçı ve kararlı mücadelesi, savaşın Roma lehine büyük bir zaferle sonuçlanmasını sağladı (Plut. *Sull.* XXI 1 vd.; App. *Mithr.* 49-51; Eutr. V. 6-7; ayrıca bkz. Hind, 1992: 154-160; Keaveney, 2005: 82-83).²²⁹Orkhomenos Muharebesi, Sulla için ne kadar büyük bir zafer

²²⁹ Roma ordusunun çözülmeye başladığı bir dönemde Sulla, tek başına Pontos ordularının üzerine yürürken, komutanlarını arkada bırakıp kaçan Roma ordusuna şu sözleri sarf etti: "Ey Romalılar, benim için burada ölmek güzel bir şeydir. Size imparatorunuzu nerede düşmana terk ettiniz diye sorarlarsa, Orkhomenos'ta demeyi unutmayın" (Plut. *Sull.* XX. 1-2; ayrıca bkz. Frontin. *strat.* II. 8. 12). Bu sözler, Orkhomenos'ta dağılmakta olan Roma ordusunun tekrar bir araya gelmelerini ve Mithradates güçlerine karşı ölümüne

ise, VI. Mithradates için o kadar telafisi zor, kötü bir mağlubiyet oldu. Bu savaş sonunda Mithradates ordusunun yarıdan fazlası, Orkhomenos Ovası'ndaki bataklıklarda yok edildi (Plut. *Sull.* XXI. 1 vd.; App. *Mithr.* 51; ayrıca bkz. Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 253-254; Arslan, 2007: 227-228).

Sulla'nın Khaironeia Savaşı ve ardından da Orkhomenos muharebesinde Mithradates'in ordularına çok ağır mağlubiyetler yaşatmasına rağmen, düşman hâlâ mevcudiyetini koruyordu. Zira Mithradates Krallığı'nın merkezini oluşturan Karadeniz Bölgesi'nin askerî ve ekonomik potansiyeli, krallığı yeniden ayağa kaldırabilecek bir gücü içinde barındırıyordu. Ayrıca bu dönemde Roma'da iç isyanlar çıkmış, Sulla taraftarı olan bütün senato üyeleri ve akrabaları öldürülmüş ve malları da yağmalanmıştı.²³⁰ Sulla için ne savaşı yarıda bırakmak, ne de Roma'daki gelişmeleri göz artı etmek mümkündü. Kararsızlık içinde kalan Sulla'nın imdadına Mithradates'in komutanlarından Arkhelaos yetişti ve Mithradates adına bir görüşme talep etti (Plut. *Sull.* XXII. 3-4; ayrıca bkz. App. *Mithr.* 54-55; Eutr. V. 6. 3). Burada Sulla ile Mithradates'in komutanı Arkhelaos arasında yapılan ön görüşmeden sonra Sulla ve kral Mithradates, MÖ 85'te Troas Bölgesi'ndeki Dardanos (Maltepe/İntepe) kentinde bir araya geldiler (Memnon 35. 2; Strab. XIII. 1. 28; Plut. *Sull.* XXIV. 1; Vell. II. 23. 6; Flor. *epit.* I. 40. 2; ayrıca bkz. McGing, 1980: 37). Burada tarihe Dardanos Antlaşması olarak geçen 'sözlü anlaşmayı' yaptılar. MÖ 85 yılında yapılan anlaşmaya göre Mithradates; Bithynia'yı Nikomedes'e, Kappadokia'yı da Ariobarzanes'e geri verecek ve Küçük Asya ile Paphlagonia topraklarından geri çekilecekti. Ayrıca Mithradates Romalılara 2,000 *talanta* savaş tazminatı ödeyecekti. Bunların dışında Mithradates Sulla'ya 70 savaş gemisi ve 500 okçu temin edecekti. Bunun karşılığında ise Mithradates Krallığı, Roma'nın müttefiki sayılacaktı (Plut. *Sull.* XXII. 5; App. *Mithr.* 56-58; ayrıca bkz. Hind, 1992: 161-164; Arslan, 2007: 244-245; Manandyan, 2007: 33). VI. Mithradates ve Sulla arasında yapılan bu anlaşmayla Birinci Mithradates Savaşları da tamamlanmış oldu. Bu antlaşmadan sonra Sulla bir yıl daha Anadolu'da kalan Sulla, Roma'daki muhaliflerinden intikam almak üzere MÖ 84'te önce Hellas'a, daha sonra da Roma'ya gitti (Memnon 35. 5; Flor. *epit.* II. 9. 19-20; Eutr. V. 7). Sulla Roma'ya gitmeden önce Anadolu'nun yönetimi için yetkili temsilcisi ve komutan olarak Lucius Lucullus'u *proquaestor* olarak atamış, diğer bir komutan Lucius Licinius Murena'yı ise

mücadele etmelerini sağlamıştır. Sulla'nın bu ateşleyici sözleri, yenilmekte olan Roma ordusundaki askerlere güç vermiş ve savaşın kazanılmasında önemli bir etken olmuştur.

²³⁰ Mithradates Savaşları döneminde Sulla'ya karşı Roma'da başlatılan propaganda faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Frier, 1971: 585-604.

provincia Asia'nın savunulması için bırakmıştır (McGing, 1986a: 132-133; Arslan, 2007: 267-268).

2.3.1.2 İkinci Mithradates Savaşları (MÖ 83-MÖ 81)

Dardanos Antlaşması sonrası VI. Mithradates, kendi krallığının iç işleriyle ilgilenmeye başladı. Roma ile yapılan savaşlarda ağır yenilgiler alınması, krallığın hâkimiyeti altında yaşayan halklarda tedirginlik yarattı. Özellikle Karadeniz'in doğu ve kuzeyinde bulunan yerli kabilelerde ayaklanmalar baş gösterdi (App. *Mithr.* 64; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 147). VI. Mithradates, bu bölgelerde patlak veren isyanlarla uğraşırken, Sulla'nın Anadolu'da Roma ordularının başına getirdiği Lucius Licinius Murena, Sulla gibi para ve şöhret elde etmek için Dardanos Antlaşması'nı ihlal ederek Pontos topraklarına saldırdı (Strab. XII. 3. 15; App. *Mithr.* 64; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 267 vd.). Bu saldırıya karşı VI. Mithradates, Sulla ile yapılan antlaşmaya sadık kalarak, Murena'yı Roma *Senatus*'una şikâyet etti. Fakat Mithradates, ne Roma *Senatus*'undan, ne de Murena'dan net bir cevap alamadı. Dahası Murena MÖ 82'de Pontos topraklarına saldırdı ve hanedanın önemli merkezlerinden biri olan Sinope'ye doğru ilerledi (Memnon 36. 3; ayrıca bkz. Glew, 1981: 115 vd.; Sherwin-White, 1984: 150). Bunun üzerine VI. Mithradates, hazırladığı büyük bir orduyla Halys Irmağı yakınlarında konaklayan Murena'ya karşı şiddetli bir taarruz başlattı. Ancak Murena, ne Sulla gibi gözü pek bir asker, ne de onun gibi deneyimli bir ordu komutanıydı. Bu yüzden kendisinden sayı olarak üstün Mithradates'e ait ordu karşısında yapabildiği tek şey, askerlerini savaş meydanında bırakıp kaçmak oldu (App. *Mithr.* 65; ayrıca bkz. Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 353 vd.; Arslan; 2007: 278-280). Böylelikle MÖ 83-81 yılları arasında meydana gelen İkinci Mithradates Savaşları, VI. Mithradates'in zaferiyle sonuçlandı (App. *Mithr.* 66-67; ayrıca bkz. McGing, 1986a: 135; Magie, 1950: 245) (**Harita 4**).

Mithradates'in Anadolu'da Roma'ya karşı elde ettiği bu başarı, Sulla tarafından karşılık görmedi. Çünkü bu dönemde Sulla, Roma'da hem kendisine karşı oluşturulmuş muhâlefetin güçleriyle, hem de batıda imparatorluk karşıtı meydana gelen isyanlarla boğuşmaktaydı (Seager, 2008b: 165 vd.). Bu yüzden Sulla, Mithradates'in bu zaferine geçici olarak göz yumdu ve Anadolu'ya gönderdiği elçiler vasıtasıyla Mithradates ile yeni bir antlaşma yapmak zorunda kaldı. Dahası Sulla, kendisine danışmadan Dardanos Antlaşmasını ihlal ederek Mithradates Krallığı'na saldıran Murena'nın derhal görevi

bırakıp Roma'ya dönmesini emretti. Onun yerine Anadolu *proconsul*'lüğüne Sulla'nın komutanlarından Marcus Minucius Thermus atandı (Arslan, 2007: 282).

2.3.1.3 Üçüncü Mithradates Savaşları (MÖ 74-63)

İkinci Mithradates Savaşları'ndan birkaç yıl sonra, MÖ 78 yılı baharında Sulla'nın ölümü, Roma'da yeni iç karışıklıkların yaşanmasına neden oldu (Plut. *Sull.* XXXVII vd.; ayrıca bkz. Last ve Gardner, 1932: 261 vd.).²³¹ Bu dönemde Mithradates, bir yandan Karadeniz'in kuzey bölgelerinde meydana gelen isyanlarla uğraşırken, diğer yandan da güçlü bir ordu oluşturmaya devam etti (App. *Mithr.* 67). Sulla'nın ölümü ve imparatorluk içinde baş gösteren karışıklığı fırsat bilen Mithradates, Anadolu'da kaybettiği otoriteyi yeniden kazanmak için bir şeyler yapmaktan da geri durmadı. Mithradates önce damadı Armenia Kralı II. Tigranes²³² (MÖ 95-55) ile ittifak yaparak, Anadolu'nun hâkimiyet altına alınmasında ve Roma'ya karşı yapılacak savaşlarda onunla ortak hareket etme kararı aldı; ardından da Roma'ya karşı ayaklanan Roma vatandaşlarını destekledi ve onları himaye etti (App. *Mithr.* 68; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 161; Manandyan, 2007: 55).

Mithradates, MÖ 74'te Anadolu'yu tekrar hâkimiyeti altına almak için tasarladığı planları uygulamaya koymayı düşünürken, Anadolu'da beklenmedik bir gelişmeye yaşandı. Bithynia'nın son kralı IV. Nikomedes, tahta çıkacak bir varisinin bulunmaması ve Roma'ya bağlı bir krallık olması nedeniyle, Pergamon Kralı III. Attalos'un yaptığı gibi, krallığını servetiyle birlikte Roma'ya bıraktığını bildirdi. (Sall. *Hist.* IV. 69. 9; Liv. *perioch.* 93; Vell. II. 4. 1; Eutr. VI. 6. 1; Fest. *Brev.* XI. str. 2-3; ayrıca bkz. Magie 1950: 320 dn 49; Kallet-Marx, 1995: 229).²³³ Bunun üzerine Roma, MÖ 74 yılı *consul*'ü Marcus

²³¹ Plutarkhos (*Sull.* XXXVI. 2-3), Sulla'nın ölümü ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "... [Sulla], bağırsaklarının iltihap topladığını uzun zaman fark etmedi. Bu hastalık vücudunun her tarafında etini kemiren bitlerin dolmasına sebep oldu. Öyle ki birçok kişi bu bitleri gece gündüz ayıklıyor, yok edilenler, yeni üreyen bitlerin yanında hiç kalıyordu. Bu hastalık o kadar gelişti ki elbisesine, yıkanma suyuna, tasına, yemeğine, nesi varsa hepsine bulaştı. Bu yüzden Sulla, yıkanıp temizlenmek için her gün tekra tekra hamama giriyordu. Fakat hiçbir şey fayda etmiyor, vücudunun kurtlanması hızla artıyor, okadar bitle hiçbir temizlik başa çıkamıyordu. Çok eski çağlarda Pelias oğlu Akastos, daha sonraları da saz şairi Alkman, ilahiyatçı Pherekydes, hapis bulunduğu sırada Olynthos'lu Kallisthenes, hukukçu Macius bile bittten ölmüştü".

²³² I. Artavasdes (MÖ 123-95) oğlu ya da kardeşi olan II. Tigranes, genç yaşta Parth kralı II. Mithradates'in sarayına rehin olarak gönderildi. Daha sonra İran'ın güneybatı kesimindeki Atropatene'deki 70 vadiyi Partlara bırakınca özgürlüğüne kavuştu (Chahin, 1987: 226-227). Mithradates Krallığı'nın son varisi olan VI. Mithridates'le ittifak kurdu ve onun kızı Kleopatra'yla evlendi (App. *Mithr.* 13; Iust. XXXVIII. 3. 1-6; Memnon, 30. 3; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 112; Olbrycht, 2009: 170; 177).

²³³ IV. Nikomedes, MÖ yak. 75/74 yılında öldüğünde, bütün topraklarını ve servetini krallığıyla birlikte Roma'ya Miras bıraktığı anlaşılmıştır (Kallet-Marx, 1995: 229). Fakat bu sırada Nikomedes'in ikinci karısı olan Nysa'dan olma oğlu olduğunu iddia eden bir kişi ortaya çıktı. Bu şahıs bizzat Roma'ya giderek

Aurelius Cotta'yı Bithynia'ya göndererek, Bithynia'nın Roma eyaleti olmasını sağladı.²³⁴ Bithynia Krallığı'nın bir Roma eyaleti hâline gelmesi, Roma'yı doğrudan Mithradates Krallığı ile komşu yaptı. Bu, Roma'nın Mithradates Krallığı'nı hem karadan, hem de Karadeniz vasıtasıyla denizden kuşatması anlamına geliyordu ki krallık için bu, büyük bir tehlikeydi. Çünkü Roma donanması artık Pontos Euksenos'a çıkabilecekti. Roma donanmasının Karadeniz'de bulunması, Roma'nın istediği zaman Bosporos'u kapayarak Pontos Krallığı'nın ticaretini durdurabilmesi ya da ona saldırabilmesi anlamına geliyordu (Arslan, 2007: 307). Öyleki bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere Üçüncü Mithradates Savaşları sonunda VI. Mithradates Eupator, Bosporos Krallığı'na sığınacak, buna karşın Roma, Pontos Euksenos'a çıkardığı donanmayla boğazları abluka altına alarak Pontos ticaretini durduracak, böylelikle Bosporos halkını kendi krallarını teslim etmeye zorlayacaktı. Dolayısıyla Roma'nın MÖ 74'te Bithynia'yı eyalet haline getirmesi, VI. Mithradates'in kabul edebileceği bir şey değildi. Çünkü Mithradates Krallığı'nın en büyük düşmanı artık yanı başındaydı ve bu gelişme kralın gelecekte bölge ile ilgili yaptığı planları tehlikeye düşürüyordu. Bütün bunlar artık Üçüncü Mithradates Savaşları'nın habercisi gibiydi. Zaten gerek Roma, gerekse VI. Mithradates, her an yeni bir savaş çıkacakmış gibi hazırlıklarını sürdürüyorlardı.

Üçüncü Mithradates Savaşları öncesi yapılan hazırlıklar, Pontos Bölgesi ve Kafkasların askerî, ekonomik ve stratejik değerini gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir. Çünkü kral, Roma Cumhuriyeti ile üçüncü bir savaş kararı alır almaz üzerinde yaşadığı toprakların, yani Karadeniz Bölgesi'nin ve ona ait hinterlandın bütün potansiyelini en acımasız şekilde kullandı ve bölgenin krallığa sunduğu nimetlerden faydalanarak dönemin en büyük ve en donanımlı ordusunu meydana getirdi (Memnon 37. 1; ayrıca bkz. Olbrycht, 2011: 276 vd). Arslan, antik kaynaklardan elde ettiği bilgiler doğrultusunda Üçüncü Mithradates Savaşları için yapılan hazırlıklardan söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir (2007: 310):

[Mithradates] İÖ. 74 yılının yaz aylarını ve bütün kışını ormanlardan kereste kestirerek, gemi inşasına ve silah yapımına ayırdı. Böylelikle, eskisinden daha büyük ve kapsamlı –

Senatus'nun huzuruna çıktı ve Bithynia Krallığı'nın kendisine verilmesini istedi. Bunu üzerine Roma bir heyet oluşturarak durumun araştırılmasına karar verdi. Ancak bu esnada Bithynia'nın yerel halkı bu şahıs aleyhinde tanıklık etti. Bunun üzerine *Senatus*, kralın vasiyetini uygulamaya koydu ve Marcus Iuncus'u bu yeni eyaletin düzenlenmesi için bölgeye gönderdi (Liv. *perioch.* 93; Vell. II. 42. 3; ayrıca bkz. Magie, 1950: 320 dn. 51; Sherwin-White 2008: 233-234).

²³⁴ MÖ 74'te bir Roma Eyaleti olan Bithynia, antik kaynaklarda Bithynia Eyaleti olarak geçmesine rağmen, modern araştırmacılar gayrı resmi olarak bu eyaleti Bithynia et Pontus (Bithynia ve Pontos) olarak adlandırmışlardır (Magie, 1950: 369; Kaya, 1998: 165; 490)

400 triēreis ile daha ufak savaş gemilerinden çok sayıda pentēkontēres ve kerkuroi’u vardı– bir donanma oluşturdu. Ordusunun her çeşit giderini karşılamak üzere önemli ölçüde sikke bastırıldı. Karadeniz sahillerindeki kentlere, ordunun iaşesini sağlamak amacıyla, 2.000.000 medimnoi... ağırlığında tahıl stok etti. Daha önceki müttefikleri haricinde Amazon’ların ülkesi olarak adlandırılan, Thermodon (Terme Çayı) Irmağı çevresinde ikamet eden Khalybes, Armenioi, Skythai, Akhaioi, Heniokhoi ve Leukosyroi adlı kavimlerle ittifak kurdu. Küçük Asya’da oluşturduğu orduların dışında; Istros (Tuna) Irmağı ile Rhodope ve Haimos dağları arasında yaşayan savaşçı kavimlerden Sarmatia, Basilidai, Iazyges, Koralloi, Thrakia ve bütün ulusların en cesurları olarak bilinen Bastarnai isimli halkları ordusuna kattı. Böylelikle 140.000 yaya,16.000 atlı askerden oluşan bir kara ordusu meydana getirdi”.

VI. Mithradates, Roma’ya karşı Karadeniz Bölgesi’nde büyük bir ordu hazırlarken, aynı dönemde Roma Cumhuriyeti yine iç karışıklıklarla uğraşıyordu. Şöyle ki Sulla, Anadolu’da Mithradates ile savaşırken Roma’da kendisine karşı oluşturulmuş ittifakları yıkmak ve yönetimi tekrar ele geçirmek için vakit kaybetmeden Roma’ya dönmek zorunda kalmış ve bu yüzden Dardanos Antlaşması’ndan sonra Anadolu’nun yönetimini Lucius Lucullus’a, bölgenin kontrolü ve savunmasını da Murena’ya bırakmıştı (App. *Mithr.* 64; ayrıca bkz. McGing, 1986a: 132-133). Murena’nın İkinci Mithradates Savaşları sonunda VI. Mithradates’e mağlup olması ve ardından *provincia Asia proconsul*’lüğünden azledilmesiyle²³⁵ Anadolu’nun sivil ve askerî yönetimi Lucius Lucullus kalmıştı. Lucullus, Sulla’nın ölümü ile Roma’da yaşanan iç karışıklıklar dolayısıyla bir süre Mithradates’in faaliyetlerine tepki göstermedi. Fakat Mithradates’in büyük bir savaş hazırlığı içinde olduğu haberini alır almaz kendisi de derhâl Anadolu’daki Roma eyaletlerinden asker toplamaya başladı. Üçüncü Mithradates Savaşı öncesi Mithradates Krallığı’nın ordusu 140,000 yaya, 16,000 atlı askerden oluşmaktaydı (App. *Mithr.* 69).²³⁶ Mithradates Krallığı’nın Üçüncü Mithradates Savaşları’ndaki donanma gücü ise yaklaşık 400 *triereis*, ile daha ufak yüzlerce *pentekonteres* ve *kerkuroi*’dan meydana gelmekteydi (Memnon 37. 1). Şüphesiz böylesine büyük bir donanmanın böylesine kısa bir zamanda vücuda getirilmesi, Karadeniz sahillerinde bulunan tersaneler ve bu tersanelerde çalışan mahir gemi ustaları sayesindeydi.

Bütün bu savaş hazırlıkları sonunda Üçüncü Mithradates Savaşları, MÖ 74’te Mithradates’in Bithynia topraklarına saldırmasıyla başladı (Madsen, 2009a: 198) (**Harita**

²³⁵ Lucius Licinius Murena’nın Sulla’nın emriyle görevini bırakıp Roma’ya dönmesi ile ilgili bilgi için bkz. Cic. *Leg. Man.* III. 8.

²³⁶ Strabon (XII. 8. 11), Mithradates’in 150,000 yaya, büyük miktarda süvari ve 400 gemiden oluşan bir ordu ile Kyzikos’u kuşattığını belirtmektedir. Plutarkhos (*Luc.* VII. 4) ise Mithradates’in kara ordusunun 120,000 piyade, 16,000 atlı ve 100 adet tırpanlı arabadan teşekkül ettiğini belirtmektedir.

4).²³⁷ Bithynia halkının da desteğiyle kısa zamanda bölgenin büyük bir bölümünü ele geçiren kral, kuvvetleriyle birlikte Kyzikos'a yöneldi (Memnon, 40. 1-3; Plut. *Luc.* VII. 5-6; App. *Mithr.* 71; Eutr. VI. 6; ayrıca bkz. Ormerod ve Carry: 1932: 357; McGing, 1986a: 147). O ana kadar Mithradates Krallığı lehine giden savaş, art arda gelen yanlış kararlar sonunda bir anda Roma lehine döndü. Önce Kyzikos²³⁸'ta büyük bir başarısızlık yaşayan VI. Mithradates (Sall. *Hist.* IV. 69. 14; Strab XII. 8, 3; App. *Mithr.* 76-77; Memnon 40. 3-4), kısa sürede Anadolu'nun diğer bölgelerinden gelen mağlubiyet haberleriyle de sarsıldı (Plut. *Luc.* XII. 3 vd.; Memnon, 42. 2; App. *Mithr.* 77-78; Eutr. IV. 6. 3; ayrıca bkz. Ormerod ve Carry: 1932: 360-363). Eski müttefiki, şimdiki düşmanı Galatların VI. Mithradates'e karşı büyük mücadelesi ve Lucullus'un akıllı savaş stratejisi, Mithradates'e ait kara ordusunun büyük bir bölümünün yok olmasına sebep oldu. Anadolu'nun birçok farklı bölgelerinde alınan bu ağır mağlubiyetlerden sonra Mithradates, Pontos'a çekilmek zorunda kaldı. Böylelikle bu tarihten itibaren savaşlar artık Anadolu'da değil, krallığın merkezine, yani Pontos'a kaydı (Plut. *Luc.* XIII. 1-2; App. *Mithr.* 78; ayrıca bkz. Reinach, 1895: Sherwin-White, 2008: 237-239).

Kyzikos'ta ve Anadolu'nun birçok bölgesinde aldığı ağır mağlubiyetlere rağmen azminden hiçbir şey kaybetmeyen VI. Mithradates, Pontos'un stratejik kentlerinden biri olan Kabeira²³⁹'ya çekildi ve burada yeni bir ordu hazırlamaya başladı. Bunun için her zaman olduğu gibi, Karadeniz'in askerî ve ekonomik potansiyelini kullanma yoluna giderek, başta İskitler olmak üzere Karadeniz'in kuzey bölgelerinde yaşayan Heniokhoi, Sarmat, Basilidai, Iazyges ve Bastarnai gibi yerli haklardan ücretli asker topladı. Bunlara ek olarak başında öz oğlu Makhares'in bulunduğu Bosporos Krallığı'ndan ve damadı Armenia kralı II. Tigranes'ten destek istedi (Memnon 43. 3; App. *Mithr.* 78; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 345). Fakat Mithradates'in önce Sulla'ya ardından Lucullus'a karşı aldığı

²³⁷ Keaveney (1992: 188 vd), Üçüncü Mithradates Savaşları'nın başlangıç tarihi konusunda araştırmacıların iki ayrı öneride bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlar MÖ 73 ve MÖ 74 tarihleri. Keavene, Roma kaynaklarından Velleius, Appianos, Cicero, Sallustius ve Plutarkhos'un eserlerinde Üçüncü Mithradates Savaşları'nın anlatıldığı bölümleri inceleyerek, bu savaşın başlangıç tarihini MÖ 74 olarak belirlemiştir.

²³⁸ Strabon (XII. 8. 39, VI. Mithradates yaklaşık 110,000 kişilik ordu ve 300'den fazla gemi ile Kyzikos'u kuşattığını, fakat Kyzikos'luların bütün saldırılara karşı koyduğunu, hatta açtıkları tünellerle düşman güçlerine saldırdıklarını ve Kyzikos'luların neredeyse Mithradates'i kendi kazdırdığı tünellerde ele geçirme şansı yakaladıklarını ifade etmektedir.

²³⁹ Kabeira, bugün Tokat'ın Niksar ilçesi olarak kabul edilmektedir. Bu kent daha sonra sırasıyla Diospolis, Sebaste ve Hadriane olarak adlandırıldı. Strabon (XII. 3. 31), Kabeira'nın coğrafi ve stratejik konumundan söz ederken, şu açıklamaları yapmaktadır: "Burası doğal bir şekilde sarp ve oldukça mahfuz bir kaya olup, tepesinde bol su çıkan bir kaynak, eşğinde bir nehir ve derin bir dere vardır. Üst tarafındaki kaya o kadar yüksektir ki, buraya erişilemez ve sadece, Romalıların yıkılmış oldukları hariç, diğer taraflar görkemli duvarlarla çevrilidir. Etrafi o kadar ormanlık o kadar dağlık ve susuzdur ki, 120 *stadia*'lık bir alan içinde düşmanın burada kamp kurmasına olanak yoktur. Mithradates'in en kıymetli hazineleri burada saklıdır".

ağır mağlubiyetler, krallığa olan güvenin sarsılmasına neden oldu. Bu yüzden Mithradates'in oğlu Makhares ve damadı II. Tigranes dâhil birçok kişi krala yardım etmek istemedi (Memnon 43. 2; Plut. *Luc.* XII. 2-4; ayrıca bkz. Manandyan, 2007: 60 vd.).²⁴⁰ Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen Mithradates, Kabeira'da bulunduğu süre içinde 40,000 piyade ve 4,000 atlıdan oluşan bir ordu hazırlamayı başardı (Plut. *Luc.* XV. 1; App. *Mithr.* 78).

Aynı dönemde Lucullus ise, Mithradates meselesini kökünden çözmek için MÖ 72/71 yılında ordusuyla Pontos topraklarına girdi; Iris Vadisi'ni geçmesine karşın krallığın ikinci başkenti Amisos'ta da beklenmedik bir direnişle karşılaştı (Plut. *Luc.* XV. 1; App. *Mithr.* 78; Ayrıca bkz. Reinach, 1895: 333 vd.; McGing, 1984: 12; Arslan, 2007: 346 vd.). Amisos kuşatmasından bir sonuç çıkaramayan Lucullus, kuşatmayı yarıda bırakıp doğrudan Kabeira'ya, Mithradates'in üzerine yürüdü (App. *Mithr.* 79; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1984: 172). Roma ordusunun bölgeye ulaşması ile derhâl taarruza geçen VI. Mithradates, bu ilk taarruzla birlikte önemli başarılar elde etti. Daha sonra bu başarılarını bir bültenle krallığın bütün bölgelerine duyurdu. İlk şoku üzerinden kısa sürede atan Lucullus, derhal müstahkem bir bölgeye çekilerek savunma stratejisi uygulamaya başladı. Bu iki güç, küçük çarpışmalar dışında haftalarca savunmada kalarak, bir sabır sınavı içine girdi. Fakat talih yine Roma'nın yanında oldu ve bir süre sonra Pontos ordusunda ortaya çıkan bir iç karışıklık giderek çözülemez bir hâl aldı (Memnon 43. 4-5; Plut. *Luc.* XVII. 3; App. *Mithr.* 81). Mithradates, ordusunda başlayan bu karışıklığı fark edince Lucullus'un bu durumdan istifade edeceğini düşündü. Bu yüzden ordusunu savaş meydanında bırakarak damadı II. Tigranes'in yanına sığındı (Memnon, 44; 46. 1; Sall. *Hist.* IV. 69. 15; Plut. *Luc.* XIX. 1; App. *Mithr.* 82; Eutr. VI. 8; Fest. Brev. XV. str. 8-9; ayrıca bkz. Olbrycht, 2009: 178). Mithradates'in ordusunda meydana gelen bu iç karışıklığı haber alan Lucullus ise ani bir baskınla Mithradates'in ordugâhına saldırdı ve askerlerinin büyük bir bölümünü kılıçtan geçirdi. Lucullus bu savaşın hemen ardından krallığın merkezine, yani Pontos topraklarına yöneldi, Kabeira'dan sonra sırasıyla Pontos'un eski başkentlerinden Amisos ve Pharnakeia'yı işgal etti (Plut. *Luc.* XIX. 2-3; App. *Mithr.* 78-79; ayrıca bkz. Magie, 1950: 338-339). Bu işgallerle birlikte Lucullus, Pontos'un fethini tamamladı ve Roma

²⁴⁰ Arslan (2007: 346 dn. 1537), Bosporos Kralı Makhares'in Mithradates'in yardım çağrısına cevap vermemesini, Makhares'in babasına olan güveninin kalmamasına ve bir şekilde Romalılarla dost ve müttefik anlaşması yapmak için fırsat kollamasına bağlamaktadır.

Senatus'undan bu yeni eyaletin *provincia Pontos* olarak düzenlenmesi için yetki istedi (Arslan, 2007: 388; Sherwin-White, 2008: 238-239).²⁴¹

Pontos'un işgal edilmesinden sonra Lucullus, askerlerini dinlenmesi için bölgede bırakarak, *provincia Asia*'ya geri döndü. Bu sırada Publius Clodius adlı bir Roma elçisini de Armenia Kralı II. Tigranes'e göndererek, kendilerine sığınan kayınpederi Mithradates'i teslim etmesini istedi ve müspet yolda bir karar vermesi için de Armenia kralını açık bir şekilde tehdit etti (Memnon 46. 2-3; Plut. *Luc.* XIX. 1-2; XXI. 1; App. *Mithr.* 83-84; ayrıca bkz. Chahin, 1987: 229-230; Keaveney, 1992: 99 vd.; Manandyan, 2007: 64). Fakat Armenia kralı II. Tigranes, Roma'nın düşmanlığını kazanmak pahasına kayınpederini teslim etmeyi reddetti (Memnon 46. 2-3; Plut. *Luc.* XXI. 6; App. *Mithr.* 84; ayrıca bkz. Ormerod ve Carry: 1932: 365-371). Bunun üzerine Lucullus, MÖ 69'da Armenia Krallığı üzerine yürümeye karar verdi ve yaklaşık 12,000 yaya ve 3,000 kişilik atlı askerlerden oluşan bir ordu meydana getirdi (Plut. *Luc.* XXIV. 2; ayrıca bkz. Reinach, 1895: 358).²⁴² Ankyra/Ankara civarlarında Galat ve Kappadokia askerlerinden aldığı takviye birliklerle ordusunu güçlendirdi (Memnon 56. 1; Plut. *Luc.* XXIV. 2 vd.; ayrıca bkz; Manandyan, 2007: 74 vd.; Sherwin-White, 2008: 240). Kısa zamanda Tigris Nehri'ni geçen Roma ordusu, Armenia Krallığı'nın başkenti Tigranokerta²⁴³'ya ulaştı ve derhâl kenti muhasara altına aldı. Buna karşın Armenia Kralı II. Tigranes, vassal krallıklardan ve hâkimiyeti altındaki halklardan topladığı askerlerden oluşan büyük bir ordu²⁴⁴ meydana getirerek Roma ordusuna meydan okudu (Plut. *Luc.* XXIV. 4-6; ayrıca bkz. Manandyan, 2007: 81-82; 87).

II. Tigranes, Roma ordusuna oranla çok daha büyük bir ordu hazırlamasına rağmen, Roma ile doğrudan bir meydan savaşından kaçındı ve özellikle savunma ağırlıklı bir

²⁴¹ MÖ 85 yılından itibaren Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarında Pontos sikkelerinin ciddi bir şekilde azaltığı ve bunun MÖ 70 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (de Callatay, 2005: 133). Bu da VI. Mithradates'in Pontos Bölgesi'ndeki hâkimiyeti kaybettiği ve savaşlar sonunda bölge ekonomisinin çöktüğünü anlamına geliyordu.

²⁴² Appianos (*Mithr.* 84)'a göre Lucullus'un iki *legio*'su ve 500 süvarisi vardı. Eutropius (VI. 9)'a göre ise Lucullus'un 18,000 askeri, Frontinus (*strat.* II. 1. 14)'a göre ise Lucullus'un askeri yaklaşık 15,000 kişiydi. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Arslan, 2007: 392 dn. 1733.

²⁴³ Tigranokerta şehri ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. bkz. Hewsens, 2001: 34.

²⁴⁴ Plutarkhos'a (*Luc.* XXVI. 5-6) göre Armenia ordusu, 150,000 piyade, 55,000 süvari ve yaklaşık olarak 20,000 sapanıcı ve okçudan meydana gelmekteydi. Appianos'a (*Mithr.* 85) göre ise Armenia ordusu yaklaşık 250,000 yaya ve 50,000 süvariden oluşuyordu. Eutropius (VI. 9)'ta bu rakam çok daha fazlaydı. Ona göre II. Tigranes'in ordusu 600,000 zırhlı süvari, 100,000 okçu ve birçok silahlı askerden meydana geldiğini ifade etmektedir. Elbette bunlar içinde Eutropius'un verdiği rakamlar oldukça abartılı gözükmemektedir. Antik Roma yazarları elde edilen zaferlerin büyüklüğünü ve önemini vurgulamak, ayrıca Roma'nın yaptığı savaşları büyük göstermek için eserlerinde bu tür yaklaşımlara başvurumaktadırlar. Zira Memnon (57. 1), II. Tigranes'in ordusunun yaklaşık 80,000 kişiden meydana geldiğini belirtmektedir. Tigranes'in ordusunun sayısı hakkındaki tartışmalar için bkz. Reinach, 1895: 359-360.

yıpratma savaşı tercih etti. Bu taktik sayesinde II. Tigranes savaşın ilk başlarında Roma'ya karşı önemli bir askerî başarı elde etti. Fakat ordusunun sayı olarak büyüklüğüne güvenen kral, savunma stratejisini terk ederek karşı taarruza geçti ve böylelikle düşmana karşı kazanmış olduğu büyük bir avantajı kaybetti (Sherwin-White, 1984: 180 vd.; Chahin, 1987: 231 vd.; Arslan, 2007: 401 vd.). Oysaki Mithradates Savaşları göstermişti ki, düşman ordusu ne kadar büyük ve kalabalık olursa olsun, hiçbir koşulda disiplin ve düzenden taviz vermeyen Roma ordusu, meydan savaşlarından her zaman galip çıkıyordu. Buna rağmen II. Tigranes, tıpkı Mithradates gibi bunu acı bir örnekle teyit etti ve yapılan meydan muharebesinde büyük bir mağlubiyet aldı. Öyle ki kral, canını ancak savaş meydanından kaçarak kurtarabildi (Plut. *Luc.* XXVII. 1 vd.; App. *Mithr.* 85; Frontin. *strat.* II. 2. 4; Eutr. VI. 9; Oros. *hist.* VI. 3. 6; ayrıca bkz. Campbell, 2004: 120).²⁴⁵ Tigranokerta'da ağır bir mağlubiyet alan II. Tigranes, savaş meydanından kaçarken, yolda kendisine yardım etmek için gelen kayınpederi Mithradates ile karşılaştı. Daha sonra bu iki kral, bir süre saklanmak ve güçlü bir ordu hazırlamak için Armenia'nın kuzey bölgelerine çekildiler. Lucullus ise, Armenia kralının savaş meydanından kaçmasından sonra başkent Tigranokerta'yı işgal etti ve kentten yağmaladığı ganimetlerle kasasını bir hayli doldurdu (Memnon, 57. 3; Plut. *Luc.* XXIX. 2-3; App. *Mithr.* 86; Cass. Dio XXXVI. 2. 3-4; ayrıca bkz. Hewsen, 2001: 34).

MÖ 68'de Mithradates, II. Tigranes ile birlikte Armenia'nın kuzey bölgelerinden ve Kafkasların güneyinde yaşayan haklardan yeni bir ordu meydana getirdi. Bu ordu yaklaşık olarak 70,000 kişiden oluşan bir askerî gücü ihtiva ediyordu (Cass. Dio. XXXVI. 1. 1; Memnon, 58. 1; App. *Mithr.* 87). Mithradates tarafından hazırlanan bu ordu, Roma ile bir meydan muharebesi yapmak yerine, Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde adeta bir gerilla savaşı için hazırlandı. Nitekim Mithradates ordusu, bu savaş süresince Lucullus'un karşısına çıkmadı; ani saldırılar ve yıpratıcı akınlarla Roma ordusunu zayıflattı (Plut. *Luc.* XXXI. 1-2; Cass. Dio. XXXVI. 4-5; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 407 vd.). Neticede ordusunda önemli kayıplar veren Lucullus, bu savaşlardan bir sonuç elde edemeyeceğini fark edince, daha fazla asker kaybı yaşamamak ve orduyu zayıf düşürmemek için bölgeden çekildi (Plut. *Luc.* XXXII. 2-3; App. *Mithr.* 87-88; Cic. *Leg. Man.* IX. 23). Lucullus'un bölgeden çekilmesiyle harekete geçen VI. Mithradates ve II. Tigranes, kaybettikleri toprakları tek tek ele geçirmeye başladılar. VI. Mithradates, Armenia'nın kuzey

²⁴⁵ Lucullus'un Tigranokerta kuşatması ve sonrasında gelişen hadiseler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Manandyan, 2007: 87 vd.

bölgelerinden Pontos'a geçerek bölgedeki bazı kentleri geri aldı, buradaki Romalıları da kılıçtan geçirdi (Plut. *Luc.* XXXI; App. *Mithr.* 88; Eutr. VI. 9; ayrıca bkz. Chahin, 1987: 233-234; Sherwin-White, 2008: 241-243). Daha sonra Kral, hanedanın önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilen Kabeira'yı da yeniden ele geçirmek için harekete geçti, fakat bölgedeki Romalı askerlerin şiddetli mukavemeti ve kışın yaklaşması nedeniyle kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı (Sherwin-White, 1984: 184).

Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken, Roma'da Lucullus aleyhine faaliyetler artmıştı. Öyle ki onun Anadolu'da yaptığı reformlar, özellikle bölgedeki vergi toplama ile ilgili görevlilerin, tefecilerin ve bazı zengin tüccarların sömürü gelirlerini engelledi.²⁴⁶ Lucullus'un Anadolu halkı lehine yaptığı bu reformlar, onun güçlü düşmanlar kazanmasına neden oldu. Bu insanlar, edindikleri servetleriyle Roma *Senatus*'u üzerinde oldukça etkiliydiler. Rüşvetle ve ikna yoluyla kısa zamanda Roma *Senatus*'unu, Lucullus'un Anadolu'daki görevinden azledilmesi konusunda ikna ettiler (Plut, *Luc.* XXXIII vd.; Cic. *Leg. Man.* IX. 26; ayrıca bkz. Hilman, 1993: 212 vd.).

Roma'da yaşanan bu gelişmeleri yakından takip eden VI. Mithradates ve damadı II. Tigranes, Anadolu'da meydana gelen bu otorite boşluğunu iyi değerlendirerek, kaybettikleri bütün toprakları tekrar geri kazandılar. Bununla da yetinmeyen iki devrik kral, işgallerini daha da ileri götürerek MÖ 67'de bir Roma garnizonu hâline gelen Kappadokia'ya saldırdılar (Plut. *Luc.* XXXV. 2; App. *Mithr.* 91). V. Mithradates ve damadı II. Tigranes'in Kappadokia'yı işgal etmesi üzerine Kappadokia kralı I. Ariobarzanes altıncı kez krallığından kaçarak Roma'ya sığınmak zorunda kaldı (Plut. *Luc.* XXXV. 2; 5; App. *Mithr.* 91; Cass. Dio XXXVI. 15. 3). Lucullus, Roma *Senatus*'u tarafından *Asia* orduları komutanlığından azledildiği için, bütün bu yaşanan gelişmelere müdahale edemedi ve Kappadokia sınırında bulunan Roma kampında beklemek zorunda kaldı (Cic. *Leg. Man.* II. 4-5; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 443).

Lucullus'un Roma *Senatus*'u tarafından görevinden azledilmesinden rağmen, MÖ 89'da başlayan Mithradates Savaşları, aradan yaklaşık 21 yıl geçmesine rağmen hala devam etmekteydi. Dahası bunca savaşa ve Anadolu elde edilen birçok zafere rağmen MÖ Mithradates Krallığı, Roma için tehdit unsuru olmaya devam ediyordu. Çünkü VI.

²⁴⁶ Roma, hâkimiyet altına aldığı diğer yerlerde olduğu gibi Anadolu'da da vergi toplama işini *ensor* larca düzenlenen açık artırmayla atlı sınıfındaki (*publicanus*) kişilere veriyordu. Yapılan açık artırmalardaki sözleşme bedelleri oldukça yüksekti (Cic. *Ad. Att.* I. 17. 9; ayrıca bkz. Badian, 1972: 63 vd.; Lintott, 1993: 74-75; 77 vd.). Vergi toplayıcıları bu görevi alabilmek için çok yüksek meblağlar ödediklerinden, göreve geldiklerinde kaybettikleri parayı geri alabilmek ve kısa zamanda çok daha fazlasını elde edebilmek için, halkı vergi bahaneleriyle adeta sömürmüşlerdi (Braughton, 1934: 209; Lintott, 1972: 628 vd.; 1993: 77 vd.).

Mithradates, Roma ordusu tarafından birçok ağır yenilgiye maruz bırakılmış olsa da her zaman daha güçlü bir şekilde Roma'nın karşısına çıkmayı başarıyordu. Mithradates Krallığı artık Roma'nın kanayan bir yarası hâline gelmişti. Üstelik kral, Anadolu'da yalnız değildi. En az onun kadar hırslı ve ihtiraslı olan Armenia kralı II. Tigranes de Mithradates'in yanında Roma ile mücadeleye hazır bir durumda bekliyordu. Bütün bu gelişmeler üzerine Roma *Senatus*'u, Akdeniz'deki korsanlara karşı elde ettiği büyük başarılarından sonra Gnaeus Pompeius'u Mithradates sorununu da çözmesi için Anadolu'ya gönderdi. (Plut. *Pomp.* XXX. 1-3; App. *Mithr.* 97; Eutr. VI. 12, Cic. *Leg. Man.* X. 27-28).²⁴⁷ Bu haberi Cilicia'da bulunduğu bir sırada alan Pompeius, böylesine önemli bir görevin layıkıyla üstesinden gelebilmek için hemen harekete geçti ve Anadolu'daki bütün *legio*'lar ile eyalet valilerinin kendi himayesi altında toplanması emrini verdi. Ayrıca Pompeius zaman kazanmak için Mithradates'e bir barış elçisi gönderdi (Cass. Dio XXXVI. 45).

Pompeius'un kendi *legio*'ları ve Anadolu'dan topladığı asker ile birlikte meydana getirdiği ordunun sayısı hakkında kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Fakat Pompeius'un o zaman kadar Roma'nın Anadolu'daki en büyük ordusunu kurduğu ve bu ordunun, yaklaşık 50,000 *legionarius* asker ile yardımcı birliklerden oluştuğu kabul edilmektedir (Sherwin-White, 1984: 192 dn. 19; Arslan, 2007: 2007: 452). VI. Mithradates ise, Roma'ya karşı yapacağı savaşta daha hızlı hareket edebilmek için ordusundaki asker sayısını azalttı. Zira kralın elinin altında kalan asker sayısı, yaklaşık 30,000 piyade ve 300 süvari kadardı (App. *Mithr.* 97). Kralın amacı elindeki bu küçük ama hareketli birliklerle Pontos Dağları'na çekilerek bölgenin jeo-stratejik avantajını en iyi şekilde kullanmaktı. Çünkü kral, kalabalık ve büyük bir orduya sahip olmanın güçlü bir orduya sahip olmak anlamına gelmediğini daha önce Roma'yla yaptığı birçok savaşta tecrübe etmişti. Başarının düzenli ve disiplinli bir orduyla birlikte, doğru savaş hamleleri ve savaş meydanında hızlı hareket edebilmekle mümkün olabileceğini fark etmişti. Bu yüzden VI. Mithradates, Pompeius'un ordusuyla doğrudan bir meydan savaşı yapmak yerine vur-kaç taktiğiyle düşmanı yıpratmayı amaçlıyordu. Bunun için de Pontos Bölgesi'nin coğrafi ve stratejik konumunu en iyi şekilde değerlendirmek istiyordu. Bütün hazırlıklarını tamamlayan Mithradates, son olarak

²⁴⁷ Roma *Senatus*'u tarafından Mithradates ile yapılacak savaşlar için Pompeius'un Roma ordusunun başına geçirilmesinde Cicero'nun *Senatus*'ta yaptığı şu konuşma oldukça etkili olmuştur (*Leg. Man.* X. 27-28): "Ey yurttaşlar, bu işi yapabilecek güçlü ve dürüst sayısı o denli çoktur ki, çok büyük savaşı ve böylesine önemli olayları yönetecek kişiyi belirlemek sizin için zordur. Ancak Gnaeus Pompeius tektir. Çünkü onun erdemi çağdaşlarından değil eskilerden de üstündür. Bu durumdan herhangi birinin kuşku duyabileceği bir şey var mıdır?"

düşmanın gücü hakkında bir fikir edinebilmek için, barış şartlarını görüşme habanesiyle Pompeius'a bir heyet gönderdi (App. *Mithr.* 98; Cass. Dio XXXVI. 45. 3-5). Fakat Mithradates'in amacına ulaşip ulaşmadığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Bütün bu gelişmeler sonunda Pompeius ile Mithradates arasındaki MÖ 66'da Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde başlayan savaş, Mithradates'in planladığı gibi gelişti. Kral bir taraftan tedrici olarak Pontos Bölgesi'nin dağlık bölgelerine çekilerek, geçtiği yollar üzerindeki yerleşim yerlerini ve ikmal kaynaklarını yok ederken, diğer taraftan vurkaç taktiğiyle Roma ordusunu Pontos dağlarında yıpratıyordu (Cass. Dio. XXXVI. 47. 1; ayrıca bkz. Ormerod ve Cary: 1932: 376-378; Arslan, 2007: 453-454). Pompeius ile Mithradates arasındaki savaşlar bir müddet bu şekilde devam etti. Her iki komutanın görevlendirdikleri süvari birlikleri, birbirlerine pusu kuramaya çalışıyorlardı (Frontin. *strat.* II. 2. 2; 5. 33). Zira bu mücadeleler bir meydan muharebesinden ziyade tıpkı bir satranç oyunu gibi, karşılıklı stratejik hamlelerle geçiyordu. Savaşın gidişatı, Pontos süvarilerinin ağır kayıplar vermesi²⁴⁸ ve Mithradates'e erzak temini sağlayan kaynakların Pompeius tarafından kesilmesiyle Roma lehine döndü (Frontin. *strat.* II. 5. 33; ayrıca bkz. Campbell, 2004: 122). Mithradates'in ordusunda başlayan ikmal sıkıntısı, bir yandan ordu içinde huzursuzluk yaratırken, diğer taraftan komutanların ani ve yanlış kararlar vermelerine neden oldu. Bütün bu olumsuzluklar giderek savaş meydanına yansıdı ve kralın ordusu Roma karşısında ağır mağlubiyetler aldı. Alınan yenilgiler sonrası Kelkit havzasına kadar çekilen Mithradates, Dasteria yakınlarında stratejik bir mevkiye bulunan sulak bir dağı ele geçirerek orada mevzilendi (Strab. XII. 3. 28; Plut. *Pomp.* XXXII. 2; App. *Mithr.* 99). Burada da çok fazla tutunayama Mithradates, ordusuyla birlikte Armenia Minor'un dağlık ve ormanlık bölgelerine doğru çekildi (Cass. Dio. XXXVI. 48. 3). Fakat Roma ordularının Pontos'un yüksek yaylalarına doğru çekilmekte olan Mithradates ve askelerini yetişmeleri üzerine, iki ordu arasında büyük bir mücadele yaşandı. Bu mücadelede Mithradates, yaklaşık 10,000 askerini kaybetti (Plut. XXXII. 7; App. *Mithr.* 100; ayrıca bkz. Cass. Dio. XXXVI. 49. 8; Vell. II. 37. 2; Flor. *epit.* I. 40. 22-24; Oros. *hist.* VI. 4. 3-5). Kral yaşadığı bu ağır mağlubiyete rağmen kaçarak Armenia Minor ile Pontos sınırı arasında kalan ve

²⁴⁸ Frontinus (*strat.* II. 5. 33), Pompeius'un emrindeki askerlerin ani baskınlarla Mithradates'in kamplarına saldırdığını ve bu saldırıda özellikle Pontos atlarının hedef alındığını ifade etmektedir. Zira Frontinus bu saldırılarla Pontos süvarilerinin ağır kayıplar verdiğini, böylelikle Romalıların, Pontos ordularının süvari üstünlüğünü ortadan kaldırdıklarını belirtmektedir.

yüksek bir tepe üzerinde kurulan Sinoria/Bayburt²⁴⁹ kalesine sığınmayı başardı (Plut. *Pomp.* XXXII. 8; App. *Mithr.* 101; ayrıca bkz. Sherwin-White, 2008: 252). Ordusunun büyük bir bölümünü kaybettiği için bu kalede de güvende olamayacağını düşünen Mithradates, damadı Armenia kralı II. Tigranes'e sığınmaya karar verdi. Bunun için damadı II. Tigranes'e bir elçi gönderdi. Fakat II. Tigranes VI. Mithradates tarafından gönderilen elçiyi zincire vurdurduğu gibi, kayınpederi olan Mithradates'in de yakalanması için emir verdi. II. Tigranes, Mithradates'i ölü ya da diri getirene 100 talanta ödül vereceğini bildirdi (Plut. *Pomp.* XXXII. 9; ayrıca bkz. Cass. Dio. XXXVI. 50. 1; 52. 1; Vell. II. 37. 2-3; ayrıca bkz. Van Wijlick, 2013: 38).²⁵⁰

VI. Mithradates, Armenia topraklarına yaklaştığı sırada II. Tigranes'e gönderdiği elçilerin bizzat kralın emriyle yakalanıp hapse arttırıldığı ve II. Tigranes'in kendisi için de yakalama emri çıkarttığı haberini aldı. Bütün dost kapılarının tek tek yüzüne kapandığını gören kral, son çare olarak oğlunun (Makhares) başında bulunduğu Bosporos'a sığınmaya karar verdi. Bunun için Armenia Bölgesi'nden hızlı bir şekilde Pontos kıyılarına ulaşan kral, daha sonra Kolkhis'e geçti (Strab. XI. 2. 13; App. *Mithr.* 101; ayrıca Chahin, 1987: 234-235; Sherwin-White, 2008: 253-254; Van Wijlick, 2013: 37). Ardından Kafkas kıyılarını takip ederek Maiotis ve oradan da Bosporos'a ulaştı. Mithradates, burada kendisine ihanet ederek Roma ile ittifak yaptığını öğrendiği öz oğlu Makhares'in yakalanması için emir buyurdu. Bunun üzerine yakalanmadan hemen önce intihar etti (App. *Mithr.* 102).²⁵¹ Böylelikle Mithradates, krallığının en geniş sınırlarına ulaştığı dönemlerde oğluna bağışlamış olduğu Bosporos Krallığı'nın başına geçti. Burada

²⁴⁹ Plutarkhos (XXXII. 8)'ta *Sinora*, Appianos (Mithr. 101)'ta *Simoreks*, Ammianus Marcellinus (XVI. 7. 10)'ta ise *Sinhorium/Synorium* olarak adlandırılan Sinoria'nın stratejik önemine değinen Strabon şu ifadelerle yer vermektedir (XII. 3. 28): "Sinoria, Büyük Armenia sınırlarına yakındı. Bu nedenle Theophanes imlâsını Synoria olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros Dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden [Mithradates], hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta gerçekten Pompeius ülkeyi istila ettiği zaman Mithradates, Pontos Krallığı'nın bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de (yakınında Akilisene'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates vardır) Desteria yakınında sulak bir dağı ele geçirmiştir ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporos'a kaçmaya zorlanıncaya kadar burada kalmıştır."

²⁵⁰ II. Tigranes'in damadı olduğu VI. Mithradates'i tutuklatmak istemesinin altında önemli bir neden yatıyordu. Bu neden şuydu: MÖ 67'de II. Tigranes Kappadokia'yı istila ettiği sırada en küçük oğlu 'Tigranes', babasının yokluğunda Armenia'da ona karşı ayaklanma başlatmıştı. Bunun üzerine II. Tigranes Kappadokia'dan ayrılarak derhal oğlu üzerine yürümüş ve onu Armenia'da mağlup etmişti. Fakat oğlu, bu mağlubiyet sonrası kaçarak Parthia Krallığı topraklarına sığınmıştı. II. Tigranes, VI. Mithradates'i bu isyanın sorumlusu olarak görmüş ve oğlunu VI. Mithradates'in kişikirttiğini düşünmüştü (Cass Dio. XXXVI. 50. 1-2; 51. 1; App. *Mithr.* 104; bu konu hakkında ayrıca bkz. Van Wijlick, 2013: 39, dn. 18).

²⁵¹ Cassius Dio (XXXVI. 50. 2), Makhares'in başına konulan para ödülünden dolayı kendi adamları tarafından öldürüldüğünü ifade etmektedir. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Portanova, 1988: 128 dn. 212.

bulunduğu dönem içerisinde Karadeniz civarından ve İskit halklarından toplattığı askerlerle yeni bir ordu hazırlamaya başladı. Kralın amacı hazırladığı bu orduyla Trakya ve Makedonya üzerinden Roma'nın kalbine yani İtalya'ya girerek düşmanı evinde vurmaktı (App. *Mithr.* 102; Cass. Dio XXXVII. 11. 1; Flor. *epit.* 40. 24-25; ayrıca bkz. McGing, 1980: 37; Arslan, 2007: 465; Sherwin-White, 2008: 254). Fakat Mithradates'in Bosporos'u ele geçirerek krallığın başına geçtiği haberini alan Pompeius, zaman kaybetmeden bölgeye ilerlemeye karar verdi. Ancak Pompeius, yolculuk boyunca Karadeniz'in doğu ve kuzey bölgelerinde yaşayan yerli halklar ile çok çetin savaşlar yapmak zorunda kaldı (Sherwin-White, 2008: 255-256; ayrıca bkz. Dreher, 1996: 189 vd.; Van Wijlick, 2013: 44 vd.). Pompeius, özellikle Pontos Bölgesi'nde yaşayan otokton halkları bazen güç kullanarak, bazen de ikna yoluyla itaat altına almayı başardı. Böylelikle bu tehlikeli ve bir o kadar da zor coğrafyadan büyük bir sorun yaşamadan geçmeye muvaffak oldu (Cass. Dio XXXVII. 3. 13). Pompeius'un Kafkasya'da Albania²⁵² ve Iberia krallıklarını itaat altına aldı. Daha sonra Karadeniz'in kuzey doğusunda yaşayan diğer uluslar da tek tek Roma'nın hakmiyetini tanımak zorunda kaldı (Plut. *Pomp.* XXXV. 2-4; App. *Mithr.* 103; Eutr. XI. 14. 1; ayrıca bkz. Dreher, 1996: 189 vd). Buna karşın Romalılar Pontos'a dönüş yolculuğu sırasında, Trapezus'un yüksek yaylalarında, ağaçlarda tahtadan yapılmış kulübelerde yaşayan Heptakometes'lerin saldırısına maruz kaldı(Strab. XII. 3. 18).²⁵³ Pompeius bu saldırılarda çok sayıda askerini kaybetmesine rağmen Pontos'a geri dönmeyi başardı.

MÖ 64 yılında Pompeius, Mithradates'i zor durumda bırakmak için Bosporos'u denizden ve karadan abluka altına alarak, Karadeniz'deki ticareti durdurdu ve bölgeye giden bütün ikmal yollarını da kapattı. Roma kanadında bu gelişmeler yaşanırken, Mithradates, tam donanımlı seçme askerlerden meydana gelen 36,000 kişilik bir piyade birliği ile bunlara eşlik eden okçu ve süvari birliklerinden müteşekkil bir ordu meydana getirmeyi başardı (Arslan, 2007: 500). Ancak bütün Karadeniz ve çevresinin Romalılar tarafından abluka altına alınması ile bölgedeki her türlü ticaretin sekteye uğraması,

²⁵² Pompeius'un Kafkasya'da Albani Krallığı ile yaptığı savaşa ilişkin detaylı bilgi için bkz. Plut. XXXV. 2-4; Frontin. *start.* II. 3. 14; Cass. Dio XXXVII. 3. 4-4; 4).

²⁵³ Pompeius'un Trapezus dağlarında yaşadığı bu saldırı Strabon (XII. 3. 18)'un eserinde şöyle kaleme alınmıştır: "... Sidene ve Themiskyra Bölgesi'nden Küçük Armenia'ya kadar uzanarak Pontos'un doğu tarafını meydana getiren Paryadros Dağı da vardır. Şimdi bütün bu dağlarda yaşayan insanlar tamamıyla vahşidir. Fakat Heptakomet'ler daha da kötüdür. Bazıları ağaçta veya seyyar ahşap kulelerde yaşarlar. Bu kulelere Mossyn deniğinden, antik devirde bu insanlar Mosyne'ler olarak adlandırılmışlardır. Bunlar vahşi hayvan eti ve ceviz yiyerek yaşarlar ve kulelerinden atlayarak yolculara saldırırlar. Heptakomet'ler, Pompeius'un ordusu dağlık ülkeden geçerken üç Roma bölüğünü imha etmiştir. Bunlar ağaç sürgünlerinden elde edilen deli balı kâselerle yol üzerine bıraktılar ve askerler bunu yiyip de bilinçlerini kaybedince onlara saldırarak kolayca hepsini saf dışı ettiler".

Bosporos'ta Mithradates'e karşı tepkilerin ortaya çıkmasına neden oldu. İlk kez Phanagoria'da Mithradates aleyhine çıkan ayaklanmalar,²⁵⁴ bir süre sonra Theodosia ve Kalatia gibi Karadeniz'in kuzeyindeki diğer kentlere de yayıldı (App. *Mithr.* 107-108; Oros. *hist.* VI. 5. 3). Bütün bu olumsuz gelişmelerin yanında, bir de kralın Roma'nın merkezine yapmayı planladığı seferin kendi askerleri ve bölge halkı tarafından duyulması, Mithradates aleyhine ortaya çıkan isyanı daha da güçlendirdi (App. *Mithr.* 108 vd.).

MÖ 63'te Pontos tahtının en büyük varisi, VI. Mithradates'in büyük oğlu II. Pharnakes²⁵⁵, babasının bu planının Mithradates Krallığı'nın sonunu getireceğini düşünerek Roma ile gizlice anlaşmaya karar verdi. Ona göre, Roma ile yapılacak bir anlaşma, en azından krallığın kalan topraklarının korunmasını sağlayabilirdi Bunun için hemen harekete geçen II. Pharnakes, etrafındaki bir grup askerle Roma mülteci kamplarına giderek onların Mithradates aleyhine ayaklanmalarını sağladı. Böylelikle isyan kısa zamanda büyüdü ve bütün şehre yayıldı. İsyancılar, II. Pharnakes'i de Bosporos'un yeni kralı ilan etti (App. *Mithr.* 110-111; Cass. Dio XXXVI. 12; Flor. *epit.* I. 40. 26; Oros. *hist.* VI. 5. 4). Oğlunun ihanetini öğrenen ve artık bu büyük mücadelenin sonuna geldiğinin farkına varan yaşlı kral, Roma'nın zafer alayında teşhir edilmektense ölmeyi tercih etti ve sürekli yanında taşıdığı zehri, önce eşlerine ve çocuklarına içirerek onları öldürdü, ardından da kalan zehri kendisi içti. Fakat çocukluğundan itibaren sürekli panzehirler alan Mithradates'in vücudu artık zehirlere karşı korunur hâle gelmiş, bu yüzden aldığı zehir vücudunda etkili olmamıştı.²⁵⁶ Bunun üzerine kral iktidarı süresince yanından hiç ayrılmayan ve ona hep sadık kalan, özel koruması Galat komutanından Bituitos²⁵⁷'tan kendisini öldürmesini emretti. Bituitos aldığı emir üzerine bir kılıç darbesiyle MÖ 63'te Mithradates'i öldürdü (Liv. *Perioch.* 102; App. *Mithr.* 111; ayrıca bkz. Cass. Dio XXXVII. 13; Vell. II. 40. 1; Iust. XXXVII. 2; Oros. *hist.* VI. 5. 5-6).²⁵⁸

²⁵⁴ MÖ 63'te Phanagoria'da çıkan ayaklanmalarda Mithradates'in kent kalesinde konuşlandığı garnizona saldırmış ve orayı ateşe vermişler. Bu sırada garnizonda bulunan kralın oğullarından Artapheners, Dareios, Kserkes, Oksathres ile kızlarından Eupatra isyancılar tarafından yakalanarak hapse atılmıştır (Oros. *his.* VI. 5. 2; konu hakkında ayrıca bkz. App. *Mithr.* 108; Cass. Dio XXXVII. 11. 4).

²⁵⁵ II. Pharnakes'in karakteri hakkında yorum ve değerlendirmeler için bkz. Ballesteros-Pastor, 2005a: 211 vd.

²⁵⁶ Kral Mithradates'in panzehirler hakkında yaptığı çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Mayor, 2012.

²⁵⁷ Appianos (*Mithr.* 111) ve Livius (*perioch.* 102)'a göre galat askerinin adı Bitocus idi. Daha fazla bilgi için bkz. Arslan, 2007: 506, dn. 2136.

²⁵⁸ VI. Mithradates, Mithradates Krallığı'nın son hanedan üyesi olup olmadığı antik kaynaklarda da oldukça tartışmalıdır. Örneğin orta çağ yazarlarından Synkellos, eserinde Pontos'un 10 hanedan üyesi olduğundan söz etmekte ve hanedanın sonu olarak MÖ 14 ya da 22 tarihlerini vermektedir. Burada ilk akla gelen VI. Mithradates'den sonraki iki hanedan üyelerinin, II. Pharnakes ve onu kızı Dynamis'tir. Zira Dynamis'in

Sonuçta MÖ 120 yılında Mithradates Krallığı'nın başına geçen ve 40 yıl boyunca Romalılarla savaştan 22 ulusun kralı VI. Mithradates Eupator, tarih sahnesinden çekilirken, bölge tarihinde ve kültüründe derin izler bıraktı. Zira Mithradates daha önce kimsenin yenemediği iskit haklarını hâkimiyet altına alarak tüm karadeniz havzasını kontrol altına tuttu, bölgede yaşayan tüm ulusları tek bir çatı altına toplamasını bilmiştir. Karadeniz ticaretine önem vererek bölgede ticaretin gelişmesini sağlamış, Karadeniz'deki liman kentleri, Mithradates Krallığı döneminde daha da zenginleşmişlerdir. Özellikle Amisos'ta bastırıldığı kraliyet paralarının tüm karadeniz havzasında kullanılmasını sağlayarak bölgede adeta ortak para sistemi oluşturmuştur. Karadeniz'de Hellen kültürü ile bölgenin yerel kültürünü Akhemenid kültürüyle harmanlayarak bölgede kendine özgü yeni bir kültür oluşturmuştur. Ayrıca kral hayatı boyunca, hem doğu kültürünü temsil eden bir Pers soylusu gibi, hem de batı kültürünü temsil eden bir Hellen gibi yaşamış ve daima doğulu bir hükümdar olarak Hellenleri koruyan fakat Romayı hor gören bir anlayışa sahip olmuştur. Onun en büyük hayali, Aleksandros'un kurmaya çalıştığı Greko-Asya İmparatorluğu vizyonunu devam ettirmek ve böylelikle Hellen ve Doğu kültürlerini birleştirmek olmuştur. Buna karşın Roma Cumhuriyeti ise, Mithradates savaşları sonunda askeri bir güç olarak Doğu'da üstünlüğünü kabul ettirmiş ve yine Mithradates Savaşları, başta Karadeniz olmaz üzere, Yakın Doğu ve son olarak da Mısır da Roma hâkimiyetini pekiştirecek yolu da açmıştır. Ayrıca bölgede VI. Mithradates ve II. Tigranes'in faaliyetleri Doğuda sadece Roma hâkimiyetini başlatmamış aynı zamanda Hellenizm anlayışının da yavaş yavaş yok olmasına neden olmuştur.

ölümü tarihi MÖ 12'dir ve Synkellos'un verdiği rakama (MÖ 14) oldukça yakındır. Fakat Gabelko (2009: 48) bu iki hanedan üyesinin sadece Bosporos'ta kral olduklarını ve hiçbir zaman Pontos'u yönetmediklerini ifade etmektedir. Bunların dışında II. Pharnakes'in torunu Dareios ve Arsakes'in de hanedanın son iki üyesi olma ihtimali yoktur. Çünkü Dareios MÖ 37'de Arsakes ise MÖ 36'da öldüğü bilinmektedir ki bu Synkellos'un verdiği MÖ 14 rakamı ile uyumsuzdur. Gabelko (2009: 49), Mithradates hanedanının son iki üyesi için farklı iki isim önermektedir. Bunlardan ilki *Prusias-ad-Mare*'de darp edilen bir paranın üzerinde adı bulunan ve VI. Mithradates'in kızı olan Kraliçe Orsobaris, diğeri ise Komana Yüksek rahibi Lykomedes ile Orsobaris'in kızı Oradaltis'tir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3 ROMA DÖNEMİ'NDE PONTOS BÖLGESİ'NDE SİYASİ GELİŞMELER

Makedonya Kralı II. Philippos'un ölümü üzerine krallığın tahtına oturan Aleksandros, MÖ 333-331 yılları arasında Akhamenid İmparatorluğu'na karşı Anadolu'da yaptığı üç savaşta galip ayrılarak, Anadolu'da Akhamenid hâkimiyetini ortadan kaldırmıştır. Fakat Aleksandros'un MÖ 323 yılında vuku bulan ani ölümü ile birlikte imparatorluk, onun generalleri arasında pay edilmişti. Aleksandros'un mirasına tek başına sahip olmak isteyen generaller arasında başlayan mücadeleler, MÖ 281'de vuku bulan Korupedion Savaşı ile birlikte son bulmuştu ve bu tarihten sonra Anadolu Seleukos'ların yönetimi altına girmişti.

Anadolu'da bu siyasi gelişmeler yaşanırken batıda Roma Cumhuriyeti, İtalya'da birliği sağlayarak, savaşlarla topraklarını sürekli genişletmişti. Roma, İtalya Yarımadası ve Batı Akdeniz'i kendi hâkimiyeti altına aldıktan bir süre sonra, açgözlü bakışlarını başta Anadolu olmak üzere Ön Asya'ya, hatta daha da ötelere, Uzak Doğu'ya çevirmişti. Roma'ya Doğu yolunu açan etkenler ise, Ön Asya'da büyük bir imparatorluk kurma hayali olan Seleukos'lar ve Mithradates Krallığı olmuştu. Önce III. Antiokhos, ardından VI. Mithradates istemeyerek de olsa dolaylı bir şekilde Roma'nın Anadolu'ya gelmesine neden olmuşlardı.

Rhodos ve Pergamon gibi Akdeniz ticaretinde önemli bir konumda olan bazı küçük krallıkların daveti üzerine askeri amaçla Anadolu'ya ilk kez ayak basan Romalılar,²⁵⁹ Seleukos kralı III. Antiokhos'u, MÖ 192'deki Magnesia Savaş'ında yenilgiye uğratarak, doğuda önemli bir zafer elde etmişlerdi (Errington, 2008b: 280-289; Eckstein, 2008: 333). Böylelikle Roma, Akdeniz ticaretinde önemli bir misyona sahip Batı Anadolu'nun zengin ticari kentlerinin hamiliğini üstlenerek Anadolu'daki siyasi ve ekonomik politikasının ilk aşamasını gerçekleştirmişti. Daha sonra Pergamon kralı III. Attalos, bir erkek evladının olmaması ve vârisinin bulunmamasından dolayı MÖ 133'te topraklarını Roma'ya miras bırakmıştı (Mcshane, 1959: 218 vd.; Allen, 1983: 84-85). Öyle ki bu dönemde Roma Akdeniz dünyasında oldukça güçlü bir konuma gelmiş ve bu gücünü Anadolu'da ciddi bir

²⁵⁹ Romalıların Anadolu'yla ilk ilişkileri MÖ 205'te Pessinus'taki (Ballıhisar) tanrıça *Magna Mater*'in Roma'ya getirilmesi ile başlamaktadır. Konu hakkında değerlendirme ve yorumlar için bkz. Çapar, 1979: 167 vd.

şekilde hissettirmeye başlamıştı. Consul Aquilius'un düzenlemeleri ile MÖ 129'da Lydia, Karia, Phrygia ve Mysia bölgelerinin belli kısımlarını kapsayacak şekilde Anadolu'da Asia Eyaleti kurulmuştu (Belke ve Mersich, 1990: 74; Bean, 1997: 52; Radt, 2002: 37-38). Eyaletin ilk başkenti bir süre sonra Pergamon olmuş, daha sonra ise başkent Ephesos'a taşınmıştı (Macro, 1980: 663). Aslında Roma, başlangıçta Anadolu'nun orta ve doğu kesimleriyle ilgilenmemişti. Zira Hellenistik kültürün ulaşamadığı bu bölgeleri hâkimiyet altına alma hususunda Roma çok da istekli değildi. Çünkü böylesi zor bir coğrafyayı kontrol altına almak hem askeri, hem de ekonomik açıdan oldukça zordu. Fakat MÖ 123 yılından itibaren Asia Eyaleti'ne gelen Roma vergi görevlileri, bölgede topladıkları ağır vergilerle, Anadolu'da son derece güç bir süreç başlatmışlardı. Bu dönemde merkezi Pontos'ta güçlü bir krallık kuran VI. Mithradates (MÖ 120-63), halkın bu zor dönemlerindeki psikolojisini iyi kullanarak MÖ 89'da Asia Eyaleti dâhil Galatia ve Kappadokia bölgelerini ele geçirmiş ve halk tarafından kurtarıcı olarak kutlanmıştı (Botsford ve Robinson, 1956: 454-455). VI. Mithradates'in özellikle Kappadokia ve Galatia bölgelerini ele geçirmesi üzerine Roma yeniden Anadolu'da yaşanan gelişmelere müdahil olmuştu. Mithradates Krallığı'nın böylesine kısa bir sürede gelişip güçlenmesi, Roma'nın dikkatinden kaçmamış ve derhal Mithradates Krallığı'na savaş açmıştı. MÖ 89-63 arası Roma, VI. Mithridates ile mücadele etmiş, sırasıyla Sulla, Lucullus ve Pompeius komutasında harekete geçen Roma orduları, VI. Mithradates'i savaşlarda mağlup etmişti. Özellikle MÖ 74'te Bithynia'nın bir Roma eyaleti haline getirilmesi, Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi gelişmelerde anahtar rol oynayacak, Pompeius'un MÖ 64'te Pontos Bölgesi'nde yapacağı siyasi düzenlemeler ile bölgenin doğu kesimleri Bithynia Eyaletine dâhil edilecektir (bkz. 3.1.1).

3.1 Roma Cumhuriyet Dönemi

3.1.1 Pompeius'un Pontos Bölgesi'ndeki Siyasi Düzenlemeleri

Pompeius, Üçüncü Mithradates Savaşları (MÖ 74-63) sonuna doğru, VI. Mithradates'e karşı elde ettiği başarılı savaşlardan sonra, başta Pontos Bölgesi olmak üzere askerî faaliyetlerde bulunmuş olduğu Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde, Roma *Senatus*'u tarafından kendisine verilen *Lex Manilia*²⁶⁰ yetkisiyle birtakım siyasi

²⁶⁰ *Lex Manilia* (Manilia Yasası), Pompeius'un askerî gücünü artırmak için uygulamaya konulmuş bir yasadır. Bu yasa MÖ 66 yılında, Roma halk *tribunus*'u Gaius Manilius *Senatus* tarafından onandı (Arslan, 2007: 446-447).

düzenlemeler yaptı. (Strab. XII. 3. 1; Plut. *Pomp.* XXXVIII. 1-3; Cass. Dio XXXVII. 7a). Pompeius, Pontos Bölgesi'ndeki kentlerin daha iyi organize edilmesi ve ortaya çıkabilecek karışıklıkları engellemek için *lex-Pompeia* adı ile yeni kanunlar çıkardı (Oktan, 2008: 52).²⁶¹ Bu düzenlemeler ile birlikte özellikle Pontos Bölgesi'nin haritası yeniden çizildi. Çünkü Pompeius'un bu çalışması, özellikle Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri ile Suriye'yi içine alıyordu. Pompeius'un Mithradates Savaşları'nın sonunu dahi beklemeden bu bölgelerde başlattığı siyasi ve idari düzenlemelerin temel amacı, kuzeyde Pontos kıyılarından başlayarak güneyde Suriye'ye kadar inen bir hat oluşturmak ve bu hat üzerinde Roma denetimini sağlamaktı. Çünkü Pompeius, Fırat'ın doğusu ile Pontos'un kuzey ve kuzey doğusunu, Roma için hem tehlikeli, hem de elde tutulması oldukça güç ve masraflı bölgeler olarak görmekteydi (Mitford, 1980: 1172).²⁶²

Bu plan doğrultusunda Pompeius, Pontos Bölgesi'nde bir takım siyasi düzenlemeler yapmak için MÖ 65-64'te Amisos'a gelerek çalışmalara başladı ve çalışmalara daha sonra MÖ 64-63'te Antiokheia'da devam etti. Pompeius, Pontos Bölgesi'ndeki siyasi düzenlemelerle ilgili çalışmayı MÖ 63-62'de VI. Mithradates Eupator'un ölümüyle (MÖ 63) yeniden geldiği Amisos'ta tamamladı (Magie, 1950: 368; Van Wijlick, 2013: 47-48; Oktan, 2008: 52).²⁶³ Amisos ve Sinope'de Lucullus zamanında birtakım düzenlemeler yapılmış olduğundan,²⁶⁴ bu kentlerde yapılan düzenlemeler olduğu gibi kaldı ve kendilerine verilen özgürlükler, Pompeius tarafında da onaylandı. Pompeius döneminde bu kentlere ayrıca vergiden muafiyet ve otonomi hakkı da verildi (Magie, 1950: 369; Oktan, 2008: 51).

Pompeius, Amisos ve Sinope'nin dışında Karadeniz kıyısındaki diğer bölge ve kentlerde de önemli düzenlemelere gitti. Pompeius bölgede yaptığı çalışmalar sonunda

²⁶¹ Pompeius tarafından uygulamaya konulan *Lex-Pompeia*, Cassius Dio zamanında (MS 150-235) dâhi yürürlükteydi (Marshall, 1968: 103 vd.; Arslan, 2007: 484, dn. 2048).

²⁶² Anadolu'nun tamamına hâkim olmak isteyen Roma'nın, doğudaki en uzak sınırını Fırat Irmağı olarak belirlemesi, Pompeius'un bölgede yaptığı idari düzenlemelerden çok daha önceye dayandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Plutarkhos (*Sull.* V. 49), Roma generali Sulla ile Parth kralı Arsakes'in, Roma Cumhuriyeti ile Parth Krallığı arasındaki sınırın Fırat Irmağı olarak belirlenmesinde sözlü olarak anlaşmış olduğunu belirtmektedir. Fakat Sulla'nın yaşadığı dönemde Parth Krallığı'nın başında Arsakes adında bir kral bulunmamaktadır. Plutarkhos'da geçen bu kral adı, muhtemelen o kralın ünvanıdır. Zira konusu dönemde Parth Krallığı'nın başında II. Mithradates (Mihradad II) (MÖ yak. 123-90) bulunuyordu (Markiş ve Sobolevski, 1963: 512).

²⁶³ Pompeius'un şehir düzenlemelerine Amisos'tan başlamasının nedeni, Mithradates Savaşları sırasında hem VI. Mithradates'in güçleri, hem de Romalı askerler tarafından bölgede yapılan yağma ve katliamın çok büyük boyutlarda olması ve şehrin neredeyse hayalet bir kent hâline gelmesiydi. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Memnon, 45. 2; Strab. XII. 3.14; Plut. *Luc.* XIX. 2-4; Eutr. VI. 8; ayrıca bkz. Magie, 1950: 365 vd.; Sherwin-White, 1994: 261 vd.; Atasoy, 1997: 78.

²⁶⁴ Lucullus Döneminde Pontos'ta yapılmış düzenlemeler için bkz. Plut. *Luc.* XIX. 5; App. *Mithr.* 83; ayrıca bkz. Sherwin-White, 1994: 224; Magie, 1950: 337-338.

Herakleia'dan Pharnakeia'ya kadar Karadeniz boyunca uzanan kıyıları ve güneyde Kappadokia sınırına kadar olan bölgeyi Pontos Eyaleti yaptı ve MÖ 74'te Roma eyaleti haline getirilen Bithynia ile birleştirerek tek bir eyalet meydana getirdi (Wellesley, 1953, 294 vd.; Wesch-Klein, 2001: 251; Marek, 2003: 36; Kaya, 1998: 165; Arslan, 2007: 490; Bekker-Nielsen, 2008: 28; Oktan, 2008: 60).²⁶⁵ Bu yeni oluşturulan eyaletin isminin, o dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemekle beraber, "Bithynia" olarak adlandırıldığı görülmektedir. Çünkü dönem hakkında bilgi veren Strabon (XII. 4) ve Plinius (*nat.* V. 148) ile daha sonraki imparatorluk dönemi hakkında yazan Tacitus (*ann.* I. 74; XVI. 18. 2), Plinius (*epit.* IV. 9. 2), Cassius Dio (Cass. Dio LXXIX. 39. 1-5; LXXX. 3. 1) gibi antik Roma tarihçileri, eserlerinde bu yeni eyaleti daima "Bithynia" olarak adlandırmışlardır.²⁶⁶ Pompeius'un kurmuş olduğu bu birleşik eyaletin adının edebî kaynaklarda *Pontus et Bithynia* değil de yalnızca "Bithynia" olarak geçmesinin muhtemel iki nedeni vardı: Bunlardan ilki, Bithynia'nın bu yeni eyaletin büyük bir kısmını oluşturması; ikincisi, o dönemin Roma tarih yazıcılığıydı. Çünkü daha sonraki dönemlerde görüleceği üzere Roma'nın Anadolu'da belirli sebeplerden dolayı birleştirdiği eyaletler, yine bu kaynaklarda daima tek bir eyalet olarak adlandırılmıştır (bkz. 3.2.2.1). Ancak epigrafik kaynaklara göre İmparator Nero (MS 54-68) döneminden MS 195'e kadar geçen süre zarfında, Pompeius tarafından kurulan bu eyaletin isminin *Pontus et Bithynia* şeklinde değiştiği görülmektedir (*CIL* VI 1402; X 6006; *ILS* I 983) (**Harita: 11**).²⁶⁷ Fakat burada eyaletin isminde meydana gelen değişikliğin sebebi tam olarak tespit edilebilmiş değildir. Doğançcı (2007: 77), İmparator Nero döneminde ortaya çıkan bu isim değişikliğinin tamamen propaganda amacı ile yapıldığını ve II. Polemon'a ait olan Pontos Krallığı'nın ortadan kaldırılmasına kadar *legatus pro praetore provincia ponti et Bithyniae* unvanını kullanan hiçbir *proconsul*'ün bulunmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Doğançcı, Pontos kralı II. Polemon'un tahttan kendi rızası ile ayrılmasından sonra eyaletin çift isimle anılmaya başlandığını ifade etmektedir.

MS II. yüzyıldan sonra *Pontus et Bithynia* ifadesinin iyice yerleşmiş olması gerekirken, MS III. yüzyıla ait epigrafik kaynaklarda bu eyaletin *Pontus et Bithynia* değil,

²⁶⁵ MÖ 74'te Roma eyaleti olan Bithynia'nın, edebî kaynaklarda "Bithynia" olarak adlandırılmasına rağmen, modern araştırmacılar, bu eyalet adını gayri resmi olarak *Bithynia et Pontus* şeklinde kullanmışlardır.

²⁶⁶ Pompeius'un oluşturduğu yeni eyaletin adı, Augustus dönemine (MÖ 27-MS 14) ait epigrafik kaynaklarda da yalnızca "Bithynia" olarak geçmektedir. Bkz. *CIL* VI 41070; ayrıca bkz. Doğançcı, 2007: 76.

²⁶⁷ İmparator Nero döneminden itibaren Pompeius'un kurmuş olduğu bu yeni eyalet, epigrafik kaynaklarda *Pontus et Bithynia* olarak geçmesine rağmen, aynı dönemden söz eden Tacitus (*ann.* I. 74. 1) eserinde bu eyaleti "Bithynia" olarak adlandırmaya devam etmesi muhtemelen onun tarih yazma geleneğinden kaynaklanmaktadır.

Bithynia et Pontus ya da yalnızca “Bithynia” şeklinde yazıldığı görülmektedir (*CIL VI 1408*) (**Harita: 5**). Öyle ki Doğanç (2007: 78), kayıtlarda *Legatus pro praetore ponti et Bithyniae* unvanının en son L. Fabius Cilo’ da (MS yak. 193/194) görüldüğünü, dolayısıyla *Pontus et Bithynia* adının MS 194/195 yıllarına kadar kullanıldığını, bu tarihten sonra eyaletin isminin *Bithynia et Pontus* şeklinde değiştiğini belirtmektedir. Çünkü epigrafik kaynaklar, Septimius Severus (MS 193-211) döneminde Nicomedia’yı, *Bithynia et Pontus* eyaletinin en önemli metropolisi olarak göstermekteydi (*CIL VI 1408*; ayrıca bkz. Doğanç, 2007: 78; Baz, 2013: 276). Septimius Severus döneminde *Pontus et Bithynia* Eyaleti adının, *Bithynia et Pontus* olarak değişmesinin nedeni belli değildir. Fakat Severus Hanedanı döneminde (MS 192-235) Pontos donanmasının (*Classis Pontika*), Trapezus ve Sinope’den alınarak Kyzikos’a taşındığı ve Kyzikos limanının Roma’nın Doğu seferlerinde önemli bir üs olarak tercih edildiği ve Trapezus limanının önemini kaybettiği bilinmektedir (bkz. 3.2.4). Dolayısıyla Bithynia’nın, Severus Hanedanı döneminde Pontos’a göre yeniden ön plana çıkması, böylesi bir değişikliğe neden olmuş olabilir.

Sonuç olarak MÖ 74’te Roma eyaleti yapılan Bithynia’nın Pompeius zamanında Pontos ile birleştirilmesine rağmen bu çift eyalet, edebî kaynaklarda “Bithynia” olarak anılmıştır. Bunun, genelde antik Roma tarihçilerinin tarih yazma geleneklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Fakat bu yeni eyalet, iki ayrı eyaletten oluştuğu için, modern araştırmacılar antik kaynaklarda ifade edilmese de bu yeni eyaleti, MS III. yüzyıl epigrafik kaynaklarında görülen *Bithynia et Pontus* (Bithynia ve Pontus) şekliyle kullanmayı tercih etmişlerdir. (Magie, 1950: 386; Kaya, 1998: 165). Fakat buradaki asıl problem, İmparator Nero’dan Septimius Severus dönemine kadar bu eyalet, epigrafik kaynaklarda *Bithynia et Pontus* değil, *Pontus et Bithynia* şeklinde adlandırılmış olmasıydı.²⁶⁸ Buna rağmen araştırmacılar eyaletin farklı dönemlerindeki isim değişikliklerini, tıpkı Roma tarihçilerinin yaptığı gibi, görmezden gelerek, bu eyalet adı için *Bithynia et Pontus* ismini tercih etmişlerdir. Fakat Roma tarihinde İmparator Nero döneminden Septimius Severus dönemine kadar geçen sürede Bithynia Eyaleti için çalışmalarda *Pontus et Bithynia* tanımlamasının kullanılması gerekmektedir.

Bithynia ve Pontus eyaletlerinin birleştirilmesinden sonra Pompeius, Bithynia’ya eklemiş olduğu Pontos’u 11 politeia’ya (=πολιτεία)²⁶⁹ paylaşmıştır (Strab. XII. 3. 1;

²⁶⁸ Wesch-Klein (2001: 151), Pompeius’un kurmuş olduğu yeni eyaletin *Bithynia* ya da *Bithynia et Pontus* değil *Pontus et Bithynia* şeklinde okunması gerektiğini ifade etmektedir.

²⁶⁹ Strabon (XII. 3. 1), Pompeius’un kurmuş olduğu 11 idari birimi, kent (= *polis* [πόλις]) olarak değil yönetim (= *politeia* [πολιτεία]) sözcüğüyle tanımlamıştır. Dolayısıyla bu idari birimler klasik anlamda kent

ayrıca bkz. Magie 1950: 1232 dn. 35; Kallet-Marx, 1995: 325; Swain ve Davies, 2010: 105).²⁷⁰ Bu kent toplulukları içinde, Sinope, Amisos, Amastris ve Amaseia'dan başka, yedi *politeia* daha bulunmaktaydı (Jones, 1998: 154 vdd.; Højte, 2009b: 95). Bu yedi *politeia*, Pompeius'un Mithradates'e karşı elde ettiği nihai zaferlerin sonrasında kuruldu. Kurulan kentler, genel olarak birbirine komşu yapıldı ve değişiklikleri göstermek için de kentlerin çoğuna Hellenistik isimler verildi. Strabon'da ismi geçen bu *politeia*'dan ilki Magnopolis'tir (Karasamsun?) (Strab. XII. 3. 30; App. *Mithr.* 115; ayrıca bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 128-129; Talbert, 2000: map 87 B3).²⁷¹ Mithradates'in sarayının, av ve hayvanat bahçeleri ile madenlerinin bulunduğu Pontos'taki bir başka önemli stratejik bölgelerden olan Kabeira'da Pompeius, ikinci *politeia* olarak Diospolis'i (Niksar çevresi) kurdu (Strab. XII. 3. 31; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 18; Magie, 1950: 370-371; Arslan, 2007: 486). Pompeius'un aynı bölgede kurduğu üçüncü *politeia*, Armenia Minor Bölgesi içinde kalan Dasteira yakınlarındaki Nikopolis'tir²⁷² (Eskihisar) (Strab. XII. 3. 28; ayrıca bkz. Syme, 1995: 115; Jones, 1998: 158; 172). Pompeius, Amisos ile Halys Irmağı arasında kalan ve Phazemonitis Bölgesi'nde (Merzifon) bulunan Phazemon köyünü de *politeia* ilan ederek buraya da Neapolis²⁷³ (Vezirköprü) adını verdi (Strab. XII. 3. 38; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 18-20). Halys'ün yukarı bölgelerinde Kulupene ve

devletleri değil; fakat kent statüsü taşımaya başlamış yerel idari birimler olsa gerekir (Arslan, 2007: 487, dn 2063; ayrıca bkz. Macro, 1980: 655; Baz, 2013: 60).

²⁷⁰ Pompeius'un yapmış olduğu düzenlemeler konusunda en ayrıntılı bilgiler Strabon'da bulunmaktadır. Strabon (XII. 3. 1), Pompeius'un Pontos'un batı kısımlarını eyalet yaptıktan sonra bu toprakları 11 *politeia* arasında paylaştığını belirtmiştir. Fakat Strabon, adı geçen 11 *politeia*'dan sadece 7'sinin ismini vermekte, diğer 4 *politeia*'nın ismini belirtmemektedir. 7 *politeia*'nın dışında kalan 4 *politeia* muhtemelen Amisos, Amaseia, Amastris ve Sinope'dir. Zira bu yerleşkeler, kolonizasyon döneminden itibaren kent statüsünü koruduğu ve Pompeius tarafından da bağımsızlıkları onandığı için Strabon'un ifade ettiği 11 *politeia* içinde sayılmamışlardır. Dolayısıyla 7 kentin dışında ismi açıklanmayan 4 kentin, bunlar olduğu kabul edilmektedir (Magie, 1950: 369-370).

²⁷¹ Lykus Irmağı ile Amaseia yakınlarında Iris Irmağı'nın birleştiği yerde bulunan Magnopolis, daha önce VI. Mithradates tarafından kurulmuştu ve kral kente kendi ismine izafeten "Eupatoria" adını vermişti (Strab. XII. 3. 30; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 19). Fakat bu kentin kuruluşu, Roma ile yapılan savaşlar yüzünden yarım kalmıştı, dolayısıyla bu kentin tamamlanması Pompeius'a nasip oldu. Pompeius, buraya yeni bölgeler ilave ederek nüfusunu arttırdı. Nüfus ve yüz ölçümünde önemli bir artış olan kentin adı "Magnopolis" olarak değiştirildi (Strab. XII. 3. 30; App. *Mithr.* 78; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 18 vd.; Magie, 1950: 370-371; Arslan, 2007: 486).

²⁷² Nikopolis, Pompeius'un Dasteira yakınında VI. Mithradates'e karşı kazanmış olduğu son savaşın anısına kuruldu. Savaşta yaralanan ve bu yüzden terhis edilen askerler ile emekli askerler buraya yerleştirildi. Aynı zamanda burada bir Roma kolonisi oluşturuldu. Nikopolis'te bulunan bir yazıtta şehrin bir Roma kolonisi olduğu görülmektedir (Strab. XII. 3. 28; Plin. *nat.* VI. 10. 26; App. *Mithr.* 105; 115; Cass. Dio XXXVI. 50; ayrıca bkz. Van Wiljick, 2013: 38). Fakat Nikopolis, Strabon'un bahsettiği 11 *politeia* arasında olup olmadığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Nikopolis'in Pontos'daki 11 *politeia* arasında olmadığı savunular, onun yerine Herakleia'yı ya da Abonouteikhos'u (İnebolu) önermişlerdir (Kaya, 2005: 167).

²⁷³ Gazelonitis ve Amisos'luların ülkesiyle sınırlı olan Neapolis, göllerindeki zengin balık türleri ve geniş otlaklarıyla tanınmaktadır. Bölgede bulunan sıcak su kaynaklarının çok iyi olduğundan söz eden Strabon (XII. 3. 38), onların sağlık için oldukça faydalı olduğunu da belirtmiştir.

Kamisene'nin birleştirilmesiyle oluşturulan Megalopolis (Sivas) ile Amnias Irmağı'nın geçtiği verimli düzlüklerde Pompeius'un kendi adına izafeten kurduğu Pompeiopolis (Taşköprü), Strabon'da ismi geçen diğer yedi *politeia* arasındadır (Strab. XII. 40; Plin. *nat.* VI. 2. 7; ayrıca bkz. Magie, 1950: 370). Pompeius tarafından *politeia* statüsüne yükseltelen son yerleşme Zela (Zile)'dir. Aynı zamanda bir tapınak devleti olan bu kent, eski adını korumuş tek yerleşme olarak da öne çıkmaktadır (35; Kaya, 1998: 166-167) (**Harita 5**).

Pompeius, yeni eyaletin dışında kalan Pontos Krallığı'nın Armenia'ya doğru uzanan kısımlarını ve Kolkhis dolaylarını Mithradates Savaşları esnasında kendisine yardım eden kral ya da yerel prensliklere bağışladı. Böylelikle bölgede Roma'ya bağlı yeni krallıklar oluşturdu (Magie, 1950: 372 vd.; Syme, 1995: 111; Kallet-Marx, 1995: 326; Arslan, 2007: 490-493). Pompeius'un eyaletlere dâhil etmediği bu bölgeler Roma etkisinden uzak, denetlenmesi zor, güvenlik açısından tehlikeli yerler olarak bilinmekteydi (Eilers, 2005: 90).

Pompeius'un bu siyasi ve idari düzenlemelerinde göze çarpan ilk olgu, Onun Fırat'ı, Roma'nın doğudaki hâkimiyetinin en uzak sınırı olarak belirlemesiydi. Çünkü Pompeius'un bizzat edindiği tecrübeler, Fırat'ın doğusuna geçmenin çok gerçekçi olmadığı ve bu bölgelerin kontrol altına alınmasının hem çok güç, hem de malî açıdan bir fayda getirmeyeceğine bizzat şahit olmasıydı (Mitford, 1980: 1172). Özellikle Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu bölgelerinin savunmaya uygun coğrafi yapısı, bölgede hâkimiyet sağlamaya çalışan güçler için oldukça tehlikeliydi.²⁷⁴ Öyle ki VI. Mithradates'in Roma'ya karşı elde ettiği tek askerî başarı da bu bölgede ve bu bölgenin coğrafi yapısını en iyi şekilde kullanmasıyla gerçekleşmişti (Dreher, 1996: 200-207). Pompeius'un VI. Mithradates'i Kafkaslara kadar takip ettiği dönemde Pompeius, bölgenin bu stratejik konumunu ve yabancı güçlere karşı potansiyel birer ölüm makinelerine dönüşen Karadeniz'in savaşçı kabilelerinin varlığını bizzat kendi deneyimleriyle görme şansı elde etmişti.²⁷⁵ Dahası, Eskiçağ'da Aşağı Danubius Bölgesi'nde yaşayan ve birçok Thrakia'lı kabilelerin

²⁷⁴ Pompeius, Üçüncü Mithradates Savaşları sonunda VI. Mithradates'in Paryadros ve Kafkas Dağları üzerinden Bosporos'a kaçmakta olduğunu öğrenince derhal takip için Karadeniz'in bu zor coğrafyasına doğru yöneldi. Özellikle Güney Kafkasya Bölgesi'nde önce Iberia halkları ile (Strab. XI. 1. 6; App. *Mithr.* 103 vd.; Eutr. VI. 14), ardından Albania'lılarla yapılan savaşlarda hem bu insanlarla, hem de zor doğa koşullarına karşı büyük mücadeleler vermek zorunda kaldı (Plut. *Pomp.* XXXV. 1-4; App. *Mithr.* 103; Cass. Dio XXXVII. 3; Eutr. VI. 14).

²⁷⁵ Trapezus kentinin yüksek yaylalarında ve ormanlık alanlarında yaşayan Heptakometes (Mossynoikoi)'ler ile Dioskurios şehrinin otokton halkı olan Heniokhoi'ler, yaşadıkları coğrafyanın avantajlarını en iyi şekilde kullanarak MÖ 65'te bölgelerinden geçen Pompeius'a ait ordunun önemli bir bölümünü yok etmişlerdi (Strab. XII. 3. 18; Vell. II. 40. 1).

oluşturduğu “Getae”ler ile birlikte Pontos Bölgesi’ndeki Heptakometes’ler (Mossynoikler) ve Kolkhis Bölgesi’nde yaşayan Heniokhoi’lar, itaat altına alınması en zor halklardı (Chamoux, 2002: 62).²⁷⁶ Bu yüzden Pompeius’un, Pontos’ta idari düzenlemeler yaparken böylesine çetrefilli bölgeleri bizzat Roma’ya bağlama yerine buralarda küçük krallıklar meydana getirerek adeta güçlü düşmanlarına karşı tampon bölgeler oluşturma yoluna gittiğini düşünebiliriz.

Pompeius, özellikle Üçüncü Mithradates Savaşları esnasında askerî ve coğrafi açıdan büyük sıkıntı yaşadığı bölgelerden biri olan Kolkhis yöresini, Aristarkhos’un yönetimine verdi (App. *Mithr.* 114; ayrıca bkz. Magie, 1950: 1238 dn. 42; Kallet-Marx, 1995: 326; Gamkrelidze, 2012: 51). Pompeius, Arkhelaos’u Pontos’daki Komana tapınağına başrahip olarak atadı. Ayrıca tapınağın *territorium*’una 60 *stadia*’lık bir toprak parçası daha ilave etti (Strab. XII. 3. 34; App. *Mithr.* 114).²⁷⁷ Mithradates Savaşları süresince Roma ordusuna azımsanmayacak derecede yardımlarda bulunan Galat *tetrarkhes*’leri de bu düzenlemelerde Pompeius tarafından ödüllendirildi. Bunlar Deiotaros, Brogitaros, Kastor Tarkondarios ve Domnilaos’tu. Pompeius Deiotaros’u Tolistobogioi’ların *tetrarkhes*’i olarak atadı. Brogitaros’u Trokmoi *tetrarkhes*’i ve son olarak Pompeius, Kastor Tarkondarios ve Domnilaos’u da Tektosages *tetrarkhes*’leri olarak tayin etti (Kaya, 2005a: 131; Arslan, 2007: 492-493). Pompeius ayrıca “kral” unvanı verdiği Galat *tetrarkhes*’i Deiotaros’a²⁷⁸, Bithynia Eyaleti’ne dahil edilmeyen Pontos’un diğer bölgelerini başlattı (Adcock, 1937: 11 vd.; Magie, 1950: 1237, dn. 41; Sherck, 1980: 975; Jones, 1998: 158; Arslan, 2000: 149-150; Kaya, 2005a: 131-132).²⁷⁹ Bu bölgenin sınırları, batıda Halys ırmağı, doğuda Kolkhis, güneyde ise Armenia’ya kadar uzanıyordu. Pompeius daha sonra, Pontos’un güney batısında kalan bölümlerini de

²⁷⁶ Karadeniz’in doğu ve kuzey doğu bölgelerinde yaşayan Heniokhoi, Akhaioi, Zyges, Iazyg, Sarmat ve Bastarnai gibi savaşçı kabileler, o coğrafyanın vahşi ve en savaşçı insanları olarak biliniyorlardı. Bu kabileler herhangi bir sebepten dolayı kendi bölgelerinden geçmeye çalışan yabancı insanları, her ne sebeple olursa olsun düşman sayıp saldırmakta ve tutsak olarak aldıkları vatandaşlardan bazılarını tanrılarına kurban olarak sunmaktaydılar (Aristot. *pol.* VIII. 4; Strab. XI. 2. 11; App. *Mithr.* 102; Iust. XXXVII. 7. 9). Appianos (*Mithr.* 69; 71)’a göre, Karadeniz’in bu savaşçı kabileleri arasında özellikle Bastarnai halkı, diğer kavimlere nazaran korku ve dehşet verici bir görünüme sahipti. Onlar tanrılara saygısızlığa varacak derecede cesur ve gözüpекtiler.

²⁷⁷ Arkhelaos, Mithradates’in eski generallerinden olup, daha sonra ona ihanet ederek Romalıların tarafına geçen Arkhelaos’un oğludur.

²⁷⁸ Deiotaros’un yaşamının son yıllarında kendi adını taşıyan, *Philopator* takma adlı oğlu II. Deiotaros’un da MÖ 51’de Roma *Senatus*’undan “kral” unvanı aldığı bilinmektedir (Arslan, 2004: 26-27)

²⁷⁹ Pontos’un doğusunda yer alan savaşçı Mossynoikoi ve Tibaranoi ülkesi halkları da Pompeius’un onayı ile Pontos Bölgesi’nin yönetimini ele geçiren Deiotaros’un hâkimiyeti altına girdiler. Fakat bölgenin iç kesimlerinde yer alan bu otoktan halkların yönetime ne kadar bağlı oldukları açık değildir. Muhtemelen bu halklar, Hellenistik dönemde olduğu gibi bu dönemde de yönetimden bağımsız hareket ettiler.

hizmetleri karşılığında Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros'a bağışladı (Arslan, 2007: 493) (**Harita 5**).²⁸⁰ Pompeius Pontos ve Galatia'da yapmış olduğu düzenlemeler MÖ 59'da yasallaştırıldı. Dahası MÖ 58'de halk meclisinin oyuyla Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros da Roma *Senatus*'undan "kral" unvanı aldı. Böylelikle Galatlar, kral unvanı alan iki *tetrarkhes*'e sahip oldular (Arslan, 2004: 26-27).

Pompeius, yaptığı bu siyasi düzenlemelerle Anadolu yarımadasının iç kısımlarının denizle olan bağlarını, kurduğu eyaletlerle tamamen kesti (Mitford, 1980: 1172). Buna karşın yalnızca Deiotaros'un krallığına ait topraklar, Anadolu'daki diğer krallıklara ait topraklardan farklı olarak deniz kıyısına kadar uzanıyordu. Zira Deiotaros'un krallığının içinde yer alan Gazelonitis, Pharnakeia, Trapezus gibi kıyı kentleri, aktif ticaret limanları olarak anılmalarının yanı sıra, aynı zamanda önemli ticaret yolları üzerinde de yer alan jeostratejik merkezlerdi. Bunlardan Gazelonitis, hinterlandıyla olan bağlantısı ve verimli düzlükleriyle ün yapmışken, Pontos'taki Trapezus kenti ile Kolchis Bölgesi'ndeki kıyı kentleri, hem önemli birer ticaret limanı, hem de Kafkaslara açılan değerli bir kapı konumunda bulunuyorlardı (Braund ve Tsetschladze, 1989: 116 vd.; Çiğdem, 2007: 133 vd.). Böylesine önemli stratejik noktalara sahip yerleşkelerin, Pompeius tarafında Deiotaros'a bağışlanmasının bir nedeni olmalıydı ve bu, muhtemelen bölgenin coğrafi ve stratejik konumuyla ilgiliydi. Pompeius, Deiotaros'a bağışladığı bu toprakları dört ayrı parçadan oluşan, birbirinden bağımsız ve uzak bir şekilde tasnif etti (Strab. XII. 3. 13; Eutr. VI. 14; ayrıca bkz. Syme, 1995: 111). Özellikle Deiotaros'un Krallığı, Doğu'dan gelebilecek bir Parth saldırısına ve Kafkaslarda yaşanabilecek herhangi bir göçebe istilasına karşı bölgede tampon görevi yapacak ve bölgenin güvenliğini sağlayacaktı. Buna karşın Deiotaros elinde bulundurduğu bu parçalı toprakları idare etmekte güçlük yaşayacağı aşikârdı. Dolayısıyla Deiotaros kendisine bağışlanan bu toprakları idare etmekle uğraşırken, krallığını güçlendiremeyecekti. Bu da Deiotaros'un Pontos Bölgesi'nde VI. Mithradates Eupator gibi güçlenerek Roma'nın karşısına çıkmasını da engelleyecekti.²⁸¹

²⁸⁰ Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros'a ait topraklar; kuzeyde Paphlagoniave Amaseia kenti, doğuda Zela Tapınak Kenti ve Megalopolis, güneyde ise Kappadokia Krallığı ile kuşatılmıştı. Trokmoi'lerinden önemli yerleşim merkezi ise, bugün Yozgat'ın batısındaki Büyük Nefesköy'e lokalize edilen Tavion Kalesi'dir (Texier III, 2002: 428; Arslan, 2004: 27; Gerber, 2005: 86). Pompeius, Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros'a, bağlı bulunduğu boyun toprakları dışında, Mithradation Kalesi'ni (Kerkenez kalesi) de vererek onun topraklarını doğu yönünde genişletti (Mitchell, 1995: 33 dn. 73-74).

²⁸¹ Kaya (2005a: 132), karakteristik özellikleri bakımından kabile sistemi tarzında birbirinden bağımsız hareket eden Galat kabilelerinin, Roma'ya bağlı güçlü bir otorite tarafından kontrol altına alınması

Yukarıda değinildiği üzere, Gazelonitis'ten Kolkhis'e kadar uzanan Pontos kıyıları ile birlikte Armenia Minor toprakları, Pompeius tarafından Galatların Tolistobogioi *tetrarkhes*'i Deiotaros'a bağışlanmıştı. Fakat Deiotaros'a bırakılan krallık, dört ayrı bölgeden meydana gelmekteydi. Birinci bölge, Deiotaros'un mensup bulunduğu Tolistobogioi Ülkesi'ydi. İkinci bölge, Amisos'un batısında, Halys'ün denize döküldüğü yerdeki verimli bölge, Gazelonitis idi (Strab. XII. 3. 13). Üçüncü bölge, Pharnakeia'dan başlayarak kuzeydoğuda Kolkhis'e kadar uzanan Pontos kıyılarıydı (Strab. XII. 3. 13; ayrıca bkz. Arslan, 2000a: 150-151; Kaya, 2005a: 132). Deiotaros'un krallığı'nın dördüncü bölgesi ise Armenia Minor topraklarıydı (Eutr. VI. 14; ayrıca bkz. Magie, 1950: 1237-38; Mitchell, 1995: 33 dn. 73-74; Kaya, 1998: 170-171; Arslan; 2000a: 150-151; Kaya, 2005a: 132). **(Harita 5)**. Deiotaros bu parçalı krallığı mensubu bulunduğu Tolistobogioi Ülkesi'nden yönetti. Bu ülkenin iki önemli kraliyet merkezi vardı. Bunlardan ilki Peion,²⁸² diğeri ise Blukion²⁸³du.

Deiotaros, herşeye rağmen Pompeius tarafından kendisine bağışlanan bu parçalı krallığı, kısa zamanda güçlü bir konuma getirebilmek için kraliyet merkezinden kopuk ve aynı zamanda uzak olan kesimlerindeki otoritesini güçlendirme yoluna gitti. Şüphesiz Deiotaros'un amacı, kendisine bağışlanan bu parçalı toprakları "Galat Krallığı" adı altında tek bir çatı altına toplamaktı. Bu amaçla kral, bir taraftan Anadolu'da akrabalık ve dostluk ilişkilerini güçlendirirken, diğertaraftan askerî yapıda yeniliklere giderek, Roma *legio*'ları tarzında tehzizatlandırılmış yeni bir ordu hazırlamaya başladı (Kaya, 2005a: 136).²⁸⁴ Nitekim Deiotaros, kızlarından birini Tektosages *tetrarkhes*'i Kastor ile diğertaraftan bir kızını da Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros ile evlendirdi (Kaya, 2005a: 135).²⁸⁵ Fakat MÖ 53'te

gerektiğini belirterek, Pompeius'un Galatlara topraklar bağışlayarak, onları belli bir noktada toplamak ve kontrol altına alınmalarını kolaylaştırmak için bu yola başvurduğunu ifade etmektedir.

²⁸²Tolistobog'ların kraliyet merkezi Peion, bugünkü Tabanoğlu Kalesi'dir. Bu kale Ankara'nın Beypazarı ilçesi, Dikmen köyünün 750 metre güneydoğusunda, Tabanoğlu Çiftliği'nin 2 km kuzeyinde, Kırmır Çay vadisinde bulunmakta olup, bir kayalık tepe üzerine inşa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mitchell, 1974: 61 vd.

²⁸³ Blukion, Deiotaros'un kraliyet hazinelerini sakladığı önemli bir merkezdi. Burası bugün Ankara, Kazan ilçesi Karalar Köyü'ndeki Karalar kalesi'dir (Arslan, 2004: 26).

²⁸⁴Deiotaros'un MÖ51'de Cilicia Eyaleti valisi M. Tullius Cicero'ya Parth saldırılarına karşı gönderdiği askerî birliğin sayısına bakarak, o dönemde, her biri 400 yayadan oluşan 30 *cohors* ve ayrıca 2,000 atlıyı içeren tıpkı Roma ordusu tarzında eğitilmiş askerî bir birliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır (Kaya, 2005a: 137).

²⁸⁵Deiotaros, yönetimi altındaki toprakları ile Roma *Senatus*'u tarafından kendisine verilen "kral" unvanının ancak Roma'ya iyi hizmet karşılığında bağışlandığını biliyordu. Bölgede uzun süre kalıcı olabilmek ve Roma'nın takdirini kazanabilmek için, Pompeius tarafından bölgede yapılan siyasal düzenlemelerin amacına uygun olarak doğudan gelebilecek Parth tehlikesine karşı hâkimiyet altındaki toprakları en iyi şekilde koruması gerektiğinin de farkındaydı. Bu sebepten Deiotaros, kraliyet topraklarına ait stratejik noktalarda güçlü kaleler yaptırdı. Kaynaklarda geçen bu kalelerden en önemlileri, bugün Bayburt sınırları içerisinde

Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros'un ani ölümüyle Deiotaros, Roma *Senatus*'unun da onayını alarak başsız kalan Brogitaros'a ait toprakları derhal hâkimiyeti altına aldı ve krallığını pekiştirmek için burada kendi adına para bastırdı (Wroth, 1899b: 1; Magie, 1950: 1236 dn. 40; Mitchell, 1995: 34).²⁸⁶ Ardından da kral, Anadolu'daki konumunu daha da güçlendirmek için oğlunu II. Tigranes'in ölümünden sonra tahta çıkan Armenia kralı II. Artavasdes (MÖ 55-34)'in kızıyla evlendirdi ve böylelikle krallığının kuzeydoğusunu güvenlik altına aldı (Arslan 2000: 155).²⁸⁷ Deiotaros'un artık bütün Galatya Krallığı'na egemen olması yolunda karşısındaki tek engel, Tektosages *tetrarkhes*'i ve aynı zamanda damadı olan Kastor Tarkondarios idi. Fakat Deiotaros'un iyi giden talihi, Roma'daki iktidar mücadelesinin bir iç savaşa dönüşmesiyle tamamen değişti. Çünkü Roma'nın iki ünlü komutanı Pompeius ile Caesar arasında patlak veren iç savaşta, Anadolu'daki Roma'ya bağlı diğer krallar gibi Deiotaros da Pompeius'u destekledi²⁸⁸ ve bunun cezasını önce bir miktar para, ardından da elindeki toprakların bir kısmını kaybederek ödedi (Cass. Dio XLI. 62-63; ayrıca bkz. Magie, 1950: 406; Mitchell, 1995: 36). Bu yüzden Deiotaros, hayalini kurduğu Galat Krallığı için 10 yıl daha beklemek zorunda kaldı.

Sonuç olarak Pompeius, Pontos'ta yaptığı siyasi ve idari düzenlemeler ile bölgede, Deiotaros'un yönetimi üzerinden Roma hâkimiyeti kurmaya çalışıldı. Ayrıca Pompeius, Anadolu'nun kuzey, doğu ve güneydoğu bölgelerini, Fırat'ın doğusundan itibaren bağımlı krallara vererek buralarda Anadolu'daki Roma eyaletlerinin güvenliği için tampon bölgeler oluşturdu. Sınır bölgelerinde oluşturulan bu krallıkların durumu, Roma ile olan ilişkilerine

olduğu düşünülen Sintoion ve Sinoria kaleleridir. Sinoria ismi, Deiotaros'un babası Sinorix ile ilişkili olabilir. Çünkü bölge Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Galat *tetrarkhes*'i Deiotaros'un hâkimiyeti altındaydı. Bkz. Mitchell, 1995: 36 dn. 105. Bu bilgilere ek olarak aynı dönemde Deiotaros'un yönetimi altında bulunan kentinde de Galatlar ait olabileceği düşünülen bir kale vardır. Galatlara ait olabileceği düşünülen bu kalenin varlığı, Osmanlı kaynaklarında yer almaktadır. Örneğin Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Trabzon Tahrir Defterleri ve 17. yüzyıla ait milâdi 1682 tarihli bir avarız tahriri kaydında Trabzon'da "Galata" adlı bir mahalle ismi geçmektedir (BOA, KK, nr. 2697, vr. 11B; TK. KKA, TD, nr. 29/61A; TK. KKA, TD, nr. 355, 23B; T.S.S, 1827. 4/9). 1827 nolu Trabzon Şer'iyye Sicili'nde 4/9 numaralı kayıta, Yomra nahiyesine bağlı Cicera (Çubuklu) köyünde, "Galata mahallesi" ve bu mahallenin yukarı kesiminde bir kale varlığı tespit edilmiştir. Trabzon Şer'iyye Sicilleri ve Trabzon Tahrir Defterleri'nde "Galata" olarak geçen bu kalenin, XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar geçen süre zarfında, bölge hakkında bilgi veren seyyahların eserlerinde yer almaması, kalenin çok daha eski bir dönemde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu kale, Roma Cumhuriyet Dönemi'nde bölgeye hâkim olan ve aynı zamanda bölgede birçok savunma hatları oluşturduğunu bildiğimiz Galat Krallığı ile ilişkili olabilir.

²⁸⁶ Deiotaros'un bastırdığı paraların ön yüzünde *tetrarkhes*'in ismi, arka yüzünde ise Athena ile Nike Başlı bulunmaktadır (Wroth, 1988a: 1).

²⁸⁷ Bilindiği üzere Pompeius Armenia Kralı II. Tigranes'i mağlup ettikten sonra tıpkı Pontos Bölgesi'nde yaptığı gibi Armenia Krallığı topraklarını da birden çok krallığa böldü. Bölgede yaptığı düzenlemeler sonunda Iberia, Albania ve Media Atropatene ayrı birer krallık olarak Pompeius tarafından bağımsızlık elde ettiler. Bu konuda daha fazla bilgi için Van Wijlick, 2013: 41 vd.

²⁸⁸ MÖ 4 Ağustos 48'de meydana gelen Pharsalia Savaşı'nda Deiotaros, Pompeius'a 600 atlı asker gönderirken, bir diğer Galat *tetrarkhes*'i Kastor Tarkondarios ise, 300 atlı ile bu savaşta Pompeius'un yanında yer aldı (Caes. *Bell. Civ.* III. 4; App. *Bell. Civ.* II. 71).

göre şekillendi. Başta Armenia Krallığı olmak üzere, kuzeyde Deiotaros'un krallığı, diğer Galat *tetrarkhes*'leri ve güneyde Kommagene Krallığı, ileride muhtemel tehlike olarak görülen Parth Krallığı'na karşı bölgede Roma topraklarının savunulmasında ileri bir karakol görevi üstlendi. Fakat Pompeius'un Anadolu'da yapmış olduğu bu siyasi ve idari düzenlemeler beklendiği gibi bölgeye huzur getirmedi. Yaklaşık 30 yıldan fazla süren Mithradates Savaşları'nı en yoğun şekilde yaşayan Anadolu halkı, daha bu savaşların açtığı ağır derin yaraları saramamışken, yeni bir tehlike kapıda gözüktü. Bu tehlike, Roma'daki güçlü liderlerin kendi aralarındaki iktidar mücadeleleriydi. Kaya (2009: 223), Mithradates Savaşları'ndan sonra Anadolu için en büyük tehdidin, Roma'nın düşmanları değil, Roma'nın kendisi olduğunu belirtmiştir. Çünkü Anadolu'daki krallıklar ve bağımsız kentler, Roma'nın yaptırımlarından kurtulabilmek için, artık Roma'nın düşmanlarına karşı düşman olmaları ve Roma'ya sadakatlerinde de kusursuz olmalarının yetmediğini anlamışlardı. Çünkü artık Romalı komutanların kendi aralarında yapacakları savaşlarda kazanacak tarafı da doğru tahmin etmeleri gerekiyordu.

3.1.2 Iulius Caesar Dönemi'nde Pontos Bölgesi ve Bosporos Krallığı

Gaius Iulius Caesar'ın askerî ve siyasî arenada daha yeni yeni kendini göstermeye başladığı dönemler, Pompeius'un Roma'daki altın çağına denk düşmekteydi. Öyle ki Pompeius'un durdurulamaz yükselişi, Roma'daki rakiplerini ve muhaliflerini endişelendiriyordu. Pompeius'un Ön Asya'da elde ettiği başarılar, onu Roma dünyasında rakipsiz bir konuma getirdi.²⁸⁹ Bu dönemde aleyhine Roma'da yürütülen faaliyetlere karşın MÖ 60 yılında Pompeius, muhaliflerine karşı elini güçlendirmek için askerî ve siyasî alanda gösterdiği başarılarla halkın sevgilisi hâline gelen Gaius Iulius Caesar ve Marcus Licinius Crassus'tan oluşan üçlü bir yönetim oluşturdu.²⁹⁰ MÖ 60'ta yapılan bu politik ittifak *Birinci Triumvirlik* (*Triumviratus*=üç adam egemenliği) olarak bilinmektedir (Atlan, 1970: 151; Cawthorne; 2005: 14-15; Howatson, 2013: 958; Goldsworthy, 2014: 179).²⁹¹ Fakat bir süre sonra Caesar'ın Galya'daki başarıları, Roma'da bulunan Pompeius'u

²⁸⁹ Pompeius, özellikle Roma'nın kamburu durumuna gelen Akdeniz'deki korsanları çok kısa bir süre zarfında bölgeden temizledi ve ardından Ön Asya'da Roma'nın en büyük düşmanı durumuna gelen VI. Mithradates ve onun krallığını ortadan kaldırdı. Pompeius'un başarıyla sonlandırdığı bu iki siyasi olay, onun en büyük icraatlarıydı.

²⁹⁰ Roma'da Pompeius'a karşı yürütülen faaliyetler hakkında bkz. Goldsworthy, 2014: 166 vd.

²⁹¹ *Triumvir*'lik (=Triumviratus), Latince, "tres viri", Üç adam Egemenliği anlamına gelmektedir. Birinci *Triumvir*'lik, diktatörlük yetkisi verilen İkinci *Triumvir*'likten farklıydı. Çünkü Pompeius, Caesar ve Crassus'un oluşturduğu bu koalisyon gizlice kurulmuştu ve tamamen gayri resmiydi. *Birinci Triumvir*'liğin kurulmasını sağlayan sebepler ve sonrasında yaşanan gelişmeler için bkz. Bunson, 2002: 556; Swain ve Davies, 2010: 115 vd.

oldukça rahatsız etti.²⁹² Hâli hazırda iki komutan arasında bir denge unsuru olan *triumvirlik*'in son halkası Crassus'un, MÖ 53'de Karrhae (=Harran) Ovası'nda Parthlar ile yaptığı savaşta öldürülmesi²⁹³ ile üçlü koalisyon fiili olarak son buldu.²⁹⁴ Artık Roma Cumhuriyeti'nin başında Iulius Caesar ve Gneus Pompeius'tan oluşan ikili bir koalisyon vardı. Fakat yeni koalisyonu oluşturan bu iki büyük komutan, Roma'nın tek hâkimi olabilmek için birbiriyle mücadeleye başladı. Aristokratların Roma'da bulunan Pompeius'u desteklemesi ile demokratlar Galya'daki *legio*'ların başında bulunan Caesar'a yanaştılar ve onu Roma'ya davet ettiler. Pompeius ile Caesar arasında yaşanan bu iç çekişmeler sonunda Roma Cumhuriyeti, adeta ikiye bölündü (Plut. *Marc Ant.*5). Çok geçmeden iki komutan arasında kılıçlar çekildi. Onların bu iktidar savaşı Roma'yı büyük bir iç savaşa sürüklerken, iki büyük komutan arasında tercih yapmak zorunda kalan Anadolu'daki bağlı krallıkları da yeni bir felaket bekliyordu.

Pompeius'u devirip Roma'ya hâkim olmak için harekete geçen Caesar, MÖ 49'da İtalya'ya girdi. Pompeius'un burada tutunamayarak Epirus'a çekilmesiyle Caesar, özellikle İtalya ve İspanya'da bulunan Pompeius taraftarlarını ortadan kaldırdı (Flor. *epit.* II. 13. 22-26; ayrıca bkz. Goldsworthy, 2005: 18 vd.; Dando-Collins, 2007: 6 vd.; Leigh, 2009: 239 vd.). 4 Ağustos MÖ 48'de, Thessalia'nın güneyinde Pharsalia Ovası'nda iki komutan arasında vuku bulan savaş, Caesar'ın zaferiyle sonlandı (Caes. *Bel. Civ.* III. 92 vd.; Cass. Dio XLI. 60-61; Plut. *Pomp.* 72; Suet. *Caes.* 35; Luc. *Bell. Civ.* VI. 350; ayrıca bkz. Seager, 2002: 167-168; Goldsworthy, 2005: 31 vd.; 2006: 422 vd.; Sheppard, 2006: 56 vd.; Billows, 2009: 221).²⁹⁵ Canını ancak savaş meydanından kaçarak kurtarmayı başaran Pompeius, en güvenilir yer olarak gördüğü müttefiki Mısır Firavun'u XII. Ptolemaios Theos Philopator'un(MÖ 51-yak. 47) yanına sığınmak üzere, Mısır'a hareket etti (Flor. *epit.* II. 13. 51; ayrıca bkz. Zoch, 1998: 200; Rawson, 2008: 433; Seager, 2002: 168). Pharsalia Ovası'nda meydana gelen savaşta başta Pontos Bölgesi hâkimi Tolistobogioi

²⁹² Caesar'ın Galya'daki savaşları ve bu savaşlarla ilgili değerlendirmeler için bkz. Rigby, 2006.

²⁹³ Crassus'un Parth seferi, Roma tarihine bir utanç tablosu olarak geçmişti. Çünkü bu savaştan çok az Roma askerî geri dönebilmişti. Plutarkhos (*Crass.* 31. 7), bu savaş sonunda Crassus'un 20,000'den fazla askerinin hayatını kaybettiğini ve yaklaşık 10,000 askerinin de Parthlar tarafından esir alındığı belirtmektedir. Karrhai Savaşı hakkında ayrıca bkz. Cass. Dio. XL. 25-28; ayrıca bkz. Frye, 1984: 234; Bivar 1983: 55; Goldsworthy, 1996: 64; Wiesehöfer, 2003: 216; Farrokh, 2007: 139 vd.; Schlude, 2009: 54 vd.; Frenzo, 2007: 72 vd.; Shahbazi, 2014.

²⁹⁴ Kaya (2005: 138), Caesar'ın Galya Seferi'nin, *triumvirlik*'in diğer iki üyesini, yani Pompeius ve Crassus'u kışkırtacak kadar büyük başarılarla sonuçlandığını, hatta Mithradates Krallığı'nı ortadan kaldıran Pompeius'un ününü bile gölgede bıraktığını ve Crassus'un Parth seferine çıkmasına, Caesar'ın Galya'da parlayan yıldızını söndürecek bir zafere duyulan ihtiyacın neden olduğunu belirtmektedir.

²⁹⁵ Pharsalia Savaşı'nda Caesar ve Pompeius'un savaş stratejisi hakkında bkz. Frontin. *strat.* II. 3. 22; ayrıca bkz. Goldsworthy, 1996: 176-183; 2014: 474 vd.

tetrarkhes'i Deiotaros olmak üzere bütün Galat *tetrarkhes*'leri ve Anadolu'nun diğer kralları Pompeius'un yanında yer almıştı. Öyle ki Deiotaros, Pompeius'un ordusuna 600 atlı asker ile katılırken, diğer Tektosages *tetrarkhes*'leri Kastor Tarkondarios ve Domnilaos 300 atlı ile bu savaşta Pompeius'a destek vermişlerdi (Caes. *Bell. Civ.* III. 3-4; App. *Bell. Civ.* II. 71; ayrıca bkz. Arslan, 2000a: 156).

Pharsalia Savaşı'ndan sonra Caesar, ilk olarak Anadolu'ya geçti. Caesar Ephesos'ta bir toplantı yaparak, burada Anadolu'nun kaderini belirleyecek bir takım kararlar aldı (Rawson, 2008: 433). Öncelikle, Pharsalai'da Pompeius tarafında yer alan bütün Romalıları, kentleri ve krallıkları affettiğini bildirdi. Kendisine yapılan kötülüğü asla unutmayan bir karaktere sahip olduğu bilinen Caesar'ın böyle bağışlayıcı bir harekette bulunmasının bir takım nedenleri bulunmaktaydı. Pompeius tehlikesinin tamamen ortadan kalkmamış olması ve Mısır'da meydana gelen iç karışıklığa öncelik vermek istemesi, Caesar'ın Anadolu'da Pompeius tarafında yer alanlar için verilecek cezaları daha sonraki bir döneme bıraktığını düşündürmektedir. Ayrıca Caesar, Pompeius'un Anadolu'da çok güçlü bir nüfuza sahip olduğunu ve Anadolu'daki birçok krallığın kendilerine Pompeius tarafından bağışlandığını da biliyordu. Pompeius'un Anadolu'daki bu gücünü tamamen yok etmek isteyen Caesar, en az onun kadar kendisinin de bağışlayıcı olduğunu göstermek istemiş olmalıdır. Fakat Caesar'ın Ephesos'ta aldığı kararlar doğrultusunda Pontos Bölgesi hâkimi Deiotaros'a ait krallığa bir takım küçük yaptırımlar getirildi. Caesar, tıpkı Anadolu'daki diğer bağlı krallıklarda ve kentlerde olduğu gibi, Deiotaros'a da krallığını bağışladı. Yalnızca Pompeius'u takip etmek için ve Mısır'da yapacağı askerî hareketin masrafları için onu yüklü miktarda para cezasıyla cezalandırdı (Cic. *Phil.* II. 94; ayrıca bkz. Magie, 1950: 406; Arslan, 2000a: 157).²⁹⁶

Caesar, Anadolu'da yaptığı düzenlemelerden sonra, Pharsalia Savaşı'nda ağır bir mağlubiyet alarak savaş meydanından kaçan Pompeius'un Kıbrıs açıklarında görüldüğünü öğrendi. Onun Mısır kralı ile olan ilişkisinden dolayı oraya gideceğini tahmin ederek, yanına aldığı iki *legio* ile birlikte Mısır'a doğru hareket etti (Caes. *Bell. Civ.* III. 106; Plut. *Caes.* 48; Suet. *Caes.* 35; ayrıca bkz. Goldsworthy, 2005: 34-35). Bu arada Anadolu'nun ve ona komşu bölgelerin yönetimini de Domitius Calvinus'a verdi. Fakat Caesar, Mısır'a geldiğinde, Pompeius'un Aleksandria'dan karaya çıkarken burada yakalanarak

²⁹⁶ Deiotaros, Caesar'ın kendisine verdiği yüklü miktardaki para cezasını ödemekte zorlandı. Çünkü aynı dönemde, II. Pharnakes'in kendisine ait topraklara saldırması ve buraları işgal etmesiyle maddi olarak iyice zor duruma düşmüştü. Deiotaros, bu zor durumu Caesar'ın Anadolu'nun sorumluluğu için *provincia Asia*'da bıraktığı Domitius Calvinus'a bildirdi. Buna karşın yine de affedilmeyince, özel eşyalarını üç kez açık artırma ile satılığa çıkararak borcunu ödemek zorunda kaldı (Magie, 1950: 406).

öldürüldüğünü öğrendi.²⁹⁷ Caesar, Aleksandria’da bulunduğu sırada Mısır kraliçesi Kleopatra ve kardeşleri arasında çıkan taht kavgasını önledi. Aleksandria’da kendisine karşı ayaklanan Akhillia’yı mağlup etti. Burada iç huzuru sağladıktan sonra Kleopatra’yı Mısır tahtına geçirdi ve “XV. Ptolemaios” unvanı ile kardeşini de tahta ortak etti (Plut. *Caes.* 49 vd.; Cass. Dio XLII. 42-44; Flor. *epit.* II. 13. 53-60; ayrıca bkz. Rawson, 2008: 434 vd.).²⁹⁸

Caesar, Aleksandria’da çıkan iç karışıklıklarla mücadele ederken, Karadeniz Bölgesi’nde Mithradates Krallığı’nın son üyesi VI. Mithradates’in ölümüyle Roma’nın müttefiki ve dostu olarak Bosporos Krallığı’nın başına getirilen, VI. Mithradates’in oğlu II. Pharnakes (MÖ 63-47), babasının kurmuş olduğu o büyük krallığı yeniden canlandırmak için MÖ 48’te Roma’ya karşı savaş açtı ve ilk olarak Karadeniz’in en doğusunda bulunan Kolkhis Bölgesi’ne saldırdı (Cass. Dio XLII. 45; ayrıca bkz. Minns, 1913: 589; Magie, 1950: 408; Vinogradov ve Goronçarovskiy, 2008:243). Bu bölge, “Kolkhis Krallığı” adı altında Pompeius’un Anadolu’daki siyasal düzenlemeleriyle Aristarkhos’a verilmişti (bkz. 3.1.1). II. Pharnakes’in hazırlamış olduğu muazzam büyüklükteki ordu karşısında Kolkhis kralı Aristarkhos, hiçbir mukavemet göstermeden krallığı teslim etmek zorunda kaldı. Güney Kafkasya’dan Anadolu’ya girişte bir kapı görevi üstlenen Kolkhis Krallığı’nın ele geçirilmesi ile kolaylıkla Armenia Minor topraklarına giren II. Pharnakes, Telistobogioi *tetrarkhes*’i Deiotaros’a ait bu toprakları çok fazla güçlük yaşamadan ele geçirdi (Magie, 1950: 408; Goldsworthy, 2006: 246-247; Vinogradov ve Goronçarovskiy, 2008: 243-244). Bölgenin kısa zamanda ele geçirilmesinde Deiotaros’un, ordusu ile birlikte Kilikia valisi Cicero’ya yardıma gitmiş olması sebep gösterilmektedir. Çünkü Cicero Anadolu’nun güneydoğusundan gelen bir Parth saldırısına karşı Deiotaros’tan askerî yardım istemiş, bunun üzerine Deiotaros, ordusunun büyük bir bölümünü bölgeye göndermişti (Mitchell, 1995: 36; Goldsworthy, 2006: 247).²⁹⁹

²⁹⁷ Pompeius, yakın dostu olarak gördüğü Mısır Firavun’u XII. Ptolemaios Theos Philopator’un yanına sığınmak için gittiği Aleksandria’da ihanete uğrayarak öldürüldü. Plutarkhos (*pomp.* 80), Pompeius’un kafasının vücudundan ayrılmış bir şekilde Caesar’a getirildiğini, buna karşın Caesar’ın yüzünü çevirdiğini ve Pompeius’un mührünün kendisine verilirken ağladığını bildirmektedir. Ayrıca yazar, Pompeius’un başını ve mührünü getiren Theodotus’un, bir müddet sonra Caesar tarafından öldürüleceğini öğrenince Mısır’dan kaçtığını da ifade etmektedir. Konu hakkında ayrıca bkz. *Caes.* 48; Eutr. VI. 21.

²⁹⁸ Caesar, Aleksandria’da yaptığı savaşlardan sonra bölgenin Mısır Krallığı’nı Kleopatra ile onun erkek kardeşine bıraktı. Caesar Mısır’da güçlü bir şahsın önderliğinde ayaklanma çıkmaması için burayı bir Roma eyaleti yapmak yerine kendisine bağlı bir krallık olarak düzenleme yoluna gitti (Suet. *Caes.* 35).

²⁹⁹ Birinci *Triumvirlik* döneminde Parth kralı II. Orodos’in (MÖ 57-MÖ 38) oğlu I. Pacorus (MÖ 38) önderliğinde büyük bir Parth ordusu Fırat’ı geçerek Zeugma’ya kadar ulaştı. Roma, Crassus’un Karrhae’de Parthlar karşısında aldığı ağır mağlubiyetten bu yana bölgenin bu doğu sınırını ihmal etmişti. Parthlar tarafından sürekli taciz edilen Syria Eyaleti ise bu dönemde Crassus’un *questor*’u Cassius tarafından

II. Pharnakes, Kolchis ve Armenia bölgelerini işgal ettikten sonra, Kappadokia topraklarının doğu bölümlerini de ele geçirdi (Caes. *Bell. Alex.* 34; Plut. *Caes.* 50. 1; ayrıca bkz. Magie, 1950: 408). II. Pharnakes, Caesar'ın Mısır'da bulunmasını önemli bir fırsat olarak gördü. Zira Caesar, Mısır'a giderken Anadolu'nun güvenliğini sağlamakla görevlendirdiği Calvinus da elinde bulunan askerî birliklerin büyük bir bölümünü Mısır'da çıkan iç isyanlar dolayısıyla zor durumda kalan Caesar'a göndermişti (Caes. *Bell. Alex.* 34; Ayrıca bkz. Minns, 1913: 589). Bu yüzden II. Pharnakes, Anadolu'da büyük bir dirençle karşılaşmadı. Fakat Pharnakes Kappadokia Krallığı'nın bir bölümünü ele geçirinca Calvinus derhal harekete geçmek zorunda kaldı. Lakin Calvinus'un elinde yeterince asker yoktu. Bu yüzden biraz zaman kazanmak amacıyla Pharnakes'e işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini bildiren bir elçi heyeti gönderdi. Kendisi de bu sırada Anadolu'dan takviye güç toplamaya başladı. Öncelikle Mısır'da, Caesar'a yardım için gönderdiği iki *legio*'yu geri çağırıldı. Kilikia'dan dönen Deiotaros'un iki *legio*'sunu da kendi ordusuna dâhil etti (Caes. *Bell. Alex.* 34; Dio Cass. XLII. 45; ayrıca bkz. Magie, 1950: 408-409; Mitchell, 1995: 36). Daha sonra Kappadokia Krallığı'ndan, Pontos'tan ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden gelişi güzel toplanan askerleri MÖ 48 Ağustos'unda Komana'da bir araya getirdi. Calvinus, ordugâhta savaş için son hazırlıkları yaparken, II. Pharnakes'ten cevap geldi. Pharnakes Kappadokia'dan çekilmeyi kabul etmiş, fakat Armenia topraklarının kendi hakkı olduğunu, buraların ona babasından miras kaldığını bildiren bir haber göndermişti (Caes. *Bell. Alex.* 34-35). II. Pharnakes'in bu isteğinin kabul edilemez olduğunu bildiren bir haberi krala gönderen Calvinus, kendisi de ordusunu derhal harekete geçirerek, MÖ 48'in Aralık ayında Pharnakes'in üzerine yürüyüşe geçti. Savaşın artık kaçınılmaz olduğunu fark eden II. Pharnakes, Pompeius'un Anadolu'daki siyasal düzenlemelerinde şehir statüsü verilen Nikopolis'te kamp kurdu (Caes. *Bell. Alex.* 36; Cass. Dio XLII. 45; ayrıca bkz. Kamm, 2006: 121). Nikopolis önlerinde yapılan savaş Romalıların tamamen bozgunuyla sonuçlandı.³⁰⁰ Calvinus yönetimindeki iki *legio*, II. Pharnakes'e karşı başarıyla savaşırken, Pontos'tan toplanan askerler ve Deiotaros'a ait *legio*'lar, büyük kayıplar verince Calvinus, önce Kappadokia'ya, ardından da daha

yönetilmekteydi. Cassius, Crassus'un Karrhae'de hayatta kalan askerleri ile kendi askerî birliklerini bir araya getirerek bölgede bir Roma garnizonu oluşturmuştu. Fakat gelişen Parth tehlikesine karşı Roma, Cicero'yu Cilicia Eyaleti valisi olarak iki *legio* ile birlikte bölgeye gönderdi (Schlude, 2009: 75 vd.). Cicero, Syria'daki bu Parth tehlikesini ancak Galat *tetrarkhes*'lerinden aldığı askerî yardımlar ile bertaraf edebildi (Cic. *Deiot.* 27-28; *Att.* VI. 1. 14; Plut. *Cic.* 47; ayrıca bkz. Magie, 1950: 396; Debevoise, 1963: 103; Mitchell, 1995: 54).³⁰⁰ Calvinus'un Pharnakes'e karşı yaptığı savaşla ilgili olarak bkz. Caes. *Bell. Alex.* 34 vdd.; Plut. *Caes.* 50. 1; Suet. *Caes.* 36; App. *Bell. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Dio. Cass. XLII. 46.

güvenilir bir yer olan *provincia Asia*'ya geri çekilmek zorunda kaldı (Caes. *Bell. Alex.* 40-41; 70; Plut. *Caes.* 50. 1; App. *Bel. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Cass. Dio. XLIII. 46. 2-3; Suet. *Caes.* 37. 2; ayrıca bkz. Goldsworthy, 2005: 37).³⁰¹

Bu zafer sonrası II. Pharnakes, belki de Caesar'ın Mısır'da düştüğü zor durumun da farkında olarak, kendinden emin bir şekilde atalarının krallığına tamamen hâkim olmak için harekete geçti. Calvinus'un *provincia Asia*'ya çekilmesi ile II. Pharnakes, Mithradates Krallığı'nın çekirdek bölgesini oluşturan Pontos Bölgesi'ndeki ticaret kentlerine yöneldi. Trapezus, Pharnakeia, Amisos ve Sinope gibi Pontos şehirleri, II. Pharnakes'e teslim olmayı reddettiler. Uzun ve çetin kuşatmalardan sonra ancak alınabilen Amisos ve Sinope'de zorba bir tiran gibi hareket eden II. Pharnakes, buradaki vatandaşların mallarını yağmalamakla kalmadı, askerlik çağına gelmiş bütün gençleri de öldürttü (Cass. Dio XLII. 46; ayrıca bkz. Magie, 1950: 409).

II. Pharnakes'in Anadolu'daki bu işgalleri, Mısır'da bulunana Caesar'a ulaştığında, kendisi de bölgedeki iç karışıklığı önlemiş ve taht sorununu çözmüştü. Bunun üzerine Mısır'ı terk eden Caesar, hiç vakit kaybetmeden MÖ 47'de Syria Eyaleti üzerinden Anadolu'ya giriş yaptı ve doğrudan kuzeye yöneldi. Kısa zamanda Kappadokia'ya giren Caesar, Mazaka (Kayseri)'de iki gün kaldıktan sonra Komana'ya ulaştı (Caes. *Bell. Alex.* 66; ayrıca bkz. Magie, 1950: 410-411). Galatya topraklarına yaklaştığında Deiotaros tarafından karşılandı. O, Pharsalia Savaşı'nda Pompeius'un yanında yer aldığı için Caesar'dan özür dileyerek gelenek olarak kraliyet elbiselerini ve armalarını kendisine sundu (Caes. *Bell. Alex.* 67-68; Cic. *Deiot.* 14; ayrıca bkz. Magie, 1950: 411-412; Kamm, 2006: 123). Fakat Caesar, belki de o anki içinde bulunduğu zor durumu göz önünde bulundurarak onu affetti ve kraliyet elbiselerini yeniden giymesine izin verdi.

Caesar, Kappadokia'ya geldiğinde burada kendisini karşılayan Calvinus da iki *legio* ile birlikte orduya katıldı. Böylelikle Caesar, Calvinus ve Deiotaros'tan aldığı dört *legio* ile birlikte toplam sekiz *legio*'dan oluşan bir ordu meydana getirdi (Caes. *Bell. Alex.* 69). Bu sırada II. Pharnakes de Zela'nın kuzeyinde kamp kurmuştu (Caes. *Bell. Alex.* 72; ayrıca bkz. Magie, 1950: 412; Goldsworthy, 2005: 37). Burası babası Mithradates VI Eupator'un 20 yıl önce Lucullus'a mağlup olduğu yer idi. 2 Ağustos MÖ 47'de Caesar'ın bölgeye gelmesiyle başlayan savaş sadece beş saat sürdü ve II. Pharnakes canını ancak

³⁰¹ Caesar'ın Mısır'daki iç karışıklığı çözdükten sonra Suriye yolu ile Anadolu'ya girmesi ve Bosporos Kralı II. Pharnakes'in üzerine yürümesi ile ilgili olarak bkz. Caes. *Bell. Alex.* 65 vdd.; Liv. *perioch.* 113; Plin. *nat.* VI. 10; Plut. *Caes.* 50. 1-2; Suet. *Caes.* 65. 2; App. *Bell. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Cass. Dio XLII. 47 vdd.; Flor. *epit.* II. 13. 63; Eutr. VI. 22.

savaş meydanından kaçarak kurtarabildi (Caes. *Bell. Alex.* 74-77; Plut. *Caes.* 50; App. *Bell. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Cass. Dio XLII. 47-48; Flor. *epit.* II. 13. 63; Suet. *Caes.* 35; 37; ayrıca bkz. Dodge, 1997: 604 vd.; Canfora, 2007: 224 vd.; Goldsworthy, 2014: 504).³⁰² Caesar, selefleri Sulla, Lucullus ve Pompeius'un yıllarca süren mücadelelerden sonra ancak Pontos'a sahip olabilmisti, fakat Caesar, beş saat süren bir savaşta bunu başardı. Caesar bir mektup hazırlayarak bunu Roma'daki dostu Amantius'a ve *Senatus*'a gönderdi. Mektupta Pharnakes ile yapılan savaşı özetleyen “*veni, vidi, vici*” (geldim, gördüm, yendim) cümlesi savaşın ne kadar kısa sürede kazanıldığını göstermektedir (Plut. *Caes.* 50).³⁰³

Babası ile aynı kaderi yaşayan II. Pharnakes, Zela mağlubiyetinden sonra yanında bulunan 100 süvari ile Sinope'ye kaçtı. Caesar, Anadolu'da diğer meseleler ile ilgilenirken, II. Pharnakes'i takip için Calvinus'u görevlendirdi. Calvinus, Sinope'ye sığınan II. Pharnakes'i yakalamak için kenti kuşattı (App. *Mithr.* 120; ayrıca bkz. Robinson, 1905: 260; Vinogradov ve Goronçarovskiy, 2008: 245-246). Bunun üzerine Pharnakes yanındaki süvariler ile birlikte deniz yoluyla Kırım'a kaçtı (App. *Mithr.* 120; ayrıca bkz. Humphreys, 1853: 165; Kamm, 2006: 124). Ancak kral Bosporos'a döndüğünde, kendisine ihanet eden satraplarından Asander'in isyanıyla karşılaştı ve bu isyanın bastırılması için giriştiği mücadele esnasında aldığı yaralar sonucu MÖ 47'de hayatını kaybetti (App. *Mithr.* 120; Cass. Dio XLII. 45; Eutr. VI. 22; ayrıca bkz. Minns, 1913: 589; Sullivan, 1980: 915).³⁰⁴ Böylelikle Bosporos Krallığı'nın başına, Roma'nın onayı olmaksızın II. Pharnakes'in satrabı Asander (MÖ 47-17) geçti (App. *Mithr.* 120; Cass. Dio XLII. 47; ayrıca bkz. Saprikin, 2002: 59 vd.).³⁰⁵

³⁰² Zela Savaşı (MÖ 2 Ağustos 47) ve Caesar'ın ilgili eserlerindeki bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. Gaertner ve Hausburg, 2013: 91 vd.

³⁰³ Caesar'ın Anadolu'da Pharnakes'e karşı yaptığı savaş ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Caes. *Bell. Alex.* 65 vdd.; Liv. *perioch.* 113; Plut. *Caes.* 50. 1-2; App. *Bell. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Cass. Dio XLII. 67; Eutr. VI. 22.

³⁰⁴ MÖ 63-47 yılları arasında Pompeius tarafından Bosporos Krallığı'na atanan II. Pharnakes, 26 yıllık hükümdarlığı sırasında bölge topraklarına, yani atalarının topraklarına yeniden hâkim olma hayalini kuruyordu. Fakat bu hayal Roma'nın ünlü komutanı Caesar tarafından sonlandırıldı. Bu süre zarfında II. Pharnakes, sahip olduğu topraklar üzerinde ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΜΕΓΑΛΟΥ ΦΑΡΝΑΚΟΥ “*Krallar kralı Büyük Pharnakes*” olarak adlandırıldı (Humphreys, 1853: 165; BMC, *Bosphorus*, XXXI; Alram, 1986: 36; ayrıca bkz. Vinogradov ve Goronçarovskiy, 2008: 242).

³⁰⁵ Eutropius (VI. 22), II. Pharnakes'in Zela'da Caesar ile yaptığı savaş sonrası, intihara zorlandığını ve bu yüzden hayatını kaybettiğini bildirmektedir. Oysa Appianos (*Mithr.* 120) ve Cassius Dio (XLII. 47. 5), onun Kırım'da Asander'e karşı yaptığı mücadelelerde yaralanarak öldüğünü ifade edilmektedirler. Eutropius'tan başka II. Pharnakes'in intihar ederek öldüğünü belirten kaynak olmaması, II. Pharnakes'in Kırım'da çıkan bir isyan sonucu aldığı yaralarla öldüğü bilgisinin daha doğru olduğunu düşündürmektedir.

Zela zaferinden sonra Tolistobogioi *tetrarkhes*'i Deiotaros'un misafiri olarak Peion'daki kraliyet merkezinde kalan Caesar, bir müddet sonra, Anadolu'da yeni düzenlemeler yapmak için Nikaia (İznik) kentine gitti (Caes. *Bell Alex.* 78; ayrıca bkz. Mitchell, 1995: 36). II. Pharnakes ile yapılan savaşlar, Caesar'ın Karadeniz'in güney ve güneydoğu bölgelerinin stratejik önemini fark etmesini sağladı. Fakat II. Pharnakes'in Pontos Bölgesi başta olmak üzere, Kolkhis ve Armenia topraklarını kolayca işgal etmesi, bağlı krallıkların bölge savunmasındaki yetersizliğini ortaya koydu. Caesar'ın hâlefî olan Pompeius'un bu bölgede Deiotaros, Aristarkhos ve II. Tigaranes lehine yaptığı siyasi düzenlemelerin yetersizliği de böylelikle görüldü.

Caesar, Anadolu'daki Roma hâkimiyeti için bu bölgenin savunmasının hayati önem arz ettiğini bilmekteydi. Hülâsa Kuzeydoğu Anadolu topraklarının bir tek bağlı krallığın sorumluluğuna verilemeyecek kadar önemli olduğu, II. Pharnakes ile yapılan savaşlarda bir kez daha görülmüştü. Bütün bunları göz önünde bulunduran Caesar, Pompeius'tan sonra bölgede yeni bir düzenlemeye gitti. Caesar'ın söz konusu düzenlemeye ilk olarak Amisos ve Sinope'den başladığı anlaşılmaktadır. Çünkü Strabon'dan (XII. 3. 14) öğrendiğimiz kadarıyla Amisos, Caesar tarafından bağımsız kent ilan edilmişti. Muhtemelen Caesar, II. Amisos'un II. Pharnakes'e karşı büyük bir mücadele örneği vermiş olması ve bu kentin uğradığı maddi zararı göz önünde bulundurduğu için, bu önemli ticaret kentinin eski statüsünü korumasına izin verdi. Böylelikle Amisos, dışında Orta Karadeniz Bölgesi'nin bir bölümü ile Pharnakeia ve Trapezus kentlerinden oluşan Pontos'un doğu bölümü, Galat *tetrarkhes*'i Deiotaros'un krallığı'nın bir parçası olmaya devam etti (Mitchell, 1995: 33, dn. 73; Syme, 1995: 111). Caesar, daha sonra Karadeniz'in Orta ve batı kıyılarında bir takım siyasi düzenlemeler yaptı. Bu yeni düzenlemeler sonunda Sinope'yi Herakleia ile birlikte özgür koloni hâline getirerek, bunları birer Roma kentine dönüştürdü (Magie, 1950: 414-415; Özsait, 1982a: 315; Harris, 1980: 873, dn. 71; Mitchell, 1995: 36-37).

Caesar, II. Pharnakes'e ait olan Bosporos Krallığı'nın başına ise, Mısır'da ve Anadolu'da azımsanmayacak derecede yardımlarını gördüğü Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros'un son varislerinden Pergamonlu Mithradates'i getirtti (Strab. XIII. 4. 3; Caes. *Bell Alex.* 78 vd.; App. *Mithr.* 121; Cass. Dio. XLIII. 48. 3-4; ayrıca bkz. Mitchell 1995: 36; Goldsworthy, 2005: 36).³⁰⁶ Ardından Caesar, Brogitaros'un ölümünden sonra Trokmoi

³⁰⁶ Pergamonlu Mithradates, Trokmoi *tetrarkhes*'i Brogitaros'un, Pergamonlu Menodotos ile evli olan kız kardeşi Adobogionis'in oğludur. Pergamonlu Mithradates, Caesar'ın Aleksandria'da onun en büyük müttefiki olarak düşmanlara karşı mücadele etmiş, oradaki zaferlerden sonra II. Pharnakes ile Anadolu'da yapılan savaşta da dostu ve müttefiki olarak Caesar'ın yanında yer almıştır (Bowersock, 1966: 9). Strabon

ülkesini de Pergamonlu Mithradates'e bağışladı (Strab. XII. 4. 3; Cass. Dio XLII. 48; ayrıca bkz. Mitchell 1995: 36). Bütün bunlara ilaveten Caesar, Pergamonlu Mithradates'e asker ve para yardımıyla bulunarak Bosporos'ta II. Pharnakes'i öldürüp krallığın başına geçen Asander'e karşı sefer yapması için de ona destek oldu (Minns, 1913: 589; Saprikin, 2002: 59 vd.; Mommsen, 2004: 312-313). Bunun üzerine Pergamonlu Mithradates, MÖ 47/46 yılında derhal Bosporos'a yöneldi, fakat burada yaptığı savaşta Asander tarafından öldürüldü. Böylelikle Bosporos Krallığı, II. Pharnakes'in hizmetinde çalışan Asander'in eline geçerken;³⁰⁷ Trokmoi ülkesi, yeniden Galat *tetrarkhes*'i Deiotaros'un krallığına dâhil oldu (App. *Mithr.* 120-121; Cass. Dio XLII. 48; ayrıca bkz. Saprikin, 2002: 68 vd; Vinogradov ve Goronçarovskiy, 2008: 246).

Pompeius'tan sonra Anadolu'da yeniden siyasi düzenlemeler yapan Caesar ile birlikte Pontos Bölgesi bir kez daha tanzim edilmiş oldu. Caesar, büyük olasılıkla ileride yapmayı planladığı Parth Seferi'nden dolayı Pontos'un doğu kısımları ile Armenia Minor Bölgesi üzerinde hassasiyetle durdu. Burada yaşanan askerî ve siyasî zaaf dolayısıyla bölgedeki krallıkların sayısını artırdı. Bu amaçla Armenia Minor'u Galatya ve Kappadokia Krallıkları arasında bölüştürerek bölge savunmasını güçlendirdi (Mitchell 1995: 36). Böylelikle Pompeius'un Pontos Bölgesi'nde gerçekleştirdiği siyasi düzenlemelerden yaklaşık 20 yıl sonra bu defa Caesar, bölgede yeni siyasi düzenlemeler yaptı.

Caesar, Anadolu'da yapmış olduğu siyasi düzenlemeler sonrası derhal Roma'ya döndü. Caesar daha sonra Afrika ve İspanya'da meydana gelen isyanlarla mücadele etti ve elde ettiği başarılarla Roma dünyasına barış ve huzur getirdi (Plut. *Caes.* 55-56; ayrıca bkz. Rawson, 2008: 435-438).³⁰⁸ Bütün düşmanlarını dize getiren, bütün rakiplerini ortadan

Pergamonlu Mithradates için şu bilgileri vermektedir (XIII. 4. 3): "Pergamon'lular benim zamanımda ünlüydüler: Adobogionis ve Menodotos'un oğlu Mithradates. Menodotos Galatia'luların *tetrarkhes*'ler soyundandı. Adobogionis'in de Kral Mithradates'in [VI. Mithradates] odalığı olduğu söylenir ve bu nedenle akrabaları, sanki çocuk, kralın oğluymuş gibi, ona Mithradates ismini vermişlerdir. Bu Mithradates tanrılaştırılmış Caesar'ın [Iulius Caesar] dostu olmuş ve o kadar yükselmiştir ki, annesinin ailesi tarafından hem *tetrarkhes* ve hem de Bosporos'un ve diğer ülkelerin kralı ilan edilmiştir".

³⁰⁷ Bosporos Krallığı, Caesar döneminde II. Pharnakes'in generallerinden Asander'in yönetimi altına girdi. Asander, İç savaşlarla elde ettiği bu krallığı tam 25 yıl yönetti. Bu süre zarfında Kral, kuzeyden gelen İskitlerin bölgeyi işgal etmesini engellediği gibi, onların topraklarına doğru krallığını genişletti. Daha sonra Antonius döneminde (MÖ 44-MÖ 30) de krallığın başında kalmaya devam etti (Strab. XI. 2. 11; ayrıca bkz. Bowersock, 1966: 50-51). Bosporos Krallığının başşehri Pantikapeion'da Asander'in (MÖ 48/47-17/16) yönetimi altında darp edilmiş bozulmadan günümüze gelmiş dört sikke bulunmuştur (Frolova, 2001: 413).

³⁰⁸ Pharsalia Savaşı'nda Pompeius yanında savaşan senatörlerden Cato ve Scipio, Afrika'ya kaçtılar. Orada Kral Iuba'nın yardımıyla Caesar'a karşı büyük bir ordu hazırladılar. Thapsus kenti yakınlığında yapılan savaş, Caesar'ın büyük gayretleri sonunda zaferle sonuçlandı. Bu savaşta Scipio yakalanarak öldürülürken, Cato, Caesar'a teslim olmadan intihar etti (Plut. *Caes.* 53-54; ayrıca bkz. Goldsworthy, 2005: 38-41). Afrika savaşlarından sonra Caesar, Roma'da dördüncü kez *consul* seçildi. Fakat o dönemde Pompeius'un iki oğlu Caesar ile savaşmak için İspanya'ya kaçtılar ve burada büyük bir ordu meydana getirdiler. İspanya'nın

kaldıran Caesar, Roma'nın tek hâkimi hâline geldi. Fakat onun artık bir kral gibi hareket etmesi ve çevresindekilerin onu kral gibi gösterme çabaları, cumhuriyet yanlısı Romalı senatörleri kuşkulandırdı. Ancak cumhuriyetçilerin kendisine karşı beslediği bu olumsuz düşüncelerden bihaber olan Caesar, doğuda Roma için büyük bir tehdit hâline gelen Parth tehlikesi ile ilgilenmekte ve bunun için bir sefer hazırlığı yapmaktaydı. Lakin onun bu durdurulamaz yükselişi, cumhuriyetçileri harekete geçirdi. Caesar, cumhuriyet yanlısı senatörlerden Cassius, Lepidus ve Brutus'un planladığı bir suikasta maruz kaldı ve yapılması planlanan bir senato toplantısı öncesi MÖ 15 Mart 44'te öldürüldü (Liv. *perioch.* 116; Plut. *Caes.* 66. 5; *Ant.* 13-14; Cass. Dio XLIV. 19; Eutr. VI. 25; ayrıca bkz. Swain ve Davies, 2010: 204).³⁰⁹

3.1.3 Marcus Antonius Dönemi ve Pontos'ta Polemon Krallığı'nın Kuruluşu

Iulius Caesar'ın MÖ 15 Mart 44'te öldürülmesinden sonra Roma Cumhuriyeti, Marcus Antonius, Octavianus ve Aemilius Lepidus'tan oluşan yeni bir koalisyonla yönetilmeye başlandı. Bu yeni koalisyon Roma tarihinde ikinci *triumvir*'lik olarak bilinmektedir (*Triumviri Rei Publicae Constituendae*=Devleti/Cumhuriyeti Tanzim edecek Üç Adam).³¹⁰ İkinci *triumvir* üyeleri, aralarında yaptıkları anlaşma sonunda ülke topraklarını sanki kendi mallarıymış gibi pay ettiler (Plut. *Ant.* 19; *Cic.* 61; *Flor. epit.* II. 16. 6; Cass. Dio XLVI. 55. 4).³¹¹ Bu paylaşım sonunda Gallia Narbonesis dışındaki tüm Gallia'yı Antonius, Gallia Narbonesis ile Hispania eyaletlerini Lepidus, Africa Eyaleti'nin yanı sıra Sicilia, Sardunia ve bölgedeki diğer adaları Octavianus aldı (App. *Bel. Civ.* IV. 2-3; ayrıca bkz. ayrıca bkz. Eck, 2007: 16; Dando-Collins, 2007: 8; 2010: 218; Swain ve Davies, 2010: 223). Gayri resmi yapılan bu paylaşım sonucunda meydana gelen bu yeni *triumvir*'lik yönetiminden Romalıların nefret etmesi bir yana, ülke dışında bulunan Crassus ve Brutus gibi cumhuriyet yanlılarının da, aniden ülkeye dönüp darbe yapma

Munda bölgesinde yapılan savaşta Caesar çok büyük tehlikeler atlattığına karşın, tecrübesi sayesinde bu savaştan da galip ayrılmasını bildi. Bu savaş sonunda iki kardeş de kaçmayı başardı, fakat birkaç gün sonra iki kardeşten biri olan Didius, ağabeyinin başını Caesar'a getirerek af diledi (Plut. *Caes.* 56).

³⁰⁹ Caesar'ın suikasta kurban gitmesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler için bkz. Plut. *Caes.* 66 vd.; *Ant.* 13-16; Suet. *Caes.* 82-89; Caesar'ın diktatörlüğü ve sonrasında Cumhuriyetçiler tarafından öldürülmesi ile ilgili yorum ve değerlendirmeler için de ayrıca bkz. Lintott, 2009: 72-82.

³¹⁰ İkinci *triumvir*'lik, Birinci *Triumvir*'likten farklı olarak gayri resmi statüde kalmadı. MÖ 43. yılının halk temsilcilerinden biri olan P. Titus tarafından 19 Kasım da halk meclisine sunularak yasalaştırıldı. Roma Halk Meclisi'ne onaylatılan ortak kararlara göre, *triumvir*'lerin her biri *consul* yetkiliydiler ve bu yetkiye beş yıl boyunca sahip olacaklardı. Kent magistratları atama yetkisi de *triumvir*'lere geçmişti (Taşdöner, 2012: 210, dn. 3).

³¹¹Birinci *triumvir*'lik gizli bir anlaşmaya dayalı olmasına rağmen İkinci *triumvir*'lik anlaşmasının devletin bekası için yapılmış resmi bir anlaşma olduğu *Senatus* tarafından ilan edildi (Tekin, 2007: 221).

olasılığı bulunmaktaydı. Bu yüzden hem Caesar'ın katillerinin cezalandırılması, hem de böylesine tehlikeli düşmanların ortadan kaldırılması için *triumvir*'ler, tertipçilere savaş açtı (Plut. *Ant.* 21; Flor. *epit.* II. 16. 7; ayrıca bkz. Pelling, 2008: 5 vd.). Bunun üzerine Brutus ve Cassius da, Anadolu'ya geçerek burada ordu ve savaş için para toplamaya çalıştılar (App. *Bell. Civ.* IV. 5; ayrıca bkz. Özsait, 1982a: 316; Pelling, 2008: 6-7). Böylelikle Anadolu'daki eyaletler, kentler ve bağlı krallıklar, Caesar ve Pompeius arasında ortaya çıkan iç savaşta yanlış tarafı seçmenin ağır faturasını daha ödeyememişken, Caesar'ın katilleri ile *triumvir*'ler arasında ortaya çıkan yeni bir savaşta tekrardan taraf olmak zorunda bırakılmışlardı. Anadolu'da bulunan kentler ve krallıklar, daha önceki gelişmelere dayanarak bu iç savaşta bitaraf olmaya çalıştılar, fakat buna muvaffak olamadılar.

Bu dönemde Pontos Bölgesi'ni elinde bulunduran Galat kralı Deiotaros da yaşanan bu iç savaşa müdahil olmaktan yana değildi. Çünkü daha önce yaptığı yanlış seçimden dolayı Caesar tarafından yüklü bir miktarda para cezasına çaptırılmış ve krallığına bağlı Armenia Minor topraklarını da kaybetmişti. Bu sebepten ötürü Deiotaros, Cassius'un yardım talebini başlangıçta reddederek tarafsız kalmayı tercih etti.³¹² Fakat daha sonra, Crassus ve Brutus'un Anadolu'da yaptıkları eylemler ve Deiotaros'un Cicero ve Brutus ile olan yakın dostluğu,³¹³ onu Caesar'ın katillerinin yanında olmaya itti. Deiotaros, MÖ 43 yılında cumhuriyetçiler tarafında yer alan Tillius Cimber ile Marcus Antonius'un komutanı Dolabella arasındaki savaşta birincisini destekleyerek, ikincisinin Kilikia bölgesinde ağır bir yenilgi almasını sağladı (Cic. *ad. Brut.* I. 6. 3; App. *Bell. Civ.* IV. 60; Cass. Dio XLVII. 30. 1. vd.). Fakat yaklaşık bir yıl sonra, MÖ 42'de Philippi yakınlarında *triumvir*'lerin cumhuriyetçilere karşı başlattıkları savaş, önce Cassius'un Antonius karşısında yenilmesi, ardından da Brutus'un Octavianus'a yardıma gelen Antonius'un güçlerine fazla direnemeyip mağlup olmasıyla, *triumvir*'lerin lehine sonlandı. Böylelikle Philippi Savaşı ile Caesar'ın katilleri öldürülmüş, iç savaş sonlandırılmış ve *triumvir*'lerin karşısındaki en

³¹² Bu dönemde Tolistobogioi kralı Deiotaros, Caesar'ın ölümü ile işgal ettiği Trokmoi ülkesini de Marcus Antonius'a verdiği 10 milyon *sesterius* rüşvet karşılığında Roma *Senatus*'una onaylattırdı (Cic. *Att.* XIV. 12. 1-2). Böylelikle Deiotaros, bütün Galatya'yı tek bir çatı altında toplayarak Galat Krallığı'nı kurdu (Strab. XII. 5; ayrıca bkz. Levick, 1967: 25). Strabon (XII. 5. 1), Galat Krallığı'nın kuruluşu ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: "... Fakat benim zamanımda yönetim [Galatia'nın yönetimi] ilk önce üç, sonra iki, sonra bir lidere yani Deiotaros'a, daha sonra da Amyntas'a geçmiş bulunuyor".

³¹³ Cicero, Roma *Senatus*'u tarafından Anadolu'da ortaya çıkan Parth saldırılarına karşı Cilicia Eyaleti'ne vali olarak atandığında Deiotaros, Cicero'ya azımsanamayacak derecede askerî yardımda bulunmuş ve Deiotaros, Parthların mağlup edilip, Fırat'ın doğusuna kadar sürülmelerinde önemli bir katkı sağlamıştı (Cic. *Deiot.* 27-28; *Att.* VI. 1. 14; Plut. *Cic.* 47; ayrıca bkz. Magie, 1950: 396; Debevoise, 1963: 103; Mitchell, 1995: 54; Schlude, 2009: 75 vd.). Daha sonra Deiotaros, yeğeni Kastor tarafından Caesar'a suikast teşebbüsünde bulunmakla suçlandığında, Deiotaros'u Caesar'ın zulmünden Cicero ve Brutus kurtarmıştı. Çünkü Cicero ve Brutus, Caesar'ı Deiotaros'un masum olduğuna inandırmışlardı (Cass. Dio XLVII. 24. 3).

büyük engel de ortadan kalkmıştı (Flor. *epit.* II. 16. 7; Plut. *Ant.* 22; Eutr. VII. 3; ayrıca bkz. Mackay, 2004: 163-164; Dando-Collins, 2007: 8 vd; Swain ve Davies: 2010: 225-227). Philippi Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, Octavianus ile Antonius arasında MÖ 40'ta Brundisium (Brindisi) Anlaşması yapıldı. Bu anlaşmayla Roma toprakları, Octavianus ve Antonius arasında pay edildi. Böylelikle Octavianus bütün Batı eyaletlerini, Antonius ise Asia, Pontos ve diğer Doğu eyaletlerini alırken, Lepidus sadece Africa Eyaleti ile yetinmek zorunda bırakıldı. Bu iki güç arasındaki sınır, Illyria üzerinden geçen bir hat olarak belirlendi. Devletin merkezi Roma ise, tarafsız bölge olarak kabul edildi (Plut. *Ant.* 30; App. *Bel. Civ.* V. 65; Vell. II. 76. 3; Cass. Dio XLVIII. 28. 4; Eutr. VII. 3; ayrıca bkz. Bunson, 2002: 82; Well: 2004: 19; Dunstan, 2011: 190; Southern, 2013: 130 vd.).

Roma Cumhuriyeti'ne ait Doğu eyaletlerinin hâkimi olarak MÖ 39'da Anadolu'ya geçen Antonius, kendisine rakip olarak gördüğü Parthlara karşı bölgede bir takım siyasi düzenlemeler yapma kararı aldı. Çünkü Doğu'da her geçen gün biraz daha güçlenen Parthlar, artık çok büyük bir mukavemet yaşamadan Fırat'ın batısına geçerek Anadolu'yu kolaylıkla işgal edebiliyorlardı. Örneğin Philippi Savaşı öncesi cumhuriyetçiler Labienus adında bir komutanı Parthlar'dan askeri yardım istemek için görevlendirmişlerdi. Fakat Philippi Savaşı'nda cumhuriyetçilerin kaybettiğini öğrenen Labienus, Parthia'da kaldı ve emrindeki Parth ordusuyla Batı Anadolu'ya kadar gelerek Çanakkale Boğazı'nın güneyinde kalan tüm Batı Anadolu Bölgesi'ni MÖ 40-37 yılları arasında üç yıl boyunca kontrol altında tuttu (App. *Bel. Civ.* V. 65; Cass. Dio. XLVIII. 24-26; ayrıca bkz. Frye, 1962: 187; Debevoise, 1968: 108 vd.; Schlude, 2009: 80 vd.; Van Wijlick, 2013: 114 vd.). Fakat Labienus'un Batı Anadolu'daki hakimiyeti çok uzun sürmedi ve Antonius, P. Ventidus Bassus komutasındaki bir Roma ordusunu bölgeye gönderdi. Yapılan mücadele sonunda Labienus Kilikia'da yakalanarak öldürüldü (Debevoise, 1968: 108 vd.; Kaya, 2004: 78). Bölgedeki bağlı krallıkların, Parthların bu genişleme siyasetine engel olamadıkları, daha Pompeius döneminden itibaren görülmüştü. Bu amaçla bölgenin doğusunda yeni bir takım siyasi düzenlemeler yapma ihtiyacı hisseden Antonius, buna ilk olarak Pontos Bölgesi'nden başladı.

Pontos Bölgesi'nin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Amisos, sırasıyla Lucullus, Pompeius ve Caesar dönemlerinde özgür kent (*Civitates Liberae*) statüsünü korumuştur. Lakin Strabon'un ifade ettiği üzere Antonius, haleflerinden farklı olarak bu

kenti Straton³¹⁴ adında bir tiranın yönetimine bıraktı (Strab. XII. 3. 14; ayrıca bkz. Broughton, 1938: 589). Antonius'un, Pompeius ve Caesar'dan farklı olarak kentte yaptığı bu beklenmedik düzenlemenin amacı, bölgeyi birden çok krallıklara bölmek ve bir ticaret kenti olan bu yerleşkeyi aynı zamanda bir savunma merkezi hâline getirmektir.

Pontos Bölgesi ve hinterlandı ile birlikte bütün Galatya'ya hâkim olan kral Deiotaros ise, Philippi Savaşı sırasında Caesar'ın katillerinden Brutus'un isteğini geri çevirememiş ve ona 500 atlı ve yayalardan oluşan bir askerî güç göndermişti. Fakat bu dönemde kral, ata binmek için dahi başkalarında yardım alacak kadar yaşlandığından, bu askerî birliği, başyazmanı (grammatei=γραμματεῖ) Amyntas'ın idaresinde bölgeye sevk etti. Amyntas, savaşın başlamasından hemen sonra kral Deiotaros'tan herhangi bir talimat almadan Antonius ve Octavianus tarafına geçti ve onun bu ileri görüşlülüğü sayesinde Deiotaros'un Romalılar'dan bir darbe daha yemesini engelledi (Cass. Dio XLVII. 48. 2; ayrıca bkz. Stähelin, 1973: 96; Levick, 1967: 26; Arslan, 2000a: 166).³¹⁵ Buna karşın Deiotaros'un hayalini kurduğu ve uğrunda birçok badireler atlatarak meydana getirdiği Galat Krallığı üzerindeki hâkimiyeti çok sürmedi ve Philippi Savaşı'ndan kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Krallık önce yeğeni Kastor'a verildi; onun MÖ 36'da ölmesiyle de krallığa ait topraklar, Antonius tarafından üzerinde yapılan bir takım değişikliklerle, Deiotaros'un başyazmanı Amyntas'a bağışlandı (App. *Bell. Civ.* V. 75; Cass. Dio XLIX. 32. 3; ayrıca bkz. Stähelin, 1973: 97 vd.; Özsait, 1995: 81 vd.; Arslan, 2000a: 179). Fakat Amyntas'ın Krallığı, Phrygia Paroreia, Pisidia ve Kilikia'nın bir bölümüyle sınırlı kaldı. Buna karşın Antonius, II. Pharnakes'in oğlu ve VI. Mithradates'in torunu olan Dareios'a, Pontos Krallığı'nın bir bölümünü bağışladı (App. *Bell. Civ.* V. 75; ayrıca bkz. Mitchell, 1995: 38; Huzar, 1978: 159). Böylelikle Pontos topraklarının bir kısmı yeniden Pers soyundan bir kralın, yani VI. Mithradates'in torunu Dareios'un eline geçmiş oldu.

Antonius'un, Roma'nın geçmişte en büyük düşmanı olan VI. Mithradates'un torununu neden aynı krallığa atadığı bilinmemektedir. Öyle ki babası II. Pharnakes, ilk fırsatta Roma'ya ihanet ederek atalarından kalan topraklara sahip çıkmak istemiş ve bu uğurda Roma'nın en büyük komutanlarından Caesar ile savaşmayı dahi göze almıştı.

³¹⁴ Strabon'un XII. kitabını Türkçeye tercüme eden Pekman'ın eserinde tiran Straton'un adı unutulmuştur. Strabon'un Hellenice edisyonunda bu isim yer almaktadır. Bu yüzden çalışmada Straton'dan bahsederken, eserini Hellenice edisyonunun da bulunduğu Loeb tercümesinden faydalanılmıştır. Buna rağmen Strabon'da adı geçen tiran Straton hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Mitchell (1995: 39-40), bu kişinin, Kilikia Pedius'da Hierapolis-Kastabala Hanedanı Tarkontimadis ailesinden gelmiş olabileceğini belirtmektedir.

³¹⁵ *Triumvir*'lerin kazandığı savaş sonrasında krallığını koruyan Deiotaros, ihtiyat amaçlı Marcus Antonius ve Caesar Octavianus'un portrelerinin yer aldığı sikkeler bastırarak onlara bağlılıklarını gösterdi (Kaya, 2005: 433).

Antonius'un bu beklenmedik atamasına iki yorum getirilebilir. Bunlardan ilki, Antonius'un komutanlarından Ventidus Bassus'un Anadolu'da Parthlara karşı yaptığı mücadelelerde diğer krallar gibi Dareios da Romalılara yardım etmiş ve bu yardımların karşılığında ödüllendirilmiştir (Plut. *Ant.* 33-34; Cass. Dio XLVIII. 39-41; XLIX. 19-21). Diğer bir yorum ise, Parthların Anadolu'yu işgali sırasında bölgede bulunan bağlı krallıkların sorumlulukları altındaki toprakları savunmada yetersiz kalmalarıydı. Antonius, VI. Mithradates ve halefi II. Pharnakes'in Karadeniz Bölgesi'nden sağladıkları güç ile Roma'ya karşı büyük mücadeleler verdiklerine şahit olmuştu. Bu iki kral, Karadeniz Bölgesi'nin potansiyelini çok iyi etüd etmiş ve bunu lehlerinde en iyi şekilde kullanmışlardı. Fakat Galat Kralı Deiotaros, bölgenin bu potansiyelini Roma'nın düşmanlarına karşı kullanmada yetersiz kalmış ve Karadeniz Bölgesi'nin kuzeyinden gelen saldırılar karşısında bölgede güvenliği sağlayamamıştı. Bu yüzden Antonius, Pontos Bölgesi'ni yeniden tek bir krallığın idaresine teslim ederek, bölgede asayişli sağlamak, böylelikle de Karadeniz'in içinde barındırdığı potansiyel gücü de düşmanlarına karşı en iyi şekilde kullanmak istemiş olmalıdır. Ayrıca Antonius, Doğu'da giderek güçlenen Parthlara karşı aynı soydan gelen bir başka asilzadeye bölgede krallık tahsis ederek, ikilik yaratmayı da düşünmüş olabilir. Her ne amaçla olursa olsun Antonius'un Pontos Bölgesi'nde yaptığı siyasi düzenlemeler bölgenin stratejik olarak önemli olduğunu gösteriyordu. Zira Pontos ve Kolkhis Bölgeleri'nin Anadolu'dan bağımsız olarak Karadeniz'in kuzeyi ile güçlü kültürel ve ticari bağları vardı. Karadeniz'in kuzeyinde Bosporos Krallığı, Roma için tahıl ambarı görevi yapıyordu ve buraların güvenliği Antonius için hayati önem arz ediyordu. Bu yüzden Antonius Pontos Bölgesi'nde siyasi düzenlemeler yaparken Karadeniz'in kuzeyini daha fazla kontrol altında tutmayı amaçlıyordu. Bunu gerçekleştirebilmek için de Karadeniz ticaret rotasını kuzyede İskit kabilelerin bulunduğu topraklara doğru genişletti (Huzar, 1978, 159).

Antonius'un Pontos Bölgesi'ndeki siyasi düzenlemeleri bölgeye huzur getirmedi. Zira II. Pharnakes'in diğer oğlu Arsakes, MÖ 36'da Pontos Bölgesi'nde isyan ederek kardeşi Dareios'u tahtan indirdi ve kendisini hükümdar ilan ederek, bölge yönetimini ele geçirdi (Magie, 1950: 434-435). Bunun üzerine Antonius tarafından Kilikia ve Lykaonia bölgeleri kendisine bağışlanan Polemon³¹⁶, Roma'nın talimatıyla Komana rahip kralı

³¹⁶ Laodikeia'lı Zenon'un oğlu olan Polemon, Antonius tarafından Anadolu'da krallık elde eden bir başka yeni kraldı. Onun hâkimiyeti altındaki topraklar, başkent Ikonía (Konya) olmak üzere, Lykaonia Ovası ile birlikte Amanos Dağları (Nur Dağları) geçitleri ve Kilikia bölgesini kapsıyordu (Strab. XII. 8. 16; ayrıca bkz. Hoffmann, 1952: cols. 1281-1282).

Lykomedes ile birlikte Arsakes'in üzerine yürüdü. Amaseia sınırları içinde bulunan Sagyion Kalesi'nde³¹⁷ sıkıştırılan Arsakes, burada aç susuz bırakılmak suretiyle yakalandı ve sonrasında Roma'ya karşı başlattığı isyan sebebiyle öldürüldü (Strab. XII. 3. 38; ayrıca bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 162; Højte, 2009b: 103).

Dareios ve Arsakes'in ölümü üzerine Polemon, Pontos kralı oldu.³¹⁸ Antonius, Polemon'un son faaliyeti ve bölgede güven veren eylemleri dolayısıyla, Parth Seferi öncesi Armenia Minor Bölgesi'ni de ona bağışlayarak topraklarını genişletti (App. *Bel. Civ.* V. 75; Cass. Dio XLIX. 33. 2; LIII. 25; Huzar, 1978: 183).³¹⁹ Bu, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan Amisos'un bir bölümü ile Amaseia, Kotyora, Kerasos, Trapezus'un yanı sıra Armenia Minor Bölgesi'nin, Polemon yönetiminde yeni bir krallığın eline geçmesi anlamına geliyordu ki, Pontos Bölgesi'nde kurulan bu bağlı krallık, tarih literatürüne "Polemon Krallığı" olarak geçti. Galat Krallığı'ndan sonra Pontos Bölgesi'nde kurulan bu yeni vassal krallık aslında, VI. Mithradates'ten sonra bölgede bir türlü istikrarın yakalanamadığını gösteriyordu. Bundaki en önemli etken şüphesiz Pontos'un, coğrafi ve stratejik yapısının bir özelliği olarak, yönetilmesi ve denetlenebilmesi zor bir bölge olması ve bu bölgenin otokton halklarının bağımsızlıklarına düşkünlüğü idi.

Antonius'un doğudaki siyasi düzenlemelerine karşın batıda Octavianus, giderek güçlenmekte ve onun aleyhine faaliyetlerde bulunmaktaydı. İki komutan arasında uzun süredir devam eden gergin ilişkiler, Antonius'un Vesta Tapınağı'na gönderdiği vasiyetnamesinin Octavianus'un eline geçmesi ve onu *Senatus* önünde okumasıyla

³¹⁷ Bugün Vezirköprü ilçesinin Kocakaya Köyü sınırları içerisinde bulunan Tavşan Dağı'nın zirvesinde yer alan bu kale, hem korunaklı hem de oldukça stratejik bir noktada bulunuyordu. Strabon (XII. 3. 38) bu kaleden söz ederken: "Amaseia'lının ülkesinin üst tarafında, Phazemonitis sıcak su kaynakları bulunur, bunlar sağlık için oldukça iyidir. Ayrıca her biri gaga şeklinde uzanan yüksek ve sarp bir dağın üzerinde Sagyion Kalesi vardır. Sagyion'da bulunan ve şimdi terk edilmiş olan bol sulu sarnıç, birçok bakımdan krallara yararlı olmuştur. Kral Pharnakes'in oğullarından Arsakes, kendine hükümdar unvanı vererek ayaklanma girişiminde bulunmuş, fakat yakalanarak burada öldürülmüştür. Kale her ikisi de kral olan Polemon ve Lykomedes tarafından alındığı halde, Arsakes zorla değil fakat aç ve susuz bırakılarak yakalanmıştır. Yanına erzak almadan ovalardan uzaklaşarak dağlara kaçmış ve sarnıçları büyük kayalarla dolu olarak bulmuştur; çünkü haydutluk amacıyla yukarılara çıkanlara yararı olmasın diye bunların doldurulması ve garnizonların yakılması Pompeius tarafından emredilmişti" ifadelerine yer vermektedir

³¹⁸ Polemon, Pontos kralı Dareios'un II. Pharnakes'in diğer oğlu Arsakes tarafında öldürülüp, Roma'nın onayı olmaksızın Pontos tahtına geçmek istemesi üzerine Roma'nın talimatıyla bu isyanı bastırmak için bölgeye gönderildi. Buradaki başarısı, yönetimsiz kalan Pontos Krallığı'nın da kendisine bağışlanmasını sağladı. Roma *Senatus*'u tarafından kendisine verilen Pontos toprakları, Dareios yönetimi altındaki sınırları içermiyordu. O sadece Iris Irmağı'nın doğusunda kalan Pontos toprakları ile (doğuda Trapezus'a kadar) Phazemonitis'in doğu kısımlarını elde etti. Zira Phazemonitis'in batı kısımları, Galat beyi Deiotaros oğlu Deiotaros Philadelphus'a aitti (Magie, 1950: 434-435).

³¹⁹ Magie (1950: 435), Armenia Minor ile birlikte Kolkhis Bölgesi'nin de, Polemon'a bağışlandığını belirtmişse de, Pompeius nöneminden itibaren vassal krallıklarla yönetilen (Aristarkhos, Pergamonlu Mithridates ve Polemon) Kolkhis Bölgesi, hiçbir zaman tam anlamıyla Roma'nın kontrolü altına girmedi (Tsetskhladze, 1999: 116; Gamkrelidze, 2012: 153 vd.)

tamamen koptu (Plut. *Ant.* 58; Suet. *Aug.* 17).³²⁰ Çünkü vasiyetnamede Kleopatra'nın Roma toprakları üzerinde miras hakkını içeren ifadeler yer almaktaydı. Bunun üzerine biri doğunun diğeri batının hâkimi olan iki büyük güç, Yunanistan'da Epirus bölgesinde yer alan Actium'da MÖ 31'de büyük bir savaşa tutuştu ve bu mücadele, batının hâkimi Octavianus'un galibiyetiyle son buldu. Aldığı mağlubiyet sonrası Mısır'a Kleopatra'nın yanına sığınan Antonius, Octavianus'un kendisini takip ederek bölgeye geldiğini öğrenmesiyle intihar etti (Plut. *Ant.* 61-78; Suet. *Aug.* 17; Cass. Dio L. 13 vdd.; LI. 9-10; Eutr. VII. 7; ayrıca bkz. Zoch,1998: 225; Pelling, 2008: 56-59).

3.2 Roma İmparatorluk (*Principatus*) Dönemi (MÖ 27-MS 284)

Roma İmparatorluk (*Principatus*) Dönemi'ne kadar Pontos Bölgesi'nde yaşanan en önemli gelişmeler hiç şüphesiz Mithradates Savaşları (MÖ 89-63) ve sonrasında Pompeius'un bölgedeki siyasi düzenlemeleriydi. Öyle ki Roma, Mithradates Savaşları sonunda Anadolu'daki eyaletlerinin güvenliği için Pontos Bölgesi'nin kontrol altında tutulmasını zaruri görmüş ve bölgenin stratejik önemini ilk kez fark etmişti. Bunun için önce Lucullus ardından da Pompeius, Pontos'ta yaptıkları siyasi düzenlemelerle bir yandan bölgenin Romanize edilmesini amaçlarken, diğer yandan da bölgeyi birden çok vassal krallıklara ayırarak bu coğrafyada yeni Mithradateslerin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmışlardı. Fakat önce Caesar ve Pompeius, daha sonra Antonius ve Octavianus arasında patlak veren iç savaşlar, Roma hâkimiyeti altındaki topraklarda, özellikle de Anadolu'da, siyasi ve ekonomik bir istikrarsızlığın ortaya çıkmasına neden oldu.

Roma Cumhuriyet Dönemi sonunda Pontos Bölgesi, ekonomik anlamda ciddi bir çöküş içine girerken, Roma adına bölgeyi yöneten vassal krallıklar da, bu coğrafyada siyasi bir istikrar yakalayamadılar. Ancak Marcus Antonius ve Octavianus arasında yaşanan iç savaşlardan galip çıkan Octavianus, cumhuriyetin tek lideri olarak MÖ 29'da Roma'ya dönmüş ve ilk iş olarak cumhuriyet sınırları içerisinde barışın egemen kılındığını göstermek için Roma'da bulunan Janus Tapınağı'nın kapılarını kapatarak *Pax Romana* / *Pax Augusta*³²¹ (Roma Barışı) dönemini başlatmıştır (Shotter, 2005a: 71; Eck, 2007:

³²⁰ Octavianus, Vesta Tapınağı'ndan zorla ele geçirdiği Antonius'un vasiyetnamesini titizlikle inceleyerek, özellikle aleyhinde kullanabileceği kısımları almış ve bunu Roma *Senatus*'u önünde okumuştur. Vasiyetnamede, Antonius'un Roma kentinde ölse bile cesedinin Aleksandria'da bulunan Kleopatra'ya gönderilmesini buyurmuştu. Sadece bu madde Octavianus'un Antonius'u vatan haini olarak suçlamasına yetmişti (Plut. *Marc. Ant.* 58).

³²¹*Pax Romana* (MÖ 27 - MS 180), Latince "Roma Barışı" anlamına gelir. Roma İmparatorluğu'nun uzun soluklu barış dönemi için kullanılır ve Roma İmparatoru Augustus ile birlikte telaffuz edilmeye başlanan bir

123).Octavianus, MÖ 27’de aldığı *princeps* ve *imperator* unvanlarıyla tüm *magistratus*’lara emretme yetkisi elde etmişti. Böylelikle MÖ 27’den sonra Roma Cumhuriyet rejimi yerine monarşik bir düzen olan Roma İmparatorluk (*principatus*)³²² Dönemi başlamıştır.

3.2.1 Iulius–Claudius Hanedanı³²³ (MÖ 27-MS. 68) Dönemi

Aktium Savaşı’ndan bir süre sonra Roma Cumhuriyet Dönemi’ne son vererek yeni bir dönem olan Roma İmparatorluk sürecini başlatan Augustus³²⁴, MÖ 25’te İspanya’da düşmanları ile savaşırken Anadolu’dan gelen bir haber ile devlet politikasını bu yöne çevirdi. Bu haber Galatya kralı Amyntas’ın ölüm haberi idi. Roma için Anadolu’da stratejik bir bölgede yer alan bu krallık, Augustus’un talimatıyla Roma toprağı yapılarak Galatya Eyaleti’ne dönüştürüldü(Magie, 1950: 1305 dn. 5; Levick, 1967: 29; Özsait, 1982b: 328; Mitchell, 1995: 62-63; Kaya, 2005c: 19; Scullard, 2010: 208).³²⁵ Böylelikle Anadolu’da Roma’nın *provincia Asia*, *provincia Cilicia* (Kilikia Eyaleti) ve *provincia Bithynia*³²⁶ (Bithynia Eyaleti)’dan sonra dördüncü eyaleti *provincia Galatia* (Galatia Eyaleti) kurulmuş oldu.Ardından Roma’da yaşanan iç karışıklıkları sonlandıran Augustus, MÖ 21’de birtakım siyasi düzenlemeler yapmak için Anadolu’ya geçti. Her ne kadar kendi hazırlamış olduğu kanunname ile Anadolu’da Cilicia Eyaleti hariç, diğer iki eyaletin (Bithynia ve Galatia eyaletleri) yönetimini *Senatus*’a bırakmış olsa da, sahip olduğu *imperium* (emretme) yetkisi ile bu eyaletlerde de gerekli düzenlemeler yapabiliyordu. Çünkü Augustus, Anadolu’da Galatia Eyaleti’nin de kurulması ile birlikte artık doğuyla ilgilenilmesi gerektiğini düşünüyordu. Öyle ki Augustus dönemine kadar Roma’da yıllarca

terimdir. Çünkü Roma, Augustus dönemine kadar sürekli iç ve dış savaşlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Fakat Augustus dönemiyle birlikte savaşlar ve iç isyanlar devam etse de genelde imparatorluk sınırların içerisinde huzur ve barış hâkimdi ve süreç İmparator Marcus Aurelius’un ölümüne (MS 180) kadar devam etti. Bu yüzden MÖ I. ve II. yüzyıllar Roma İmparatorluğu için *Pax Romana* dönemi olarak anılır. *Pax Romana* kelimesinin anlamı ve dönem hakkında daha fazla bilgi için bkz. Petit, 1976: 18 vd.

³²²*Principatus* kelimesi, Latince “ilk” ya da “birinci” anlamındaki *princeps* sözcüğünden türetilmiştir. Roma İmparatorluğu’nun ilk imparatoru Augustus’un imparatorluğunu ilan ettiği MÖ 27 yılıyla, İmparator Numerian’ın 284 yılındaki ölümü arasında geçen süreçteki politik rejimi tanımlamak için kullanılan terimdir.

³²³Roma tarihinde “Iulius–Claudius Hanedanı” tanımlaması, Roma’nın beş imparatoru Augustus (MÖ 27-M.S. 14), Tiberius (MS16-37), Caligula(MS 37-41), Claudius (MS 41-54) ve Nero(MS 54-68) için kullanılan bir tanımlamadır. Bu hanedan MÖ 27’den MS 68 yılına kadar Roma İmparatorluğu’nu yönetti.

³²⁴Augustus, “kutsal” anlamına gelmektedir. Fakat bu unvan Octavianus ile o kadar özdeşleşmişti ki adeta onun adı oldu. “Augustus” adı daha sonraki Roma imparatorları tarafından da unvan olarak kullanıldı. Augustus Dönemi için, metin içinde MÖ 27 yılından önceki olaylar aktarılırken “Octavianus” adı, bu tarihten sonraki olaylar aktarılırken de “Augustus” adı kullanılmıştır.

³²⁵ Galatia Eyaleti’nin kuruluş tarihi ile ilgili tartışmalar için bkz. Ramsay, 1939: 201-204; Erzen, 2010: 51-52; Sherk, 1952: 12 vd; Kaya, 2005a: 384-385, dn. 10.

³²⁶ MÖ 74’te Bithynia’nın Roma eyaleti yapılması ve daha sonra Pompeius’un bölgedeki siyasi düzenlemeleri hakkında bkz. 3.1.1.

süren iç savaşların ağır yükünü, Anadolu'daki bağlı krallıklar ve kentler çekmiş, üstelik bölgenin ihmal edilmesiyle doğuda Roma'ya karşı yeni bir güç ortaya çıkmış ve peyderpey Anadolu'daki Roma topraklarını tehdit eder hâle gelmişti. Bu güç, Parthlardı.³²⁷

3.2.1.1 Polemon Krallığı'nın Yükselişi

Augustus, Anadolu'ya ayak bastığında ilk olarak Aktium Savaşı'nda (MÖ 31) Antonius tarafında yer alan bağlı krallıkların ve kentlerin durumlarını değerlendirdi (Magie, 1950: 442 vd.). Tıpkı selefleri Pompeius, Caesar ve Antonius gibi Anadolu'nun siyasi yapılanmasını yeniden biçimlendirdi. Böylelikle Kappadokia kralı Arkhelaos (MÖ 36-MS 17) ve Pontos kralı Polemon dışında diğer tüm krallar, Antonius döneminde kendilerine bağışlanan krallıklarını kaybettiler.

Pontos Bölgesi'nde Antonius zamanında kurulan Polemon Krallığı, Iulius-Claudius Hanedanı dönemiyle birlikte büyük bir gelişme sağladı. Şüphesiz bundaki en büyük etken Augustus'un Pontos Bölgesi'ne ayrı bir önem vermesiydi. Çünkü imparator, ele geçirilmesi ve yönetilmesi oldukça zor olan Anadolu'nun bu stratejik bölgesinin önemini fark etmişti. Bu yüzden Augustus döneminde Anadolu'da yapılan düzenlemelerin başında Pontos Bölgesi geliyordu. Öyle ki Augustus, Anadolu'ya ayak basar basmaz Pontos Bölgesi'ndeki Amisos kentinin sorunlarıyla ilgilendi. Çünkü kent, Strabon (XII: 3. 14)'un bildirdiğine göre Antonius zamanında önce vassal bir krallığa bağlanmış, ardından da zorba bir tiranın eline geçmişti. Kent, bu yeni yöneticisinin elinde oldukça sıkıntılı bir süreç geçirmişti. Öncelikle tiranın kentten kovulmasını sağlayan Augustus, ardından kente yeniden bağımsızlığını verdi ve ticaretin tekrardan canlanması için de önemli maddi yardımlarda bulundu (Strab. XII. 3. 14; ayrıca bkz. Broughton, 1938: 715; Özsait, 1982b: 330; Atasoy, 1997: 79; Keskin, 2011; 17 vd.). Amisos'un yeniden özgür bir kent hâline dönmesinden sonra Augustus, Pontos topraklarının büyük bir bölümünde hüküm süren Polemon Krallığı'nın varlığını onayladı (Strab. XII. 8. 16; ayrıca bkz. Olshausen, 1980: 910-911; Gruen, 2008: 151 vd.). Hatta dört yıl sonra, yani MÖ 26'da Augustus, Polemon Krallığı'nı Roma'nın dostu ve müttefiki kabul eden anlaşmayı *Senatus*'a onaylattı.

³²⁷ İran'da Akhemenid İmparatorluğu'nun ortadan kalkması ile bölgede Arşaklar Hanedanı tarafından yeni bir krallık meydana getirildi. Roma kaynaklarında *Parthi* (Parthia) olarak geçen bu ulusun oluşturduğu Parth Krallığı, Roma Cumhuriyet dönemi boyunca güçlenmişti. Augustus'un iktidarının ilk yıllarında Parthlar, doğuda Euphrates (Fırat) Irmağı'na kadar ulaşmıştı ve iki devlet aynı coğrafya üzerinde çatışmaya başladı. Başlangıçta dostane gelişen ilişkiler, Roma'nın Doğu'ya doğru genişleme politikası dolayısıyla bozuldu. Bu da Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde uzun yıllar devam edecek olan Roma – Parth Savaşları'nın başlamasına neden oldu.

Polemon da Augustus'un bu jestine karşılık bir bildiri yayınlıyarak, krallığı dâhilinde bulunan bütün tiyatrolardaki ilk sıraların senatörlere ayrılmasını emretti (Cass. Dio LIII. 25. 1-2; ayrıca bkz. Magie, 1950: 443; Hoffmann, 1952: cols. 1283).

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen Augustus, daha önce ilk kez eski Media Atropatene kralı I. Artavasdes'e (MÖ 59-20) bağışlanan Armenia Minor Bölgesi'ni Polemon'un elinden aldı (*Res Gest.* XXVII; ayrıca bkz. Magie, 1950: 443; Jones, 1998: 170; Schmitt, 1986: 653). Dolayısıyla Augustus döneminin ilk yıllarında Polemon'a ait krallığın sınırları, Trapezus, Kerasos, Kotyora, Amisos gibi Pontos'un kıyı bölgesi ve bu bölgenin hinterlandı ile sınırlı kaldı (Magie, 1950: 435; Mitford, 1980: 1172 vd.). Bu son atama, Augustus'un doğuda Parthlarla sulh içinde yaşamak istemesi olarak yorumlanabilir. Çünkü onun politikası, Parthia'nın kontrolünü, bağlı krallıklar üzerinden gerçekleştirmek üzerine kurulmuştu (Mitford, 1980: 1172 vd). Bu aşamada Polemon Krallığı toprakları ve Armenia Minor, stratejik bir önem arz ediyordu. Bu bölgelerin kralları bir taraftan bölgede huzuru temin ederken, diğer taraftan Parthların hareketlerini gözlemleyecekti.

Augustus'un Pontos Bölgesi'ndeki bu yeni düzenlemeleri ve Polemon'a bahşedilen askeri ve siyasi güç, şüphesiz İmparator'un ileride Parthlara karşı yapmayı planladığı askeri seferler için birer önlemdi. Augustus, Roma'nın etki alanı dışında kalan bu coğrafyayı yıllardır bölgede hüküm süren bağlı krallıklara vererek, doğuya yapacağı seferleri kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Öyle ki, Augustus'un doğuda iki önemli projesi vardı ve bunların ikisi de doğrudan Parthlarla ilişkiliydi. İlki, Crassus'un MÖ 53'de Karrhai Savaşı'nı kaybetmesiyle, Parthlar'ın eline geçen Roma sancakları ve askerlerinin geri alınması (Debevoise, 1968: 79 vd.), ikinci proje ise, Antonius'un doğudaki yanlış politikası dolayısıyla Roma'nın elinden çıkmış olan Armenia Krallığı'nın tekrar Roma'nın uydusu hâline getirilmesi idi. Augustus ilk projesini hayata geçirmek için, evlatlık edindiği Tiberius'u bir Roma ordusuyla birlikte bölgeye gönderdi (Kaya, 2004: 81). Polemon ve Kappadokia krallıklarından da önemli bir askeri takviye alan Tiberius, muhtemelen Parthia üzerine çıktığı seferde, Pontos topraklarını bir ikmal üssü olarak kullandı. Fakat Tiberius'un Parth seferi, başlamadan son buldu. Çünkü Tiberius'un önemli bir askeri güçle doğuya doğru geldiğini öğrenen Parth kralı IV. Phraates (MÖ 38-29) derhal Roma'nın isteklerine boyun eğdi ve bir savaş yapılmaksızın MÖ 20 yılında Roma sancaklarını ve esirlerini Augustus'a teslim etti (Strab. XVI. 1. 28; Suet. *Aug.* 21; *Tib.* 9; Vell. II. 91; Cass.

Dio LIV. 8; ayrıca bkz. Schlude, 2009: 112).³²⁸ Aynı yıl Tiberius, iktidarını Roma düşmanlığı üzerine kurmuş olan Armenia kralı II. Artaksias'ı (MÖ 33-MÖ 20) tahtan indirdi ve Roma'nın elinde esir tutulan III. Tigranes'i (MÖ 20-10), Armenia Krallığı'nın başına getirdi (*Res Gest.* XXVII; *Suet. Tib.* 9. 1; *Cass. Dio LIV.* 9. 4; ayrıca bkz. Anderson, 1979: 263-264; Frye, 1984: 235-236). Böylelikle III. Tigranes'in ölmüş olduğu MÖ 10 yılına kadar bölge, Roma'nın hâkimiyetinde sakin bir dönem geçirdi (Debevoise, 1968: 146).

Kuzeydoğu Anadolu'da yaşanan bu barış döneminde Pontos kralı Polemon, kendi krallığının iç meseleleri ile ilgilendi. Augustus tarafından kendisine bağışlanan krallığı, hem Parth tehlikesine karşı, hem de çevre bölgelerden gelebilecek istilacı göçebe halklarına karşı güçlendirdi. Öyle ki Polemon'un krallığı, Kappadokia Krallığı ile birlikte Roma'nın doğudaki savunma hattını oluşturuyordu. Muhtemelen bölgede meydana gelen askeri bir tehlike karşısında Polemon derhal harekete geçiyor, sükûnetin sağlandığı dönemlerde de bölge savunmasıyla ilgileniyordu.

Augustus'un Karadeniz'de bir başka siyasi düzenlemesi ise Caesar döneminde II. Pharnakes'i öldürerek Bosporos Krallığı'nın başına geçen Asander'in hükümlerini onaylaması ve ona "kral" unvanı vermesi oldu (Saprikin, 2002: 91; Mommsen, 2004: 313; Scullard, 2010: 209). Ancak VI. Mithradates Eupator'un torunu olduğunu iddia eden Scribonius adındaki bir barbar, kısa zamanda etrafında büyük bir güç toplayarak Bosporos'ta isyan etti. Bu dönemde 93 yaşında olan Bosporos kralı Asander, isyanı bastırmak için yoğun çaba harcamasına rağmen bazı müttefiklerinin ihanetine uğrayarak mağlup oldu ve isyancıların elebaşı olan Scribonius'un emriyle öldürüldü. Scribonius, Asander'in dul kalan eşiyle de zorla evlenerek tahtı ele geçirdi (Strab. XI. 2 vd.; ayrıca bkz. Humphreys, 1835: 166; Minns, 1913: 593; Sullivan, 1980: 919-920; Saprikin, 2002: 93). Çünkü Asander'in dul eşi II. Pharnakes'in kızı, yani VI. Mithradates'in torunuydu. Scribonius, bu evlilik bağıyla krallığını meşrulaştırmayı amaçlıyordu. Fakat bu hareket Augustus tarafından kabul görmedi ve imparator, Pontos'u savunmakla görevli Polemon'u derhal isyanı bastırması için Kırım'a hareket gönderdi. Fakat Polemon, Bosporos halkının isyancı elebaşısını desteklemesinden dolayı yeterince başarılı olamadı (Sullivan, 1980: 918

³²⁸Crassus'un MÖ 53'de Karrhai Savaşı sonunda Parthların eline geçen Roma sancakları ve askerlerinin Augustus tarafından geri alınması, Roma dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı, olay şerefine sikkeler basıldı, zafer anısına anıtlar dikildi (Cass. Dio LIV. 8; ayrıca bkz. Mattingly ve Sydenham, 1923: 46, 61). Augustus, bu başarısını ve övüncünü Ankara Anıtı'nda ifade ederek ölümsüzleştirmişti (*Res. Gest.* 29).

vd.; Gruen, 2008: 151 vd). Yaşanan bu gelişmeden dolayı MÖ 17'de Augustus, o dönemde Sinope'de bulunan damadı Agrippa'yı Polemon'a yardım etmesi için görevlendirdi (Cass. Dio LIV. 24. 4-7; ayrıca bkz. Hoffmann, 1952: cols. 1283; Bowersock, 1966: 52-53; Kearsley, 2005: 100; Scullard, 2010: 209). Amaç, Bosporos Krallığı ve isyancılara Roma'nın üstünlüğünü kabul ettirmektir. Çünkü Kırım Yarımadası, Anadolu ve Roma dünyası için oldukça değerli bir bölgeydi ve Karadeniz ticaretinin de omurgasını oluşturuyordu. Sonuçta büyük bir Roma donanmasının üzerlerine geldiğini öğrenen Bosporos halkı, derhal isyancı elebaşını yakalayıp öldürdü. Böylelikle Kırım topraklarında Roma, tam bir egemenlik sağladı (Cass. Dio LIV. 29; ayrıca bkz. Fantham, 2006: 65).

Polemon, bu isyanın bastırılmasında çok az etkili oldu. Fakat zeki, erdemli ve bölgeyi iyi tanımasından dolayı Augustus tarafından kendisine Bosporos Krallığı da bağışlandı. Kısa bir süre sonra Polemon, Bosporos'taki hâkimiyetini güçlendirmek için II. Pharnakes'in kızı ile evlendi (Cass. Dio LIV. 24. 5-8; ayrıca bkz. Minns, 1913: 594; Bowersock, 1966: 52-53; Schürer, 1973: 449, dn. 4; Saprikin, 2002: 97). Böylelikle Polemon, Augustus tarafından kendisine bağışlanan topraklarla birlikte Pontos'tan Bosporos'a kadar büyük bir coğrafyanın hâkimi oldu. Bu, Mithradates Krallığı'ndan sonra bölgede kurulan en büyük krallık anlamına geliyordu. Aslında Polemon'un kurduğu bu güçlü krallık, Bosporos kraliçesi ile olan evliliğiyle başlamadı. Onun gücünün asıl zirveye çıktığı dönem, kısa bir süre sonra Tralleis'li (Aydın) aristokrat bir aileden gelen Pythodoris³²⁹ ile olan evliliğiyle oluştu (Strab. XII. 3. 29; Hanslik, 1963: cols. 581; Sullivan, 1980: 920; Kearsley, 2005: 100-101). Çünkü Pythodoris, devlet yönetiminde oldukça başarılı bir kadındı. Her şeye rağmen Polemon'un devlet idaresindeki tecrübesi, bölgeyi elinde tutmaya yetmedi. Çünkü MÖ 8'de Tanais (Azov) bölgesinde yaşayan Aspurgan halkları büyük bir isyan başlattı. Bosporos Krallığı'nı korumak için bölgeye geçen Polemon, orada isyancılara karşı yürüttüğü mücadelede mağlup oldu ve savaş meydanında hayatını kaybetti (Jones, 1998: 171 vd.; Saprikin, 2002: 97). Bu gelişmeler sonunda Pontos Bölgesi, Polemon'un dul eşi Pythodoris'in idaresine geçti. "*Kolkhis'e*

³²⁹ Pythodoris'in babası Khairmon, Nysalı (Aydın/Sultanhisar) aristokrat bir aileye mensuptu. O, Mithradates VI Eupator zamanında Roma'nın en büyük müttefiklerinden biriydi. Öyle ki MÖ 88'de, 6,000 *medimnoi* tahılı hediye olarak Anadolu'daki Roma ordularına göndermiş ve bunun üzerine Mithradates VI Eupator, onu kınayan iki mektup yazmıştı (Bowersock, 1966: 8). Daha sonra Khairmon, zengin bir şehir olan Tralleis'e göç etti. Khairmon burada Pompeius'un yakın arkadaşı olarak bölge halkının liderliğini üstlendi. Daha sonra, Laodikea ailesinden bir kız ile evlendi ve bu evlilikten Pythodoris dünyaya geldi (Magie, 1950: 1130 dn. 60; Bowersock, 1966: 8).

kadar Tibaranoi ve Khaldia ülkesi ile Pharnakeia ve Trapezus, akıllı ve devlet işlerinde tecrübeli bir kadın olan Pythodoris tarafından yönetilir” cümlesiyle Strabon, onun devlet yönetiminde son derece başarılı bir kadın olduğunu ifade etmektedir (Strab. XII. 3. 29).³³⁰ Öyle ki onun bu yeteneği, Augustus tarafından da fark edildi ve Augustus, kocasından miras kalan krallığı kendisine bağışlayarak ona olan güvenini gösterdi. Kraliçe Pythodoris, kocasının ölümünden sonra krallığı daha da büyüttü. Anlaşıldığı kadarıyla Pompeius zamanında kent hâline getirilen Diospolis, kraliçe Pythodoris zamanında krallığın merkezi oldu (Jones, 1998: 170-171; Freely, 2010: 83).

Kraliçe Pythodoris,³³¹ Pontos Bölgesi’ni iki yıl özerk olarak yönetti. MS 8’de Kappadokia kralı Arkhelaos³³² ile evlendi ve böylelikle Galatia Eyaleti ile Fırat Irmağı arasında kalan Pontos’tan Kilikia’ya kadar olan bölge –Roma toprakları hariç- bu iki hükümdarın hâkimiyeti altına girdi (Sullivan, 1971: 120; Mitchell, 1995: 94; Kaya, 2005a: 181; ayrıca bkz. Freely, 2010: 83). Bu iki krallığın evlilik bağıyla bir araya gelmesi ile Arkhelaos ve eşi Pythodoris’in bölgedeki misyonu daha da arttı.³³³ Arkhelaos ve Pythodoris’in başlıca görevleri, Doğu’daki Parth yayılımını durdurmak ve Armenia’nın Roma’nın etkisinden uzaklaşmasını engellemektir. Fakat MÖ 6’da Roma’nın dostu ve müttefiki olan Armenia kralı III. Tigranes’in (MÖ 20-10) tahtan indirilmesi ile bölge yeniden hareketlendi ve “IV. Tigranes” adında bir Parth soylusu (MÖ 10-2), “kral” unvanı ile Armenia’nın başına geçti (Tac. *Ann.* II. 3. 5; Cass. Dio LV. 10. 18 vd.; ayrıca bkz. Geyer, 1936: 980). Bu gelişmeler üzerine Augustus’un emriyle bölgeye gönderilen bir Roma *legio*’su, IV. Tigranes’in tahtan uzaklaştırılmasını sağladı. Ardından *Senatus*, Roma

³³⁰ Dr. Davaze ile yaptığımız ikili görüşme neticesinde, Strabon’un eserindeki bu yorumun, onun orijinal metni göz önüne alındığında şu şekilde de anlaşılabilirliği kanaatine vardık: “Pharnakeia ve Trapezus ve Kolkhis’e kadar uzanan Tibaranoi ve Khaldia ülkeleri, akıllı ve devlet işlerinde tecrübeli bir kadın olan Pythodoris tarafından yönetilir”. Eğer cümlenin bu şekilde anlaşılması gerekiyorsa, o zaman Trapezus ve Pharnakeia kentlerinin, Pythodoris’e bağışlanan krallığın sınırları dışında kaldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızda Strabon’un bu cümlesini Hellence aslından çeviren ve yorumlayan Dr. Virginie Davaze’ye teşekkürü bir borç bilirim.

³³¹ Strabon (XII. 8. 29), Kraliçe Pythodoris’in bir kız ve iki oğlunun varlığından söz etmektedir. Bunlardan ilki, Zeno-Artaksias’tı. Zenon-Artaksias, İmparator Nero döneminde Armenia kralı olarak atandı ve bu krallığı 16 yıl boyunca sorunsuz bir şekilde yönetti. Kraliçe Pythodoris’in ikinci ve tek kızı olan Antonia Tryphaena, Trakya kralı VIII. Cotys ile evlenerek ondan beş çocuk sahibi oldu. Örneğin bu evlatlardan II. Pythodoris, Trakya kralı Rhoimetakhes ile evliyken, bir diğer kızı Bosporos kralı Aspurgus ile evlendi. Üçüncü oğlu IX. Cotys ise, MS 47’ye kadar Armenia Minor kralı olarak atandı. Daha fazla bilgi için bkz. Sullivan, 1980: 922-924.

³³² Arkhelaos, Mithradates Savaşları’nda Sulla’nın ordularına karşı savaşan ve ardından Roma ile Dardanos Antlaşması yapmak için kral VI. Mithradates’i ikna eden, Mithradates’in ünlü komutanı Arkhelaos’un torunudur (Olshausen, 1980: 910-911).

³³³ Barrett (2002: 378, dn. 35), Arkhelaos ve Pythodoris’in evliliklerinin, asla bu iki krallığı birleştirmedini ifade etmektedir.

tarafı III. Artavasdes'i (MS 4-6) Armenia'nın yeni kralı olarak ilan etti (Schlude, 2009: 115). Fakat bu gelişme bölgede sükûneti sağlamadı ve MÖ 2'de Parth kralı IV. Phraates'in ölümü ile yerine geçen oğlu V. Phraataces (MÖ 2-MS 6), Armenia'yı yeniden işgal etti (Tac. Ann. II. 4. 2; ayrıca bkz. Debevoise, 1968: 149). Augustus'un torunu Gaius Caesar'ın³³⁴ bölgeye gönderilmesiyle Parthlarla Romalılar arasında yeniden barış sağlandı ve Media Atropatene kralı Ariobarzanes³³⁵ (MÖ 2-MS 4) Armenia Krallığı'nın başına getirildi (Magie, 1950: 484; Kaya, 2004: 84-85). Bu son gelişme ile birlikte Armenia Krallığı'nda, Augustus'un ölümüne kadar herhangi bir siyasi hareketlilik yaşanmadı.

Augustus'un ölümü üzerine imparatorluk tahtına çıkan Tiberius (MS 14–37) Augustus'un politikasını devam ettirdi. Bu yüzden iktidarının ilk yıllarında Anadolu'nun doğu bölgeleriyle yakından ilgilendi. Ayrıca bölgede yaşanan bir olay, Tiberius'un siyasi politikasını Anadolu'nun kuzeydoğusuna çevirmesine sebep oldu. Bu gelişme, Pontos kraliçesi Pythodoris'in eşi ve krallığının ortağı Kappadokia kralı Arkhelaos'un MS 17'de gelen ölüm haberi idi (Akşit, 1976: 71; Kearsley, 2005: 101; Freely, 2010: 83; Williams, 2012: 357, dn. 23). Bu beklenmedik gelişme üzerine Tiberius, Augustus'un bölgede yaptığı siyasi düzenlemelerin bir devamı olarak, Kappadokia Krallığı'nı bir Roma eyaleti hâline getirerek Cappadocia Eyaleti'ni kurdu³³⁶ (Cass. Dio. LVII. 17. 7; Eutr. VII. 11; ayrıca bkz. Olshausen, 1980: 910-912; Mitford, 1980: 1173; Levick, 1996a: 110).³³⁷ Ardından Tiberius, Armenia Minor Bölgesi'ni de Cappadocia Eyaleti'ne dâhil etti. Kraliçe Pythodoris ise, ilk kocası Polemon'un ülkesi olan Pontos'un hükümdarı olarak kalmaya devam etti Kappadokia'nın eyalet hâline getirilmesi ile Pythodoris'in yönetimindeki Polemon Krallığı, bölgede Roma'ya bağlı son vassal krallık olarak varlığını bir müddet daha sürdürmeyi başardı (Magie, 1950: 494; Williams, 2012: 357, dn. 23). Pontos Bölgesi'nin hâlâvassal bir krallık tarafından yönetilmesinin sebebi, Pythodoris'in hâkimiyeti altındaki toprakların doğrudan bir Roma toprağı hâline gelecek

³³⁴ Augustus'un kızı Iulia ile Augustus'un komutanlarından Agrippa'nın oğlu olan Gaius Caesar, ölümünden önce Roma tahtının da en büyük adayıydı (Akşit, 1976: 62).

³³⁵ Ariobarzanes'in, Augustus döneminde Armenia Minor'a yönetici olarak atanan Artavastes'in oğlu olduğu ifade edilmektedir (Magie, 1950: 484)

³³⁶ Bir Roma eyaleti hâline getirilen Kappadokia'nın o anki sınırları kuzeyde Polemon Krallığı ile güneyde Amanos Dağları'na kadar uzanıyordu. Doğudan batıya doğru ise, Fırat'tan Lykaonia'ya kadar yayılmıştı. Bu alan yaklaşık olarak 53.000 km²'ydi (Magie, 1950: 491).

³³⁷ Kappadokia Krallığı'nın eyalet hâline getirilmesi, bölgenin jeo-stratejik ve ekonomik yapısından kaynaklanmaktaydı. Öyle ki, Anadolu'daki iki önemli ticaret yolu buradan geçiyordu. Bunlardan ilki, Pers Kral Yolu'ydu. Burası Pontos'tan itibaren Sebaste (Sivas) yolu ile Elazığ'ya; oradan Armenia merkezine ya da Kuzey Mezopotamya'ya ulaşıyordu. Kuzey Kappadokia'da, Komana Pontike'den geçen diğer tarihi kervan yolu ise, Lykus vadisini takip ederek Satala'nın doğusuna doğru Kuzey Persia'ya gitmekteydi. Ayrıca bu bölge doğal kaynak bakımında da zengindi (Mitford, 1974b: 165).

kadar Romanize edilememiş olması ve Partlarla yapılan mücadelelerde bu krallığın varlığına ihtiyaç duyulmasıydı.

Tiberius, Kappadokia problemini, bölgeyi bir Roma eyaleti hâline getirerek çözüme kavuşturduktan sonra, Anadolu'nun doğusunda kaybolan Roma otoritesini tekrardan sağlamak için Armenia Krallığı'nı yeniden Roma'nın uydusu yaptı ve Pontos kraliçesi Pythodoris'in oğlu Zenon'u (MS 18-35), "Artaksias" unvanı ile Armenia Krallığı'nın başına geçirdi (Tac. *Ann.* II. 56; ayrıca bkz. Sullivan, 1980: 922-923; Özsait, 1982b: 331; Berrett, 2001: 14; Levick, 1999a: 110; Edwell, 2008: 40). Zenon'un Armenia kralı olması, tartışmasız bölgeyi çok iyi tanimasından ve Polemon ailesinin burada etkili bir nüfusa sahip olmasından kaynaklanıyordu. Ayrıca Zenon'un hem annesinin, hem de babasının Hellenistik bir aileden gelmiş olması, Pompeius'tan itibaren uygulanmaya çalışılan bir politikanın gereği olarak bölgenin Romanize edilmesini daha da kolaylaştıracaktı. Öyleki Armenia Krallığı için bu atama oldukça hayırlı oldu. Çünkü Zenon-Artaksias, saltanatta kaldığı 17 yıl boyunca bölgeyi sorunsuz ve başarılı bir şekilde yönetti (Sullivan, 1980: 922-923; Shotton, 2005b: 52-53; Frye, 1984: 237). Kraliçe Pythodoris ve oğlu Zenon arasındaki kan bağı göz önüne alındığında bu iki bölgenin (Pontos ve Armenia) aslında tek bir ailenin, yani Polemon ailesinin yönetimi altında olduğu görülmektedir.

Armenia kralı Zenon-Artaksias'ın MS 35'te ölümüyle yeniden harekete geçen Parth imparatoru III. Artabanus (MS 10-38), bölgeyi istila etmesi için oğlu Orodes'i Armenia'ya gönderdi (Magie, 1950: 508; Sherk, 1980: 981; Seager, 2005: 203). Fakat Tiberius'un emriyle bölgeye sevk edilen Syria Eyaleti valisi Lucius Vitellius ve emrindeki *legio*, daha Armenia'ya ulaşmadan Orodes'in geri çekilmişti. Fakat Zenon-Artaksias'ın ölümü ve Orodes'in de bölgeden çekilmesi, Armenia'da bir otorite boşluğuna sebep oldu. Bunun üzerine Roma'nın dostu ve müttefiki olan Iberi kralı Pharasmanes (MS 1-58), kardeşi Mithradates'i Armenia'ya gönderdi (Tac. *Ann.* VI. 36; ayrıca bkz. Frye, 1984: 238 vd.).³³⁸Kısa zamanda bölgeyi ele geçiren Mithradates (MS 35-37), kendisini Armenia kralı ilan etti. Tiberius, bu yaşanan gelişmeye müdahâle etmedi. Çünkü Armenia'nın yeni kralı,

³³⁸MS 34'te Tiberius'un izniyle Armenia topraklarına giren Iberia kralı, bu sefer esnasında müttefiki olarak Sarmatlar'dan yardım aldı. Kalabalık bir askeri güce sahip olan bu savaşçı göçebe toplulukları sayesinde sefer kısa zamanda Iberia Krallığı lehine sonuçlandı (Bivar, 1983: 73). Tacitus (*Ann.* VI. 33 vd.) yaşanan bu askeri seferden söz ederken genel olarak bir Sarmat topluluğundan bahsetmez, fakat Iosephus (*Ant. Iud.* XVIII. 97) onların ismini açık bir şekilde "Alanlar" olarak belirtir. Tiberius döneminde Iberia Krallığı'nın müttefiki olarak Armenia'ya giren Sarmat kolu, Alanlar ise, bu onların Roma'nın müttefiki olarak ilk kez Roma tarihinde görüldüğü zamandır (Bosworth, 1977: 221).

bir Roma dostu ve müttefikiydi. Bölgede Roma lehine yaşanan bu olumlu gelişmeler, Tiberius'un ölümüne kadar devam etti. Fakat Pontos kraliçesi Pythodoris'un MS 38'te ölmesi³³⁹ ve torunu II. Polemon'un (MS 38-63)³⁴⁰ geçici olarak krallığın başına geçmesi ile Pontos Bölgesi yeniden siyasi alanda hareketli bir döneme sahne oldu. Zira bu dönemde imparator Tiberius ölmüş ve Roma tahtına Caligula (MS 37-41) geçmişti. Caligula Roma İmparatoru olunca, Pontos Bölgesi'ni yöneten II. Polemon'un krallığını onayladı (Cass. Dio LIX. 12; ayrıca bkz. Jones, 1998: 170-171; Wiedemann, 2008a: 223).³⁴¹ Böylelikle Caligula döneminden itibaren Polemon Krallığı'nın başına kraliçe Pythodoris'in torunu, Antonia Tryphaina'nın oğlu, II. Polemon geçmiş oldu (Hoffmann, 1952: cols. 1285-1286; Schürer, 1973: 450, dn. 4; Luttwak, 1976: 38; Barrett, 2001: 223). II. Polemon'un Caligula'dan aldığı tek ödül bu değildi. İmparator MÖ 14'te Bosporos Krallığı'nı da kendisine bağışlayarak topraklarını genişletti (Minns, 1913: 595; Magie, 1950: 514; Olshausen, 1980: 911 vd.).³⁴² Artık Karadeniz Bölgesi'nde büyük bir krallığa hükmeden II. Polemon, iktidarda kaldığı süre boyunca zamanının büyük bir bölümünü askeri faaliyetlere ayırdı. Öyle ki Bosporos Krallığı'nın da Caligula tarafından II. Polemon'a bağışlanmasıyla krallığın sınırları; Kırım Yarımadası ile birlikte Anadolu'da Karadeniz kıyısı boyunca Amisos'tan Kolkhis'e, iç kesimlerde Zela'dan Armenia'nın kuzey sınırlarını oluşturan dağlara kadar uzanmış oldu. Polemon'un krallığı, Mithradates Krallığı'ndan sonra bölgede oluşturulan en büyük krallık hâline geldi. II. Polemon da tıpkı selefleri gibi bu toprakları, Roma'nın doğudaki saldırgan kolu olarak yönetti ve Pontos Bölgesi'ni doğudan ve Kafkaslardan gelebilecek istilalara karşı korudu.

II. Polemon, bir taraftan krallığını doğudan ve kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı hazırlarken diğer taraftan toprakları üzerinde bir takım imar ve iskân faaliyetlerinde de bulundu. Örneğin kraliçe Pythodoris döneminde Polemon Krallığı'nın metropolisi olan

³³⁹ II. Pythodoris'in Pontos Krallığı'nı ne kadar yönettiği ve ne zaman öldüğü hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bilinen tek şey kendinden sonra İmparatorluk tahtına MS 38'de torunu II. Polemon'un geçtiğidir (Magie, 1950: 487). Örneğin MS 28'de Pythodoris'e ait olduğu tespit edilmiş bir parada onun hâlâ kraliçe olduğu bilinmektedir (Barrett, 2002: 196).

³⁴⁰ Pontos kralı I. Polemon ve eşi Pythodoris'in torunu olan II. Polemon, Antonia Tryphaina ile evli olan Trakya kralı VIII. Cotys'un oğludur (Sullivan, 1980: 922).

³⁴¹ II. Polemon'un krallığı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Strab. XII. 3. 29; 31; Suet. *Nero*. 18; Tac. *Ann.* XIV. 26; *Hist.* III. 47; ayrıca bkz. Magie, 1950: 513-514; Mitford, 1980: 1173-1174; Sherk, 1980: 961; Sullivan, 1980: 925 vd.

³⁴² Caligula'nın Kuzeydoğu Anadolu'da yaptığı siyasi düzenlemeler bunlarla sınırlı kalmadı. O, Tiberius zamanında Cappadocia Eyaleti'ne bağlanan Armenia Minor Bölgesi'ni yeniden vassal bir krallık hâline getirdi ve bu krallığın başına da yine Polemon ailesinden gelen ve kraliçe Pythodoris'in bir başka erkek torunu olan IX. Kotys'u geçirdi (Magie, 1950: 514; Mitford, 1980: 1174; Sullivan, 1980: 922; Wiedemann, 2008a: 223).

Nikopolis kentinin giderek önemini yitirmesiyle kral, Pontos'un sahil bölgesinde yeni bir kent kurdu (Jones, 1998: 171). Kral, Nikopolis'de yaşayan halkın büyük bir bölümünü de bu kente iskân ettirdi. "Polemonium/Polemonion" olarak adlandırılan bu yerleşim yerinin, bugün Ordu'nun Fatsa ilçesi ile Bolaman Irmağı arasında bir yerde olduğu belirtilmektedir (Talbert, 2000, map 87 C3).

Caligula'nın öldürülmesi ile imparatorluğun başına geçen Claudius (MS 41-54), iktidarının ilk yıllarında Caligula'nın kötü yönetiminden kaynaklanan problemlerin çözümleriyle meşgul oldu. Bu dönemde Roma'nın Doğu'daki en büyük sorunu, şüphesiz Caligula döneminde ortaya çıkan ve dört yıl süreyle keralsız kalan Armenia Bölgesi'ydi (Magie, 1950: 514; Mitford, 1980: 1173-1174; Sherk, 1980: 981). Claudius, Armenia sorunu ile ilgilenmeden önce, Karadeniz'in doğu ve kuzey bölgelerinde yeni bir takım siyasi düzenlemeler yaptı. Karadeniz Bölgesi üzerinde özenle duran Claudius, tüm havza boyunca iletişimin sağlıklı bir şekilde akışını sağlamak için Byzantion'dan Amastris'e kadar giden ticaret yollarının bakım ve onarım işleriyle ilgilendi. Bu bölgede deniz ve kara ulaşımının daha kolay sağlanması için yenileme çalışmaları yaptı. Ayrıca Pontos Bölgesi'nde imar faaliyetlerinde bulundu ve MÖ 6'da Galatia Eyaleti'ne bağlanan Pontos'un Phazemonitis Bölgesi ile Armenia'ya giden ticaret yolu üzerindeki Neapolis kentini birleştirerek "Neoclaudiopolis" adı altında yeni bir kent kurdu (Erciyas, 2006: 47).

Claudius zamanında Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan diğer bir gelişme ise, havzanın kuzeyinde vuku buldu. Bu dönemde Kırım'daki Bosporos Krallığı, Caligula tarafından II. Polemon'a başıslanmıştı (Magie, 1950: 513-514; Hoffmann, 1952: cols. 1286; Olshausen, 1980: 911 vd.). Bosporos Krallığı, her ne kadar II. Polemon'un hâkimiyeti altında bulunsa da burada eski kral Aspurgus'un dul eşi Gepaepyris hayattaydı. Gepaepyris üvey oğlunu, eski Mithradates Krallığı mensubu VI. Mithradates'in torunu olarak tanıttı ve "Mithradates" (VIII. Mithradates) unvanı ile onu tahtın asıl varisi olarak gösterdi. Zira bölge halkı da kendi krallarını kaybettiği için üzgündü ve yabancı bir kişinin yönetimini, yani II. Polemon'u istemiyordu (Magie, 1950: 548; Luttwak, 1976: 39; Braund, 1984: 42). Bunun üzerine Claudius, Bosporos Krallığı'nı II. Polemon'dan alarak Mithradates'e (MS 38-46) başısladı (Cass. Dio LX. 8. 2; ayrıca bkz. Minns, 1913: 611; Hoffmann, 1952: cols. 1286). Cassius Dio'ya (LX. 8. 2) göre Claudius, Bosporos Krallığı'na karşı II. Polemon'a

da Kilikia'nın bir bölümünü verdi.³⁴³ Fakat Bosporos kralı Mithradates, tıpkı VI. Mitharadates ve II. Pharnakes gibi MS 46/45'de ayaklanarak Roma'ya karşı büyük bir isyan başlattı (Tac. *Ann.* XII. 15 vd; ayrıca bkz. Krapivina, 2007: 166; Ballesteros-Pastor, 2011a: 44).³⁴⁴ Bunun üzerine Roma, askeri bir birlik ile Armenia Minor kralı IX. Kotys'u bölgeye gönderdi. Kotys burada müttefiki Sarmat Aorsi kralı Eunones'ten aldığı yardımla MS 49'da Mithradates'i mağlup etti ve onu rehin olarak Roma'ya gönderdi (Tac. *Ann.* XII. 21; ayrıca bkz. Hoffmann, 1952: cols.). Böylelikle krallık bir müddet Mithradates'in üvey annesi Gepaepyris'in yönetiminde kaldı. Fakat daha sonra Armenia Minor kralı IX. Kotys, MS 49 yılında Bosporos'a kral olarak atandı.

3.2.1.2 Polemon Krallığı'nın Galatia Eyaleti'ne Bağlanması

Pompeius döneminde başlayan ve Claudius dönemi sonuna kadar geçen süre zarfında Pontos Bölgesi'nde yapılan siyasi düzenlemeler, bölgede bir istikrar sağlamadı. Ayrıca Roma'nın bölgeyi yakından tanıyan krallara bağışlaması da bölgeye bir düzen getirmediği gibi, bu bölge ne Hellenize ne de Romanize edilebildi. Şüphesiz bundaki en büyük etken, bölgenin coğrafi yapısı ve bunun bölgede yaşayan otokton halklar üzerinde yarattığı asi ve hırçın karakterdi. Bu yüzden Claudius'un ölümü ile Roma İmparatorluk tahtına çıkan Nero (MS 54-68) döneminde Pontos politikasında önemli bir değişikliğe gidildi. İmparator Nero, adı geçen bölgeyi bağlı krallıklar vasıtasıyla yönetmek yerine bizzat Roma sınırlarına dâhil etmeye karar verdi. Doğuda giderek güçlenen Parth Krallığı, Nero'nun bu siyasi projeyi hızlı bir şekilde uygulamaya koymasında önemli bir etken oldu.

İmparator Nero'nun bu projeyi gerçekleştirme yolunda karşısındaki en büyük engel Augustus döneminden itibaren süregelen Armenia sorunuydu. Bu dönemde Armenia, Parthların eline geçmiş ve böylelikle Parthlar Armenia üzerinden Roma'nın Anadolu'daki sınırlarını tehdit eder hâle gelmişlerdi. İmparatorluk yönetiminde herhangi bir tecrübesi olmayan Nero, MS 54'te *Praetoria Praefectus*'u Afrinius Burrus ve Seneca'nın

³⁴³Cassius Dio (LX. 8. 2)'un, Cilicia Aspera Bölgesi'ni yöneten kralın II. Polemon olduğunu bildirmesine karşın, Iosephus (*Ant. Iud.* 8. 1), buradaki Polemon'un, II. Polemon değil, I. Agrippa'nın kız kardeşi Barenice ile evli olan Marcus Antonius Polemon olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Iosephus (*Ant. Iud.* 8. 1), Cassius Dio'dan farklı olarak iki ayrı Polemon'un olduğunu belirtmektedir. Iosephus, II. Polemon olarak anılan kişinin, kraliçe Antonia Trypahaina'nın oğlu, yani kraliçe Pythodorus'in torunu olduğunu ifade etmektedir. Marcus Antonius Polemon ise, I. Polemon ile kraliçe Pythodorus'in en büyük oğlu ve Iudea'nın son kralı I. Agrippa'nın damadıydı (Magie, 1950: 548-549; Barrett, 1978: 47; Schwartz, 1990: 34 vd).

³⁴⁴ Cassius Dio (LX. 28. 7), Claudius döneminde Bosporos Krallığı'na atanan Mithradates'i hatalı bir şekilde Iberia Kralı Mithradates ile karıştırmıştır.

tavsiyeleriyle, Parthlara karşı bir savaş kararı aldı.³⁴⁵ Bunun için Roma'nın en yetenekli komutanlarından Domitius Corbulo'yu yapılacak savaşın komutanlığına atadı (Tac. *Ann.* XIII. 8; ayrıca bkz. Gilmartin, 1973: 584 vd.; Akşit, 1976: 110; Martin, 1981: 164; Frye, 1984: 239; Isaac, 1990: 29; Bivar, 1983: 81).³⁴⁶ Ayrıca Nero bölgedeki bağlı krallıklardan, başta Pontos Bölgesi hâkimi II. Polemon olmak üzere, Armenia Minor kralı Ariobarzanes ve Iberia kralı Pharasmanes'e savaş için hazırlanması emrini verdi (Magie, 1950: 555; Sherk, 1980: 982-983; Mitford, 1980: 1175).

Syria Eyaleti valisiyken aynı zamanda Galatia Eyaleti valiliğine de atanan Corbulo, Parth savaşları dolayısıyla MS 55'te Cappadocia Eyaleti'ni geçici süreyle Galatia Eyaleti'ne bağladı (Shotter, 1997: 34; Goldsworthy, 2003: 309; Kaya 2005a: 176). Fakat aynı anda Parth imparatoru I. Vologases (MS 51-78), oğlu Vardanes'in Hyrkania'da çıkarttığı isyan yüzünden zor durumda kaldı ve derhal Roma'ya barış teklifinde bulundu. I. Vologases, kraliyet ailesinden kimi önemli isimleri Roma'ya rehin vermek suretiyle Parthlar ile Roma arasında bir barış anlaşması yapıldı (Tac. *Ann.* XIII. 7. 2; ayrıca bkz. Debevoise, 1968: 180; Martin, 1981: 164; Frye, 1984: 239; Dabrowa, 2012: 175).

Roma generali Corbulo tarafından kabul edilen bu barış anlaşması, stratejik bir hamleydi. Çünkü Corbulo, üç yıl süren bu barış ortamından yararlanarak ordusunu güçlendirdi. Corbulo, önce bölgedeki *Gallica III legio*'su ile *Ferrata VI legio*'larını teslim aldı, ardından Moesia Bölgesi'nden gönderilen *Scythica IV legio* ve Syria Eyaleti'nden gönderilen *Fretensis X legio* ile birlikte Corbulo, ordusundaki *legio* sayısını dörde çıkardı. Corbulo bu *legio*'ları, atlı ve yaya birliklerinden oluşan yardımcı birliklerle destekleyerek, MS 58 yılı başında savaşa hazır hâle getirdi (Chaumont, 1976: 99; Sherk, 1980: 982-983; Mitford, 1980: 1175-1176; Shotter, 1997: 34; Kaya, 2005a: 177).

Pontos Bölgesi ve özellikle de Trapezus limanı, bu savaşta Corbulo ve askerleri için stratejik bir öneme sahipti. Yabancı oldukları ve aynı zamanda zor coğrafi koşulları içinde barındıran bu bölgede yapacakları uzun soluklu askeri operasyonlar için Trapezus limanı, orduya iâşe ve destek kuvvet sağlamak için en uygun yerd (Cumont, 1923: 110; Goldsworthy, 2003: 314). Corbulo, Parth seferini Trapezus üzerinden başlatarak ikmal

³⁴⁵ Nero'nun Doğu politikası ve Corbulo'nun Doğu seferinin analizi için bkz. Gilmartin, 1973: 584 vd.

³⁴⁶ MS 39'da *consul*'lük, bir dönem de *Asia* Eyaleti valiliği yapmış olan Corbulo, Parthlara karşı yapılacak savaşın komutanlığına atandığında kendisi Germania Eyaleti'nin valisiydi. Bu konuda bkz. Goldsworthy, 2003: 297 vd.; Bunson, 2002: 151.

sıkıntısını en asgari düzeye indirgemeyi planlıyordu. Çünkü Pontos Bölgesi ve Trapezus limanı, Cappadocia Eyaleti'nin temel ihtiyaçlarını karşılıyor ve Armenia içlerine doğru hareket edecek olan Roma ordusu için stratejik bir nokta oluşturuyordu (Hind, 1971: 492-494; Çiğdem, 2007: 144). Corbulo, savaş için gerekli olan iâşeyi Trapezus'dan Fırat Irmağı'na kadar uzanan dağlık bölgeden temin etmeyi planlıyordu. Çünkü Kafkaslara kadar bütün Karadeniz sahillerinden gelen destek, Trapezus limanı vasıtasıyla sağlanıyordu (Mitford, 1980: 1178). Bu liman, bir taraftan Roma kraliyet donanması gemilerini barındırırken, diğer taraftan Karadeniz'in güvenliğini sağlayan Pontos donanmasının çekirdeğini de oluşturuyordu. Ayrıca burada Polemon Krallığı'ndan kalan askerlerin oluşturduğu bir garnizon daha vardı ve bu garnizon da Roma ordusuna dâhil oldu. Böylelikle Roma, sadece Trapezus limanından Armenia'ya kadar uzanan eski ticaret yolunu değil, aynı zamanda Bosporos ve Karadeniz'in doğu kıyısında yer alan Phasis Irmağı ağzına kadar uzanan bölge arasındaki deniz iletişiminin kontrolünü de elinde tutuyordu (Magie, 1950: 561).

Bütün bu avantajlarla MS 58 yılında Satala³⁴⁷ üzerinden Artaksata'ya doğru ilerleyen Corbulo, önceden yaptığı plan doğrultusunda kuzeyden Iberi kralı Pharasmanes, Pontos Bölgesi hâkimi II. Polemon ve Armenia Minor kralı Ariobarzanes, güneyden ise Kommagene kralı IV. Antiokhos ile ülkeyi dört bir yandan kuşattı. Böylelikle Corbulo'nun Armenia'yı ele geçirmesi çok zor olmadı (Tac. *Ann.* XIII. 39 vd; Cass. Dio LXII. 19 vd.; ayrıca bkz. Henderson, 1903: 168 vd.; Debevoise, 1968: 183; Chaumont, 1976: 101 vd.; Barrett, 1979: 467; Frye, 1984: 239-240; Bivar, 1983: 81 vd.; Grousset, 2005: 105).³⁴⁸ Corbulo'nun Armenia'da kazandığı zafer, Roma'da büyük bir sevinçle karşılandı. Artaksata'nın işgal edilmesinden hemen sonra Corbulo, Armenia'nın diğer önemli kenti Tigranokerta'yı da MS 59/60 yılında herhangi bir direnişle karşılaşmadan kolayca ele geçirdi ve Armenia'yı istila etmek isteyen Vologases'in kardeşi I. Tiridates'i de bölgeden

³⁴⁷ Satala askeri garnizonu, Gümüşhane ili, Kelkit İlçesi'nin 26 km güneydoğusunda bulunan Sadak Köyü'nün sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu alan yaklaşık 155,955 metrekarelik bir sahayı kapsamaktadır (Uslu, 1980: 74). Satala'nın stratejik konumu hakkında bilgi veren Çiğdem (2012: 107-108) çalışmasında şu ifadelerle yer vermektedir: "...Satala batıya açılmada Persler için bir çıkış yolu olurken, batıdan Anadolu içlerine girip doğuya doğru yayılmaya başlayan Roma İmparatorluğu için de önemli bir sınır garnizonu olmuştur. Özellikle Pontos Krallığı'nı ortadan kaldırarak, Anadolu'nun doğusuna yerleşmeye başlayan Romalılar, Parth ve Sasaniler ile girdiği mücadelelerde Fırat nehrini doğal bir savunma hattı olarak görmüşler, güneyden kuzeye doğru Samasota-Melitene-Dascusa (Ağrı'nın kuzey doğusu)-Satala'da birer askeri garnizon kurmuşlardır."

³⁴⁸ Satala üzerinden Armenia'ya giren Corbulo, Erzurum yakınlarında muhtemelen bugün Ilıca'ya lokalize edilen Elegeia'da kamp kurarak, kışı burada kurduğu çadırlarda geçirmeye karar vermiş, ancak soğuk yüzünden birçok askerini burada kaybetmiştir. Öyle ki, askerlerin elleri ve ayakları kangren olmuş ve onlar bu nedenle ölmüşlerdir (Tac. *Ann.* XIII. 35).

kovdu (Cass. Dio LXII. 23; Tac. *Ann.* XIV. 23 vd.; ayrıca bkz. Chaumont, 1976: 105-106; Chahin, 1987: 246; Bournoutian, 2006: 49).

Caligula döneminde olduğu gibi yeniden kialsız kalan Armenia Bölgesi için Corbulo, Kappadokia'nın eski kralı Arkhelaos'un torununu, "IV. Tigranes" unvanı ile MS 59 yılında Armenia Krallığı'nın başına geçirdi (Tac. *Ann.* XIV. 26; ayrıca bkz. Chaumont, 1976: 107; Wiedemann, 2008a: 248; Bivar, 1983: 83, Campbell, 1993: 230). Fakat Armenia, artık eski sınırlarına sahip değildi. Çünkü Corbulo, bu sefer sırasında kendisine önemli derecede askeri yardımlarda bulunan Pontos Bölgesi hâkimi II. Polemon başta olmak üzere, Iberia kralı Pharasmanes ve Armenia Minor kralı Ariobarzanes'e, Armenia'nın bazı kesimlerini ödül olarak verdi (Tac. *Ann.* XIV. 26; ayrıca bkz. Barrett, 1979: 468 vd.; Grousset, 2005: 105; Kaya, 2005a: 178). Böylelikle Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkas bölgeleri'ndeki bağlı krallıklar, buldukları stratejik ve coğrafi konum itibariyle hâkim oldukları sahada Roma'nın dostu ve müttefiki olarak kalmaya devam ettikleri gibi bölgede Roma'nın saldırgan kolu olarak görevlerini sürdürdüler.³⁴⁹

Corbulo, Armenia'nın iki önemli merkezini ele geçirerek Doğu seferinin ilk aşamasını tamamlamış oldu. Fakat kısa bir süre sonra Parth imparatoru Vologases, oğlunun Hyrkania'daki isyanını bastırdı ve böylelikle dikkatini tamamen batıya verdi (Tac. *Ann.* XV. 1 vd.; ayrıca bkz. Bivar, 1983: 83 vd.; Bournoutian, 2006: 49). Nitekim ilk iş olarak Armenia Krallığı üzerine yürüdü, fakat Corbulo'nun bir grup askerle bölgeye yöneldiği, diğer bir grup askerle de Parthia'nın merkezine, yani Ktesiphon'a doğru hareket ettiği haberini alan Vologases, derhal bölgeden çekilmek zorunda kaldı (Tac. *Ann.* XV. 5-6; Cass. Dio LXII. 20; Debevoise, 1968: 187).

Bu gelişmeler üzerine yeniden Syria Eyaleti'ne dönen Corbulo, *Senatus*'a Armenia'nın savunulması için Galatia-Cappadocia Eyaleti'ne özel bir valinin atanması gerektiğini bildiren bir yazı gönderdi. Bunun üzerine Nero, MS 62 yılında Caesennius Paetus'u, Galatia-Cappadocia Eyaleti'ne yeni vali olarak atadı (Tac. *Ann.* XV. 6; ayrıca bkz. Henderson, 1903: 181; Magie, 1950: 558; Chaumont, 1976: 111; Sherk, 1980: 987-988; Goldsworthy, 2003: 319; Wiedemann, 2008a: 248). Paetus, Corbulo gibi bölgede şöhret kazanma hayaline kapıldı ve hiç vakit kaybetmeden Vologases'in istilas sırasında

³⁴⁹ Roma *Senatus*'unun onayı ile Corbulo tarafından Polemon Krallığı, Iberia Krallığı ve Armenia Minor Krallığı'na bağışlanan topraklar, Roma'nın bu bölgeyi etki alanı içine dâhil edemediği ve hâlâ bağlı krallıklara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Roma güçlerinin terk ettiği Armenia üzerine bir sefer başlattı. Fakat Fırat Irmağı'nı geçtikten bir süre sonra, Arsanius (Murat Çayı) kıyısında Parthlarla yaptığı savaşta yenilerek geri çekildi. Dahası bu çekilme sürecinde tüm kaleleri ve teçhizatlarını da Parthlara teslim etmek zorunda kaldı (Chaumont, 1976: 111-113; Shotter, 1997: 35; Payaslian, 2007: 28; Bivar, 1983: 84; Grousset, 2005: 106; Campbell, 1993: 231). Bunun üzerine Vologases, derhal Armenia'ya girerek, IV. Tigranes'in tahttan kovulmasını sağladı ve Armenia'yı yeniden Parthlara bağlı bir krallık durumuna getirdi (Cass. Dio LXII. 20 vd.; ayrıca bkz. Magie, 1950: 559; Kosheleenko ve Pilipko, 1994: 131; Debevoise, 1968: 188 vd.; Anderson, 1979: 768; Wiedemann, 2008a: 248).

Paetus'un bu savaşı kaybetmesinin en büyük nedeni, bölgeyi ve düşmanını iyi tanımamış olmasıydı. Öyle ki Corbulo, Parth seferine çıktığı zaman ilk olarak böylesine olumsuz coğrafyada ordunun iâşesini sağlamak ve en kısa sürede takviye güç alabilecek stratejik bir nokta belirlemekle işe başlamıştı. Corbulo'nun bu konudaki en büyük yardımcıları bölgedeki bağlı krallıklar idi.³⁵⁰ Özellikle Polemon Krallığı'na ait Pontos Bölgesi sınırları içinde yer alan Trapezus limanı, doğuya yapılacak seferler için en uygun yerdirdi.³⁵¹ Oysaki Paetus, Pontos'un dolayısıyla da Trapezus limanının bu stratejik önemini kavrayamadı. O, iâşeyi savaşlar dolayısıyla tükenmiş olan Armenia Bölgesi'nden tedarik etmeye çalıştı (Cumont, 1923: 110). Muhtemelen aynı nedenden dolayı da sadece iki *legio* ile böylesine zorlu coğrafyada düşmana saldırma hatasına düştü. Paetus, böylesine bir hatanın nelere mal olacağını acı bir şekilde öğrendi. Bütün bu amiller, Pontos Bölgesi'nin ve dolayısıyla da Trapezus limanının Roma - Parth savaşlarında ne kadar önemli bir konuma sahip olduğunu gösteriyordu (Cumont, 1923: 110; Çiğdem, 2007: 144 vd.).

Roma'nın Parthlar karşısında aldığı bu ağır, bir o kadar da utanç verici mağlubiyet sonrası Galatia-Cappadocia Eyaleti valisi Paetus derhal geri çağrılarak, Syria Eyaleti valisi Domitius Corbulo *imperium maius* unvanı ile yeniden Doğu ordularının komutanı yapıldı (Wiedemann, 2008a: 248). Bu atamadan sonra tekrar Galatia-Cappadocia Eyaleti'ne gelen Corbulo, Parthlara karşı yapmayı planladığı sefer öncesi Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde bir takım siyasi düzenlemelere gitti. Çünkü bölgedeki bağlı krallıklar, Parth yayılımına karşı yeterli mukavemeti gösterememişler ve Parthların giderek batıya doğru

³⁵⁰ Roma İmparatorluk Dönemi'nde vassal krallıkların Roma ile ilişkileri hakkında bkz. Everatt, 1972: 87 vd.; Braund, 1984: 91 vd.; Gowing, 1990: 315 vd.

³⁵¹ Bryer(1985: 180-181), bu dönemde Trapezus'un, Roma'nın önemli askeri garnizonu olan Satala'nın limanı olduğunu belirtir.

genişlemelerinin önüne geçememişlerdi. Bu yüzden Corbulo, ilk siyasi düzenlemeyi Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı durumundaki Pontos Bölgesi'nde yaptı. Çünkü bölge, askeri ve stratejik açıdan oldukça değerli bir alandı ve artık doğrudan Roma'nın yönetimi altına girmesi zaruri olmuştu. Bu amaçla MS 64'te Pontos Bölgesi, *Pontus Polemoniacus* (Polemon'un Pontus'u) adıyla Galatia Eyaleti'ne dâhil edildi (Suet. *Nero*, 18; Eutr. VII. 14; ayrıca bkz. Mitchell, 1995: 63; Jones, 1998: 171; Wojan, 2006: 185) **(Harita 6)**.³⁵²

Bilindiği üzere Pompeius, Pontos Krallığı'nı bir eyalet haline dönüştürerek Bithynia ile birleşmesini sağlamak için Pontos Bölgesi'nde bir takım siyasi düzenlemeler yapmış ve bu düzenlemeler sonunda da MÖ 64'te Pontos'u eyalet yaparak MÖ 74'te Roma eyaleti olan Bithynia ile birleştirmiş ve bu iki eyaletten tek bir eyalet meydana getirmişti. Fakat bu iki birleşik eyalet Corbulo'nun bölgede yaptığı siyasi düzenlemelerine kadar resmi kayıtlarda *Pontus et Bithynia* değil, yalnızca "Bithynia" olarak anıldığından önceki bölümlerde söz edilmişti (bkz. 3.1.1). Pompeius'un yaptığı düzenlemelerde ortaya çıkan bu birleşik eyaletin asıl kısmını Bithynia Eyaleti oluşturduğu için, muhtemelen Nero dönemine kadar eyalet *Pontus et Bithynia* değil, yalnızca "Bithynia" olarak adlandırılmıştı. Eyaletin Nero döneminde *Pontus et Bithynia* olarak anılması için önemli bir gelişme olması gerekiyordu. Bu gelişme muhtemelen MS 64'de Pharnakeia'dan Kolkhis Bölgesine kadar Pontos'un doğu bölümü ile Armenia Minor Bölgesini elinde tutan II. Polemon'un tahttan feragat etmesi ve topraklarının Galatia Eyaleti'ne bağlanmasıydı. Dolayısıyla bu tarihten sonra eyalette meydana gelen isim değişikliği ya değişen sınırlarla ilgiliydi, ya da bir propoganda amacı ile yapılmıştır. Çünkü Pompeius'tan sonra İmparator Nero dönemine kadar Pontos Bölgesi'nde yaşanan siyasi gelişmelere bakıldığında toprak değişikliğine sebep olacak bir düzenleme yapılmamıştı (bkz. 3.1.1).

Roma, II. Polemon'a ait Pontos Krallığı'nı Galatia Eyaleti'ne bağlayarak, Anadolu'nun kuzeydoğusunda daha fazla toprak elde etti. Şüphesiz bu, Corbulo'nun tavsiyesiyle uygulamaya konuldu. Böylelikle Lykos Irmağı'ndan itibaren Pontos'un iç bölgeleri, Sebaste (Niksar), Zela (Zile) ve Sebasteia (Sivas) ile Amisos'tan Kolkhis'e kadar uzanan bütün Pontos kıyıları bu eyalete dâhil edildi (Magie, 1950: 561-562; ayrıca bkz. Wojan, 2006:184-185). Pontos'un eski kraliçesi Pythodoris zamanında krallığın başkenti

³⁵² Braund (1989: 31), II. Polemon'un, Karadeniz Bölgesi'nde artan korsan eylemlerine karşı yeterince başarı gösteremediği için tahtından uzaklaştırıldığını ifade etmektedir.

olan Sebaste, *Pontos Polemoniacus*'un metropolü yapılarak "Neocaesarea" adını aldı (Magie, 1950: 1071 dn. 11; Jones, 1998: 171). Ayrıca Trapezus da "özgür kent" (*Civitas Libera*) ilan edildi (Plin. *nat.* VI. 3. 11; ayrıca bkz. Jones, 1998: 171; Magie, 1950: 561).³⁵³

Pontos Polemoniacus'un Galatia Eyaleti'ne bağlanması en önemli nedeni şüphesiz Parth savaşlarıydı. Bu birleşme, Armenia'da oluşturulması düşünülen sınır savunma sisteminin bir parçasıydı. Çünkü Roma toprakları dışında kalan Karadeniz'in bu kesimi önemli hâle gelmişti. Fakat bu düzenleme, sadece doğudaki Parth tehlikesinden dolayı yapılmamıştı. İkinci bir Aleksandros olarak kendini doğunun fatihi gibi gören Nero (Hammond, 1934: 82; Braund, 1986: 45), Pontos'tan kuzeyde Bosporos'a kadar bütün Karadeniz'i kontrol altına almayı planlıyor ve Karadeniz vasıtasıyla Kafkas yolundan, Uzak Doğu'ya ulaşmayı amaçlıyordu (Bosworth, 1977: 225; Dabrowa, 1989: 71). Bu amaçla öncelikli olarak Karadeniz havzasına tamamen hâkim olması gerekiyordu. Nero, bunu gerçekleştirebilmek için öncelikli olarak Sinope ve Trapezus limanlarında bulunan eski kraliyet donanmasını 40 tane savaş gemisiyle güçlendirdi (Cumont, 1923: 112). İmparator daha sonra merkezi Trapezus'ta bulunan bu donanmaya Pontos'un eski kralı II. Polemon'un bölgede bıraktığı donanmayı da dâhil etti. Böylelikle İmparator Nero, MS 64'te Pontos Euksenos'da *Classis Pontika*'yı (Pontos Donanması) kurmuş oldu (Starr, 1941: 126-127). Nero'nun bölgedeki faaliyetleri bununla da sınırlı kalmadı. Kafkas sınırı boyunca özellikle Heniokhoi ve Akhaioi gibi savaşçı kabilelerin bulunduğu Dioskurias ve Kolkhis gibi yerlerde birçok kaleler yaptırdı (Cumont, 1923: 112; Mitford, 1980: 1179). Aynı zamanda Nero, Roma'ya bağlı bir krallık olan Bosporos Krallığı'na da önemli sorumluluklar verdi. Buradaki koloniler, bölgede kurulacak olan garnizonları beslemekle görevlendirilirken, bu garnizonlara gönderilen *legatus*'lar da onları Sarmat saldırılarına karşı koruyacaklardı (Cumont, 1923: 112; Hind, 1971: 493-494).

Karadeniz Bölgesi'nin kuzeyinde bir takım askeri operasyonlar yaptıran Nero, Kırım ve çevresini kontrol altına aldı. Dönemin Bosporos kralı Cotys'un³⁵⁴ bastırması olduğu paraların bir yüzünde Nero'nun adının bulunması, bunun en belirgin örneğidir.

³⁵³ Bu dönemde Trapezus, muhtemelen Galatia Eyaleti'ne bağlı değildi. Nitekim Plinius (*nat.* VI. 3. 11), Trapezus'tan özgür kent olarak söz etmektedir. Ayrıca *Pontos Polemoniacus*'un *Pontos Galaticus* ile birleştirilmiş olduğu zamana ait yazıtlarda altı kent arasında Trapezus'un adı geçmemektedir (Jones, 1998: 171).

³⁵⁴ İmparator Claudius zamanında Bosporos'ta Roma'ya karşı isyan eden (VIII) Mithradates'e karşı, Roma adına bölgede isyanın bastırılmasıyla görevlendirilen Armenia kralı IX. Kotys, burada gösterdiği başarı ve bölge halklarıyla olan uyumu dolayısıyla Claudius tarafından MS 46'da Bosporos kralı olarak atanmıştı (Plin. *nat.* VI. 17 vd.; Tac. *Ann.* XII. 15-21).

Iosephus (*Bell. Iud.* II. 16. 4)'un ifade ettiği üzere, İmparator Nero döneminde Karadeniz Bölgesi'nin güvenliği, 3,000 *legio* askeri ile 40 gemilik bir filo ve Trakya'dan getirtilmiş 2,000'den fazla askerle sağlanıyordu. Sonuç olarak İmparator Nero döneminde Karadeniz, bir Roma gölü hâline geldi; öyle ki, VI. Mithradates (MÖ 120-63) döneminden beri bölgede böylesine büyük bir güç oluşmamıştı.

II. Polemon'un ülkesi Pontos'u Roma toprağı yapan ve ardından Karadeniz'in kuzeyinde yaptığı askeri faaliyetlerle Karadeniz'i bir Roma gölü hâline getiren Nero, Corbulo'nun telkinleriyle Karadeniz'in savunma eksikliklerini ortadan kaldırdı. Böylelikle Nero, Elegeia'da Paetus'un Parthlara karşı aldığı ağır mağlubiyetin intikamını almak için uygun şartları hazırlanmış oldu. Nitekim İmparator Nero'nun emriyle Corbulo, MS 64 yılında elindeki *legio*'lar ile birlikte Fırat Irmağı'nı geçti. Corbulo komutasında büyük bir Roma ordusunun üzerine geldiğini öğrenen Vologases, Armenia'dan çekildi ve böylelikle bölge, savaş yapılmadan Roma'nın kontrolüne geçti (Chaumont, 1976: 118 vd.; Garsoïan, 1997: 66-67; Payaslian, 2007: 28; Wiedemann, 2008a: 248, Campbell, 1993: 232-233). Daha sonra Parthların desteğiyle Armenia krallığı'nın başına geçmiş olan Tiridates, MS 66'da Roma'ya giderek tacını imparator Nero'ya tesli etti. Bu hareket Nero tarafından büyük bir saygıyla karşılandı ve aynı yıl yapılan anlaşma ile Tiridates yeniden Armenia Krallığı'nın başına geçti. Yapılan bu anlaşma gereğince Armenia kralını Roma'nın onayı alınmak koşulu ile Parthlar belirleyecekti. Aslında bu barış anlaşması İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14)'un Doğu planını tamamen ters yüz ediyordu. Çünkü Augustus zamanında Armenia Krallığı'na atanacak kişiyi Roma'nın belirlemesi konusunda bir anlaşma yapılmıştı ve bu anlaşmayala Roma, doğuda Armenia Krallığı üzerinden Parthları kontrol altında tutuyordu. Fakat Nero'nun yaptığı anlaşma ile Armenia yeniden Parthların denetimine girdi (Kozlowski, 2011: 197). Roma aleyhine yapılan bu kötü anlaşmaya rağmen, bölgede yarım yüzyıl barış ve huzur sağlandı. Roma askeri Armenia'dan çekildi ve Fırat'ın ötesindeki birlikler de bölgeyi terk etti. Armenia'nın kontrolünü Parth Krallığı'na bırakan Nero, böylelikle resmi olarak imparatorluğun doğu sınırını Fırat olarak belirledi (Mitford, 1980: 1179).

İmparator Nero, Armenia sorununu bu şekilde çözüme çözüme kavuşturduktan sonra, Doğu politikasını Pontos ve Kafkas Bölgelerine çevirdi. İmparator, Kafkaslardan Anadolu'ya giriş kapısı olarak bilinen ve Albania sınırların içinde yer alan Derbent Geçidi'ne kadar bir keşif seferi yapmak istiyordu (Plin. *nat.* VI. 13. 40; Tac. *Hist.* I. 6;

ayrıca bkz.Braund, 1986: 74). Örneğin Suetonius (*Nero*, 19. 2), Nero'nun Kafkaslara bir sefer düzenlemeyi düşündüğü için, sadece İtaliklerden meydana gelen bir *legio* hazırlattığını ve bu *legio*'ya “Büyük Aleksandros’un mızraklı Alayı / *Magni Alexandri phalanga*” lakabını taktığından söz etmektedir.³⁵⁵ Nero, Roma hâkimiyetini Kafkasların ötesine Derbent Geçidi'ne kadar uzatmayı ve böylelikle Orta Asya ve Uzak Doğu'nun kapısı durumundaki bu geçidin kontrolünü sağlamayı amaçlıyordu (Chaumont, 1976: 124-125). Bu amacı gerçekleştirebilmek için de muhtemelen Iberia ve Albania krallıklarını birleştirerek bölgeyi bir Roma Eyaleti hâline getirmek istiyordu. Fakat Nero'nun erken ölümü (MS 9 Haziran 68), onun bu planlarını gerçekleştirmesine mani oldu. Çünkü ölümünden sonra Roma'da çıkan iç isyanlar, Roma'nın bu bölgedeki nüfuzunu da olumsuz yönde etkileyecekti.

3.2.2 Flavius Hanedanı (MS 69-96) Dönemi

MS 69 yılının dördüncü imparatoru Titus Flavius Vespasianus ile birlikte Roma tahtında Flavius Hanedanı egemenliği başlar. Bu hanedan mensupları çeyrek asırdan fazla Roma'yı yönetmişlerdir.³⁵⁶ Vespasianus, Titus ve Domitianus dönemiyle temsil edilen Flavius Hanedanı'nın ilk imparatoru olan Vespasianus zamanında (MS 69-79) Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkas bölgelerinde önemli siyasi gelişmeler yaşandı. Bundan dolayı Pontos Bölgesi, bu dönemde yaşanan siyasi gelişmelerde kaynaklarda en çok adı geçen yerlerden biri haline geldi. Öyleki II. Polemon tarafından Roma'ya bağlı bir krallık olarak yönetilen bölge, Cappadocia Eyaleti valisi Corbulo'nun tavsiyesi üzerine İmparator Nero tarafından *Pontus Polemoniacus* adı altına Galatia Eyaleti'ne bağlanarak, bizzat Roma toprağı olmuştu. Nero, bölgeyi bir Roma eyaleti hâline getirerek, bir taraftan doğudan gelebilecek Parth tehlikesini önledi, diğer taraftan da ileride Kafkas Bölgesi'ne doğru bir keşif seferi için Pontos'u hareket üssü yaptı (Dabrowa, 1989: 71; Bosworth, 1977: 225).³⁵⁷ Fakat

³⁵⁵ Nero bu seferi Aithiopia (Etiyopya)'ya kadar uzatmayı, böylelikle Mısır'ın XII. hanedanı üyesi Firavun III. Sesostris (MÖ 1878–1839) gibi Kolkhis ile Aithiopia arasındaki toprakları ele geçirmeyi düşünüyordu (Plin. *nat.* VI. 181-184; XII. 19; Tac. *Ann.* II. 60; ayrıca bkz. Braund 1994: 13).

³⁵⁶ İmparator Nero'nun ölümünden sonra MS 69 yılı içinde Roma İmparatorluk tahtına dört imparator geçmiştir. Bunlar sırasıyla Galba, Otho, Vitellius ve Vespasianus'tur. Bir yıl içinde dört imparator değişikliğine sahne olan bu süreç Roma çalışmalarında “Dört İmparator yılı” olarak geçmiştir. Bunlardan sonuncusu olan Vespasianus aynı zamanda Flavius Hanedanı'nın ilk imparatorudur. Flavius Hanedanı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Pfeiffer, 2009; Mrozewicz: 2010.

³⁵⁷ Nero'nun Derbent Geçidi'ne doğru sefer yapma planı sadece bir keşif ya da Karadeniz'in Roma gölü hâline getirilmesiyle sınırlı değildi. O, bu sefer ile gelecekte Roma için çok büyük bir tehdit olarak gördüğü Alanlara karşı bölgede önlemler almak istiyordu (Bosworth, 1977: 225; Mitford, 1980: 1178).

Nero'nun erken ölümü ve Roma'da çıkan iç savaşlar³⁵⁸, bölgede bir otorite boşluğunun doğmasına neden oldu.³⁵⁹ Bu otorite boşluğunda Vespasianus'un rakibi Vitellius adına hareket eden Anicetus adlı bir azatlı köle, Pontos ve diğer bölge halklarından topladığı güç ile Pontos'un en önemli merkezlerinden biri olan Trapezus'a saldırdı ve buradaki bir Roma taburunu yok etti. Bunun üzerine Vespasianus tarafından Viridius Geminus komutasında bir *legio* Trapezus'a gönderildi ve isyan kısa zamanda bastırıldı (Tac. *Hist.* III. 47-48; ayrıca bkz. Cumont, 1923: 113; Magie, 1950: 566; Bosworth 1976: 68 vd.; Sherk, 1980: 995; Levick, 1999b: 115-116).³⁶⁰

Pontos Bölgesi'nde yaşanan bu isyan, nispeten küçük bir isyandı. Fakat Vespasianus en az Nero kadar bölgeye önem vermiş, bölgede yeni bir isyanın ortaya çıkmasını engellemek için güçlü tedbirler almıştı. Vespasianus'un Pontos Bölgesi'nde yaşanan bu gelişmelere gösterdiği refleks, şüphesiz ilerleyen dönemlerde bölge üzerindeki planlarıyla ilgiliydi (Dabrowa, 1989: 71). Nitekim bölgede tampon görevi yapan II. Polemon'un ülkesi olan Pontos, yukarıda belirtilmiş olduğu üzere Roma toprağı yapılarak Galatia Eyaleti'ne bağlanmıştı. Ayrıca Roma *Senatus*'u, MS 66'da Parthlar ile yaptıkları anlaşma sonucunda Cappadocia Eyaleti'nin silahsızlandırılmasında da bir sakınca görmemişti (Mitford, 1980: 1179).³⁶¹ Her ne kadar bu anlaşmayla Traianus dönemine kadar Armenia'da hiçbir sorun yaşanmasa da, bu kez Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi,

³⁵⁸ Nero'nun ölümü ve sonrasında ortaya çıkan iç savaşlar ile ilgi olarak bkz. Cass. Dio LXIII. 25 vdd.; Suet. *Galba* 1-23; *Otho*, 1-12; *Vitell.* 1-23; Tac. *Hist.* I. 1 vdd.; Eutr. VII. 16-19; ayrıca bkz. Mommsen, 2005: 159-172; Morgan, 2006: 11 vd.

³⁵⁹ Nero'nun ölümü ile MS 68-69 yıllarında Roma'da çıkan iç savaşlarda Pontos ve Kafkas bölgelerinde düzenin çöktüğü ve otoritenin zayıfladığı belirtilmektedir. Tacitus'un (*Hist.* III. 47-48) bildirdiği Pontos'taki Anicetus isyanına, Güney Kafkasya'da özellikle Dioskurias ve Pityus gibi yerleşkelerde çıkan yerel kabilelerin isyanları eklendi. Örneğin Plinius (*nat.* VI. 15-16), bölgede ortaya çıkan otorite boşluğu dolayısıyla bu önemli kentlerin Kolkhis'in yerel halkları olan Heniokhoi'lar tarafından yağmalandığını bildirmektedir. Oysaki kent MÖ V. yüzyılın erken dönemlerine kadar bir ticaret limanı olarak tanımlanmakta ve Romalı tüccarların ticaret için bölgeye akın ettiklerinden söz edilmekteydi

³⁶⁰ Trapezus kentinde çıkan bu isyanın sebebi ve gelişmeleri Tacitus'ta şu şekilde geçmektedir (*Hist.* III. 47): "Pontos'ta aniden yükselen ve başında önceden devletin bir memuru olan bir barbar esirin olduğu silahlanma vardı. Anicetus olarak adlandırılan bu kişi, daha önce bölgede oldukça güçlü bir konumda olan II. Polemon'un bir azatlısıydı ve krallığın bir eyalete dönüşmesinden memnun olmamıştı. Bunun üzerine Pontos halkını Vitellius adına kışkırttı, yağma sözü ile onlar arasında en fakir olanlarını ikna etti. Daha sonra önemli bir kuvvetle aniden Hellen'lerin Pontos'un sonunda kurdukları Trapezus adlı ünlü şehre saldırdı. O burada kralın [II. Polemon] Roma standartlarında ve Roma silahlarıyla donattığı bir *cohors*'u kılıçtan geçirdi; Fakat Hellen uyruklu olanları ve yaşlıları alıkoydular. Anicetus daha sonra filoyu ateşe verdi ve deniz yolu ile kaçtı. Çünkü Mucianus bütün askerleri ve en iyi kadırgaları ile Byzantion'daki limanları kontrol ettiği için deniz yolunu burada boş bırakmıştı". Özsait (2000b: 41), Vespasianus'un Anicetus isyanının bastırılmasından sonra Trapezus'un yeniden "özgür şehir" (*Civitas Libera*) statüsüne kavuşturulmasını sağladığını ifade etmektedir.

³⁶¹ Vespasianus yönetimine kadar Galatia ve Cappadocia eyaletlerindeki garnizonlar, sadece yardımcı birliklerden oluşmaktaydı ve bu bölgeler Galatyalı bir *legatus* tarafından idare ediliyordu. Bu yüzden bu *legio*'lar bölge savunması için yetersiz kalıyor ve sık sık güçlüklerle karşılaşıyorlardı (M'Elderry, 1909: 44).

Kafkaslardan gelebilecek bir saldırıya karşı açık hâle geldi. Bu yüzden Vespasianus'un daha sonraki politikaları, Pontos ve Kafkasya'daki Roma'nın durumunu güçlendirmeye yönelikti (Dabrowa, 1989: 71).

MÖ 65'ten itibaren başında Aşağı Don Irmağı ile Aşağı Volga arasındaki bölgeden hareket ederek, Iberia ile Albania krallıklarının kontrolleri altındaki iki önemli stratejik geçide, yani Daryal ve Derbent geçitlerine ulaşmış olan Alanlar, İmparator Nero döneminde Corbulo'nun Parthlar üzerine çıktığı seferde, müttefiki Iberia'lılar tarafından Armenia topraklarını yağmalamaları için bölgeye davet edilmişlerdi (Grosso, 1954: 117 vd.; Bosworth, 1976, 67 vd.; 1977: 219). Böylelikle Alanlar, ilk kez Anadolu toprakları ile tanışmışlardı. Başlangıçta Roma'nın dostu ve müttefiki olarak Parthlara karşı savaşmak için bölgeye yönelen Alanlar, kısa zamanda Anadolu'nun büyüüne kapıldılar ve Roma'nın hâkimiyeti altındaki ülkelere, özellikle de Pontos'un kuzeyi ile Kafkas bölgelerine akınlar yapmaya başladılar.³⁶² Bu akınlar özellikle MS 70'lerde daha da şiddetlendi (Rostovtzeff, 1922: 118 vd.; Levick, 1999b: 165). Bunun üzerine Vespasianus, başta Kappadokia Bölgesi olmak üzere, Pontos ve Kafkas bölgelerinde yeni önlemler almaya karar verdi. Bu amaçla İmparator, ilk kez Nero döneminde uygulanan bir örnek olarak Cappadocia Eyaleti ile Galatia eyaletlerinin yeniden birleştirilmesine karar verdi.

3.2.2.1 Pontos Bölgesi'nin Galatia-Cappadocia Eyaletine Bağlanması

Vespasianus, Roma'nın doğu sınırına tıpkı Nero gibi özel bir önem veriyordu. Özellikle Anadolu'nun doğusunda Roma ile Parthlar arasında doğal bir sınır olmamasından dolayı, Roma'nın buradaki politikası Parthlar ve kendisi arasında tampon bir bölge yaratmak üzerine kurulmuştu. Bu bölge, sınır boyunca dizilmiş vassal krallıklardan oluşuyordu. Fakat bu tampon krallıkların daha çok Parth Krallığı yanlısı olmaları ve bunların Parthlara karşı yeterince mukavemet gösterememeleri, Roma'nın bu vassal krallıkları zamanla ortadan kaldırmasına neden oldu. Bu siyasi hamleyle Roma, doğuda Syria Eyaleti'nden Karadeniz kıyılarına kadar uzanan yaklaşık 485 km'lik bir sınır boyunu tek başına savunmak zorunda kaldı ve bütün yük Syria Eyaleti'nde bulunan dört *legio*'ya

³⁶²Vespasianus döneminde Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkaslara kadar inen Alanlar, bu bölgede ilk olarak Parthların yönetimi altında bulunan Media Atropatene Krallığı'na saldırdı. MS 72'de gerçekleşen bu istila sonunda Parth kralı Pocusus'un eşi ve çocukları Alanlar tarafından esir alındı. Bu esirleri Parth kralı ancak 100,000 *talanta* fideye ödeyerek geri alabildi. İstila dalgası daha sonra Nero'nun onayı ile Armenia kralı olan Tiridates (MS 62-82)'in bulunduğu Armenia üzerine doğru yayıldı. Alanlar, Armenia ve Media Atropatene krallıklarından elde ettikleri muazzam büyüklükteki ganimetlerle, geldikleri yoldan yine kendilerini bölgeye davet eden Iberia kralının izniyle geri döndüler (Bosworth, 1977: 223).

bırakıldı (Griffin, 2008a: 39). Fakat Pontos ve Kappadokia gibi bölgelerde yaşanabilecek ani bir isyan ya da saldırı karşısında Syria'da bulunan *legio*'ların bunlara zamanında müdahale etmesi imkânsızdı. Bu yüzden Vespasianus, Pontos Bölgesi'ne yönelik herhangi bir saldırıyı önlemek ve Güney Kafkasya Bölgesi'ne doğru hareket eden Alanları baskı altında tutabilmek için Iberia Krallığı topraklarına kendi askerlerini yerleştirdi, ardından da MS 70'te Traianus'u³⁶³ Galatia ile Cappadocia eyaletlerini birleştirmesi için doğuya gönderdi. MS 72 yılında Traianus, Vespasianus'un emriyle ilk olarak Armenia Minor'u Cappadocia Eyaleti'nin bir parçası hâline getirdi (Cumont, 1923: 115-118; Mitford, 1974b: 166; Bosworth, 1976: 66; Mitford, 1980: 1180-81). Şüphesiz bu hamle Anadolu ile Pontos kıyısındaki garnizonlar arasında doğrudan iletişimi sağlamak ve ulaşımı kolaylaştırmak içindi. Çünkü Armenia Minor toprakları, Pontos ile Kappadokia bölgelerini birbirinden ayırıyordu (Dabrowa, 1980: 379-380; 1989: 71). Traianus bir süre sonra, tıpkı Nero döneminde Corbulo'nun yaptığı gibi Galatia ile Cappadocia Eyaletleri'ni birleştirerek, kaynaklarda geçmese de araştırma eserlerinde “Galatia-Cappadocia Eyaleti” adıyla bilinen tek bir eyalet yaptı (Sherk, 1980: 995; Levick, 1999b: 1165; Burrell, 2004: 205; Kaya, 2005a: 184; 2005c: 20; Wojan, 2006: 185-186). MS 72'de yeniden birleştirilen Galatia-Cappadocia Eyaleti, Kappadokia, Armenia Minor ile birlikte Pontos ve Paphlagonia bölgelerini içine alıyordu (Magie, 1950: 574) (**Harita 6**). Böylelikle eyalet, batıda *Asia* Eyaleti, doğuda Fırat Irmağı, güneyde Pamphylia ve Suriye, kuzeyde ise Karadeniz ile sınırlandı.

Vespasianus, Galatia-Cappadocia Eyaleti'ni kurduktan sonra, ikinci aşama olarak, Suriye'den Anadolu'ya, Anadolu'dan Pontos ve Kafkasya'ya kadar bir sınır hattı (*limes*) oluşturmayı planlıyordu ve bu plan doğrultusunda Fırat Irmağı'nı Roma'nın doğudaki en uzak sınırı olarak belirledi (Wheeler, 1996: 256; Perevalov, 2007: 4 vd). Fakat bu uzak bölgeleri Akdeniz kıyısına bağlamak için bir yol ağı oluşturmak gerekiyordu. Bu dönemde Anadolu'daki bir yolun ayrı bir önemi vardı: “Kuzey yolu” olarak adlandırılan bu yolun güzergâhı Karadeniz sahiline paralel uzanan bir yön takip ediyordu. Bu yol Byzantion ve Nikomedia'dan başlayarak, sırasıyla Prusa (Bursa), Claudiopolis (Bolu), Hadrianopolis (Eskipazar/Karabük), Pompeipolis (Taşköprü/Kastamonu), Neoclaudiopolis (Vezirköprü)

³⁶³ Traianus, Vespasianus'un Suriye'de Yahudi isyanını bastırıldığı sırada emrindeki *Frentesis X* adlı *legio*'nun komutanıydı. Traianus daha sonra Vespasianus'un imparator olmasıyla bir takım siyasi ve idari düzenlemeler için imparator tarafından Anadolu'ya gönderilmişti ve bir müddet sonra da Syria Eyaleti valiliğine atanmıştı. Traianus hakkında daha fazla bilgi için bkz. Henslik, 1972: cols. 1032-1102.; Bunson, 2002: 548-550; Howatson, 2013: 953.

ve Nikopolis (Eskihisar)'ten geçerek Satala (Sadak)'ya ulaşıyordu (Munro, 1901: 62 vd.; Cumont, 1923: 114).³⁶⁴ Hemen hemen dikey bir şekilde uzanan ve sınır bölgelerindeki garnizonları birleştiren bu yol ağı Kommagene'de son buluyordu. Bu yolun güneyi Samosata (Adıyaman/Samsat) garnizonunda, kuzey ise Pontos Bölgesi'ndeki Trapezus'da sonlanıyordu (Mitford, 1980: 270-271; Isaac, 1990: 37-38).³⁶⁵ Askeri ve politik bir gereksinim olan bu yol ağı planını gerçekleştirmek için Vespasianus, Anadolu'daki son bağlı krallık Kommagene Krallığı'nı da Galatia-Cappadocia Eyaleti'ne dâhil etti (Cumont, 1923: 114; Levick; 1999b: 166; Wheeler, 1996: 256; Griffin, 2008a: 39).³⁶⁶ Yolun Nikopolis'ten Satala'ya ulaşan kısmı MS 76'da Galatia-Cappadocia valisi Cn. Pompeius Collega tarafından yaptırıldı (Magie, 1950: 571; French, 1980: 716). Böylelikle Pontos'un en önemli liman kentlerinden biri olan Trapezus ile güneyde bulunan Satala ve Samosata arasında son derece önemli bir yol yapılmış oldu (**Harita 2**). Anadolu'nun iç bölgelerini Karadeniz'e bağlayacak olan bu güzergâhın kurulması ile Roma, Fırat'ın diğer yakasına kolaylıkla asker ve mühimmat sevkiyatı yapabiliyordu. Böylelikle Doğu ile yapılan ticaretin batıya ulaşmasında Pontos Bölgesi daha etkin bir şekilde kullanıldı (Çiğdem, 2007: 145).

Vespasianus zamanında Pontos Bölgesi ve Anadolu'nun diğer bölümlerinde uygulamaya konulan yol yapım ve onarımı, imparatorluğun doğu sınırlarını güçlendirmek için yapılan bir uygulamaydı. Çünkü yeni kurulan Galatia-Cappadocia Eyaleti, askeri güvenlik için silahsızlandırılmış ve bölgenin korunma ihtiyacı sadece Syria Eyaleti'nden gelecek olan yardımcı birliklere bırakılmıştı (M'Elderry, 1909: 44; Mitford: 1980: 1174; Griffin, 2008a: 39). Pontos Krallığı'nın Galatia-Cappadocia Eyaleti'nin bir parçası hâline getirilmesi, aslında eyaletin gücünü ve boyutlarını arttırmak için yapılmıştı. İkinci bir

³⁶⁴“Kuzey yolu” olarak adlandırılan bu yol güzergâhı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Winfield, 1977: 151 vd.

³⁶⁵ Yukarıda ifade edilen güzergâh dışında Pontos'a ulaşanve Vespasianus döneminde de aktif olarak kullanılan bir başka yol güzergâhı daha bulunmaktaydı. Bu yol, Tavion (Nefes köy)'da üçe ayrılıyordu. Bunlardan ilki kuzeydoğu yönünde Zela ve Komana Pontike üzerinden Neocaesarea'ya bağlanıyor ve oradan Kuzeydoğu Anadolu ile birleşiyordu. İkinci yol Tavion'dan Doğu Anadolu'ya ve Sebastopolis üzerinden Sebastea'ya ulaşıyordu. Burada yeniden ikiye ayrılan yolun biri kuzeydoğu yönünde Nikopolis'e oradan Kuzey yolu ile birleşerek Satala'ya gidiyordu. Diğer kuzeydoğu yönünde Melitene'ye bağlanıyordu. Ankara'dan doğuya giden yolun bir başka kolu ise, Tavion'a ulaşmadan kuzeydoğuya dönerek, Amaseia'ya ulaşıyordu. Bu yol daha sonra Neocaesarea'ya bağlandı. Ayrıca bir başka yolda Amaseia'yı Zela'ya bağlıyordu (Magie, 1950: 1309 dn. 9; French, 1974: 143 vd.).

³⁶⁶ Cumont (1923: 114), Armenia Minor ve Kommagene gibi iki tampon krallığın Vespasianus tarafından Galatia-Cappadocia Eyaletine bağlanmasını, Roma'nın Armenia hâkimiyetini sağlamlaştırma çalışmasının bir parçası olarak görmekte ve bu iki krallığın devlete sadakatlerinden her zaman şüphe duyulan Parth prensleri tarafından yönetilmesini sebep olarak göstermektedir.

hamle olarak, bölgeye daimi garnizon için ek *legio*'lar gönderildi (Suet. *Vesp.* 8; ayrıca bkz. M'Elderry, 1909: 449.) Bu *legio*'lardan *Flavia XVI* Satala'ya, *Fulminata XII* ise Melitene'deki Roma garnizonuna yerleştirildi (Bosworth, 1976: 63 vd.; Dabrowa, 1996: 289; Perevalov, 2007: 6-7).³⁶⁷

Nero döneminde başlatılan ve Vespasianus zamanında bitirilen Pontos Bölgesi'ndeki yeni sınır savunma sistemi ile Trapezus'tan Sebastopolis (Sukhumi)'ekadar uzanan bir hattın kontrolü sağlanmış oldu. Ayrıca Galatia ve Cappadocia eyaletlerinin bir *legat* önderliğinde birleştirilmesi ile Kuzeydoğu Anadolu boyunca uzanan sınır kalelerine, asker ve mühimmatın hızlı bir şekilde ulaştırılması sağlandı (Mitford, 1980: 1180; Kennedy, 1996: 11).**(Harita 2)**.³⁶⁸ Özellikle Satala ve Melitene garnizonları ve buaralara yerleştirilen *Flavia XVI* ve *Fulminata XII legio*'ları Pontos, Armenia ve Kaskasların güvenliği için oldukça önemliydi (Perevalov, 2007: 8).

Kuzeydoğu Anadolu'dan Kafkaslara kadar yapılan bütün bu hazırlıklar, daha çok bölgede sürekli artan barbar saldırılarına karşı alınmış bir önlemdi (Bosworth, 1977: 219-220). Aslında bu, Nero yönetimi zamanında şekillendirilen planın bir parçasıydı. Bu plan, Kafkasya'nın kuzeyinde giderek güçlenen Alanların ve diğer Kafkas kabilelerinin saldırılarını engellemeyi amaçlıyordu (Magie, 1950: 574-575). Öyle ki MS 75'te imparator Vespasianus bu istilaları savuşturacak benzer bir politika için Daryal Geçidi'nin kontrolünü sağlayan Iberia Krallığı'na, yardım için bugünkü Tiflis yakınlarındaki bir kalenin duvarlarını güçlendirdi ve Iberia Krallığı'na askeri bir birlik gönderdi (Magie, 1950: 575; Levick, 1999b: 169; Gamkrelidze, 2012: 155-156). Iberia Krallığı'na gönderilen bu yardım, bir taraftan Roma'nın bu krallık üzerindeki hâkimiyetini pekiştirirken, diğer taraftan Güney Kaskas Bölgesine yönelen Alanları gözlem altında

³⁶⁷ Roma'nın Euphrates (Fırat) sınırındaki garnizonlarıyla ilgili yazıtlar için bkz. Speidel, 1980: 736 vd.

³⁶⁸Dabrowa (1989: 73), Augustus zamanından Flavius Hanedanı sonuna kadarki geçen süre zarfında Roma'nın Pontos ve Kafkasya politikasını üç ayrı zaman dilimine ayırır: Birinci zaman dilimi, MÖ 6–MS 14 yılları arasında geçen süreyi kapsar. Bu dönemde Roma, doğrudan ihtiyaçlarla ilgili olarak Kafkas yöneticileri ile ilişkilerin geliştirilmesine dayanan bir politika sürdürdü. Bu aşamada herhangi bir politik sonuç üretilmedi. MS 14-64 yılları arasındaki ikinci zaman dilimi ise Roma'nın, bölgenin kontrolü ve fethi için Transkafkasya'nın önemini kavradığı dönemdir. Bu dönemde Roma, Kafkas Bölgesi yöneticileri ile özellikle onlar arasında en güçlüsü olan Iberia Krallığı ile yakın ilişkileri geliştirmeye devam etti. Bu ilişki Roma'nın Armenia üzerindeki hâkimiyetini sağlamak için onları bölgeye davet etmesiyle sonuçlandı. MS 64-96 yılları arasındaki üçüncü zaman diliminde ise Roma'nın, Parthlarla yapılan anlaşma sonrası Armenia üzerindeki hâkimiyeti zayıfladı, bu yüzden Roma, Kafkas Bölgesi halkları ile daha aktif bir politika yürütmek zorunda kaldı. Zira Roma'nın, Kafkas Bölgesi'ndeki hâkimiyetini güçlendirmesi, Armenia'daki Parth etkisini sınırlamak için gerekliydi. Bunu gerçekleştirmek için alınan önlemler ise, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar Güney Kafkasya'nın tamamında, Roma etkisini yaymak, burada Roma hegemonyasını kabul eden yerel yöneticiler oluşturmak ve bu bölgelerdeki sınırlara yardımcı Roma birlikleri göndermekti.

tutmak için yapılmış olmalıdır. Aslında bu dönemde Alanlar, Anadolu'daki Roma eyaletlerinden uzak duruyorlardı. Bu yüzden Vespasianus, Alanların hareketlerini sürekli takip etmesine rağmen, onların saldırılarından oldukça bunalan Parth imparatoru Vologases'in yardım talebini geri çevirmişti (Suet. *Dom.* 19; Cass. Dio LXV. 15. 3; ayrıca bkz. Alemany, 2000: 22; 84). Roma adına bu ustaca kullanılmış bir hamle gibi gözükmekteydi. Çünkü Parthlara karşı böylesine kullanışlı bir silah, Vespasianus için kaçınılmaz bir fırsattı. Elbette bu silahın bir gün Roma'nın kendisine dönme riski de her zaman bulunmaktaydı. Fakat kalabalık bir askeri güce sahip olan Alanlar, en azından Vespasianus döneminde Roma ile dostluk içindeydi. Ayrıca Daryal ve Derbent geçitlerinin kontrolünü sağlayan Iberia ve Albania krallıkları, Roma'ya bağlı olduğu sürece Anadolu'daki Roma eyaletleri için herhangi bir tehlike yoktu. Buna rağmen Vespasianus, özellikle Pontos kıyıları ve Kafkas bölgelerinde yeni sınır karakolları oluşturdu ve MS 75'te bir grup Roma askerini Daryal Geçidi'nin hemen güneyinde bulunan ve Iberia Krallığı'nın ana karakolu durumundaki Harmozike'ye³⁶⁹ göndererek sınırları güçlendirdi. Böylelikle Vespasianus zamanında Pontos ve Kolkhis bölgelerinde uzun dönemli bir Roma askeri varlığı oluştu. Trapezus merkez olmak üzere oluşturulan askeri birlik, Kolkhis kıyılarından Daryal Geçidi'ne kadar hâkimiyetini genişletti (Braund, 1989: 32-33; Gamkrelidze, 2012: 154) (**Harita 2; 3**).

Vespasianus'un 23 Haziran 79'da ölümü ile birlikte sadece iki yıl gibi kısa bir süre İmparatorluk tahtına çıkan oğlu Titus döneminde (MS 79-81) Pontos Bölgesi'nde kayda değer siyasi bir hareketlilik yaşanmadı. Yalnızca İmparator Titus da selefi Vespasianus gibi yol yapım ve onarım işlerine özenle devam etti. Titus'un kısa süren iktidarından sonra imparatorluk tahtına Vespasianus'un diğer oğlu Domitianus (MS 81-96) geçti.³⁷⁰

Domitianus, iktidarı boyunca biri Sarmat, diğeri Catti ve son ikisi de Dacia'lılara karşı olmak üzere toplam dört sefere katılmıştır Bunlar arasında Sarmatlara yönelik yapılan seferler, dolaylı da olsa Karadeniz Bölgesi ile ilgilidir. Öyle ki Eutropius (VII. 23) ve Suetonius (*Dom.* 6)'ta geçen Sarmat seferleri, muhtemelen kendi döneminde Güney Kafkasya'ya kadar ilerleyen ve Sarmatların kolu Alanlara karşı yapılmıştı. Çünkü

³⁶⁹ Harmozike (Armaktika/ Armazistsikhe) kenti bugün Bagineti/Mtskheta olarak bilinmektedir. Burası Antik dönemde Iberia'nın başlıca sınır kasabasıydı. Plinius'un (*nat.* VI. 29-30) eserinde "Harmastus" olarak da adlandırılan bu kentin, Daryal Geçidi'nin sınır kalesi olduğu kabul edilmektedir. Harmozike'nin yeri hakkında ayrıca bkz. Talbert, 2000: 1260.

³⁷⁰ İmparator Domitianus dönemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Jones, 1992.

Anadolu'nun kuzeyinde ve Güney Kafkas bölgesinde ortaya çıkan Alan tehlikesi, Domitianus'un babası Vespasianus döneminden itibaren başlamıştı. Bu yüzden imparator Vespasianus, Alanlara karşı başta Galatia-Cappadocia eyaleti olmak üzere, Pontos ve Güney Kafkas bölgelerinde bir takım askeri ve lojistik önlemler almıştı (Bosworth, 1976; 63 vd.). Suetonius (*Dom.* 6)'un ifadelerinden anlaşılacağı üzere Domitianus'un Alanlara karşı yaptığı sefer başarıyla sonuçlanmış, ancak savaşın sonuçları oldukça ağır olmuştur. Çünkü bu savaşta bir Roma *legio*'su komutanıyla birlikte kılıçtan geçirilmişti.

Domitianus'un Alanlarla ilk iletişimi bu değildi. İmparator Vespasianus döneminde Parth imparatoru Vologasus, Alanların Parth hâkimiyeti altındaki topraklara saldırmaları üzereni Roma'dan yardım istemişti. Bunun için Vologasus, bir Roma *legio*'sunun, Vespasianus'un çocuklarından biri ile bölgeye göndermesi konusunda Roma *Senatus*'undan talepte bulunmuştu. Bunun üzerine Domitianus, özellikle kendisinin gönderilmesi için elinden geleni yapmış hatta bu uğurda kendisini desteklemeleri için bağlı krallara rüşvet vermiştir (Suet. *Dom.* 2; ayrıca bkz. Jones, 1992: 18-19; Alemany, 2000: 22). Fakat Vespasianus, dönemin şartları gereği Alanları, Parthlara karşı kullanmanın daha faydalı olacağını düşünerek bu yardım talebini geri çevirmişti. Yaşanan bu gelişmeler Domitianus'un, iktidara gelir gelmez politikasını Anadolu'nun kuzey doğusuna ve Güney Kafkaslara çevirmesine neden oldu. İmparator tıpkı babası Vespasianus gibi Güney Kafkas bölgelerine kadar yayılan Alanları, hem siyasi anlamda, hem de Roma'nın Anadolu ve Uzak Doğu ile yaptığı ticarete bir tehdit olarak görüyordu. Domitianus bu yüzden Albania toprakları içinde yer alan ve bugün Hazar Denizi'ni kıyısında bulunan Beioikh (Beioikh<Böyük/Büyük) Dağı'nın yüksek bir tepesinde *Fulminate XII legio*'suna ait bir yardımcı birlik kurdu (Grosso, 1954: 127-130; Chaumont, 1976: 126-127; Sherk, 1980: 997-998; Dabrowa, 1989: 72; Gamkrelidze, 2012: 155). Kalede ele geçen Latince bir yazıt, *Fulminate XII legio*'sunun bu bölgede bulunduğunu ve dolayısıyla da Roma hâkimiyetinin bu coğrafyaya kadar yayıldığını göstermektedir (Sherk, 1980: 997-998; Keppie, 1991: 89). Böylelikle Roma, bir taraftan Albania ülkesini hâkimiyet altına alırken, diğer taraftan kuzeyden gelebilecek Alan tehlikesine karşı, bölgenin en stratejik noktasını da kontrol altına almış oldu (Grosso, 1954: 127-130; Bosworth, 1977: 227; Dabrowa, 1989: 72).

Domitianus, imparatorluğunun son yıllarında özellikle Danube bölgesinde patlak veren isyanlarla uğraşmak zorunda kaldığı için Güney Kafkas politikasında yeni bir gelişme yaşanmadı. İmparator MS 93 yılı başında Roma'ya geri döndüğünde artık tutarsız

davranışlar göstermeye başladı (Suet. *Dom.* 3 vd.). Çok kısa bir süre sonra da halkın nefretini kazanan Domitianus, MS 96'da bir suikast sonucu öldürüldü. Böylelikle Roma İmparatorluk tarihinde Flavius Hanedanı Dönemi sona erdi (Alston, 2005: 140).

Sonuç olarak Flavius Hanedanı Dönemi'nde Roma'nın Pontos ve Güney Kafkasya politikası, başlangıçta bölgede Parth egemenliğini kırmak, Armenia'yı yeniden bir Roma uydusu haline getirmek ve Anadolu'nun doğusunda kalıcı bir güç oluşturmak üzerine kurulmuştu. Fakat Kafkasların ötesinde gelişen Alan tehlikesi, bu politikanın daha da genişletilmesine neden oldu. Bu tarihten sonra Roma, Doğu'da sadece Armenia Bölgesi'ni değil, Güney Kafkas Bölgesi'ni de hâkimiyet altında tutmak için mücadele verecekti. Fakat Roma'nın Doğu'daki düşmanı yalnızca Parthlar değildi; Derbent geçitini aşarak Güney Kafkaslara kadar inen Alanlar, Roma'nın Doğu'daki diğer büyük düşmanı haline geldi.

3.2.3 Antoninus Hanedanı (MS 96-180) Dönemi

Roma İmparatorluk dönemi içinde İmparator Nerva (MS 96-98)'dan başlayarak sırasıyla Traianus (MS 98-117), Hadrianus (MS 117-138), Antoninus Pius (MS 138-161) ve Marcus Aurelius (MS 161-169) ile temsil edilen Antoninus Hanedanı dönemi "Beş İyi İmparator" dönemi olarak bilinir. Bu dönemde imparatorluk makamı barışçıl bir şekilde el değiştirmiştir. Bu dönemin imparatorları, selefleri henüz hayattayken halef olarak evlat edinilmişlerdi.

Antoninus Hanedanı'nın ilk imparatoru olan Nerva'nın (MS 96-98) kısa süren saltanatı döneminde Pontos Bölgesi'nde yaşanan gelişmeler hakkında malumatımız yoktur. Fakat onun ölümü ile birlikte hiçbir müdahâleye maruz kalmadan imparatorluk tahtına çıkan Traianus zamanında (MS 98-117) Roma İmparatorluğu hem doğuda, hem de batıda fetih politikasına hızlı bir geçiş yaptı. Traianus'un iktidarı süresince Doğu politikası iki önemli siyasi gelişme üzerine kurulmuştu. Bunlardan ilki, Roma Cumhuriyet döneminden itibaren giderek büyüyen Parth İmparatorluğu'nun gücünü kırmak; ikincisi ise Kafkasların kuzeyinden Karadeniz Bölgesi'ne doğru yönelen Alanları kontrol altında tutmaktı. Öyle ki bu iki tehlike hem doğrudan, hem de dolaylı olarak Pontos Bölgesi ile ilişkiliydi.

Traianus geleneksel olarak bütün Romalı liderler gibi Makedonyalı Aleksandros'un başarılarından ilham alıyor, bu amaçla Roma hâkimiyetini Uzak Doğu'ya kadar yaymak

istiyordu. Doğu Akdeniz'in fethi ve Akhemenid İmparatorluğu'nun hâlefi olarak gösterilen Parthların hâkimiyet altına alınması, onun Uzak Doğu planının ilk adımıydı. Çünkü böylesine bir zafer, Makedonyalı Aleksandros'un başarılarıyla yarışacak cinstendi (Mattern, 1999: 33; Alston, 2005: 151; Mommsen, 2005: 228). Bu yüzden İmparator, Armenia'yı Roma'nın küçük bir uydusu hâline getirerek bölgeyi Mezopotamya ve Uzak Doğu'ya doğru yapacağı keşif seferlerinde ileri karakol olarak kullanmayı amaçlıyordu. Ayrıca Armenia Bölgesi, doğuda itaat altına alınamayan Pontos ve Kafkas bölgelerinde yaşayan kabilelerin denetimi için de stratejik bir yerdi. Ayrıca bölgede Armenia yönetiminin etkisizliği, Roma eyaletlerini barbar saldırılarına açık hâle getiriyordu (Longden, 1931: 26). Armenia'nın hâkimiyeti, kıyı kabilelerinin bulunduğu Karadeniz'in güvenliği ile de doğrudan ilgiliydi. Öyle ki her iki güç (Roma ve Parth) de Alanlar gibi, Karadeniz'in kuzeyinden gelen göçebe savaşçı halkların yarattığı tehlikelerin farkındaydı. (Longden, 1936b: 240).

Bütün bu âmiller Traianus'un, MS 98'den itibaren Doğu politikasını yeniden şekillendirmesine sebep oldu. İmparator öncelikle bölgede Nero ve Vespasianus dönemlerinde kurulan sınır savunma sistemini daha güçlendirmekle işe başladı. Bunun için de Karadeniz ile güneyde Kızıl Denizi'ni birbirine bağlayacak kesintisiz bir yol hattı oluşturmak istiyordu. Domitianus döneminde Galatia-Cappadocia Eyaleti valisi olan Titus Pomponius Bassus,³⁷¹ Anadolu'nun kuzeyinden güneyine kadar uzanan önemli bir yol ağı oluşturmuştu (French, 1980: 707-708; Sherk, 1980: 1014-1016). Fakat Bassus'un asıl başarısı Pontos'taki çalışmalarıydı. O, Ankyra'dan Amaseia'ya uzanan aynı rotadaki yolları restore ettirdiği gibi, bu bölgeden Lykos vadisine ve Pontos'un güneyinden Kappadokia'ya da ayrı bir yol ağı oluşturdu (Magie, 1950: 595; Sherk, 1980: 1014-1016).

3.2.3.1 Pontos Bölgesi'nin Cappadocia Eyaletine Bağlanması

Galatia-Cappadocia Eyaleti valisi Titus Pomponius Bassus'un Pontos Bölgesi'nde yaptığı icraatlar, Traianus'un Doğu seferi için önemli bir kazançtı. Fakat Traianus, Bassus'un bu faaliyetlerini Parthlara karşı yapacağı savaşlar için yeterli görmüyordu. Bu yüzden İmparator, Nero ve Vespasianus dönemlerinde Anadolu'nun doğusunda

³⁷¹ Cappadocia Eyaleti'nin valisi olarak görevlendirilen Pomponius Bassus, aynı zamanda Karadeniz kıyılarının yönetimi ile de yakından ilgilenmişti. Genç Plinius, Traianus'a gönderdiği bir mektupta Bassus'dan şu övgü dolu sözlerle bahsetmektedir: “Efendim, Pontos kıyı *praefectus*'u Gaius Bassus'un dürüst, doğru sözlü, çalışkan, bu arada bana karşı çok saygılı olduğunu deneyimlerimden gördüm; size, borçlu olduğum bağlılıkla, dileğimi, aynı zamanda da onayımı bildiriyorum” (Plin. *Epist.* X. 86).

oluşturulan sınır savunma sistemini güçlendirmek için birleşik Galatia-Cappadocia Eyaleti'ni yeniden ayırmaya karar verdi. Çünkü bu birleşik eyalet, kapasitesinin çok daha üstünde bir yüzölçümüne sahipti ve eyalet yöneticileri, eyaletin iç işleriyle meşgul oldukları için, sınır problemleriyle fazla ilgilenemiyorlardı, dolayısıyla doğudaki sınır savunma sistemi giderek zayıflıyordu. Bu nedenle Traianus, Parth seferine çıkmadan hemen önce, MS 113'te Cappadocia'yı Galatia Eyaleti'nden ayırdı (Mitford, 1980: 1199).³⁷² Böylelikle doğudaki sınır savunma siteminde stratejik bir öneme sahip olan Pontos Bölgesi, *ex-consul* valilerce yönetilecek olan Cappadocia Eyaleti'ne bağlandı (Kaya, 2005c: 20; Wheeler, 2007: 246). Böylelikle Trapezus'tan Dioskurias'a kadar uzanan Pontos ve Kafkas bölgelerindeki sahil kaleleri ile birlikte Armenia Minor, Cappadocia Eyaleti'nin sınırları içerisine dâhil oldu (Cumont, 1936: 609).

3.2.3.2 Armenia'nın Roma'ya İlhakı

Traianus, Anadolu'nun doğusunda ve Pontos Bölgesi'nde sınır güvenliğini yeniden tesis ettikten hemen sonra, MS 113'te Armenia üzerine sefere çıktı. İmparator MS 114'te, Anadolu - Kilikia yolu ile Antiokheia'ya (Antakya) ulaştı (Akşit, 1976: 187; Bennett, 2005: 194). Burada kışı geçirdikten sonra Samosata - Melitene üzerinden yaklaşık 51 günlük bir yürüyüşle Satala'ya vardı (Magie, 1950: 607; Mitford, 1998: 260-268; Bennett, 2005: 194 vd.; Griffin, 2008b: 124). Traianus burada Güney Kafkas Bölgesi'nde Roma'nın önemli vassallarından Heniokhoi ve Makhelones kabilelerinin kralı Ankhilos'u kabul etti (Cass. Dio. LXVIII. 19. 2; ayrıca bkz. Chaumont, 1976: 133). Ankhilos, Pontos kıyılarından Traianus'a ulaşan Kuzeydoğu Anadolu'daki ikmal yollarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilmişti. O zamana kadar bölge, Pontos'taki kıyı kaleleri tarafından korunuyordu (Mitford, 1980: 1198).

Traianus, elindeki altı *legio* ve yardımcı birliklerle beraber Armenia içlerine doğru ilerledi, Elegeia'ya³⁷³ (Ilica) geldiğinde burada Roma'ya bağlı satraplar ve prensler, onu hediyeleri ile karşıladılar (Cass. Dio. LXVIII. 9. 2; ayrıca bkz. Longden, 1931: 9; Stark, 1966: 201; Bosworth, 1977: 227; Mitford, 1980: 1198; Lightfoot, 1990: 116). İmparator,

³⁷²Yeni kurulan Cappadocia Eyaleti'nin güneydeki ana merkezi Mazaka (Neocaesarea) iken, kuzeyde, Pontos Bölgesi'ndeki ana merkezi Neocaesarea (Kabeira/Diospolis) oldu (Macro, 1980: 667).

³⁷³ Bennett (2005: 196), Elegeia'yı Satala'nın 110 mil (180 km) doğusuna, Artaksata'nın 180 mil (300 km) batısına lokalize etmektedir. Henderson (1969: 319, dn. 2) ise Elegeia'nın lokalizasyonunu genellikle Aşkale-Bayburt-Trabzon yolu üzerinde Erzurum'un yaklaşık 16 km batısındaki modern Ilica'yla özdeşleştirmektedir. Ayrıca bkz. Stark, 1966: 207; Liplinski, 2000: 168; Grousset, 2005: 107; Elegeia hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Çiğdem, 2011: 97 vd.

Elegeia'da özellikle Güney Kafkas Bölgesi'ndeki vassal kralları kabul etti. Armenia topraklarının doğu ve kuzeydoğu sınırlarını çevreleyen Iberia ve Albania krallıkları, bu vassallar arasında en önemlileriydi.³⁷⁴ Bu bağlı krallıklar, Traianus'un Mezopotamya'ya kadar yapacağı uzun soluklu seferinde olası bir tehlike karşısında Karadeniz ve dolayısıyla da Kafkasların güvenliğini sağlayacaklardı. İmparator Traianus, Elegeia'ya geldiğinde onu karşılayanlar arasında Armenia kralı Parthamasiris de vardı. Armenia kralı burada Traianus'un huzuruna çıktı ve krallık tacını imparatora teslim etti (Cass. Dio LXVIII. 19. 2-3; ayrıca bkz. Chahin, 1987: 250; Frye, 1984: 242; Campbell, 1993: 235; Bivar, 1983: 88; Bennet, 2005: 196; Payaslian, 2007: 29). Fakat Traianus, krallık tacını alarak Parthamasiris'in oradan uzaklaşmasına izin verdi.³⁷⁵ Bu, Armenia'nın doğrudan Roma eyaleti haline getirildiğinin ön kabulü gibiydi. Traianus Elegeia'da kendinden önceki imparatorların uyguladıkları bir politikayı sonlandırmış, gerçekleştirilen seferlerin sonucunda eskiden bölgenin yönetimi tekrar Parthlara bırakılırken, Traianus ile beraber bölge MS 114'te artık bir Roma eyaleti haline dönüştürülmüştü. Traianus'un Armenia'yı bir Roma eyaleti haline getirmesinin iki önemli sebebi vardı. Bunlardan ilki şüphesiz Doğu'da Parthlara karşı Armenia'yı ileri karakol olarak kullanmaktı. İkinci sebep ise Roma'nın Uzak Doğu ticaretinde Armenia'yı alternatif ticaret yolu olarak değerlendirmektir (bkz. 4. 2.).

Elegeia'da alınan kararla herhangi bir savaş yapılmaksızın Armenia Roma'ya katılmış oldu. Traianus, bölgeye ilk yönetici olarak eski *consul*'lerden L. Catilius Severus'u atadı (Chaumont, 1976: 138). Fakat Traianus'un asıl hedefi Parth İmparatorluğu'ydu. Traianus, Armenia meselesini çözüme kavuşturduktan bir süre sonra, MS 116'da Parth İmparatorluğu'nun başkenti Ctesiphon'a girdi. Traianus'un burayı işgal etmesiyle sadece 3 yıl süren doğu seferi sona erdi (Frye 1984: 242).³⁷⁶ Traianus'un Doğu

³⁷⁴ Eutropius (VIII. 3), Pontos ve Kafkas bölgelerindeki yerel krallıkların Traianus'a bağlılıklarından söz ederken; "[Traianus] Parthların işgal etmiş olduğu Armenia'yı, burayı elinde tutan Parthamasiris'i öldürdükten sonra geri aldı. Albani'ye bir kral tayin etti. Iberialıların, Sauromatae'nın, Bosphorus'ta oturanların, Arapların, Osdroeni ve Colchi'nin krallarını başlıklarına kabul etti" ifadelerine yer vermektedir.

³⁷⁵ Eutropius (VIII. 3), Cassius Dio'dan farklı olarak imparator Traianus'un Armenia kralı Parthamasiris'i öldürttüğünü belirtmektedir.

³⁷⁶ Traianus, Parth seferinden sonra ikinci bir fetih politikası olarak Kafkasya'ya doğru genişlemek istiyordu (Cumont, 1936: 608). Bu amaçla yukarıda ifade edildiği üzere Cappadocia Eyaleti'ni Galatia Eyaleti'nden ayırarak ayrı bir eyalet statüsüne kavuşturdu. Özellikle Pontos ve Armenia Minor bölgelerini de bu eyaletin birer parçası hâline getirdi. Ayrıca Cappadocia Eyaletine *ex-consul* olarak atanan valisine, daha çok Karadeniz'in doğusu ve Kafkas güvenliği ile ilgilenmesi konusunda talimat verdi (Wheeler, 2007: 246). Çünkü Traianus, Kafkasların kuzeyinde giderek güçlenen Alan tehlikesinin farkındaydı ve fetih politikasını bu yöne çevirmek istiyordu. Fakat sürekli savaşlarla geçen yaşamı, MS 117'de yakalandığı bir hastalıkla son buldu. Böylelikle onun Pontos'un kuzeydoğusuna yönelik yapmayı planladığı sefer de gerçekleşmemiş oldu.

seferi, Armenia'nın yeniden bir Roma uydusu hâline gelmesini sağlarken, Parth İmparatorluğu bu seferle birlikte büyük bir güç kaybetti (Garsoïan, 1997: 69; Chahin, 1987: 250; Payaslian, 2007: 29). Böylelikle Pontos Bölgesi ve Güney Kafkas kıyılarının güvenliği sağlanmış oldu.

Traianus'un MS 117'de ölümü üzerine imparatorluğun başına Publius Aelius Hadrianus (MS117-138) geçti. Hadrianus tahta çıktığında Roma sınırları, doğuda Armenia ve Mezopotamya topraklarının en uzak kısımlarına kadar uzanmaktaydı (Weber, 1936a: 294; Boatwright, 2000: 3; Opper, 2010: 19). Hadrianus, bu geniş toprakları kontrol altında tutabilmek için imparatorluk politikasını iki temel unsur üzerine kurdu. Bunlardan ilki, İmparatorluğun sınır güvenliği, ikincisi ise uluslararası barış ortamıydı. Bu amaçla Roma imparatorluk tahtında kaldığı 21 yılın 12 yılını eyaletlerde geçirdi (Freeman, 2005: 486; Boatwright, 2008: 165).³⁷⁷

Hadrianus, imparatorluk içinde yaptığı uzun süreli gezilerle ön plana çıktı ve iktidarı süresince iki defa büyük geziler yaptı. Bunlardan ilki MS 121'den 125'e kadar sürdü, ikincisi ise MS 128'den 133'e kadar devam etti. Bu gezilerin amacı şüphesiz imparatorluğun ekonomik ve askeri gücünü yakından tanımak ve buna göre tedbirler almaktı. MS 128'den 132'ye kadar süren ikinci gezisi, doğrudan Anadolu'nun doğu sınırlarıyla ve dolayısıyla da Pontos Bölgesi ile ilişkiliydi. Bu son gezisinde Hadrianus, Antiokheia'dan yola çıkarak, Samosata ve Melitene garnizonlarına uğradı (Magie, 1950: 1470: dn. 6; Syme, 1988: 161; Boatwright, 2008: 165-166). Hadrianus MS 128/129'da Melitene'de bulunduğu sırada Parthlarla bir barış görüşmesi yaptı. Traianus zamanında ilhak edilen Fırat Irmağı'nın doğusundaki krallıklar bu görüşmeyle eski siyasi statülerine kavuştular. Böylelikle Parthların istekleri doğrultusunda Armenia yeniden bağımlı bir krallık hâline geldi ve Fırat Irmağı yeniden Roma'nın doğu sınırı olarak belirlendi (SHA *Hadr.* 21; ayrıca bkz. Cumont, 1936: 609; Akşit: 1976: 195; Chahin, 1987: 250; Mitford, 1980: 1200).³⁷⁸

³⁷⁷ Freeman (2005: 486), Hadrianus'un Roma'da kalmaktan mutlu olmadığını ve genelde huzursuz bir kişiliğe sahip olduğunu, bu yüzden iktidarda kaldığı süre zarfında ömrünün büyük bir bölümünü eyaletlerde geçirdiğini belirtmektedir. Hadrianus'un Anadolu'ya yaptığı gezilerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. SHA *Hadr.* XIII. vd.

³⁷⁸Eutropius (VIII. 6), Hadrianus'un, halefi Traianus'u kıskandığı ve onun bu büyük başarılarını hazmedemediği için onun imparatorluğa dâhil ettiği üç eyaletten (Assyria, Mezopotamya ve Armenia) vazgeçtiğini belirtmektedir. Buna karşın Mommsen (2005: 290) ve Akşit (1976: 195), Roma'nın doğudaki bu sınırları denetleyecek gücü olmadığı için Hadrianus'un böyle bir karar aldığını ifade etmektedirler.

Hadrianus, doğuda Roma için önemli bir tehlike olarak görülen Parth Krallığı ile MS128/129'da yaklaşık 50 yıllık bir barış anlaşması yaptığı için, artık doğudaki askeri ve politik faaliyetlerin yönünü Pontos'un kuzeydoğusuna, yani Kafkaslara doğru çevirdi. Çünkü bölgede hızlı bir şekilde güçlenen Alanlar, Roma için ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Fakat Pontos ve Kafkas bölgelerinde ortaya çıkan asıl tehlike, Alanların Iberia ve Parth Krallığı ile ortak hareket etme ihtimaliydi. Bu düşüncenin gerçekleşmesi, Roma'nın Anadolu'daki hâkimiyetine son verebilecek bir askeri gücün oluşması anlamına geliyordu. Dolayısıyla Hadrianus, ikinci seyahatinde Melitene'den sonra bir başka askeri üs olan Satala'ya, ardından da stratejik ve lojistik anlamda hâleleri gibi oldukça önem verdiği Pontos'taki Trapezus kentine gitti (Magie, 1950: 621; Bryer ve Winfield, 1985: 180; Syme, 1988: 161). Hadrianus, askeri güçlerin kolayca barınabileceği savunmaya uygun coğrafi yapısı sayesinde Trapezus'u, Kafkaslara açılmada önemli bir kapı olarak görüyordu (Speidel, 1986: 657 vd.). Bu yüzden İmparator, Pontos Bölgesi'nde ve Kafkas kıyılarında Nero döneminden itibaren oluşturulan Karadeniz savunma sistemini güçlendirme yolunu gitti. Bu amaçla Trapezus'da kendi ismi ile anılan yeni bir liman inşa ettirdi (Cumont ve Cumont, 1906: 365; Boatwright, 2000: 119).³⁷⁹

Aynı dönemde Hadrianus, bölgede bulunan garnizonları da güçlendirdi. Öyle ki Arrianus'un Cappadocia Eyaleti'ne vali olarak atanmadan önce Pontos ve Kafkas Bölgeleri ile ilgili hazırladığı raporda bu garnizonların varlığı, lokalizasyonu ve fiziki koşulları ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir. Bu rapora göre, Trapezus sınırları içerisinde bulunan Hyssos Limanı'nda (Sürmene ya da Araklı limanı) yardımcı bir birlik (Arr. *periplus* III. 1),³⁸⁰ yine Pontos sınırları içerisinde Çoruh Irmağı ağzında Apsarros'ta beş *cohors*'dan³⁸¹

³⁷⁹ Texier (III, 2002: 155), Hadrianus Limanı'nın yapılışını ve kendi dönemindeki durumunu şöyle ifade etmektedir: "Hadrianus, gemilerin yanaşmasını tehlikeli gördüğünden bugün Karantina'nın bulunduğu Güzel Saray kayalarının altında, denize doğru uzanan taşlığın yanındaki yapay limanı oydu. Bu liman, şimdi hep kum olduğundan işe yaramaz durumdadır". Buna karşın Bijişkyan (1969: 51), Hadrianus'un bu limanı yeniden yaptırmadığı, muhtemelen tamir ettirdiği görüşündedir. Bryer ve Winfield (1985: 180) ise yapılan bu limanın şu anda büyük ölçüde batıklar arasında olduğunu ifade etmektedirler. Mitford (1974b: 163; 1988: 271), yakın zamana kadar Hadrianus'un yaptırdığı dalgakıranın izlerinin su altında görülebildiğini belirtmesine karşın, son olarak limanda incelemelerde bulunan Özsait (2000: 41), antik limanın yol yapımı sebebiyle doldurulduğu için mevcut dalgakıranlarında molozların altında kaldığına işaret etmektedir.

³⁸⁰ Hyssos limanındaki garnizon hakkında bilgi veren Arrianus (*periplus*, III. 1) şu ifadelerle yer vermektedir: "Trapezus'tan gemilerle yelken açtıktan sonraki ilk günde Hyssos Limanı'na vardık ve orada yaya askerlere talim yaptırдық; zira bu birlik=*cohors*, bildiğiniz gibi piyadelerden oluşmaktadır ve yirmi kişilik atlı birliği hizmetine sahiptir; ayrıca onların mızrak fırlatma talimi yapmaları gerekiyordu". Antikçağda "Hyssos Limanı" olarak adlandırılan bu yer, Kara Dere'nin denize döküldüğü alanda, "Sürmene limanı" adıyla bilinmektedir. Buranın hemen yakınlarında bulunan Araklı Burnu üzerinde bir kale yer almaktadır (Bryer ve Winfield, 1984: 324-235, 327).

³⁸¹ *Cohors*, Roma *legio*'sunun yardımcı birliğine verilen addır ve yaklaşık 600 kişiden oluşur.

az olmayan bir başka sınır karakolu yer alıyordu (Arr. *periplus*, VI. 1). Ayrıca Phasis’de yaklaşık 400 asker (Arr. *periplus*. IX. 3) ve Sebastopolis’te (Dioskorius/Suhumi) de bir *cohors* bulunmaktaydı (**Harita 3**). Bütün bu askeri garnizonlar Satala’daki *Fulminate XII legio*’suna bağlıydı ve bunlar Karadeniz’in sınır güvenliğini sağlıyorlardı (Boatwright, 2000: 119-120).³⁸²

Aslında Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkas kıyılarında yer alan bu kaleler Hadrianus yönetiminden önce de vardı. Bazıları muhtemelen Traianus yönetimi zamanında Roma askerleri tarafından garnizon olarak kullanılmıştı. Örneğin Apsarros ve Sebastopolis, Hadrianus’un haleflerinden Vespasianus tarafından kurulurken, Phasis’teki garnizonun kuruluş tarihi çok daha eskilere dayanmış olmalıdır (Mitford, 1974b: 163). Çünkü bu garnizon kalesinin ilk olarak ağaçtan yapıldığı ve bir süre sonra da tuğladan inşa edildiği belirtilmektedir (Arr. *periplus*. 9; ayrıca bkz. Kakhidze, 2008: 33 vd.).

Hadrianus’un Karadeniz kıyılarında yapmış olduğu askeri denetim, yukarıda ifade edildiği üzere doğrudan Alanlara karşı alınmış bir önlem değildi. Bu dönemde Kafkaslardaki Iberia ve Albania krallıkları da Roma’ya yüz çevirmiş durumdaydı. Iberia kralı II. Pharasmanes (MS 116-142), krallık sınırları içerisinde güçlü bir monarşik sistem oluşturmuştu ve en büyük amacı Roma’dan bağımsız bir yönetim meydana getirmektir (Bosworth, 1977: 228). Öyle ki Hadrianus, MS 123/124 yılında Cappadocia Eyaleti’ni ziyareti sırasında bölgedeki bağlı krallıklara Satala’da davet verdiğinde, II. Pharasmanes bu davete iştirak etmemişti (SHA *Hadr.* 21; ayrıca bkz. Braund, 1994: 232; Birley, 2008: 143). Iberia kralı II. Pharasmanes’in Roma’ya karşı göstermiş olduğu bu tepki, açıkça bir bağımsızlık hareketiydi. Hadrianus’un Armenia Krallığı’nı hiçbir neden yokken yeniden Parthların denetimine bırakması, krallık üzerinde aynı emelleri taşıyan II. Pharasmanes’i oldukça kızdırmış olmalıdır. Çünkü II. Pharasmanes, eğer Armenia, Roma dışında bir krallığın denetimine bırakılacaksa, bunun kendi krallığı olması gerektiğini düşünüyordu. Çünkü Iberia Kralı, Parthların aksine Roma’nın dostu ve müttefikiydi. Tüm bu gelişmeler, Roma ile Iberia Krallığı arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden oldu (Bosworth, 1977: 228; Braund, 1994: 232). Her ne kadar Iberia kralı, o günkü şartlarda Roma ile boy ölçüşecek güçte olmasa da bulunduğu coğrafi ve stratejik konumu sebebiyle Kafkasların

³⁸² Antoninus Hanedanı döneminde Pontos ve Kafkas Bölgelerindeki Roma garnizonlarının varlığı gösteren arkeolojik kanıtlar için bkz. Gamkrelidze, 2012: 152 vd.

kontrolünü elinde bulunduruyordu. Kafkasların kuzeyinden gelebilecek herhangi bir istila hareketinin Anadolu'ya etkisi, bu krallığın takınacağı tutum ile şekilleniyordu.

Hadrianus'un iktidara geldiği andan itibaren imparatorluğun Doğu sınırlarına yaptığı teftiş gezileri ve uyguladığı barış politikası, amacına ulaşmıştı. Bu faaliyetleri özellikle Mezopotamya halklarından, Albania ve Iberia'dan, hatta Hint ve Bactria krallıklarından olumlu yönde karşılık buldu (Warmington, 1974: 99). Fakat Hadrianus'un Karadeniz'de uyguladığı barışçıl politikanın uzun ömürlü olması için bölgenin sıkı bir şekilde denetim altında tutulması gerekiyordu. Çünkü bölgenin coğrafi yapısı ve kuzeyde yaşayan göçebe halklar, hem Roma'nın bölgedeki siyasi hâkimiyetini, hem de ticari faaliyetlerini tehdit edebilirdi. Bu sebepten ötürü Hadrianus, Karadeniz seyahatinden kısa bir süre sonra Cappadocia Eyaleti valisi Arrianus'u, göreve başlamadan önce Pontos ve Kafkasların teftişi için görevlendirdi (Mitford, 1980: 1201; Birley, 1997: 155 vd.). Arrianus'un Trapezus'tan Dioskurias'a kadar Karadeniz kıyılarında kurulan Roma sınır kalelerinde yaptığı teftiş gezisi, hem bölge güvenliği açısından, hem de ticari faaliyetlerin güvence altına alınması bakımından uygulamaya konulmuş bir eylem niteliğindedir (Syme, 1984: 200 vd.; Mitford, 1980: 1201-1202). Çünkü bu dönemde başta Iberia Krallığı olmak üzere bölgedeki bazı asi halklar Roma'ya yüz çevirmiş durumdaydı. Örneğin Pontos Bölgesi'ndeki Trapezus kentinin yüksek dağ yaylalarında yaşayan Sannoi halklarının, bölgede huzursuzluk çıkardığı ve Roma'ya karşı isyan ederek vergi ödemedikleri bizzat Arrianus'un (*periplus*, XI. 1-2) raporunda yer almaktaydı.

Arrianus'un bölgedeki Roma askerlerine lojistik destek sağlaması ve her an bir savaş patlak verecekmiş gibi talim yaptırması, yakın bir zamanda bölgede bir hareketlenmenin ortaya çıkacağını gösteriyordu. Öyle ki Arrianus'un Pontos gezisinden kısa bir süre sonra MS 135'te II. Pharasmanes, Alanları bölgeye davet etti (Cass. Dio LXIX. 15. 1; ayrıca bkz. Mitford, 1980: 1202). Fakat bu ittifak Roma'ya karşı değil, komşu Albania ve bölgedeki diğer asi halklara karşıydı (Bosworth, 1977: 228; Mommsen, 2005: 290). Çünkü Iberia ve Albania krallıkları arasında Claudius zamanında başlayan ve dönem dönem ortaya çıkan bir düşmanlık söz konusuydu. II. Pharasmanes'in teşvikiyle Derbent Geçidi'ne doğru yönelen Alanlar, önce Albania ve Media'yı istila ettiler, ardından da Armenia üzerine yürüdüler (Cass. Dio LXIX. 15. 1; ayrıca bkz. Mitford, 1980: 1202; Birley, 2008: 145). Alanlar burdan muhtemelen Cappadocia Eyaleti sınırlarına doğru yönelmişlerdi. Çünkü bu dönemde Cappadocia Eyaleti valisi olan Arrianus, Alanları Armenia topraklarından sürerek, Kafkasların ötesine kadar uzaklaştırmıştı (Rostovtzeff,

1922: 118; Weber, 1936a: 313; Debevoise, 1966: 242 vd.; Bosworth, 1977: 228; Alemany, 2000: 108-109).³⁸³

Hadrianus'un MS 138'de ölümü ile Roma imparatorluk tahtına çıkan Antoninus Pius (MS 138-161), halefi Hadrianus'dan farklı olarak iktidarı boyunca uzun yolculuklara çıkmadı ve daha çok Roma'da bulunmayı tercih etti (Goodman, 2003: 72; Freeman, 2005: 537). Antoninus Pius'un imparatorluk tahtına çıktığı MS 138'den itibaren yönetimi altında genel bir barış hüküm sürse de, Roma imparatorluk sınırlarında savaşlar devam etmekteydi. Özellikle Anadolu'nun doğusunda, Hadrianus'un sağladığı barış ortamına rağmen Media ve Armenia içlerine doğru Alanların tacizleri devam ediyordu. Çünkü II. Pharasmanes, daha önceden yaptığı gibi Alanların Iberia krallığı topraklarından geçmelerine izin veriyordu (Bosworth, 1977: 228). Böylelikle hiçbir direnişle karşılaşmadan Güney Kafkas Bölgesi'ne giren Alanlar, daha sonra Armenia ve Parth topraklarına saldırıyorlardı. Yaşanan bu gelişmeler Parth imparatoru III. Vologases (MS 105-147) tarafından düşmanca bir hareket olarak kabul gördü ve kral, protesto için Roma'ya bir elçi gönderdi. Bunun üzerine Roma *Senatus*'u, II. Pharasmanes'i savunma yapması için Roma'ya çağırdı. Fakat *Senatus*, II. Pharasmanes'i cezalandırmak yerine, onun krallığının topraklarını genişletti (Cass. Dio LXIX. 15. 2-3; SHA *Pius* 9. 6; ayrıca bkz. Braund, 1994: 233; Kavtaradze, 2000: 218; Gamkrelidze, 2012: 133).³⁸⁴ Şüphesiz bu hareket Vologases'i kızdırdı. Vologases Armenia'yı istila için hazırlık yapmaya başladı. MS 139'da Antoninus Pius, Vologases'in Armenia'ya bir saldırı girişimini ona bir mektup yazarak engelledi (SHA *Pius* 9. 6-7; ayrıca bkz. Weber, 1936b: 336; Stark, 1966: 235; Braund, 1994: 234). Antoninus Pius hem Parth kralı hem de Iberia kralı ile kurduğu dostluk sayesinde, Kafkasların ve Pontos kıyılarının güvenliği yeniden tesis etmiş oldu.³⁸⁵

Antoninus Pius döneminde bölgede yaşanan bir başka önemli gelişme ise MS 141 yılında Karadeniz Bölgesi'nin kuzeydoğusunda vuku buldu. İmparator, bölgenin otokton halklarından Lazoi'lerin başına yönetici olarak bir Pers soylusu olan Pacorus'u atadı (SHA

³⁸³ Themistius (*Oros.* XII. Str. 451-452; XVII. 215a; 262), Arrianus'un Marcus Aurelius'un stoa hocası Q. Iunius Rusticus ile birlikte Caspian Kapılarını aşip Alanları ele geçirdiklerinden söz etmektedir. Bkz. Bosworth, 1972: 165; Alemany, 2000: 108-109; Penella, 2000 215; Sarıkaya, 2013: 331, dn. 22.

³⁸⁴ Eutropius (VIII. 8), Antoninus Pius'tan söz ederken, "... [Antoninus Pius] Bağlaşık krallarda korku yarattığı kadar saygı da uyandırdı, öyke ki pek çok barbar ulus silahlarını bırakıp aralarındaki anlaşmazlıkları ve kavgalarını ona bildirdiler ve verdiği karara uydular" ifadesiyle muhtemelen Iberia ve Parth kralları arasındaki anlaşmazlık ve bunun Roma İmparatorları vasıtasıyla çözülmesini ifade etmiştir.

³⁸⁵ Cassius Dio (LXIX. 15. 3), Iberia kralı II. Pharasmanes'in Roma'da Antoninus Pius ile görüşmesini şu şekilde ifade etmektedir: "İberialı Pharasmanes ve eşi Roma'ya geldi, imparator onun krallığını uzattı ve Capitolium'da kurban sunmasına izin verdi".

Pius 9. 6; ayrıca bkz. Akşit, 1976: 217; Mitford, 1980: 1202). Böylelikle Lazoi'lerin yaşadığı bölge, Pacorus yönetimi altında imparatorluğa bağlı bir krallık hâline geldi. Bölge, Antoninus Pius'un selefleri döneminde de Roma'ya bağlı idi. Fakat imparator, Karadeniz Bölgesi'nin kuzeydoğu sınırlarını daha güvenli bir hâle getirmek ve bölgedeki kabilelerden daha düzenli bir şekilde vergi toplamak için böyle bir hamleyi uygun buldu (Mitford, 1980: 1202).

Antoninus Pius döneminde Pontos ve Kafkas bölgelerinde bu gelişmeler yaşanırken, Karadeniz Bölgesi'nin kuzeyinde Bosporos Krallığı'nın önemli liman kentlerinden biri olan Olbia'nın Sarmat saldırılarına maruz kaldığı görülmektedir (Melyukova, 2003: 161; Krapivina, 2007: 168). Bu dönemde Olbia, Romalılar için önemli bir ticaret merkezi ve Doğu seferlerinde Roma ordusunu tahılıyla besleyen bir bölgeydi. Dolayısıyla Antoninus Pius, orada yaşanan gelişmelere seyirci kalamadı ve bölgeye derhâl asker sevk etti. Roma *legio*'larının Olbia'ya ulaşmasıyla Sarmat saldırıları da son buldu (SHA *Pius 9.* 8-10; ayrıca bkz. Whittaker, 2004: 45; Krapivina, 2007: 168; Zubar, 2007: 175).

Antoninus Pius'un MS 161'de ölümü ile Roma imparatorluk tahtına önceden belirlendiği gibi Marcus Aurelius (Marcus Antoninus Verus) (MS 161-180) ve Lucius Verus (Lucius Annius Antoninus Verus) (MS 161-169) ortak imparator olarak geçtiler. Antoninus Pius'un politikası doğuda 20 yıl barış sağlamıştı. Fakat onun ölümü ile Parthların yeni imparatoru IV. Vologases (Valgash) (MS 147-191), uzun savaş planlarını yürürlüğe koymaya karar verdi ve vakit kaybetmeden Armenia'ya saldırdı (Magie, 1950: 660; Mitford, 1980: 1202; Birley, 2012b: 217). Armenia'daki Roma ile Parth'lar arasında süregelen geleneksel egemenlik mücadelesi bu saldırının da asıl sebebi oldu. Bir Parth ordusunun Armenia'yı işgal ettiğini öğrenen Cappadocia Eyaleti valisi Sedatius Severianus elindeki *legio*'larla derhal bölgeye hareket etti, fakat MS 161'de Elegeia'da IV. Vologases ile yaptığı savaşta ağır bir mağlubiyet aldı (Cass. Dio LXXI. 2. 1; ayrıca bkz. Weber, 1936: Bivar, 1983: 93; McLynn, 2009: 137; Birley, 2012b: 217). Böylelikle Roma, Armenia'daki siyasal üstünlüğünü kaybettiği gibi hem Cappadocia Eyaleti, hem de bu eyalete bağlı Pontos Bölgesi savunmasız kaldı. Çünkü Elegeia'da Cappadocia Eyaleti *legio*'sunun neredeyse tamamı yok edilmişti (Stark, 1966: 235; Garsoïan, 1997: 70; Birley, 2012a: 14). Dolayısıyla Pontos Bölgesi halkları, bir taraftan Parth istilası ile yüz yüze kalmışken diğer taraftan kuzeyde Alan tehdidiyle uğraşmak zorunda kaldı. Parthların, önceliği Pontos

kıyıları yerine Cappadocia ve Syria eyaletlerine vermesi ve IV. Vologases'in ordusuyla bu bölgelere yönelmesi, Pontos Bölgesi'ni olası bir yağma ve talandan kurtardı. IV. Vologases, Antoninus Pius tarafından Lazoi kralı olarak atanan Pacorus'u Armenia tahtına oturtuktan sonra Roma'nın Syria Eyaleti'ne saldırdı (Magie, 1950: 660; Mitford, 1980: 1202). Eyalet valisi Attius Cornelius, kuşatmaya uzun süre direnmesine karşın, kalabalık Parth ordusuna karşı daha fazla dayanamadı ve mağlup oldu (SHA *Marc.* 7; ayrıca bkz. Bokşçanın, 1966 II, 267-268; Bivar, 1983: 93; Farrokh, 2007: 164; McLynn, 2009: 138; Dabrowa, 2012: 177).

Doğuda yaşanan bu sıcak gelişmeler Roma'ya ulaştığı andan itibaren derhal harekete geçen imparatorluk üyeleri, *Senatus*'u toplantıya çağırarak Parthlara karşı yapılacak savaş için gerekli hazırlıkları başlattılar. Toplantı sonunda *Senatus*, askeri alanda daha yetenekli ve tecrübeli olarak görünen Lucius Annius Antoninus Verus'u Doğu'da yapılacak savaşların komutanlığına seçti. Ayrıca *Senatus*, Marcus Aurelius'un da Roma'da kalarak imparatorluğun diğer iç sorunlarıyla ilgilenmesi yönünde bir karar aldı (Millar, 2001: 112; Mommsen, 2005: 291; McLynn, 2009: 139).³⁸⁶ Bunun üzerine derhal Anadolu'ya geçen Lucius Verus, buradan topladığı yardımcı birliklerle MS 162'de önce Pontos Bölgesi'nin de içinde bulunduğu Cappadocia Eyaleti'ne girdi. Daha sonra Lucius Verus, komutanlarından Staius Priscus'u, MS 163'de Armenia'ya gönderdi. Staius Priscus, kısa zamanda Parthları ülkeden kovdu. Priscus, daha sonra Artaksata'ya kadar ilerledi ve bu şehri yakıp yıktı. (Weber, 1936b: 346-348; Bokşçanın, 1966 II, 269 vd.; Bivar, 1983: 93; Chahin, 1987: 251; Farrokh, 2007: 165-166; Birley, 2008: 162).³⁸⁷ Armenia'nın işgal edilmesinde önemli bir rol oynayan ve aynı zamanda Kafkasların kontrolünü sağlamakla görevli olan *Minervia I legio*'su Armenia'nın başkenti Artaksata'nın ele geçirilmesinden hemen sonra Pontos Bölgesi'nden Kafkaslara yöneldi. Daryal Geçidi'ni geçerek, Hazar kıyılarına kadar ilerledi. Roma *legio*'sunun bu bölgeye kadar ilerlemesi muhtemelen Pontos Bölgesi'ni sürekli taciz eden Alanların

³⁸⁶ Akşit (1976: 228), Marcus Aurelius'un Tiber Irmağı'nın taşması sonucu yaşanacak zahire ve yiyecek kıtlığının önlenmesi için Roma'da kaldığını ve bu yüzden Parthlara karşı yapılacak sefer için imparatorluğun diğer varisi Lucius Verus'un gönderildiğini belirtmektedir.

³⁸⁷ Artaksata kenti, Lucius Verus'un emriyle yerle bir edilince, yeninden yapılabilmesi için bu kentten yaklaşık 32 km uzaklıkta "Kainepolis" adında yeni bir merkez kurulmuştu (Birley, 2008: 163). Eçmiadzin'de bulunan bu yer, Satala'dan bir yol ile ulaşılan stratejik bir bölgede bulunuyordu. Armenia'yı işgal eden Priscus, Roma'ya bağlı krallıkları desteklemek için burada bir *legio* bırakmıştı (Magie, 1950: 661; Mitford, 1980: 1205; Millar, 2001: 113).

cezalandırılmasına yönelik bir hareketti (Magie, 1950: 661; Mitford, 1980: 1204), fakat bu keşif seferi hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.³⁸⁸

Marcus Aurelius'un ölümü ile imparatorluk tahtına Commodus (MS 180-193) geçti. Çünkü Aurelius ölmeden önce oğlu Commodus'u ortak imparator ilan etmişti. Commodus, iktidarı süresince imparatorluk topraklarını genişletmek yerine, barışın hâkim olduğu bir politika yürüttü (Herod. I. 6. 8; ayrıca bkz. Gibbon, 1987/I: 105; Mattern, 1999: 87). Fakat bu barış, sınırlardaki düşmanlara toprak bağışlayarak gerçekleştiği için, Roma halkı tarafından memnuniyetle karşılanmadı. Her şeye rağmen barış, ekonomik gelişmeye katkı sağlayan en önemli unsurdur. Bu yüzden Roma'nın düşmanları ile yapılan barış antlaşması başlangıçta olumlu bir gelişme olarak görüldü. Fakat Commodus'un kötü yönetimi, bu barış ortamında dahi ekonomik gelişmelere sekte vurdu. Çünkü iktidarı döneminde kendini tamamen zevk ve eğlenceye veren Commodus, bu uğurda oldukça büyük paralar harcadı. Sadece kendisinin organize ettiği gladyatör oyunlarında 735 kez dövuştü. İmparator bu uğurda o kadar çok paralar harcadı ki, imparatorluk hazinesi bu masrafları karşılayamaz duruma gelince gladyatörlere ayrılmış fonlardan büyük paralar çekerek bunları özel keyfi için kullandı. Bu açığı kapatmak için de halktan zorla vergi toplattı (SHA *Comm.* III. 1 vd.; Gibbon, 1987/ I: 114).

Commodus döneminde Pontos Bölgesi ile ilgili söylenebilecek tek şey, babası Marcus Aurelius zamanında Kainepolis'te kurulan garnizonun, aynı zamanda Pontos Bölgesi'ndeki sınır garnizonlarını da koruyan *Ferrata IV* ve *Apollinaris XV legio*'larına bağlı olduğuydu. Şüphesiz bu garnizonların görevi, başta Armenia Bölgesi olmak üzere Pontos ve Güney Kafkasya'nın güvenliğini sağlamaktı. Ayrıca bu dönemde Batum'un 10 mil (=yak.16 km) kuzeyinde bulunan Petra'da yine aynı amaç için bir Roma garnizonu kuruldu (Mitford, 1974b: 164; ayrıca bkz. Gamkrelidze, 2012: 157-158).

³⁸⁸ *CIL*. XIII. 8213=*ILS*. 4795 nolu Latince epigrafik kayıt, *Minervia I legio*'sunun Kafkas dağlarından geçen Aluta Irmağı'na kadar ulaştığını göstermektedir. Perevalov (2011: 18), bu kayıttaki Aluta ırmağı'nın, Ptolemaios'un eserinde geçen *Alonta* (Alonta ise etimolojide Alan-don-os diye gösterilir. "Alan nehri") olduğunu ve bugün Terek olarak bilindiğini ifade etmektedir.

3.2.4 Severus Hanedanı³⁸⁹ (MS 192-235) Dönemi

Commodus'un MS 192'de bir suikast sonucu öldürülmesi ile Roma İmparatorluğu bir iç krizle karşılaştı. Çünkü İmparator'un âni ölümü ve arkasında hiçbir varis bırakmaması, ciddi bir sorun olarak ortaya çıktı. İktidara kimin geçeceği konusunda yaşanan krizin bir an önce sonlanmasını isteyen *Senatus*, Helvius Pertinax (MS 1 Ocak 193-28 Mart 193)'ı Roma'nın yeni imparatoru olarak seçti. Fakat Roma İmparatorluğu'nun *praetorian* muhafızları (Hassa Alayı),³⁹⁰ bu kaos ortamından yararlanarak 28 Mart 193'te Helvius Pertinax'ı öldürdüler ve ardından da imparatorluğu en yüksek fiyatı verene satacaklarını bildirdiler (Cass. Dio. LXXIV. 10. 3; ayrıca bkz. Akşit, 1970: 30; Campbell, 2008: 2). Bunun üzerine zengin ve aynı zamanda eski bir senatörolan Marcus Didius Iulianus (MS 28 Mart 193-1 Haziran 193), büyük bir para vaadi ile imparatorluk tahtını satın aldı (Kaya, 2008: 115).³⁹¹

Roma tarihinde daha önce eşi benzeri görülmemiş bu iktidar değişikliği haberi, kısa zamanda Roma'nın iki büyük *legio* eyaleti olan Syria ve Pannonia'ya ulaştı. Bu eyaletlerin valileri olan Pescennius Niger ve Septimius Severus, emirlerindeki *legio*'lar tarafından ayrı ayrı imparator ilan edildiler (Herod. II. 10. 9; ayrıca bkz. Gibbon, 1987 I: 128; Bowersock, 1994: 113-114; Birley, 2002: 97-98; Kaya, 2008: 118-119). Yukarı Pannonia valisi Septimius Severus, XIV *Gemina* ve *Rhenlegio*'larının kendisine destek vermeleri üzerine, Roma şehrine daha yakın bir konumda bulunmasını da fırsat bilerek, kısa sürede Roma'ya ulaştı ve kendisini imparator ilan etti (Cass. Dio LXXV. 1. 4; ayrıca bkz. Gibbon, 1987 I: 132-133; Kaya, 2008: 136). Fakat aynı dönemde kendi *legio*'ları tarafından imparator ilan edilen Syria valisi Pescennius Niger'de doğuda oldukça güçlü bir konumda bulunuyordu ve bu Severus için ciddi bir tehlike arz ediyordu. Şüphesiz yaşanan bu gelişmeler, Roma'da yeni bir iç savaşın habercisiydi. Sonunda iki general arasında patlak veren savaş, doğu ile batıyı yeniden karşı karşıya getirdi. Çünkü Avrupa'daki eyaletler ve bu eyaletlerin

³⁸⁹ Severus Hanedanı, Roma İmparatorluğu'nun MS II. yüzyıl sonu - III. yüzyıl başına damgasını vuran ve akrabalık bağıyla birbirine bağlı İmparatorların oluşturduğu hanedandı. Severus dönemi, Septimius Severus (MS193-211), Caracalla (MS211-217), Macrinus (MS217-218), Elagabalus (MS218-222) ve Alexander Severus'un (MS222-235) hükümdarlıklarını kapsamaktadır.

³⁹⁰ İmparatorluğun gerileyişinin başlıca nedenlerinden biri olarak gösterilen *praetorian* muhafızlarının kuruluşu, Augustus'a dayanmaktadır. Tiberius döneminde oldukça geniş yetkilerle donatılmış olan bu askeri grup, Roma İmparatorluk döneminde, Roma şehrinde özenle tahkim edilmiş bir kışlada ikamet ediyordu (Gibbon, 1987 I: 124; Kaya, 2008: 138-139). *Praetorian* muhafızları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Rankov, 1994.

³⁹¹ Campbell (2008: 2), Didius Iulianus'un, Roma İmparatorluk tahtı için *praetorian* muhafızlarına yaklaşık 25,000 *sestertius* para verdiği ifade edilmektedir.

legio’ları, Septimius Severus’u desteklerken, başta Anadolu olmak üzere Doğu’daki eyaletler ve *legio*’lar da Syria valisi Pescennius Niger’i desteklemekteydi (Mommsen, 2005: 226). Kaya, Pescennius Niger’i destekleyen Doğu eyaletleri ve *legio*’ları hakkında bilgi verirken şunları aktarmaktadır (2008: 154): “*Pescennius Niger’i destekleyen Doğu eyaletlerinin başında kendi eyaleti Syria vardı. Bu eyaletin üç lejyonu, yani III Gallica, IV Scythica ve XVI Flavia onun emrindeydi. Ayrıca Kappadokia’da iki lejyon (X Fretensis ve VI Ferrata) Niger’i destekledi*”.

Yukarıdaki ifadeler, Pontos Bölgesi halklarının ve bölgedeki yardımcı birliklerin doğrudan Pescennius Niger’i desteklediğini gösteriyordu. Çünkü o dönemde *Pontus Galaticus* ve *Pontus Polemoniacus* bölgeleri Cappadocia Eyaleti’ne bağlıydı. Dolayısıyla Pontos Bölgesi’ndeki sınır savunma sisteminin bir parçası olan *Fretensis X* ve *Ferrata VI legio*’ları da bu savaşta Pescennius Niger’in yanında yer aldı (Wheeler, 2007: 247). Bu da Pontos Bölgesi halklarının, Roma Cumhuriyet döneminde olduğu gibi yine istemeden taraf olmaya mecbur bırakıldığı anlamına geliyordu. Nitekim MS 193’te iki komutan arasında vuku bulan savaştan zaferle çıkan Septimius Severus oldu ve Pescennius Niger’i destekleyen Anadolu’daki diğer eyaletlerde yaptığı gibi, Cappadocia Eyaleti’ne de çok ağır yaptırımlar uyguladı (Akşit, 1970: 39; ayrıca bkz. Bowersock, 1994: 113). Öyle ki Pontos kentleri ve bu kentlerde yaşayan vatandaşlar, Roma Cumhuriyet döneminde maruz kaldıkları ekonomik yıkımdan sonra daha yeni yeni kendilerini kurtarmaya başlamışlardı. Fakat bu son yaşanan gelişmelerle birlikte, bölge yeniden sıkıntılı bir sürece girdi.

Septimius Severus, Pescennius Niger tehlikesini bertaraf ettikten hemen sonra, Anadolu’ya gelerek burada bir takım düzenlemeler yaptı. Severus, doğuya yapacağı yeni seferler için bir müddet daha bölgede kaldı. Anadolu’da kaldığı süre boyunca ordusunun eksiklerini tamamlayan Severus, Armenia topraklarına ve Parth Krallığı’na karşı bir sefer kararı aldı. MS 198/99 yılında önce Armenia’ya giren imparator, daha sonra Parthia’nın başkenti Ktesiphon’un ele geçirdi ve bu toprakları “Mezopotamia” adı altında bir Roma eyaleti hâline getirdi (Birley, 1999: 129-130; Bivar, 1983: 94; Eilers, 1983: 484; Curtis ve Stewart, 2007: 13; Kaya, 2008: 224 vd.). Böylelikle Marcus Aurelius sonrası Roma İmparatorluğu’nun doğu sınırları yeniden Fırat Irmağı’nın ötesine taşınmış oldu.

Septimius Severus döneminde (MS 193-211) doğuda yapılan seferler ve Fırat’ın ötesindeki bölgelerin ilhak edilmesiyle Hadrianus tarafından başarılı bir şekilde uygulanan

Augustus politikası terk edilmiş oldu ve yeniden Traianus dönemi politikasına geçildi. Dolayısıyla Armenia, Roma'ya bağlı bir krallık olarak kalmaya devam etti. Her ne kadar Roma'nın doğuda Armenia ve Parthlara karşı yürüttüğü seferlerde Pontos Bölgesi dolaylı olarak aktif rol oynamasa da, Parth savaşlarının hemen ardından bölgedeki Roma yollarında yapılan bakım ve onarım çalışmaları, Pontos Bölgesi'nin Roma'nın doğu savunmasında önemli bir rol oynamaya devam ettiğini gösteriyordu.³⁹²

Septimius Severus'un doğal ölümü ile birlikte imparatorluk tahtı iki oğluna, yani Caracalla (MS 211-217)³⁹³ ve Geta (MS 211)'ya kaldı. Fakat kısa bir süre sonra Caracalla kardeşi Geta'yı öldürttü ve imparatorluğu tek başına yönetmeye başladı (SHA *M. Ant.* II. 4; Cass. Dio LXXVII. 2; Herod. IV. 3. 7; Eutr. VIII. 19; ayrıca bkz. Magie, 1950: 683; Campbell, 2008: 16). Caracalla döneminde Pontos Bölgesi'nde kaynaklara gecen herhangi bir siyasi faaliyet bulunmamaktadır. Buna karşın özellikle Septimius Severus döneminden itibaren kuzeyde Bithynia, güneyde ise Kilikia, Parthlarla yapılan savaşlarda denizden ve karadan sevkiyatın yapıldığı önemli askeri üsler olarak ön plana çıktı. Öyle ki Balkanlar'dan ve Roma'dan gelen *legio*'lar, Bithynia üzerinden doğrudan Antiokheia'ya geçiyor ve buradan Fırat Irmağı'na ulaşıyordu (Herod. IV. 8; ayrıca bkz. Kaya, 2006: 34-35). Epigrafik kaynaklarda İmparator Nero döneminden (MS 54-68) Septimius Severus dönemine kadar *Pontus et Bithynia* olarak adlandırılan Bithynia Eyaleti, bu dönemde artan stratejik öneminden dolayı Pontos Bölgesi'ne oranla daha çok değer kazandı. Belki de bu yüzden Severus Hanedanı dönemi ile birlikte eyaletin ismi *Bithynia et Pontus* olarak değiştirildi (bkz. 3.1.1). Severus'lar döneminde *Bithynia et Pontus* ve Cilicia Eyaletleri'nin önem kazanması, özellikle Anadolu'daki sınır savunma sisteminin kuzey ayağını oluşturan Pontos Bölgesi'nin askeri işlevselliğini zayıflattı. Caracalla döneminde Trapezus ve Sinope'deki Pontos donanmasının (*Classis Pontika*) Kyzikos'a kaydırılması ile bölge, stratejik değerini de kaybetti (Starr, 1941: 129; French, 1984: 53-60; Mitchell, 1995: 235).

³⁹² Septimius Severus, Parth seferinden sonra Anadolu'da bir takım yol yapım ve onarım işleriyle ilgilendi. Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Pontos Bölgesi de bu imar faaliyetlerinden kazançlı çıkan bölgelerden biri oldu. Öyle ki MS 198'e tarihlenen Pontos'taki bir mil taşında, Neoclaudiopolis ve Halys Irmağı arasında, Amaseia'dan Tavion'a kadar uzanan Pontos'taki yolların bir bölümünün onarıldığı belirtilmektedir (Magie, 1950: 676; Mitford, 1980: 1206). Şüphesiz bu yenileme, Roma'nın doğu güvenliği ile ilgiliydi. Bu yollar ile doğuda yeniden ortaya çıkabilecek herhangi bir tehlike anında, takviye bir kuvvet olarak Trakya ve Danube bölgelerinden hızlı bir şekilde *legio* gönderilebilecekti.

³⁹³ Caracalla, resmi kayıtlarda Marcus Aurelius Antoninus olarak bilinmektedir. Caracalla (*Caracallus*) lâkabı ise onun Roma'da moda hâline getirdiği Gallia'ya özgür bir tür pelerinin adından kaynaklanmaktadır (SHA *Sev.* XXI. I. vd.; *M. Ant.* IX. 7-8).

Bu yaşanan gelişmeler Pontos Bölgesi'nin, kuzeyden ve Kafkaslardan gelebilecek istilalara da açık hâle gelmesine sebep oldu.

Caracalla, MS 216'da çıktığı Parth seferinde orduda *preator prefectus* olan Marcus Opellius Macrianus'un³⁹⁴ emriyle "Martialis" adında bir subay tarafından öldürüldü. İmparatorun öldürülmesinin ardından MS 217'de Macrianus kendisini imparator ilan etti. Macrianus selefi Caracalla'nın yarım kalan Parth seferini tamamlamak için özellikle Anadolu'nun doğu ve kuzey bölgesinde bir takım yol yapım ve onarım işleriyle ilgilendi (Magie, 1950: 690). Roma'nın bu yeni imparatorunun Anadolu'nun doğusunda bayındırlık işlerine önem vermesi, şüphesiz Parth seferiyle ilgiliyse de, bu çalışmalar bölgede meydana gelen sürekli savaşlarla hasar gören ticaret yollarının da geliştirilmesi için alınmış birer önlem olarak görülmelidir. Lakin yapılan bütün bu hazırlıklara rağmen Parthlar MS 217'de Mezopotamya'yı istila ettikleri gibi bölgeye yardıma gelen Roma askeri güçlerini de mağlup ederek, birçok Romalı askeri esir aldılar (Bivar, 1983: 95-96; Daryaee, 2009: 3). Mezopotamya topraklarının yeniden Parthların eline geçmesiyle Uzak Doğu'ya giden ticaret yollarının kontrolünü kaybeden Roma, ciddi bir ekonomik sıkıntıyla boğuşmak zorunda kaldı. Macrianus, Parthların eline düşen Romalı askerleri geri alabilmek için Parth imparatoru IV. Artabanus'a (MS 216-224) ciddi bir tazminat ödemek zorunda kaldı (Cass. Dio LXXIX. 27; ayrıca bkz. Farrokh, 2007: 166-167).

Macrianus'un MS 218'de öldürülmesi ile imparatorluk tahtına çıkan "Elagabalus"³⁹⁵ adıyla bilinen Varius Avitus Bassinus dönemi hakkında ise elimizde fazla bilgi yoktur. Caracalla ve Macrianus'un imparatorlukları gibi onun da imparatorluk dönemi oldukça zor geçti. İç savaşlar, bitmek bilmeyen dış tehditler ve büyük seferlerin sonucunda İmparatorluk sınırları içerisindeki bütün eyaletler gibi Pontos Bölgesi'nin bağlı olduğu Cappadocia Eyaleti de ciddi mali sıkıntılar yaşadı. Çünkü Anadolu'da ele geçen birçok yazıt, şehirlerin ordu için sağladığı nakil kolaylıklarından ve erzak temininden söz etmektedir (Rostovtzeff, 1957: 424). Bu yüzden Doğu sınırında Parthlarla devam eden savaşlar doğrudan Anadolu halkına ağır bir maddi yük getirmişti.

³⁹⁴ Macrianus dönemi ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Scott, 2008: 40 vd.

³⁹⁵ İmparator Elagabalus'un geçek adı Varius Avitus'tur. Iulia Soamios ile Marius Marcellus'un oğludur. Tahta geçebilmesi için büyükannesi Maesa, onun Caracalla'nın öz oğlu olduğunu ilan etmiştir (SHA *Marc.* IX. 4). Daha sonra "Marcus Aurelius Antoninus" adı ile imparator olan Elagabalus, Emessa şehrinin koruyucu tanrısı olan Elagabalus'un rahibi olduğu için bu tanrının adıyla adlandırılmıştır. Ancak bu adın, onun hayatta olduğu dönemde kullandığına ilişkin elimizde kanıt yoktur.

Elagabalus'un öldürülmesi ile imparator olan Aleksander Severus dönemi (MS 222-235), Roma siyasi tarihinde yeni bir dönemi simgeliyordu. Çünkü bu dönemde Parthların son kralı Artabanus (MS yak. 213-yak. 224), MS 224'te güney İran'da Fars'ın bölgesel kralı Ardaşir'e yenilmiş ve böylelikle Parth İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilerek yerini Sasanilere bırakmıştı (Lee, 2005: 15; Farrokh, 2007: 179-183; Pourshariati, 2008: 33-34; Kaçar, 2012: 156-157). I. Ardaşir (MS 226-241) önderliğinde Sasani İmparatorluğu, kısa sürede Mezopotamya, Nisibis ve Karrhae'yi ele geçirerek topraklarını genişletti (Frye, 1983: 124; Dignas and Winter, 2007: 71; Daryaee, 2009: 4). Sasani İmparatorluğu'nun bu durdurulamaz yükselişi Anadolu'nun doğu bölgeleri ile birlikte Pontos Bölgesi'ni de tehdit eder hâle geldi. Çünkü Sasani kralı Ardaşir, kendisini Akhamenid İmparatorluğu'nun meşru varisi olarak görüyor ve Romalıların tüm Anadolu topraklarından çekilmesini istiyordu (Stark, 1966: 260; Farrokh, 2007: 184). Öyle ki MÖ V. yüzyılda Pontos Bölgesi, Akhamenid İmparatorluğu'na bağlı 19. Satraplığın sınırları içerisindeydi ve şimdi Sasaniler bu bölgenin de derhal kendilerine teslim edilmesini talep ediyorlardı. Bu yüzden MS 230'dan itibaren Sasani orduları, Pontos Bölgesi'nin de bağlı olduğu Cappadocia Eyaleti'ne saldırmaya başladılar (Zon. XII. 15; ayrıca bkz. Farrokh, 2007: 184; Campbell, 2008: 25; Scott, 2008: 171). Bunun üzerine yeni imparator Severus Aleksander, İtalya'dan ve eyaletlerden topladığı ordu ile Sasani İmparatorluğu'na karşı sefer kararı aldı (Herod. VI. 4. 3; ayrıca bkz. Millar, 2001: 149; Southern, 2004: 62).³⁹⁶ İmparator sefer öncesi Sasanilere karşı Cappadocia Eyaleti ile Pontos'u birleştirerek yeni bir sınır savunma sistemi oluşturdu. Bu amaçla Lycus Vadisi'nden itibaren Karadeniz kuzey yolu güzergâhını yeniden restore ettirdi (Mitford, 1980: 1207). Bu, Pontos Bölgesi'nde Alan tehlikesinin azalması üzerine bölgenin savunma ağırlığının daha çok güneye doğru kaydırılması yönünde bir yenilikti. Severus Aleksander, Pontos Bölgesi'nde yaptığı bu düzenlemelerden sonra MS 231'de Sasani seferini başlattı. Fakat bu seferin sonucu kaynaklarda çok açık belirtilmemiştir (Zon. XII. 15; ayrıca bkz. Ball, 2001: 22; Strobel, 2007: 274; Edwell, 2007: 73).³⁹⁷ Bununla birlikte MS 233'te Aleksander'in muhteşem bir zafer alayı ile Roma'ya döndüğü ve *Parthicus maximus* ya da *Persicus maximus*

³⁹⁶ Aleksander Severus, Roma İmparatorluk sınırları içerisinde yaşanan mali sıkıntılardan dolayı orduya asker almakta zorlanmıştı. Bunun çözümü olarak da düşmandan alınan toprakları sınır ordularında bulunan üst rütbeli askerlere dağıttı, karşılığında ise mirasçılarının orduya katılmasını ve bu arazilerin sivillere verilmemesini şart koştu (SHA *Sev. Alex.* LIII. 3).

³⁹⁷ Aurelius Viktor (24. 2) ve Eutropius (VIII. 23), Aleksander Severus'un Sasanilerle girdiği savaşta büyük bir başarı elde ettiğini bildirmesine rağmen, Herodianus (VI. 5-6) bu savaşta her iki tarafın da ağır yara aldığını ve kesin bir galibin olmadığını belirtmektedir.

unvanlarını aldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu savaştan, en azından Romalıların, Sasanilere göre daha avantajlı çıkmış olduğu anlaşılıyordu (Hopkins, 1907: 221 vd.; Frye, 1983: 124; Millar, 2001: 150; Dignas ve Winter, 2007: 76; Daryaee, 2009: 4-5).

Sonuç olarak Severus Hanedanı döneminde hanedan üyelerinin Pontos Bölgesi ile ilgili düşünceleri seleflerinden çok daha farklıydı. Zira Septimius Severus zamanından itibaren Pontos Bölgesi'nin Roma'nın Doğu savunma siteminde oynadığı rol, tedricen azalmaya başlamıştı. Şüphesiz bundaki en önemli etken, Kyzikos ve Antiokheia limanlarının, Doğu savunma siteminde daha çok ön plana çıkması ve imparator Caracalla döneminde Trapezus'ta bulunan Pontos donanmasının'nın Kyzikos'a taşınmasıydı. Her ne kadar Aleksander Severus dönemi ile birlikte doğuda yeni bir güç olan Sasanilerin, Cappadocia Eyaleti'ni tehdit eder hâle gelmesi ile Pontos Bölgesi'nin stratejik önemi tekrardan ön plana çıksa da, Roma'nın önceliği Cappadocia ve Syria eyaletlerine vermesi, bu tarihten itibaren bölgenin kendi iç dinamikleriyle ayakta kalmasını zorunlu kılmıştı. Fakat Antoninus Hanedanı üyelerinden farklı olarak Severusların Pontos Bölgesi'ni ihmal etmeleri ve Pontos donanmasını bu bölgeden almaları, orada ciddi bir güvenlik zaafının ortaya çıkmasına neden oldu. Böylesi bir zaaf, Pontos'ta siyasi ve ekonomik bir çözülmeye sebebiyet verdi.

3.2.5 Asker İmparatorlar(MS 235-284) Dönemi

MS III. yüzyılın ilk çeyreği tamamlandığında Roma'nın sınır savunma sistemi çökmüş, sürekli yaşanan savaşlar ve taht değişiklikleri ciddi bir iktidarsızlığa neden olmuştu. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler doğrudan eyaletlerde ekonomik ve sosyal çöküntüyü de beraberinde getirdi. Fakat Roma İmparatorluğu için asıl tehlike bu dönemden itibaren başladı. Sürekli istilaların başladığı bu tarihi izleyen yaklaşık 50 yıl boyunca, imparatorluk tahtına, her biri selefini öldürmek suretiyle tahtı ele geçiren Roma ordu komutanlarının kötü yönetimi hâkim oldu (de Blois, 1984: 358 vd.; Zuiderhoek, 2009: 42). Akşit'in (1970: 95) ifade ettiği gibi; "*İmparator Severus Aleksander'in (MS 222-235) ölümüyle Diocletianus'un tahta çıkışı arasındaki devre, Roma İmparatorluk tarihi için en karanlık devirlerden birini içine almaktadır*". Roma imparatorlarının en fazla iki yıl tahtta kalabildiği bu dönemde en az 18 hükümdar tahta çıktı. Ancak hiçbiri uzun süre istikrarlı bir ortam sağlayamadı ve imparatorluk barış dönemindeki gücüne tekrar kavuşturulamadı.

Roma tarihinde *Asker İmparatorlar Dönemi* ya da *Askeri Anarşi Dönemi* olarak da adlandırılan bu dönem, İmparator Severus Aleksander'in öldürülmesi ve Trakyalı bir asker olan Maximinus (MS 235-238)'un Roma İmparatorluk tahtına çıkmasıyla başladı (Eutr. IX. 1; ayrıca bkz. Gibbon, 1987 I: 194; Drinkwater, 2008: 28). Fakat Maximinus'un üç yıllık saltanatı boyunca Anadolu'nun doğu ve kuzey bölgeleri ile ilgili kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Öyle ki bu dönemde Pontos Bölgesi ile ilgili tespit edilebilen en önemli bilgi, MS 236'da Amaseia'da büyük bir deprem olduğu ve bu deprem sonunda özellikle Kappadokia ve Pontos kentlerinin ağır zarar gördüğüdür (Magie, 1950: 696; Ambraseys ve Jackson, 1998: 392; Hartleb, 2006: 58).

3.2.5.1 Pontos Bölgesi'nde Boraniler, Gotlar ve Alanlar

Verus Maximinus Thrax'ın 10 Mayıs 238'de öldürülmesinden sonra Roma İmparatorluk tahtına sırasıyla III. Gordianus (MS 238-244), Philippus Arabs (MS 244-249), Traianus Decius (MS 249-251) ve Aemilianus (MS 253) geçti. Bu imparatorların kısa süren saltanatları döneminde Pontos Bölgesi'nde herhangi bir siyasi gelişme yaşanmadı. Aemilianus'un MS 253 yılında kendi askerleri tarafından öldürülmesi ile Publius Aurelius Licinius Valerianus, Ræita'da askerleri tarafından imparator ilan edildi. *Senatus*'tan imparatorluk yetki ve unvanlarını alan Valerianus, oğlu Gallienus ile birlikte bu yetkilerini paylaşacağını ilan etti (Eutr. IX. 7; ayrıca bkz. Bray, 1997: 19; Hekster, 2008: 100).

İmparator Valerianus'un (MS 253-260) iktidarının daha ilk aylarında Anadolu'nun doğusunda Sasaniler, kuzeyde ise Gotlar Anadolu'daki Roma sınırlarını zorlamaya başladı. MS 238'den itibaren başlayan Got saldırıları daha çok Karadeniz'in batı kısımlarına yönelikti (Rostovtzeff, 1957: 442-443; Gibbon, 1987 I: 276; Heather, 2012: 73-74; Hinds, 2010: 13-15).³⁹⁸ MS 53 ve MS 54 yılları arasında daha küçük saldırılar olduğu anlaşılmaktadır. Fakat MS 255'ten itibaren Danubius kıyısında yaşayan bir başka istilacı kabile olan Boraniler, Karadeniz'i gemilerle geçerek Pontos'a doğru yeni bir güzergâh

³⁹⁸ Roma toprakları üzerine ilk ciddi Got saldırıları MS 238 yılında Maximinus döneminde başladı ve Karadeniz'in batısında Danubius nehri ağzındaki önemli bir liman kenti olan Histria (Istria, Romanya) şehri bu istilacılar tarafından yağmalandı (Heather, 2012: 73). Fakat yaklaşık 10 yıl sonra MS 249'dan itibaren aynı bölgede daha ciddi saldırılar ortaya çıktı ve Marcianople (Devnya, Bulgaristan) şehri Gotların saldırısına maruz kalan bir başka kent oldu. MS 250 yılında ise üçüncü bir Got grubu Dacia içlerine kadar ilerleyerek Danubius'u geçti ve güneye yöneldi. MS 251 yılında Abrittus (Razgrad, Bulgaristan)'ta gerçekleşen bir başka Got saldırısında Roma ordusu bozguna uğradı. İmparator ve aynı zamanda ordu komutanı olan Decius, bu savaşta Gotlar tarafından öldürüldü (Goldsworthy, 2009: 103; Heather, 2012: 73-74).

oluşturdular. MS 256'da Karadeniz'in kuzeyindeki Bosporos Krallığı'nı yağmalayan Boraniler, buradan elde ettikleri gemiler ile Vespasianus döneminde bir sınır karakolu hâline getirilen Pityus'a saldırdılar (Zos. *Nov. Hist.* I. 32; ayrıca bkz. Gibbon, 1987 I: 283; Wolfram, 1990: 48; Hinds, 2010: 15).³⁹⁹ Pityus, mükemmel derecede oluşturulmuş bir liman ile etrafı sağlam surlarla örülü korunaklı bir kaleye sahipti. Bu yüzden buranın valisi Successianus⁴⁰⁰, kentin bu korunaklı yapısının kendisine sağladığı avantajı en iyi şekilde kullandı ve Boranilere karşı gösterdiği inanılmaz mukavemet ile onları geri püskürtmeyi başardı (Zos. *Nov. Hist.* I. 32; ayrıca bkz. Kulikowski, 2007: 18-19). Fakat Boraniler bir yıl sonra MS 257'da daha kalabalık bir kuvvetle bu kente yeniden saldırdılar. Bu saldırıda Boraniler önce Phasis'e çıkarma yaparak donanmalarını buraya soktular, bundan kısa bir süre sonra da Pityus'a girdiler ve kenti talan ettiler (Zos. *Nov. Hist.* I. 32; ayrıca bkz. Wolfram, 1990: 48-49; Heather ve Matthews, 2004: 2; Wojan, 2006: 190-191). Pityus ve Phasis'in yağmalanması ile Nero döneminden itibaren özellikle Pontos ve Kafkas bölgelerinde Alanlara karşı oluşturulan kuzey savunma hattı da delinmiş oldu. Pontos'un bu savunma zaafı, Boranilerin buradan donanma ve esir kazanmalarıyla sonuçlandı. Boraniler bu donanma ve esirlerle önce Kolkhis'e, ardından Pontos'un doğudaki en önemli liman kenti olan Trapezus'a saldırdılar. Kenti koruyan muhafız askerlerin ihmali yüzünden Boraniler kısa sürede kenti yakıp yıktılar (Zos. *Nov. Hist.* I. 33; ayrıca bkz. Rostovtzeff, 1957: 443; Mitford, 1980: 1208; Drinkwater, 2008: 42).

Boraniler'in Pontos Bölgesi'nden elde ettikleri ganimetin büyüklüğü, Karadeniz'in kuzeyindeki diğer göçebe halkların da dikkatini çekti ve III. yüzyılın sonunda bu kez Boraniler ile birlikte Gotlar ve belki de diğer istilacı kabilelerin de katıldığı daha büyük bir grup MS 257/258'de yeniden Pontos'a saldırdılar (Kulikowski, 2007: 19; Heather, 2012: 74). Fakat bu saldırı, sadece Pontos ile sınırlı kalmadı ve Karadeniz'in batı bölgesine kadar yayıldı. Bithynia ve Propontis'in büyük bir bölümü Gotlar tarafından istila edildi (Zos. *Nov. Hist.* I. 34-35; ayrıca bkz. Vasiliev, 1936: 3-4; Rostovtzeff, 1957: 443-444; Gibbon 1987 I: 284-285; Wolfram, 1990: 49-50).

³⁹⁹ Karadeniz'in kuzeyinde göçebe kabileler topluluğundan ibaret olan Boraniler, ne denizcilik konusunda bilgileri nede kendilerine ait gemileri olan bir halktı. Onlar Bosporos Krallığı'nı işgal ettiler ve buradaki limanlarda sadece ticari amaçlı kullanılan özel küçük tekneler ele geçirerek Karadeniz'in doğu ve güney bölgelerine ulaştılar. Boraniler denizcilik konusunda hiçbir bilgiye sahip olmadıkları için, Karadeniz'e açılırken Bosporos Krallığı'ndan rehin aldıkları gemicileri de kılavuz olarak kullandılar (Zos. *Nov. Hist.* I. 33; Vasiliev, 1936: 4 vd.).

⁴⁰⁰ Successianus'un Pityus'ta gösterdiği büyük cesaret, onun *praetoryan* muhafızlarının komutanı olmasını sağladı (Akşit, 1970: 134; Gibbon, 1987 I: 283).

Karadeniz’de bu gelişmeler yaşanırken Doğu’da giderek ciddi bir tehdit hâline gelen Sasaniler, Anadolu’daki Roma eyaletlerini tek tek ele geçirmeye başladılar. Önce Armenia’yı Roma’dan ayırarak kendi imparatorluğunun bir tebaası yapan I. Şapur (MS 241-272), ardından Suriye ve Antiokheia’yı işgal etti (Dignas ve Winter, 2007: 22-23; Daryae, 2009: 8). Yaşanan bütün bu olumsuz gelişmeler üzerine Roma imparatoru Valerianus, ülkenin dört bir yanında baş gösteren düşman saldırıları karşısında bir seçim yapmak zorunda kaldı ve önceliği Sasani İmparatorluğu’na verdi (Lieu, 1986: 476-477; Gibbon, 1987 I: 291; Millar, 2001: 163). Fakat imparator Valerianus, MS 258/259’da Edessa (Urfa) yakınlarında Sasanilerle yaptığı savaşı kaybetti ve Sasanilere esir düştü (Zon. XII. 23; ayrıca bkz. Edwell, 2008: 152; Frye, 2000: 126).⁴⁰¹

Valerianus’un MS 258/259 yılında Sasanilere esir düşmesi ile birlikte imparatorluk tahtına Publius Licinius Egnatius Gallienus (MS 253-268) geçti (Eutr. IX. 8; ayrıca bkz. Drinkwater, 2008: 41; Bray 1997: 15). Gallienus döneminde Pontos Bölgesi, Valerianus döneminde olduğu gibi yine çok hareketliydi. Çünkü Valerianus döneminde Got istilalarına maruz kalan bölge, yaklaşık 10 yıl sonra MS 268’de yeniden Got saldırılarıyla karşılaştı (Zon. XII. 26; ayrıca bkz. Heather, 2012: 74-7). Fakat bu defa Gotlar yalnız değildi. Çevre bölgelerde yaşayan diğer kavimler de bu istilaya katıldılar.⁴⁰² Yine Karadeniz’in kuzeyinden elde ettikleri gemiler ile güneye ve batıya doğru hareket ettiler (Zos. *Nov.Hist.* I. 42; ayrıca bkz. Magie, 1950: 710). İlk Got grubu Batı Karadeniz Bölgesi’ne girerken, ikinci grup da Karadeniz’in güney bölgelerine ve Pontos topraklarına saldırdı. Kaynaklar Pontos topraklarını yağmalayan ikinci grup hakkında fazla bilgi vermemektedir (Zos. *Nov. Hist.* I. 42-43; ayrıca bkz. Drinkwater, 2008: 46). Lakin Pontos Bölgesi 10 yıl önce Boraniler tarafından çok ciddi şekilde yakılıp yıkıldığından, 10 yıl

⁴⁰¹ İmparator Valerianus’un kendi isteğiyle teslim olmadığı, Sasani imparatoru I. Şapur ile anlaşma koşullarını görüşmek için bir araya geldiklerinde pusuya düşürülerek yakalandığı belirtilmektedir (Zon. XII. 23; ayrıca bkz. Akşit, 1970: 135; Gibbon, 1987 I: 291).

⁴⁰² MS 268 yılındaki istilaya katılan başlıca kavimler Heuriler, Peuciler ve Gotlardı (Zos. *Nov. Hist.* I. 42). Bir Got kabilesi olan Heuriler (Heluri/Eluri), MS III. yüzyıla kadar Baltık Denizi kıyılarında yaşayan otokton bir halktı. Fakat MS III. yüzyılın ortasından itibaren Daneler tarafından yerlerinden sürüldüler. Bunların batı kolu -batı Heuriler-, bu tarihten itibaren batıda Rheine bölgesine doğru yönelirken, doğu kolu ya da Doğu Heuriler Pontos Bölgesi’ne girdiler. Peuci ya da Peucini kabilesi ise, Germenlerin beşinci ana kolu olduğu söylenir (Plin. *nat.* IV. 100). Yaygın olarak Bastarnai hakları ile özdeşleştirilmektedirler (Strab. VII. 3. 17; Ptol. *geogr.* III. 5. 7). Cornelius Tacitus (*Ger.* 46), bu halklardan söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir: “Peucini, Nenethi ve Fenni kavimlerini Germania’lı olarak mı, yoksa Sarmatia’lı olarak mı adlandıracağımı doğrusu pek bilemiyorum. Kimilerinin Bastarnai olarak adlandırdığı Peucini kavmi, dillerine, yaşayış biçimlerine, yerleşim yerlerinin kalıcılığına bakılacak olursa Germania’lılara benzer. Kirlilik ve uyuşukluk hepsinin ortak özelliğidir. Liderlerinin başka kavimlerden aldıkları kadınlarla bozulmuşlar ve Sarmatia halkının yüz yapısını almışlardır”.

sonra bölgeye gelen yeni grubun burada yağmalayacak çok fazla bir şey bulamadığı ve doğrudan batıya yöneldiği düşünülmektedir. Batı Karadeniz Bölgesi'ne giren Gotlar, buradan Çanakkale Boğazı'nı geçerek Ege'ye ulaştılar ve liderleri Respa, Veduc ve Thuruar önderliğinde bütün Ege kıyılarını yağmaladılar (Kulikowski, 2007: 19-20). Bu istiladan Rodos ve Kıbrıs da nasibini aldı ve Ege adalarının büyük bir bölümü Got saldırılarına maruz kaldı (Heather, 2012: 75; Akşit, 1970: 142-144).

İmparator Gallienus, MS 268'de özellikle Trakya ve Atina bölgelerine yerleşen Gotları bölgeden uzaklaştırmayı başardı (Southern, 2001: 105-106; Heather, 2012: 75). Fakat Anadolu topraklarına girerek bütün Karadeniz ve Ege kıyılarını yağmalayan diğer Got kavimlerinin geri püskürtülmesi Gallienus'a nasip olmadı. Çünkü imparator, Danubius ordusu komutanı M. Aurelius Claudius'un başlattığı isyanı bastırmak üzere çıktığı seferde kendi askerleri tarafından öldürüldü (Zos. *Hist.* I. 40; ayrıca bkz. Southern, 2001: 106-107; Goldsworthy, 2009: 118).

İmparator Gallienus'un MS 268'de öldürülmesi ile Roma imparatorluk tahtına Marcus Aurelius Claudius (MS 268-270) geçti. Böylelikle Roma tarihinde Illyria kökenli imparatorlar dönemi (MS 268-305) başladı (Zos. *Nov. Hist.* I. 41; Goldsworthy, 2009: 118). Aurelius Claudius tahta çıktığında imparatorluk tam bir kaos içindeydi. Öyle ki, Alamaniler İtalya topraklarına girmişti. Trakya ve Anadolu, Gotların kaderine terk edilmiş (Gibbon, 1987 I: 303 vd.), Suriye ve Mısır, Palmyra Krallığı tarafından tehdit edilmekteydi (Stoneman, 2004: 108-109; Southern, 2001: 108-109; Southern, 2008: 133).⁴⁰³ İmparatorluk sınırlarında yaşanan bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Aurelius Claudius iç karışıklıkları önledi. Ardından Trakya ve Anadolu'yu işgal eden Gotlara karşı büyük bir taarruz başlattı. İmparator tarafından Anadolu'ya gönderilen ordu ve bu orduların başında bulunan komutanların üstün gayretleri sonunda, Gotların büyük bir bölümü geldikleri bölgelere, yani Karadeniz'in kuzeyine geri püskürtüldü. Claudius, Gotlar karşısında elde

⁴⁰³ Gibbon (1987 I: 309), İmparator Claudius'un Roma'nın içinde bulunduğu kötü durumu ortaya koymak için *Senatus* ve halka seslenen bir mektubunu açıklarken durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır: "Biliyorsunuz ki 320,000 Got Roma topraklarını ele geçirdi. Onları bozguna uğrattıysanız sizin gönül hoşluğunuz hizmetlerimin ödülü olacaktır. Ben bozguna uğrarsam o zaman Gallienus'un ardılı olduğumu unutmayınız. Cumhuriyet tümüyle yorgun ve güçsüz düşmüştür. Valerianus'tan sonra Ingenuus'ten sonra Regillianus, Celsus, Lollianus, Posthume ve Gallienus'a haklı bir nefretle ayaklanmaya zorlanmış daha binlercesinle savaşımız oldu. Kargımız, mızrağımız ve kalkanımız yok. İmparatorluğun en savaşçı eyaletleri Galya ve İspanya, Tetricus'un eline düşmüş bulunuyor. Doğu'nun okçuları Zenobia'nın buyruğundadır derken, yüzümüz kızarmaktadır. Yapacağımız iş yeterince büyük olacaktır".

ettiği bu büyük başarı sonunda *Gothicus Maximus* unvanını aldı (SHA *Claud.* VIII. 4. vd.; Zos.*Nov. Hist.* I. 43 vd.; ayrıca bkz. Southern, 2001: 109; Watson, 2003: 43-45).

Aurelius Claudius'un ölümüyle imparatorluk tahtına çıkan Lucius Domitius Aurelianus (MS 270-275) dönemi, Roma'nın III. yüzyılda yaşanan çöküş süresi içinde en parlak, aynı zamanda en hareketli dönemidir. Bununla birlikte Aurelianus'un imparatorluk tahtına çıktığı dönemde Roma İmparatorluk sınırlarının neredeyse tamamında savaş vardı Batıda Galya'lılar büyük bir isyan başlatırken, doğuda Palmyra Krallığı, Cappadocia'ya kadar Roma'nın Doğu eyaletlerini tek tek işgal ettiler. Aynı anda Gotlar Karadeniz'in kuzeyinden inerek yeniden Trakya ve Anadolu'ya saldırdılar. Iuthunglar ise Rhetia üzerinden İtalya topraklarına girdiler (Watson, 2003: 26-27; Southern, 2001: 111 vd.; Heather, 2012: 75-76).

Askeri tabakadan yetişmiş ve başarılı bir komutan olan Aurelianus, düşmanlarına karşı dört bir yanda sürdürdüğü çetin mücadelelerin hepsinden muzaffer bir şekilde ayrıldı ve sırasıyla *Germanicus maximus*, *Gothicus maximus* ve *Parthicus maximus* unvanlarını aldı (Eutr. IX. 13; Zon. XII. 27; SHA *Aurel.* XIII. 1-3; ayrıca bkz. Akşit, 1970: 166-176; Watson, 2003: 70 vd.). Bütün bu başarılarına rağmen imparator Aurelianus, kendi askerleri tarafından öldürüldü (Eutr. IX. 15; Zos. *Nov. Hist.* I. 62).

Aurelianus'un bir suikast sonucu öldürülmesi ile birlikte Roma imparatorluk tahtına eski *consul*'lerden Marcus Claudius Tacitus (MS 275-276) geçti. 75 yaşında imparatorluk tahtına çıkan Tacitus döneminde Pontos Bölgesi'nde yaşanan en önemli gelişme, şüphesiz Kafkaslar üzerinden gelen yeni bir Got istilasıydı (Zos. *Nov. Hist.* I. 63; ayrıca bkz. Magie, 1950: 720). Azak Denizi kıyısında yaşayan Maeotisler, MS 276'da Anadolu'yu istila ettiler. Bu yeni grup, MS 256 yılında Pontos Bölgesi'ni işgal eden Boranilerin güzergâhını takip ederek Kolkhis ve Pontos bölgelerine girdiler (Zos. *Nov. Hist.* I. 63; Zon. XII. 28; ayrıca bkz. Drinkwater, 2008: 54). Yaklaşık 20 yıl sonra yeni bir Got saldırısına maruz kalan Pontos Bölgesi için bu yeni gelişme tam bir yıkımı simgeliyordu. Zira MS III. yüzyılın ortalarından itibaren birçok defa bu barbar saldırılarına maruz kalan bölgede geriye kalan son maddi unsurlar da imparator Tacitus döneminde başlayan bu yeni saldırı dalgasıyla tamamen yok oldu. Fakat bu dalga Pontos'la sınırlı kalmadı. Hinterlandını oluşturan Kappadokia, Galatya ve Kilikia'ya kadar uzandı (Zos. *Nov. Hist.* I. 63; ayrıca bkz. Mitford, 1980: 1208). Anadolu'da yaşanan bu gelişme üzerine derhal bölgeye hareket

eden imparator Tacitus, bu istilacı grubu yeniden Karadeniz'in kuzeyine itmeyi başardı (Zos. *Nov. Hist.* I. 63; ayrıca bkz. Magie, 1950: 720-721). Fakat Gotların yaptığı bu son istila, Pontos şehirlerini oldukça zor bir sürece soktu. Öyle ki bu barbar kavimlerin yarattığı yıkım, uzun süre bölge kentlerinin ayağa kalkmasını engelledi. Claudius Tacitus'un MS 276'da öldürülmesinden MS 284'te Aurelianus Valerius Diocletianus dönemine kadar Roma İmparatorluk tahtına çıkan M. Aurelius Probus (MS 276-282) ve Aurelis Carus (MS 282- MS 283) dönemlerinde Pontos Bölgesi'nde kayıtlara geçen önemli bir siyasi gelişme yaşanmadı. Bununla birlikte Aurelius Carus'un MS 283 yılında ölümüyle Roma İmparatorluk (*Principatus*) Dönemi de sona son erdi.

Sonuç olarak MÖ I. yüzyılda Roma, Mithradates Savaşları ile Pontos Bölgesi'nde önemli bir deneyim kazanmasına rağmen, bu bölgenin savunmasına yeterince önem vermedi. Dahası Roma İmparatorluk (*Principatus*) Döneminde Trapezus ve Sinope'de bulunan Pontos donanmasının Kyzikos'a taşınması ile Pontos Bölgesi'nin hem stratejik önemi azaltı hem de bölgede denizden gelebilecek saldırılara karşı güvenlik zafiyeti ortaya çıktı (French, 1984, 53-60; Mitchell, 1995, 235). Öyle ki Valerianus'un Got istilalarını görmezden gelip ordusu ile birlikte Sasaniler üzerine sefere çıkması, Pontos Bölgesi'nin Got saldırılarına karşı kaderiyle baş başa kalmasına neden oldu. MS 255'ten itibaren doğrudan Pontos Bölgesi'nde yaşanan barbar saldırıları, bölgede ekonomik, siyasi ve idari alanda geri dönülemez bir hasara neden oldu. Öyle ki Roma'nın içinde bulunduğu bu buhranlı süreçte Pontos Bölgesi, Anadolu'da gözden çıkarılan bölgelerin başında yer aldı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4 HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMLERİNDE PONTOS BÖLGESİ'NDE EKONOMİK VE TİCARİ FAALİYETLER

4.1 Pontos Bölgesi'nde İhracatı Yapılan Başlıca Ticari Ürünler

Antikçağda doğuda Halys (Kızılırmak) Irmağı'ndan batıda Kolchhis Bölgesi'ne kadar uzanan Euxenos (Karadeniz) kıyıları "Pontos Bölgesi" olarak bilinmektedir. Bu coğrafyada bölgenin en eski halkları ile *Büyük Kolonizasyon* (MÖ 750-550) *Dönemi*'nde burada koloniler kuran az sayıdaki Miletos'lu kolonistler yaşamaktaydı. Birbirlerine yabancı bu iki etnik grup, bölgede yaptıkları ekonomik faaliyetlerle Pontos ticaretinin gelişmesine katkı sağladılar.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos Bölgesi halklarının başlıca ekonomik faaliyetleri balıkçılık ve madencilikti. Bu aktivitelere, özellikle kolonistlerin bölgeye gelmesiyle birlikte köle ticareti ve kereste üretimi eklendi. Pontos Bölgesi'nde önemli ihraç ürünü olarak kabul edilen bu dört ürünün dışında, bölgede yapılan diğer ekonomik faaliyetler arasında hayvancılık (arıcılık, at yetiştiriciliği vs.), şarap, tahıl, şifalı ve egzotik bitki üretimini de dâhil edebiliriz. Bu ekonomik faaliyetlerle ilgili olarak Pontos'un asıl unsurunu oluşturan bölgenin otokton halkları ile Pontos'un kıyı limanlarına yerleşen Miletos'lular, Karadeniz'in diğer kıyı bölgelerindeki koloni kentleriyle Karadeniz'den Hellas'a ve daha sonra da Roma'ya kadar uzanan büyük bir ticaret ağı oluşturdular. Böylelikle Pontos Bölgesi ve onun hinterlandından sağlanan ekonomik ürünler, bu ticaret ağı sayesinde Akdeniz dünyasına taşındı. Karadeniz'de bu ticaret ağını yöneten beş ana gruptan söz edilebilir. Birinci grup, Propontis grubudur. Bu grup içinde Kyzikos, Byzantion ve Khalkedon gibi Hellen kentleri bulunuyordu. İkinci grup, Bithynia–Pontos grubudur. Sinope, Amisos ve Trapezus bu grubun başını çekmektedir. Üçüncü grup, Kafkas grubudur. Phasis, Kolchhis ve Dioskurias bu grubu oluşturan kentlerdir. Dördüncü grup olan Kuzey Euxenos grubu içinde Olbia, Khersonesos ve Pantikapeium kentleri vardır. Beşinci ve son grup ise Batı Euxenos grubudur. Apollonia, Callatis, Tomi ve Istros da bu son grubun üyeleridir. Bütün bu kıyı kentlerindeki tüccarlar, havzanın otokton

halklarından sağladıkları ticari ürünleri bu gruplar arasındaki işbirliği sayesinde Akdeniz dünyasına pazarlayarak zenginleştirdiler.

4.1.1 Madencilik

Antikçağda Hellen ve Romalıların Pontos kıyılarına yönelmelerindeki en önemli etken, hammadde, özellikle de maden elde etme ihtiyacı oldu (Tsetschladze, 1995: 307-315; Greaves, 2007: 11; Emir, 2011a: 87). Madenleri ve madenci halkları ile ün yapmış olan Karadeniz sahillerinde kuvvetli bir devletin olmayışı, Hellenlerin bu bölgede kolayca koloniler kurmalarını ve bu maden kaynaklarını en iyi şekilde sömürmelerini sağladı. Hellenlerin özellikle Pontos kıyılarına yönelmelerine sebep olan başlıca maden ise demirdi (Rostovtzeff, 1941: 572). Çünkü Hellenlerin demir gereksinimini karşılayabileceği en önemli merkez, Pontos Bölgesi'ydi. Örneğin antikçağda Pontos'un maden zenginliğinden söz eden Strabon eserinde şu ifadeler yer vermektedir (XII. 3. 19):

[Pontos Bölgesi'nde] karada madenler vardır, daha eski devirlerde gümüş madenleri de olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır. Bu bölgede kıyı olağan üstü dardır, zira orman ve madenlerle dolu olan dağlar bunun hemen üstündedir ve kıyının çoğu işlenmiştir. Böylece, madencilere hayatlarını kazana bilmeleri için madenler ve denizle meşgul olanların da geçimlerini sağlayabilmeleri için balıkçılık, özellikle palamut yunus avı kalır...

Özellikle MÖ VI. yüzyıldan itibaren Pontos ve Kolkhis bölgelerinden Hellas'a yoğun bir demir ticareti yapıldığı belirtilmektedir (Rostovtzeff, 1941: 586; Tsetschladze, 1995: 307-315; Greaves, 2007: 11).⁴⁰⁴ Sinope'nin kolonisi olduğu düşünülen Kerasos ve Trapezus'un arka taraflarındaki Paryadros Dağları, demir, bakır, gümüş ve kurşun kaynakları açısından oldukça zengindi (Slattery; 1987: 10-15; Greaves, 2007: 11; Doonan 2002: 195). Bugün Giresun ile Of arasında kalan bölgenin büyük bir kısmında eskiden işletilmiş 53'ten az olmamak üzere çok sayıda demir yatağı tespit edildi (Drews, 1991: 321). Özellikle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne lokalize edilen Khalybes ülkesi, önemli maden rezervine sahipti (Rostovtzeff, 1941: 572; Bryer, 1982: 135 vd.; Doonan 2002: 195; Greaves, 2003: 55). Ordu ile Trabzon'un doğusuna kadar olan bir alanda oturdukları düşünülen Khalybes'ler⁴⁰⁵ dönemin demir üretim işleyen mahir ustalarıydı.⁴⁰⁶ Bununla

⁴⁰⁴ MÖ III. yüzyıldan itibaren Pontos'un en az güney bölgeleri kadar, kuzeyi de bir maden kaynağı olarak bilinmektedir. Özellikle Sarmatların yaşadığı Ural civarlarında zengin bakır damarları mevcuttur (Grakov, 2008: 99). Örneğin Kamenskoï şehrinde bol miktarda demir çıkartıldığı bilinmektedir. Öyle ki, antikçağda Kamenskoe şehrinde yaklaşık 900 civarında demirci aile yaşadığı ifade edilmektedir (Grakov, 2008: 100).

⁴⁰⁵ Ksenophon (*Anab.* V. 5. 1), Khalybes'lerin Kerasos ile Kotyora arasında oturan Tibaranoi ile Kerasos'un batısında oturan Mossynoikoi arasındaki topraklarda yaşadıklarını belirtmektedir. Buna göre, bazı araştırmacıların bu kavmi bugünkü Ünye topraklarına yerleştirmesi çok da yanlış gözükmemektedir

ilişkili olarak bazı araştırmacılar, MÖ 700'lerden önce Hellenlerin Karadeniz Bölgesi ile ticaret yapma hedeflerinin başlangıçta *Khalybes* demiri olduğunu ifade etmektedirler (P'yankov, 2002: 333). MÖ IV. yüzyıl yazarlarından Ksenophon (*Anab.* V. 5. 1-3), *Khalybes* halklarının, *Mossynoikoi* halkının hâkimiyeti altında yaşadıklarını, geçimlerini demir işçiliğiyle sağladıklarını ve bu alanda da oldukça yetenekli olduklarını belirtmektedir. Özellikle Hellenistik dönemde Rhodos ve Kyzikos'ta üretilen silahların hammaddesinin kaynağının Pontos Bölgesi olduğu iyi bilinen bir gerçektir.

Madencilikte gelişmiş bir diğer Pontos halkı *Mossynoikoi* ise, antik kaynaklarda pirinç madenini üretip, işleyen usta sanatkârlar olarak gösterilmektedirler (Mela, *chorog.* I. 106-107; Plin. *nat.* VI. 4. 11). *Mossynoikoi* halklarının bakır ve sarı pirinç üretiminde oldukça ünlü oldukları ve "pirinç" kelimesinin karşılığı olan "Messing" kelimesinin, *Mossynoikoi* adından türetildiği bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 2002: 8). Özellikle Osmanlı döneminden bu yana Şebinkarahisar ilçesinde pirinç üretimi yapılmakta ve bu üretimi destekleyen fabrikalar bulunmaktadır. Fakat bu bölgedeki yerleşim merkezlerinde bugüne kadar bir kazı çalışması yapılmadığı için herhangi bir *Mossynoikoi* pirinci ile yapılmış eşyaya ulaşılamadı. Dolayısıyla *Mossynoikoi* halklarının ürettiği tunç ve pirinç eserlerin biçimleri ve kaliteleri hakkında elimizde bilgi yoktur.

Yukarıda geçen ifadelerde Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasların maden bakımından oldukça zengin olduğu ve bu bölgelerde maden üretimi yapan usta zanaatkârlarının bulunduğu belirtilmiştir. Fakat Pontos ve Kafkas bölgelerini bu kadar değerli kılan aslında madenlerin bolluğundan ziyade çeşitliliği idi. Öyle ki Chernykh (1992: 60), bu bölgelerde 400'den fazla maden yatağı olduğunu ve zengin bakır yataklarının yanı sıra bol miktarda arsenik, altın ile diğer kullanışlı madenlerin de bulunduğunu belirtmektedir. Zira bölgedeki bu zengin maden potansiyelinin varlığını keşfedenlerden ve bunu en iyi şekilde değerlendirenlerden biri de, MÖ 120 yılında Mithradates Krallığı tahtına çıkan VI. Mithradates'tir. VI. Mithradates, ülke topraklarını Akampsis (Çoruh) Irmağı'nın denize döküldüğü yerden Parthenios (Bartın) Çayı'na kadar genişleterek, Sinope, Amisos, Trapezus ve Kolkhis gibi Karadeniz Bölgesi'ndeki önemli limanlara da sahip olmuştu

(Robinson 1906: 143). Herodotos (IV. 17. 52). *Khalybes*'lerin anayurtlarını her ne kadar farklı bir bölgede gösterse de, köken olarak o da onların bir İskit boyu olduğundan söz etmektedir.

⁴⁰⁶ Plinius (*nat.* VII. 57), *Khalybes* halklarının demir üretimindeki ustalıklarının yanında, onların bakır işlemeyi de ilk keşfeden halklar olduğunu bildirmektedir.

(Arslan, 2007: 80-87). Kendisinden önce hiçbir kralın üzerinde hâkimiyet kuramadığı Karadeniz'in kuzeyindeki İskit halklarını egemenliği altına almış ve kısa zamanda Anadolu'nun büyük bir bölümünü krallığın bir parçası hâline getirmişti. Onun özellikle Pontos ve Kolkhis dağlarında bulunan zengin demir, gümüş, bakır ve altın madenlerini aktif olarak işletmeye başlaması, kendisini kısa zamanda sadece Anadolu'nun değil, Ön Asya'nın en zengin krallarından biri yaptı (Arslan, 2007: 112; ayrıca bkz. de Callataÿ 1997, 242-244). Bununla birlikte Pontos Bölgesi madenleri, Hellenistik dönemde olduğu gibi Roma döneminde de, acımasız bir şekilde sömürülmeye devam edildi. Örneğin Strabon (XII. 3. 40), Roma döneminde Sandarakurgan Dağı'nda⁴⁰⁷ yapılan madencilikten söz ederken, Sandarakurgan madenlerinin Roma vergi mültezimleri tarafından işletildiğini ve burada suçlarından ötürü pazarda satılan tutsakların madenci olarak çalıştırıldığını bildirmektedir.⁴⁰⁸

Hellen ve Roma kaynaklarında Pontos Bölgesi'ndeki madenler ve madenci halkların varlığından sıkça bahsetilmesine rağmen, Ortaçağ kaynaklarında bu madenlerden neredeyse hiç söz edilmemektedir. Anlaşılan o ki, antikçağda zengin maden rezervlerine sahip olduğunu bildiğimiz Pontos Bölgesi, Ortaçağ'dan itibaren bu özelliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır (Bryer, 1982: 333 vd.).

4.1.2 Balıkçılık

Antikçağda Hellen ve Romalı tüccarların Pontos kıyılarına yönelmelerindeki ikinci etken balıkçılık ve balık ticaretidir.⁴⁰⁹ Balıkçılık, antikçağdan günümüze Pontos ekonomisinin ana gelir kaynağıdır.⁴¹⁰ MÖ VII. yüzyılda Karadeniz'de koloniler kuran Hellenlerin de başlıca uğraşları balıkçılıktı (Curtis, 1978: 107). Özellikle yumurtlamak için Karadeniz'in büyük ırmak ağızlarını tercih eden somon balığı ve mersin balığının yanı sıra, deniz otu ile beslenen dikenli kalkan, çaçabalığı, kayabalığı, vatoz, kefal ve mezgit,

⁴⁰⁷ Sandarakurgan Dağı, "Kırmızı Zırnık Dağı" olarak da bilinir. Bu dağın günümüzde Sinop'un Durağan İlçesi yakınlarında olduğu tahmin edilmektedir.

⁴⁰⁸ Önder Bilgi (1990: 213)'nin 1988-1989 yılları arasında Orta Karadeniz Bölgesi'nde yaptığı arkeolojik araştırmalarda bölgede kurşun, demir ve özellikle de bakır gibi madenlerin varlığı tespit edilmiştir. Söz konusu araştırmalar neticesinde Bilgi, bu madenlere daha kuzeyde Samsun'a kadar olan bölgelerde ve Amasya kent sınırları içerisinde de rastlamıştır.

⁴⁰⁹ Antikçağda Karadeniz Bölgesi'nde balık ticareti ile ilgili araştırmalar için bkz. Bekker-Nielsen Tønnes (Eds.), *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*, Aarhus University Press 2006.

⁴¹⁰ Hellen ve Roma dünyasında balıkçılık ve balık ticareti ile ilgili araştırma ve kaynak eserlerin değerlendirmesi için bkz. Curtis, 2005: 31-46.

Karadeniz'in zengin balık türleri arasındadır.⁴¹¹ Açık sularda yaşayan yunus, domuz balığı, palamut ve hamsi gibi türleri de bunlara ekleyebiliriz (Ascherson, 2001: 17-19; Grakov, 2008: 27).

Antikçağda Karadeniz'de birçok farklı türde ve boyutta balık bulunmasından dolayı bunların avlanma teknikleri ve teknolojileri de balığın türüne ve boyutlarına göre değişmiştir. Antikçağda Karadeniz kıyılarında balıkçılıkla uğraşan insanların balık avlamak için en çok kullandığı aletler, günümüzde olduğu gibi olta ve balık ağıydı. Örneğin antikçağda olta yapımından söz eden Oppianus (*Hal.* III. 75; 54), kullanılan oltaların genellikle at kılından ya da ketenden yapılmış bir ipin, uzun kamışlara bağlanarak hazırlandığını ve daha sonra, bu hazırlanan oltaya bazen kurşun, bazen de pek çok çengelin takıldığını belirtmektedir. Bir başka antikçağ yazarı Aelianus (*Anim.* XII. 43) ise, olta yapımı için uzun yabani domuz kılı, keten ve bir miktar bronz ile kurşunun olması gerektiğini, bunların kuru kamış ya da suya yatırılmış sazdan sopalara takıldığını belirtmektedir. Aelianus (*anim.* XV. 10) daha sonra hazırlanan bu oltalarla nasıl avlanıldığından da söz etmektedir. Şöyleki, teknenin uç kısmında oturan bir kişinin at kılından yapılmış ipleri olta olarak kullandığını ve bu iplerin üzerinde yer alan her bir çengelin ucunda yünle sarılmış bir yemin ve martı tüyünün olduğunu ve bu hazırlanan oltayla çok kolay balık yakalandığını belirtmektedir.

Antikçağda balık avı için kullanılan bir başka alet, balık sepetleridir. Aelianus (*Anim.* XII. 43)'a göre balık sepetleri ile yapılan av oldukça zahmetli olmakla birlikte ayrıca yetenek ve dikkat gerektirir. Oppianus (*Hal.* 342; 401)'a göre tüm ağlar ketenden yapılırken, balık sepetleri kamıştan yapılmaktadır. Balık sepetinin hazırlanması için gerekli malzemeler ise kuru kamış, geniş bir taş, deniz otu, mantarlar, kamış yaprakları, bir parça odun, balık yemi ve küçük bir teknedir. Bu aletlerin dışında daha büyük balıkları avlamak için ise zıpkın kullanılır.⁴¹² Örneğin Oppianus (*Hal.* IV. 535-548), zıpkınlarla yapılan ton balığı avından söz ederken, balıkçıların ton balıklarını avlamak için üzerine çok sayıda zıpkın eklenmiş ve ayrıca kurşun ya da demir ağırlıklarla donatılmış bir kütüğü suya

⁴¹¹ Karadeniz'in güneyi gibi kuzeyi de bir balık üretim ve ihraç alanı olarak bilinmektedir. Öyle ki Olbia ve diğer Bosporos şehirlerinde bol miktarda olta ağı, olta iğnesi, salamura havuzları ve balık üretim merkezleri tespit edilmiştir (Grakov, 2008: 105). Özellikle ilk başlarda bir balıkçı rıhtımı olarak kurulan Pantikapeion, İskitçe'de "balık yolu" anlamındadır. Ayrıca Karadeniz Bölgesi'nin kuzeyinde MÖ VIII. yüzyılda bir Hellen kolonisi olarak kurulan Brezan Adası da ilk balıkçılık denemelerinin başladığı bir ticaret yeri olarak bilinmektedir (Grakov, 2008: 25-26).

⁴¹² Oppianus (V. 519 vd.), Trakyalıların ve Byzantion'lu balıkçıların zıpkınlarla ne kadar zalimce yunus balıklarını avladıklarından söz etmektedir.

bıaktıklarını, hızla suyun dibine inen kütüğün dipte bulunan ton balıklarının üzerine düşerek saplandığını ve böylelikle balıkların kolayca yakalanabildiğini ifade etmektedir.

Karadeniz’de balık ağı, olta ya da zıpkınla avlanan balıkların başında “ton balığı” *Thunnus Thynnus* gelir.⁴¹³ Bu balıkların göç mevsiminde sürüler halinde Akdeniz’den başlattıkları yolculuk, Ege Denizi ve Marmara Denizi yoluyla Karadeniz’de sonlanır. Sürüler daha sonra tekrar aynı güzergâhtan geri dönerler (Tekin, 2010: 25). Ton balıkları Karadeniz’e çıktuktan sonra, sağ kıyılardan sol kıyılara doğru göç ederlerdi. Athenaios, Aristoteles’ten (MÖ 384-322) yaptığı bir alıntıda ton balıklarının sağ gözleriyle daha iyi görebildiklerini, bu yüzden onların bu güzergâhı kullandıklarını ifade etmektedir (Ath. *Deip.* VII. 301e; 303 c). Fakat bu durumun gerçek nedeni ise, Karadeniz’e İstanbul Boğazı’ndan çıktuktan sonra ana akıntının sahil boyunca saat yönünün tersine; yani sağdan sola doğru olmasıdır. Ton balıklarıyla ilgili bir diğer dikkat çekici bilgiyi ise Plinius vermektedir ve palamut balığının belli bir büyüklüğe ulaştıktan sonra “ton balığı” adını aldığını ifade etmektedir.⁴¹⁴ Fakat gerçekte palamut ayrı bir türdür. Antik kaynaklar ton balıkları hakkında yanlış yorumlamalarda bulunmalarına rağmen, bu balığın önemi ve nasıl avlandığı konusunda önemli bilgiler sunmaktadırlar. Örneğin Hellen yazarlarından Philostratus, Karadeniz’de yapılan ton balığı avcılığı hakkında şu bilgileri vermektedir (*Imag.* I. 13):

Onları [ton balıklarını] avlamanın çeşitli yolları vardır, keskin demirden mızraklar ya da ağlar onlar üzerinde kullanılabilir ya da küçük bir ağ, balık sürüsünün küçük bir kısmı ile yetinecek bir balıkçı için yeterlidir. Fakat onları yakalamanın en iyi yolu; yüksek bir ağaç üzerine bir gözetleme merkezi kurup buraya keskin bakışlı birini yerleştirerek yapılan avlanma şeklidir. Burada bulunan gözcünün görevi bakışlarını denize odaklamak ve elinden geldiğince, uzaklara bakmaktır. Balık sürüsünün yaklaşmakta olduğunu görünce, elinden geldiğince yüksek sesle teknelerde bekleyenlere bağırarak balıkların miktarını belirtir, teknelerdeki adamlar bu balıkları geniş ağlarla kuşatır. Böylece şahane bir av yapmak için balıkları birlikte sürükleyebilirler.

Karadeniz’de avlanan bir diğer balık türü palamuttur (*pelamys*). Palamutlar da tıpkı ton balıkları gibi göç mevsiminde Akdeniz’den Ege ve Marmara denizi yoluyla Karadeniz’e ulaşır, daha sonra tekrar Akdeniz’e dönerler (Tekin, 2010: 30; ayrıca bkz. Corcoran, 1957: 56-57). Örneğin Strabon (VII. 6. 2), göç mevsiminde balık sürüleri kıyıyı

⁴¹³ Antikçağda ton balıkları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Corcoran, 1957: 54-55.

⁴¹⁴ Plinius (*nat.* IX. 18), ton balığının büyüklüğüne göre farklı isimler ile adlandırılmasını şöyle açıklamaktadır: “[Ton balıkları] baharda sürüler halinde Akdeniz’den Karadeniz’e göç ederler ve başka bir yere yumurtalarını bırakmazlar. Yumurtladıktan sonra sonbaharda geri dönerlerken, balıklara refakat eden yavru balıklara *Cordyla* adı verilir; baharda bunlar çamur balığı ya da *Pelamydes* olarak adlandırılırlar ve bir yılı doldurdularında ise ton balığı adını alırlar”.

izleyerek güneye doğru inerken ilk palamut partisini Trapezus'luların, ikincisini ise Sinope'lilerin yakaladığını belirtmektedir.⁴¹⁵ Strabon, Sinope'den ayrılan palamutların önce büyük sürüler halinde boğaza ulaştıklarını, fakat palamutların Khalkedon kıyısında çıkıntı yapan beyaz bir kayadan dehşete düşerek hemen karşı kıyıya Byzantion Burnu⁴¹⁶'na yöneldiklerini ifade etmektedir. Yine Strabon boğazdaki akıntının palamutları sürü halinde 60 *stadia* uzunluğundaki Haliç'e girmeye zorladığını ve dar bir alanda sıkışan balıkların elle bile yakalanabildiğini iddia etmektedir (Strab. XII. 3. 19).⁴¹⁷

Hellenistik ve Roma dönemlerinin önemli bir besin kaynağı olan mersin balığı ise, zenginlerin sofralarını süslemekteydi. Strabon (VII. 3. 18), bir araç vasıtasıyla buzun altından avlanan mersin balıklarının yunus büyüklüğünde olduklarından söz etmektedir. Antikçağda mersin balığı ve avlanması ile ilgili çok az yazılı kaynak vardır. Bunlardan biri olan Herodotos, Karadeniz'e dökülen Borysthenes (Dnieper) Irmağı'ndan bahsederken mersin balığına da değinmektedir (IV. 53):⁴¹⁸

Dördüncü ırmak Borysthenes'tir, bütün bu ırmakların Istros'tan sonra en büyüğüdür ve bana kalırsa, yalnız İskit ırmaklarının değil, Mısır'daki Nil dışında başka bütün ırmakların hepsinin en verimlisidir. Nil ile başka hiçbir ırmak boy ölçüşemez. Nil'i saymazsak Borysthenes kadar yararlı bir tane daha yoktur. Sürüler için en güzel otlakları, en semiz çayırları sağlar, sularında tadına doyumaz eşsiz balıklar kaynaşır. Mersin balığı denilen ve havyar çıkarılan kocaman balıklar bol miktarda tutulur.

Avlanması zor ve pahalı bir balık türü olan mersin balığının, daha çok özel müşteriler tarafından talep edilmesi, onu nadir ve değerli kılmaktaydı. Dolayısıyla da mersin balığının antik kaynaklarda çok fazla yer bulmaması, nadir avlanılan bir balık türü olmasından kaynaklanmaktadır. Karadeniz'de ihracatı yapılan bir diğer balık türü de kefaldir. Karadeniz, kefallerin üremesi ve yetişmesi için en uygun denizlerden biridir. Çünkü Karadeniz birçok büyük ırmak tarafından sulanmaktadır ve bu ırmak ağızlarında

⁴¹⁵Strabon, Palamutların Karadeniz'deki yıllık göç hareketlerinden şöyle söz etmektedir (VII. 6. 2): “Bu balıklar Maeotis Gölü bataklıklarında yumurtadan çıkarlar, biraz büyüdüklerinde gölün ağzına ulaşırlar ve Küçük Asya kıyıları boyunca Trapezus ve Pharnakeia'ya kadar giderler. Balığın ilk avlanması burada olur; ancak balıklar henüz normal boyuta ulaşmadıklarından bu av pek bereketli olmaz. Fakat Sinope'ye ulaştıklarında istenilen büyüklüğe gelmiş olurlar”.

⁴¹⁶ Plinius (*nat.* IV. 11; IX. 20)'ta Byzantion Burnu, *Chryseon Ceras* ya da *Aurei Cornus* (Altın boynuz) olarak geçmektedir.

⁴¹⁷ Sinope'nin tarihi coğrafyasından söz eden Strabon kentteki balıkçılıkla ilgili de şu ifadelerle yer vermektedir (XII. 3. 11): “Sinope hem doğa hem de insanlar tarafından çok güzel bir şekilde süslenmiştir. Çünkü bir yarımadaının boynu üzerinde kurulmuştur. Berzahın her iki tarafında da iç ve dış limanları ve olağanüstü palamut dalyanları bulunur. Ben bunlardan daha evvelce söz etmiş ve Sinope'lilerin balıkçılıkta ikinci, Byzantion'luların da üçüncü olduklarını söylemiştim”.

⁴¹⁸Antikçağda Karadeniz'in kuzeyindeki büyük ırmaklarda yapılan tatlı su balığı avcılığı hakkında bkz. Gavriljuk, 2005: 106 vd.

oluşan bataklıklar, kefallerin en uygun yaşam alanıdır. Öyle ki Aristoteles (*Hist. An.* VII. 598), Karadeniz'e çok sayıda ırmağın sularını boşaltması nedeniyle balıklar için iyi bir beslenme imkânının oluştuğunu, bundan dolayı da kefallerin Karadeniz'e isteyerek göç ettiğini ifade etmektedir. Onun bu görüşünü destekleyen bir başka ifade ise MS II. yüzyılın başlarında bölgeye bir keşif gezisi düzenleyen Arrianus'tan gelmektedir. Arrianus (*periplus*, VIII. 3), Karadeniz'in suyunun bütün denizlerden daha tatlı olduğunu, bunun nedeninin ise denize dökülen çok sayıda ırmaktan kaynaklandığını belirtmektedir.⁴¹⁹

Karadeniz'deki balıklar ve balıkçılık hakkında önemli bilgiler veren Athenaios, özellikle Abdera'da (Trakya'da) avlanan kefallerin çok iyi olduğunu ve Sinope'de yakalanan kefallerin de bunlara yakın olduğunu ifade ederek, bu balıkların salamuraya yatırıldığında sağlığa çok faydalı olduğunu da belirtmektedir (*Ath. Deip.* III. 118c). Athenaios eserin bir başka bölümünde (*Ath. Deip.* VII. 307b): “*bir inç boyundaki balıklara gelince bunlar iki inç boyundaki balıklardan daha güzel bir lezzete sahiptir. Abdera açıklarında tutulan kefal ve tekir cinsleri, Archestratus'un söylediği gibi harikadır ve Sinope'den gelenler de lezzetçe buna yakındır*” ifadelerine yer vermektedir. Bütün bu ifadeler kefallerinde de balık ticaretinde önemli bir yere sahip olduğunu gösterir.⁴²⁰

Antikçağda Karadeniz'de sıkça rastlanılan yunus balığı ise bir açık deniz balığı olmasına rağmen bölge halkları tarafından en çok avlanan türler arasındaydı (Corcoran, 1957: 97-98).⁴²¹ Fakat Hellenler'de yunus balığı öldürmenin çok büyük bir uğursuzluk getirdiğine ve avcının lanetlendiğine inanılmaktaydı. Buna karşın bu dönemde Karadeniz Bölgesi'ndeki balıkçıların böylesi bir inanca sahip olmadığı anlaşılmaktadır (Bekker-Nielsen, 2005: 89).⁴²² Örneğin Strabon, Kerasos ile Trapezus şehirleri arasında yaşadığı düşünülen Khalybes halkının genelde palamut ve yunus balığı avı yaptıklarını belirtirken şu ifadelere yer vermektedir (XII. 3. 19):

⁴¹⁹ Benzer bir şekilde Polybios (IV. 42. 17), Karadeniz'e sularını boşaltan akarsuların fazlalığını görmekte ve “Pontos dolmaktadır ve daha da dolacaktır. Bu büyük deniz sığ bir göl hâline dönüşecektir” diyerek bu konudaki endişesini dile getirmektedir.

⁴²⁰ Karadeniz'de yetişen kefaller ve bunların avlanması hakkında ayrıca bkz. Corcoran, 1957: 99.

⁴²¹ Oppianus (*Hal.* V. 519 vd.), balıkçıların küçük teknelerle kıydan açıldıklarını ve teknelere yaklaşan yunusları demir aletlerle avladıklarını belirtmektedir. Pontos'ta (SNG. IX. 0406-4073), Bosporos'ta (SNG. IX. 0406-4126) ve Sinope'de (SNG. IX. 1100-0761; SNG.0901-1447) basılan sikkeler üzerindeki yunus betimlemeleri, bu balığın antik Karadeniz dünyasındaki önemini göstermektedir. Karadeniz Bölgesi'nde ele geçen sikkeler üzerindeki balık motifleri ve bunların değerlendirilmesi ile ilgili bilgi için bkz. Stolba, 2005b: 116 vd.

⁴²² Oppianus (*Hal.* V. 521-522), özellikle Thraklar ve Byzantion'da yaşayan halkların Yunus balığı avcılığı yaptıklarını belirtmektedir. Ayrıca Khersonesos'ta yapılan arkeolojik araştırmalarda antikçağdan kalma birçok yunus balığı iskeleti ortaya çıkarılmıştır (Bekker-Nielsen, 2005: 89).

... Çünkü yunuslar, aynı cinsten olan Kordyles, ton ve palamutu kovalar ve bu suretle sadece bunları yiyerek şişmanlamakla kalmazlar, fakat karaya yaklaşmakta oldukça istekli olduklarından da kolay yakalanırlar. Bunlar [Khalybes], oltayla tutulan yunusların yağlarını her maksat için kullanan yegâne insanlardır.

Yukarıda geçen ifadelere ek olarak Ksenophon, Khalybes'lerin komşuları olan Mossynoikoi halklarının başşehrinden yağmaladıkları ambarlarında, küplerde tuzlanmış yunus balığı eti ile balık yağı bulduklarından söz etmektedir (Ksen. *Anab.* IV. 27-29).⁴²³ Özellikle bu durum Mossynoikoi ile diğer bölge halklarının açık deniz balıkçılığı yapıp avlandıkları anlamına gelmektedir ki bu da onların balıkçılıkta ileri seviyede olduklarını göstermektedir. Ancak antikçağda yunustan elde edilen yağın ve etin, ihraç ürünü olarak kullanılıp kullanılmadığı konusunda net bir bilgiye sahip değiliz. Buna karşın XIX. yüzyılda Karadeniz Bölgesi'ne bir seyahat düzenleyen Bijişkyan (1969: 60), Trapezus'un Sürmene İlçesi'nde yaşayan vatandaşların yunus balığı avladıklarını ve bölge halkının yunus balıklarından elde ettikleri yağı da kandil yağı olarak kullandıklarını ifade ederken şunları belirtmektedir:

Sürmene'den çıkan yağ meşhur olup hediye olarak İstanbul'a gönderilir. Burada her pazar günü pazar kurulur. Bayburt'tan da büyük miktarda buğday getirilir. Sürmene'den pamuk ipliği kenevir ve yunus balığı yağı çıkar. Lazistan'a kadar olan yerlerde kandil yağı olarak kullanılan bu yağ Sürmene'de bir ticaret kaynağı olmuştur.

Dolayısıyla yazılı kaynaklardan Klasik ve Hellenistik dönemlerden XIX. yüzyılın sonuna kadar Pontos Bölgesi halklarının yunus balığı avı yaptıklarını öğreniyoruz. Öyle ki bölge halkının yunus balığından birçok alanda yararlandıkları anlaşılıyor. Özellikle balıkçılar bir taraftan bu balığın etini gıda madesi olarak tüketirken, diğer taraftan ondan çıkan yağı kandil olarak aydınlatmada kullanmışlardır. Fakat Karadeniz'de yunus balığı avcılığı 1970'li yıllara kadar kontrolsüz ve yoğun bir şekilde yapıldığı için bu süreç boyunca milyonlarca yunus balığının öldürüldüğü ve bu yüzden günümüzde Karadeniz'de çok az yunus balığı kaldığı bilinmektedir (Lytle, 2006: 65, dn. 68-69).

Antikçağda Karadeniz'de avlanılan bütün bu balıkların endüstriyel işlemlerine ilişkin bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Örneğin balık işleme endüstrisine dair arkeolojik verilerin neredeyse tamamı kuzeye aittir. Denizin güney sahilindeki yerleşim yerlerinde yeterli düzeyde arkeolojik çalışma yapılmamış olması nedeniyle bugüne kadar bu bölgede

⁴²³Aelianus (*Anim.* XV. 6), balıkçıların denize attıkları ağlara yakalanan yunus ve kılıç balığından oldukça şikâyet ettiklerini ifade etmektedir. Çünkü bu balıklar, balıkçıların ağlarını yırtıp sürünün kaçmasına neden oluyorlardı.

balık işleme tesislerine çok fazla rastlanılmamıştır. Bununla birlikte Azak Denizi kıyısında yer alan Zolotoe, Salatçık, Elizavetkovka, Tyriateke, Myrmekion, Khersonesos, Karadeniz'in kuzeyindeki balık işletme tesislerinden sadece birkaçıdır (Højte, 2005b: 135 vd.; Curtis, 2005: 38; ayrıca bkz. Corcoran, 1957: 98).⁴²⁴ Buralarda yaşayan balıkçılar daha çok kurutulmuş ve tuzlanmış balık ürettirler.⁴²⁵ Bunları hem iç pazarda ve kendi ihtiyaçları için hem de dış pazarda bir ihraç ürünü olarak kullandılar.⁴²⁶ Özellikle MÖ V. yüzyılın erken dönemlerinde Atina'lılar Karadeniz'den oldukça büyük miktarlarda tuzlanmış ve konserve balık ithal ediyordu (Lund ve Gabrielsen, 2005: 165 vd.; Lytle, 2006: 168).⁴²⁷ Hellenistik Dönem'de ise Atina'lıların adı geçen bölgeden daha çok tuzlanmış balık ithal ettiği anlaşılmaktadır (Curtis, 2001: 317-118). Edebi kaynaklar Klasik ve Hellenistik dönemlerde Karadeniz Bölgesi'nden Hellen dünyasına yapılan balık ihracatından sıkça söz etmesine rağmen, aynı kaynaklar Roma dönemindeki balık ticareti hakkında çok fazla bilgi vermemektedir. Ayrıca bu dönemde Karadeniz'den Akdeniz coğrafyasınabalık ticaretinin yapıldığını gösteren arkeolojik verilerde neredeyse yok gibidir (Curtis, 2001: 318). Çünkü Roma İmparatorluk döneminde, kurutulmuş ya da tuzlanmış balık, daha çok Roma'nın Hispania (İspanya) Eyaleti'nden, Kuzey Afrika'dan ve Gaul (Fransa)'dan getirtiliyordu (Corcoran, 1957: 97; Curtis, 2005: 38).⁴²⁸ Çünkü bu bölgeler mesafe olarak Roma'ya daha yakındı ve bu avantaj, balığın Roma'ya daha zahmetsiz ve ucuz girmesini sağlıyordu. Ancak istisna durumlarda Roma, Karadeniz'in kuzeyindeki Tyritake, Myrmekion ve Khersonesos'tan tuzlanmış balık ithal ederdi (Rostovtzeff, 1957: 261; Curtis, 2001: 411; Højte, 2005b: 135 vd.; Trakadas, 2005: 53). Karadeniz'in güneyinde ise durum biraz daha farklıydı. Zira Roma Anadolu'ya hâkim olduktan sonra, yarımada'nın kıyılarında balık avcılığı yapan insanlardan *portoria* adıyla gümrük vergisi almakta ve Roma bundan önemli bir kazanç elde etmekteydi. Özellikle Karadeniz'de balıkçılıkla uğraşan vatandaşlardan Roma, *publican'lar* vasıtasıyla önemli miktarlarda vergi almaktaydı (Corcoran, 1957: 101). Dolayısıyla Roma döneminde yapılan balık ticareti, Klasik ve Hellenistik dönemlere

⁴²⁴ Karadeniz'in kuzeyindeki balıkçılık ve buradaki balıkçıların kuzey steplerinde yaşayan göçebe halklarla yaptıkları balık ticareti hakkında bilgi edinmek için bkz. Gavriljuk, 2005: 105-113.

⁴²⁵ Lytle, (2006: 52, dn. 41), antik kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda, Karadeniz'de tuzlanmış balıkendistürüsünün MÖ V. yüzyıldan daha eskiye gitmediğini bildirmektedir.

⁴²⁶ Karadeniz'de üretilen konserve ve kurutulmuş balıkların *amphora*'lar ile taşınması ve bunların ticareti konusunda bkz. Lund ve Gabrielsen, 2005: 163 vd.; Wilkins ve Hill, 2006: 159.

⁴²⁷ MÖ V. yüzyılda Atinalılar, Karadeniz Bölgesi'nden başka batıda İspanya ve Sicilya'dan da konserve balık ithal ediyordu (Gal. *de alim.* III. 30 c. 729; ayrıca bkz. Curtis, 2001: 317).

⁴²⁸ Roma Dönemi'nde Gaul ve Hispania'daki balık işleme tesisleri hakkında bkz. Trakadas, 2005: 50 vd.

göre azaldığı, buna karşın Roma'nın bölgede balıkçılıkla uğraşan kişilerden aldığı vergilerle önemli bir gelir elde ettiği söylenebilir.

Sonuç olarak Karadeniz'de yapılan balıkçılık ve balık ihracatına ilişkin antik kaynaklarda birçok bilgi bulunmaktadır. Özellikle balık sürülerinin göç mevsiminde Akdeniz'den Marmara Denizi yoluyla Karadeniz'e çıkması, büyük olasılıkla kolonistlerin dikkatinden kaçmamış ve onların bölgeye yönelerek koloni kurmalarında etkili olmuştur. Bu da bölgede ilk balıkçı rıhtımlarını kuranların, bölgeye gelen Hellen kolonistler değil, bölgenin otokton halkları olduğunu göstermektedir. Ancak daha sonra kolonistler, bölgede yerli halkların başlatmış olduğu bu ticarete ortak oldular ve bunu uluslararası bir boyuta taşıdılar.

4.1.3 Kereste

Kereste ticareti, Hellen ve Romalı tüccarların Pontos kıyılarına yönelmelerindeki üçüncü etkendi. Çünkü Pontos Bölgesi baştan sona gemi yapımına uygun bir kereste üretim yeri idi. Gemi yapımından mobilyaya, ev yapımından yakacağa kadar birçok alanda kullanılan kereste, antikçağ boyunca bölgeden sağlanan en önemli ithal mallarından birisi oldu. Öyleki Sinope ve Amisos, gemi yapımına uygun önemli kereste merkezleriydi (Theophr. *Hist. plant.* IV. 5. 5; ayrıca bkz. Davies, 2007: 340; Hannestad, 2007: 85-100; Möller, 2007: 365).⁴²⁹ Özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde Pontos ve Propontis limanları kereste ihracatı sayesinde oldukça hareketliydi. Pontos Bölgesi'ndeki ormanların maden kaynaklarına yakın olması ve bunların maden ocaklarında kullanılması, ormanlardan elde edilen keresteyi daha da değerli kılıyordu (Broughton, 1938: 836). Karadeniz Bölgesi'nde yaygın olarak kullanılan kereste türleri; meşe, çınar, kayın, köknar⁴³⁰, sedir ve dağ çamlarıydı⁴³¹ (Hannestad, 2007: 86) ve bunlar en çok ihracatı yapılan türlerdi. Örneğin Strabon (XII. 3. 12) Karadeniz'deki kereste üretimi ve ihracatı hakkında şu bilgileri vermektedir:

⁴²⁹ Antik dönemin ünlü şairi Vergilius, Roma gemilerinin bölgeden getirdikleri demire ve çam kerestesine övgüler yağdırıyordu (*Geor.* I. 58; II. 240-245). Plinius (*nat.* XVI. 76. 197), Alpler, Galya'nın İura ve Vosges Dağları, Korsika, Makedonya ve Bithynia'nın yanı sıra Pontos'ta gemi yapımı için kullanılan özel çam türleri olduğundan söz etmektedir.

⁴³⁰ Köknarın ve çam kerestesinin, gemi yapımı için kullanışlı ağaçlar olduğu bilinmektedir. Theophrastos (*hist. plant.* V. 1. 7), köknarın düzgün ve dikine hızlı büyüyen bir ağaç olduğunu ve bu yüzden gemilerin direğinin ve manevra istasyonunun bu ağaçtan yapıldığını ifade etmektedir.

⁴³¹ Pontos çamları (*Pontica Pinus*) Roma'nın Karadeniz Bölgesi'nden ithal ettiği en önemli kereste türlerinden biriydi. Hellen ve Romalıların yakından tanıdığı bu kereste oldukça pahalı bir ithal ürünüydü (Meiggs, 1982: 34).

Hem Sinopitis'te hem de Bithynia'ya kadar uzanan ve evvelce sözü edilen kıyının gerisindeki topraklarda gemi yapımı için olağanüstü elverişli olan ve kolaylıkla ihraç edilebilen kereste bulunur. Masa yapmak için kullanılan tahtayı bu ağaçlardan elde ederler. Bütün toprakları işlenmiş olan bu denizden biraz yukarıda bulunan bu ülke, zeytin ağaçları ile kaplıdır.

Antikçağda Kuzeydoğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın, gemi yapımı için her çeşit malzeme üreten bölgeler olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu havza sık ormanların bulunduğu bir yerdi ve bu özelliği ile havza, deniz filosu inşa etmek için önemli bir kaynak teşkil etmekteydi (Magie, 1950: 196; Braund, 1991: 221).⁴³² Karadeniz Bölgesi'nin orman potansiyeli ve zengin ağaç türleri, bölgedeki yer isimlerine dahi yansımıştır. Örneğin Kolkhis'in sahil kentlerinden Pityos/Pityous (Pitsunda or Bichvinta) ismini Hellençe'deki "çam ağacı" (ή πίτυς) kelimesinden almıştır (Braund, 1994: 53; Arslan, 2000b: 32). Öyleki adı geçen bu bölgedeki dağlarda bulunan kaliteli ağaçlar, kesildikten sonra ırmaklar vasıtasıyla kolay bir şekilde taşınabilmekteydi. Ayrıca Kolkhis Bölgesi'nde bol miktarda bulunan kerestenin yanında, yelkenler için keten, ipler için kenevir, balmumu ve zift üretimi yapılmaktaydı (Strab. XI. 2. 17). Bölgede yetişen sedir ve selviler genelde ev yapmak için kullanılırdı. Bu potansiyeli ile Pontos Bölgesi ve Güney Kafkasya, önemli ölçüde kereste ihracatı yapıyordu (Braund, 1994: 53 vd.).⁴³³

Doğu Karadeniz ve Güney Kafkasya topraklarının, Mithradates Krallığı'nın son kralı VI. Mithradates tarafından hanedanın sınırlarına dâhil edilmesiyle, kral, bölgenin bu kereste potansiyelini çağın en büyük donanma gücünü meydana getirmek için kullandı (Sergidis, 2012: 33). Öyle ki kral, Üçüncü Mithradates Savaşı öncesi MÖ 67 yılının yaz aylarını ve bütün kışını Karadeniz ormanlarından kereste kestirerek, gemi inşasına ve silah yapımına ayırdı. Böylelikle 400 gemiden oluşan bir donanma meydana getirdi (Memnon, 37. 1; ayrıca bkz. Strab. XII. 8. 11; App. *Mithr.* 119). Öyle ki bu donanmayı oluşturan gemilerin kerestesi tamamen Karadeniz ormanlarından sağlandı.

⁴³² Karadeniz'in güçlü fırtınalarına ve dev dalgalarına karşı koyabilen sağlam gemiler yapmak için hayati öneme sahip olan kereste, deniz ticaretindeki en temel hammaddelerden biridir. Theophrastos (*hist. plant.* V. 7. 1-3), gemi yapımı için uygun kerestelerden söz ederken şu açıklamalarda bulunmaktadır: "Çam, köknar ve sedir genellikle gemi inşası için oldukça kullanışlıdır. Uzun gemiler köknardan yapılır. Çünkü köknar kerestesi hafiftir. Ticaret gemileri ise çamdan yapılır. Çünkü çam kerestesi çürümez. Suriye ve Phoenicia ve Suriye halkı Suriye sediri kullanır, onlar çamı çok fazla elde edemez. Kıbrıslı insanlar, *aleppo pine* [kıyı çamları] kullanır, çünkü adada bu ağaçlar vardır. Bu çamlar oldukça üstün gibi görünmektedir. Geminin çoğu kısımları bunlardan yapılır. Fakat kısa kürekli kadirgaların gemi omurgaları meşeden yapılır. Ticaret gemileri çamdan yapılır. Bununla birlikte onları geminin omurgasına koyarlar. Daha küçük araçlar kayından yapılabilir. Kaplamalar ise tamamen bu kerestelerden yapılır".

⁴³³ Karadeniz Bölgesi'nin kuzeyindeki Olbia ve Bosporos'tan ihraç edilen kerestenin buralara Kolkhis'ten geldiği belirtilmektedir. Öyle ki Grakov (2008: 105), MÖ IV. ve MÖ III. yüzyıllarda Bosporos'ta yapılan ahşaplarda kullanılan kerestenin Pontos ve Kafkas bölgelerinden getirildiğini ifade etmektedir.

Antik dönem yazılı kaynaklarında Roma Cumhuriyet döneminde yaşanan iç savaşlar sırasında bölgeden önemli miktarlarda kereste ithalatı yapıldığını gösteren bilgiler bulunmaktadır (Broughton, 1938: 835). Örneğin MÖ 44'ten sonra Caesar'ın ölümünü takip eden yıllarda, ortaya çıkan iç savaşlardan önce Brutus ve Cassius, ardında da Marcus Antonius özellikle Anadolu'daki şehirlerden gemi yapımı için sürekli kereste talebinde bulunmuşlardır, fakat bununla ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır (Magie, 1950: 441).

Bütün bu bilgilere rağmen Pontos Bölgesi'nden Akdeniz dünyasına yapıldığı düşünülen kereste ticareti ve pazarlama işleri ile ilgili elimizde edebi kaynakların dışında somut kanıtlar bulunmamaktadır. Bu yüzden antikçağda Karadeniz havzasında üretilen ve aynı zamanda ihracatı yapılan kereste hakkındaki bilgilerimiz yalnızca edebi kaynaklarla sınırlı kalmaktadır.

4.1.4 Köle Ticareti

Hellen ve Romalı tüccarların Pontos Bölgesi'ne yönelmelerindeki dördüncü etken köle ticaretiydi. MÖ VIII. yüzyılın sonuna kadar Karadeniz ve çevresinde köle ticareti ve bununla ilgili hususlar mevcut değildi. Bu döneme kadar köleler genelde savaşlar, adam kaçırmaya ve fidye bedeli ile elde ediliyordu (Berve, 1958: 2-3). Fakat MÖ VII. yüzyılın başlarından itibaren Karadeniz havzasında köle ticaretinin başladığı görülmektedir.⁴³⁴ Hellen ve Roma dünyası için önemli bir pazar yeri olduğu tahmin edilen Karadeniz havzasında, bu pazar yerleri ile köle ticaretini gösteren birçok yazılı ve arkeolojik kanıt bulunmaktadır (Vinogradov, 1998: 153-171; Emir, 2011b: 16-22).⁴³⁵ Karadeniz kıyılarında kurulan ticaret pazarları, sadece *Büyük Kolonizasyon Dönemi*'nde değil, Roma İmparatorluk Dönemi'nde de statülerini korudular. *Büyük Kolonizasyon Dönemi*'nde Karadeniz'deki ticaret pazarlarından taşınan köleler Khios adasına götürülürken, Roma döneminde Delos adası bu ticarete ön plana çıkmaktadır (Emir, 2011b: 18, dn. 47). Delos Adası'nın Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir köle pazarı olduğu bilinmektedir. Strabon (XIV. 5. 2), Delos adasına günde yaklaşık 10,000 kölenin getirildiğini ve aynı gün bütün kölelerin satıldığını belirtmektedir. Ayrıca "*tüccar oraya git, gemini boşalt, her şey satılır*" sözünün de buradan geldiğini ifade etmektedir. Antikçağda Karadeniz civarında birçok yerel halkın

⁴³⁴ Karadeniz'de kölelik ve köle ticaretinin ortaya çıkmasındaki sebepler ile ilgili olarak daha detaylı bilgi için bkz. Emir, 2011b: 9-28.

⁴³⁵ Karadeniz Bölgesi'nde köle ticaretini gösteren arkeolojik ve yazılı kaynaklar için bkz. Garlan, 1988: 46-48; Vinogradov, 1998: 153-171; Braund ve Tsetschladze, 1998a: 114 vd.; Gavriljuk, 2003: 323-342; Tsetschladze, 2005a: 11-26; Avram, 2007: 239 vd..

yaşadığı göz önünde tutulduğunda, bölgenin Hellen ve Roma dünyası için önemli bir köle pazarı olduğu şüphesizdir. Örneğin antikçağ yazarlarından Polybios, Karadeniz ile Akdeniz arasında yapılan ticaretten söz ederken iki bölge arasında ihraç ve ithal edilen malları açık bir şekilde tasvir etmektedir (IV. 38. 3-5):

Bu ihtiyaçlarla ilgili olarak, en zengin besinler, en kaliteli büyük baş hayvanlar ve köleler, tartışmasız Pontus etrafındaki ülkelerden bize getirilmekteydi. Aynı ülkeler bize, lüks eşyalar arasında bol miktarda bal, bal mumu ve tuzlanmış balık temin ederlerdi. Buna karşın onlar da ülkemizde fazla üretilen zeytinyağı ve her çeşit şarabı ithal ederlerdi. Tahıla gelince karşılıklı olarak, bizim ihtiyacımız olduğu zaman onlar bizi desteklerdi, bazen de onlar bizden tahıl ithal ederlerdi.

Yukarıdaki pasajda antikçağda Karadeniz ile Akdeniz arasında kesintisiz devam eden bir ticari faaliyet olduğu ve bu faaliyet içerisinde kölelik müessesesinin de yer aldığı açık bir şekilde görülmektedir. MS VI. yüzyıl yazarlarından Procopius da eserinin bir bölümünde bölgedeki bu faaliyetleri destekleyen bilgiler vermektedir (*Bell. II. 15. 5*) : “...onlar [Lazlar] her zaman Karadeniz’de yaşayan Romalılar ile deniz vasıtasıyla ticaret yaparlardı. Onlar ne tuz, ne buğday, ne de diğer bir iyi şeye sahip olmadıkları için deri, post ve köle temin ederek ihtiyaçları olan malları elde ederlerdi”. Bunlara ilaveten Karadeniz’de pek çok yerel kabile hırsızlık, adam kaçırma ve fidye gibi kanun dışı yollarla geçimini sağlıyordu. Korsan eylemleri ile yakalanan esirlerin köle olarak satılması önemli bir gelir kaynağıydı (Strab. XI. 2. 12). Karadeniz’de birçok önemli köle pazarı olduğu düşünülse de antik kaynaklarda özellikle bir yer ön plana çıkmaktadır. Burası bugün Rusya topraklarındaki, Don Nehri’nin Azak Denizi’ne döküldüğü yer olan Azov şehridir. Antikçağda bu yerleşim yeri “Tanais” adıyla biliniyordu (Westermann, 1955: 37; Wiedemann, 1981: 103; Tsetskhaldze, 2005a: 26).⁴³⁶ Strabon (XI. 2. 3), bu şehirden şöyle söz etmektedir:

Nehrin ve gölün üzerinde, nehirle aynı ismi taşıyan Tanais, Bosporos’taki Hellenler tarafından kuruldu. Bununla beraber son zamanlarda burası kral Polemon tarafından yağmalandı, çünkü Tanais ona boyun eğmemişti. Burası kısmen Asyalı ve Avrupalı göçebelerin ve kısmen de gölü Boğaz’dan gemiyle geçenlerin ortak pazarıydı. Asyalı ve Avrupalı göçebeler, köle, deri ve göçebelerin sahip olduğu diğer eşyaları getiriyordu. Boğaziçi geçenler ise karşılığında giysi, şarap ve uygar yaşama ait diğer eşyaları sağlıyordu.

Tanais, Olbia, Bosporos, Berezan, Pantikapaion ve Dioskurias Karadeniz’in kuzeyindeki başlıca köle pazarlarıyken, Amisos, Sinope, Trapezus, Kolkhis, Herakleia

⁴³⁶ MÖ III. yüzyıldan itibaren Karadeniz ticaretine yön veren kentlerden biri hâline gelen Tanais ve Karadeniz’in kuzeyindeki diğer kentlerden Batı dünyasına, buğday, iyi cins balık, bal, bal mumu, deri ve sığır ve köle ithal edilmekteydi (Polyb. IV. 38. 3-5; ayrıca bkz. Strab. XI. 2. 3).

Pontike ve Teion (Bithynia'da) da Anadolu'nun kuzeyindeki önemli köle pazarlarıydı (Westermann, 1955: 37; Emir, 2011b: 18-22). Karadeniz güneyindeki köle ticareti ile ilgili bilgi veren kaynaklardan biri Ksenophon'dur. Zira Ksenophon'un eserinde Pontos kıyılarında Hellenler tarafından köle ticaretinin yapıldığını gösteren ifadeler yer almaktadır. Evlerine dönüş yolu arayan Ksenophon ve onunla birlikte 10,000 paralı asker, Trapezus bölgesinde yaşayan Makron'ların ülkesinden geçerken, Ksenophon'un ordusunda bulunan özgür bir köle, bu halkların dilinden anladığını söyleyerek onlarla iletişim kurmuştu. Ksenophon'un eserinde olay şu şekilde kaleme alınmaktadır (*Anab.* IV. 8. 2-7).

Yunanlılar ırmağa yaklaşınca, buradan elden geldiğince çabuk kurtulmak istedikleri için ağaçları kesmeye başladılar. Sorgun ağacından kalkanlarla ve mızraklarla silahlanmış olan ve kıldan elbiseler giyen Makron'lar, ırmak geçitinin öbür kıyısında savaş düzeninde beklemekteydiler; birbirlerine cesaret veriyor ve ırmağa taş savuruyorlardı; attıkları taşlar Yunanlılara erişmiyor ve hiçbir zarar vermiyordu. O zaman Atina'da kölelik ettiğini ileri süren bir hafif piyade, Ksenophon'un yanına gidip, bu halkın dilini bildiğini söyledi «sanırım burası benim anayurdum. Bir sakıncası yoksa onlarla konuşmak isterim» diye ekledi. Ksenophon «hiç sakıncası yok haydi konuş onlarla ve önce kim olduklarını öğren,» dedi. Hafif piyade soruyu onlara sordu. «Makron'larız» diye cevap verdiler. Ksenophon «Şimdi de bize karşı neden savaş düzenine girdiklerini ve neden bize düşman olmaya gerek duyduklarını sor,» dedi. «Çünkü ülkemizi istila ediyorsunuz» diye cevap verdiler.

Burada geçen ifadelerden Ksenophon'un ordusunda paralı asker olarak görev yapan kişinin, Makron halkından olduğu ve köle olarak Atina'ya götürüldüğü, ardından da paralı asker olarak Ksenophon'un ordusuna katıldığı anlaşılmaktadır. Bu hikâyede ilginç bir nokta var ki o da öz vatanının neresi olduğunu bilmeyen bir kölenin durumudur. Aslında bu, kölelerin çok erken yaşlarda satılmasından kaynaklanmıyordu. Onlar daha çok geçmişlerini gizlemeye çalıştıkları için dillerini, kültürlerini, vatanlarını hatta kendi isimlerini dahi unutmaya çalışıyorlardı. Örneğin Avram (2007: 246), özellikle Paphlagonia, Kappadokia ve Bithynia kökenli kölelerin çoğunun öz vatanlarını bilinçli olarak gizlediklerini belirterek, bu yüzden bu bölgelerden köle ticareti ile ilgili elde edilen epigrafik kanıtların yeterince açıklayıcı olmadığını ifade etmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde de Pontos Bölgesi'nde köle ticareti devam etmiştir. Romalı tüccarların özellikle Karadeniz'in doğusundan ve Kafkaslar'dan tuz ya da tahıl karşılığında köle satın aldıkları bilinmektedir (Bradley, 1994: 36). Örneğin Procopius (*Bell.* II. 15. 5), Romalı tüccarların özellikle Kolchhis Bölgesi'nden tuz karşılığında köle satın aldıklarını belirtmektedir. Roma Cumhuriyet Dönemi boyunca Doğu Karadeniz ve Kafkaslar'da köle ticareti aktif olarak devam etti. Bununla birlikte imparatorluk döneminde Roma, Avrupa, Anadolu ve Afrika ülkelerinin büyük bir bölümüne hâkim

olmuştu. Ülke topraklarını savaşlarla sürekli genişleten Roma, ele geçirdiği ülkelerdeki halkları zaman zaman köleleştirmek suretiyle de bu ihtiyacını karşılamaktaydı. Örneğin Augustus (MÖ 27-MS 14), Kyzikos halkını, kentlerinde yaşayan Roma vatandaşlarını öldürdükleri için köleleştirmişti (Cass. Dio LIV. 7. 6). Yine Vespasianus döneminde (MS 69-79) ortaya çıkan Yahudi isyanlarında 97,000 Yahudi'nin köleleştirildiğinden söz edilmektedir (Iosep. *Bell. Iud.* VI. 9. 3). Roma'nın, Karadeniz çevresinden de aynı yöntemlerle köle tedarik ettiği bilinmektedir. Örneğin Plutarkhos, Üçüncü Mithradates Savaşları'nda Lucullus'un Pontos'un zengin kentlerinden Amisos'u ve Sinope'yi işgali sonrasında bölgeden sağlanan ganimetin büyüklüğünden söz ederken (*Luc.* XIV. 1); “[Lucullus] kendini öyle bir bolluğun ortasında buldu ki, kampındaki bir öküz bir drahmiye, bir erkek köle, dört drahmi'ye satıldı; diğer malların ise hiçbir değeri yoktu” ifadelerine yer vermektedir. Yine Karadeniz Bölgesi'nde benzer örnekleri sonraki dönemler içinde vermek mümkündür. Mesela İmparator Claudius (MS 268-270) döneminde Gotlarla yapılan savaşlarda Got halklarına mensup birçok kadının askerlere armağan olarak verildiği (SHA *Claud.* 8. 6) ya da İmparator Carus (MS 282-283) döneminde 20,000 Sarmatia'nın yakalanarak esir alınıp köleleştirildiği kaynaklarda belirtilmektedir (SHA *Carus.* 9. 4). Dolayısıyla Roma İmparatorluk Dönemi'nde borçlarından ya da geçim sıkıntısından dolayı satılan insanların dışında Roma, köle ihtiyacının büyük bir bölümünü savaş ganimeti olarak elde edilen esirlerden sağladığı anlaşılmaktadır.⁴³⁷

Kısacası antikçağda imparatorlukların elinde hizmet sektöründen fiziksel ve sosyal ihtiyaçlara kadar her alanda sömürülen köleler, o dönemin önemli bir gelir kaynağı hâline gelmişti. MÖ VII. yüzyıla kadar, Akdeniz halklarının askeri, siyasi ve ticari olarak ulaşmakta güçlük çektiği Karadeniz Bölgesi'nde, herhangi bir köle ticareti ya da köle pazarına rastlanılmamıştır. Bununla birlikte jeopolitik konumu ve coğrafi şartlarıyla her alanda zengin bir hinterlanda sahip olan Karadeniz'in değerinin farkına varılması çok zaman almadı. Deniz ticaretinde giderek güçlenen, fakat bununla beraber Akdeniz ve Ege kıyılarını rakip kolonilere kaptıran Miletos'lular, MÖ VIII. yüzyılın ortalarından itibaren

⁴³⁷ Roma döneminde, özellikle savaşlarla elde edilen köleler, sahipleri tarafından en ağır koşullarda ve işlerde çalıştırılmaktaydılar. Örneğin antik Sinope kenti sınırları içerisinde bulunan Sandarakurgion Dağı'ndaki maden ocaklarında çalışan esirlerin durumu hakkında bilgi veren Strabon şu ifadelere yer vermektedir (XII. 3. 40): “... Maden, vergi mültezimleri tarafından işletilmekteydi ve buralarda suçlarından ötürü pazarda satılan tutsakları madenci olarak kullanılmaktaydılar; çünkü işin zahmetinden başka, madendeki havanın ve cevherin berbat kokusundan ötürü burada çalışmanın hem öldürücü ve hem de dayanılmaz olduğunu söylerler; öyle ki, işçiler kısa sürede ölmeye mahkûmdur”.

Karadeniz'e açılarak burada ticaret pazarları oluşturmaya başladılar. Bir antikçağ ideolojisi olan "aç gözlülüğün" getirdiği iştahla bölgeyi her alanda sömüren Miletos'lular, bu topraklar üzerinde köle ticaretini uluslararası pazar hâline getiren ilk misafir halklar oldular. Dolayısıyla da MÖ VII. yüzyıldan itibaren Karadeniz Bölgesi, ticarete önemli bir köle kaynağı hâline geldi. Özellikle Kafkaslar ile Sibiryaz bozkırları arasında yaşayan göçebe halklar, bu kaynağın temelini oluşturuyordu. Bu kaynağın Hellenler tarafından önemli bir rant hâline getirilmesiyle köle ticareti, MÖ V. yüzyıldan sonra Karadeniz'de daha da gelişti. Bölge halkları arasında da rağbet gören bu ticaret kolu önce Hellenistik, ardından da Roma döneminde alternatif bir geçim kaynağı oldu. Zaman zaman ekonomik sıkıntıya düşen Karadeniz halkları, gerek korsanlık ve adam kaçıırma yoluyla, gerekse ailelerinden birini rehin vermek suretiyle bu ticarete ortak oldular.

4.1.5 Diğer Ürünler

Antikçağda Pontos Bölgesi'nden ihracatı yapılan bu dört ürünün dışında (Maden, Balık, Kereste, Köle) ihracat payı daha düşük olan ya da sadece iç tüketime hizmet eden başka ticari mallar da bulunmaktaydı. Şüphesiz bu malların başında tahıl gelmekteydi. Karadeniz'in kuzeyinde antikçağda "Pontos stepleri" olarak adlandırılan Güney Rusya ovaları, deniz kıyısından kuzeyin ormanlık arazisi arası, yaklaşık 320 km'lik bir alanı kapsayan zengin bir çayırlıktı. Burası antikçağda dünyanın en kaliteli ve en çok tahıl üretilen bölgesiydi (Ascherson, 2001: 19). Öyleki kaynaklar, Karadeniz'in kuzey bölgelerine yönelen Hellenlerin, İskit topraklarından sağladıkları tahılla ayakta kaldıklarını belirtmektedirler (Dem. *Lept.* XX. 32-33; Hdt. VII. 147; Ksen. *Hell.* V. 1. 28-29; Strab. VII. 4. 6; ayrıca bkz. Leaf, 1916: 2).⁴³⁸ Örneğın Atina *polis*'i, özellikle klasik dönemde Karadeniz Bölgesi'nin kuzeyinden gelen tahıla muhtaç bir şehirdi. Araştırmacılar, Peloponnesos Savaşları'nda (MÖ 431-404), Sparta'luların Çanakale Boğazı'nı abluka altına alarak Kırım'dan Atina'ya giden tahıl sevkiyatına engel olmalarını, Atina'luların Sparta'lulara mağlup olmasındaki en önemli sebep olarak göstermektedirler (King, 2008: 51; ayrıca bkz. Whitby, 2010: 114; Sergidis, 2012: 17-18; 40).Ancak Hellenlerin Karadeniz ile yapmış olduğu düşünülen tahıl ticareti, tarihçiler arasında tartışma konusudur. Herodotos'un (VII. 147) MÖ 494/493 yılında tahıl yüklü ticaret gemilerinin Pontos'tan geçtiğini bildirmesine karşın araştırmacılar, bundan önce bölge ile tahıl

⁴³⁸Bosporos Krallığı, kral Leucon zamanında (MÖ 393-353) Atina'ya 400,000 *medimnoi* buğday ihraç etmekteydi (Dem. XX. 32-33; ayrıca bkz. Sergidis, 2012: 5).

ticaretinin yapıldığına dair ne bir edebi kaydın nede arkeolojik bir verinin tespit edilebildiğini belirtmektedirler (Noonan, 1973: 231 vd.; MÖller, 2007: 364; ayrıca bkz. Artz, 2008: 5; 19 vd.).⁴³⁹ Tsetschladze (2005a: 12-14), Miletos'luların tahıl ihtiyacının, muhtemelen Lydia'luların ve daha sonra da Akhamenid İmparatorluğu'nun bölgeye yaptığı akınlar sonucu verimli bu toprakları kendi tekellerinde birleştirmeleriyle başladığını ifade etmektedir. Ayrıca MÖ IV. yüzyılın ortalarından itibaren Attika'da üzümculüğün ve yağ üretiminin artmaya başladığı, çünkü tahıl alabilmek için karşılığında bunların götürüldüğü, dolayısıyla Karadeniz'in kuzeyi ile Hellenlerin tahıl ticareti yapmalarının da bu yüzyıla denk geldiği düşünülmektedir (Tsetschladze, 2005a: 15). Aslında Hellenlerin MÖ IV. yüzyıldan itibaren Karadeniz Bölgesi'nden tahıl ithal ettiğini gösteren önemli kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin Atina'nın Bosporos Krallığı ile yaptığı tahıl ticareti konusunda Strabon'da şu bilgi bulunmaktadır(VII. 4. 6): "*Leucon bir defasında Theodosia'dan Atina'ya 2,100,000 medimnoi tahıl gönderdi*". Yukarıda zikredilen ifadelerden Bosporos Krallığı'nın Atina ile yaptığı tahıl ihracatının oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Bu oranda tahılı Bosporos Krallığı'nın, salt kendi üretimi ile karşılayamayacağı açıktı. Muhtemelen Bosporos Krallığı, ihraç etmek için hazırladığı tahılın bir bölümünü, kuzey bozkır topraklarında yaşayan İskit halklarından tedarik ediyordu (Rostovtseff, 1957: 259; Archibald, 2002: 53 vd.).

Karadeniz'in kuzeyine oranla hububat yönünden fakir olan güney kolonileri, Karadeniz'in kuzeyindeki diğer kardeş koloniler vasıtasıyla hububat ve diğer gerekli ihtiyaç maddelerini alıp Hellas'a ve oradan başka yerlere transfer ederek tahıl ihraç ediyor ve bundan da büyük kâr sağlıyorlardı. Böylelikle Karadeniz'in güney bölgeleri tahıl üretiminde aktif rol oynamasa da, ürünlerin toplanması ve ihraç edilmesinde önemli bir görev üstleniyordu. Bununla birlikte antik kaynaklar Karadeniz'in güney kıyılarında ihraç boyutunda olmasa bile iç tüketimde kullanılan kaliteli tahıl üretiminden söz etmektedirler. Örneğin Strabon (XII. 3. 15), Pontos'taki Iris Irmağı'nın suladığı verimli Themiskyra Ovası'ndan bahsederken burada bolca bulunan akdari ve süpürge otunun varlığına vurgu yapmaktadır. Plinius da (*nat.* XVIII. 25. 101), Pontos halklarının bir besin kaynağı olarak özellikle bu bölgede yetişen akdariyi tercih ettiklerinden söz etmektedir. Strabon ve Plinius'un tahıl ile ilgili verdikleri bilgiler değerlendirildiğinde, Pontos Bölgesi'nin verimli

⁴³⁹ Herodotos (VIII. 147)'ta geçen şu ifadeler Karadeniz'den Hellas'a tahıl ithalatını göstermektedir: "Abydos'dayken Kserkses tahıl yüklü gemilerin gelişini görmüştü, Euksenos Pontos'tan geliyorlardı; Hellespontos'tan geçip yüklerini boşaltmak üzere, Aigina ve Peloponnessos'a gideceklerdi".

düzlüklerinde tahıl, özellikle de darı üretildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu bölgede üretilen tahıl ihraç edilecek boyuta ulaştı mı, yoksa sadece iç pazara mı hizmet etti burası çok açık değildir.

Antikçağda Pontos Bölgesi'nden Hellen ve Roma dünyasına ihraç edilen bir başka ekonomik gelir, şifalı ve egzotik bitkilerdir. Zengin bir floraya sahip olduğunu bildiğimiz Pontos Bölgesi'nde, şifalı otlardan egzotik çiçeklere kadar her türde ürün bulmak mümkündür. Pontos'ta yetişen birçok bitki ve çiçekten, günlük kullanımlarda baharat olarak ve süslemelerde faydalanılmaktaydı. Öyle ki Sinope kentinin varoşlarında bu tür çiçek pazarları bulunuyordu. Özellikle parfüm üretiminde kullanılan çiçekler, Pontos Bölgesi'nde yaşayan halklar için önemli bir ticari üründü (Broughton, 1938: 613).

Pontos Bölgesi'nde ihracatı en çok yapılan bitki türleri şifalı otlardır. Antikçağın en büyük doğa bilimcisi olan Gaius Plinius Secundus'un hayattayken hazırlamış olduğu 37 kitaptan oluşan *Naturalis Historia* adlı çalışmasının bitkiler bölümünde, Karadeniz'de yetiştirilen şifalı otlar ve bunların kullanım alanları hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Pontos Bölgesi, şifalı otları, zehirleri ve antidotlarıyla (panzehir) özel bir ün kazanmıştı. Zengin bir floraya sahip olmasına rağmen bölgenin şifalı bitkiler hususunda Akdeniz dünyasında böylesine büyük bir üne kavuşmasının ardında, Mithradates Krallığı'nın son hanedan üyesi VI. Mithradates'in rolü yadsınamaz. MÖ 120 yılında Karadeniz Bölgesi'nde teşkilatlandığı krallıkla kısa zamanda güçlenen ve Roma'nın en büyük düşmanı hâline gelen Mithradates VI Eupator, çocukluğundan itibaren tarih, felsefe, tıp ve hekimlik gibi birçok bilim dalı ile yakından ilgilenmişti (Arslan, 2007: 520; Mayor, 2013: 83 vd.). Bütün bilimlere ilgisi olmasına karşın onun asıl ilgi alanı, şüphesiz tabiat bilimi ve toksikolojydi. Farmakoloji konusunda kendini yetiştirmiş, uzman biri olduğu kabul edilen Mithradates'in, zehirler için panzehirler yaptığı ve antidotlar ürettiği bilinmektedir (Plin. *nat.* XXV. 3. 5-6; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 521; Mayor, 2013: 54, 79).

Antik kaynaklarda Mithradates'in, kendi döneminde yaşamış olan doğa bilimcileriyle de yakın ilişkiler kurarak, bu alanda kendini yetiştirdiği belirtilmektedir (Plin. *nat.* XXV. 3. 6; XXV. 26. 62; Gal. *de. Antid.* XIV. 150. 3-17; ayrıca bkz. Arslan,

2007: 520; Mayor, 2013: 114-115).⁴⁴⁰ Örneğin “kök kesici” lakaplı Pergamonlu Krates’in *Mithridation/Mithridatia* (Köpek Dişi) isimli bitkiyi (Plin. nat. XXV. 26. 62; ayrıca bkz. Portanova, 1988: 303 dn. 510-516),⁴⁴¹ yine bir başka farmakolog Lenaeus’un da *Scordotis /Scordion*⁴⁴² (yer meşesi; Kurtluca) adlı bitkiyi Mithradates’in şahsına atfettikleri belirtilmektedir (Plin. nat. XXV. 27. 63). Yine Pontos Bölgesi’nde yetişen ve kralın ismiyle anılan bir başka bitki *Eupatorium* ya da *Eupatoria*’dır ve bugün bu bitki halk arasında “sıtma otu” olarak bilinir. Antikçağda bu bitkinin şarap içinde kaynatılan tohumlarının dizanteri hastalığının tedavisinde kullanıldığı ifade edilmektedir (Plin. nat. XXV. 29. 65).⁴⁴³

Pontos Bölgesi’nde yetişen ve ihracatı yapılan bir başka şifalı bitki türü *Absinthium*’dur. Bu bitki halk arasında “peli otu” olarak bilinmektedir. *Absinthium*, antikçağda alkole tat vermek ya da mideyi güçlendirmek için kullanılırdı. Öyle ki Pontos Bölgesi, peli otu ile yapılan acımsı şaraplarıyla ünlüydü. Plinius (nat. XIV. 19. 109), yarım kilo peli otunun 22,5 litre şıranın içinde kaynatılarak ya da şarabın içine peli filizleri atılarak peli şarabı yapıldığını belirtmektedir. Bunun yanında bölgede bilinen bir başka şifalı ot “sedef çiçeği”dir. Günümüzde iştah açıcı, hazmı kolaylaştırıcı, uyarıcı ve yatıştırıcı gibi özellikleriyle bilinen bu bitki, antikçağda daha çok antidot yapımında kullanılırdı.⁴⁴⁴ Ayrıca yılan sokmasına karşı iyi bir panzehir olan *aristolochia* yani “loğusa çiçeği”ni

⁴⁴⁰ Mithradates’in, Prusalı Asklepiades ile yakın dostluk kurduğu ve hatta Asklepiades’in ona bir tıp kitabı hediye ettiği; bunun üzerine de Mithradates’in kendisini Pergamon’daki sarayına davet ettiği bilinmektedir (Plin. nat. XXV. 3. 6). Ayrıca kralın Aleksandreia’lı farmakolog Zopyros ile mektuplaştığı ve antidotlar üzerine birlikte araştırmalar yaptıkları ifade edilmektedir (Arslan, 2007: 522).

⁴⁴¹Plinius’a (nat. XXV. 26. 62) göre *Mithridation/ Mithridatia* adlı bitkinin *acanthus* çiçeği gibi iki yaprağı vardı. Yaprakları kökten büyüdü. Aralarında yaprakları birbirine bağlayan bir kamış ve ortasında gül pembesi bir çiçek bulunurdu.

⁴⁴²Plinius(nat. XXV. 27. 63), *Scordotis* bitkisi hakkında şunları belirtmektedir: “Bu bitki [Scordion] yerden yaklaşık 45 cm kadar büyür. Gövdesi çok dallı ve çok yapraklıdır. Yaprakları ince tüylü ve yumuşak olup meşe yaprağına benzer. Başka bir çeşidi de yabani nane gibi büyük yapraklı olup, her iki bitki de hem kendi başlarına hem de diğer maddelerle karıştırılarak birçok alanda kullanılabilen antidot yapımında yararlar”.

⁴⁴³*Eupatorium* bitkisinin kullanımından söz eden Plinius, şu ifadelerle yer vermektedir (nat. XXV. 29. 65): “[Eupatoria] Yerden yüksekliği yaklaşık 45 cm ile 1 metre arasında değişir. Yaprakları koyu renkli ve tüylü olup beşparmak otuyla da kenevir gibi aralıklarla gövdeye birleşmiştir. Yaprakları uçlarına doğru beş çentige sahiptir. Çiçekleri kırmızı, pembe ya da beyaz renklidir. Kökü işe yaramaz ama tohumu şarabın içine katıldıktan sonra dizanteri hastalığının tedavisinde çok etkilidir”.

⁴⁴⁴Antik kaynaklar, Roma generali Pompeius’un Mithradates’i mağlup ettikten sonra kralın özel eşyaları arasında şifalı otlar üzerine çalışmaların yer aldığı bir kitap bulunduğundan söz etmektedir. Plinius (nat. XXIII. 77. 149), Mithradates’in kaleme aldığı bu kitaptan vermiş olduğu alıntıda şu bilgiler bulunmaktadır: “Çok eski cevizler kangrene, çibana ve çürüklere faydalıdır. Ceviz ağacının kabuğu dizanteriyi iyileştirir ve sirkeyle ovulmuş yaprakları kulak ağrılarını giderir. Ayrıca iki kuru ceviz, iki incir ve yirmi yaprak sedef otu ezilerek üzerine bir tutam tuz eklenir. Bu karışımı alan kişi bütün zehirlere karşı korunur”. Plinius (nat. XXV. 3. 6), tarafından aktarılan bir başka bilgi de Mithradates’in sedef otundan yapılmış bir panzehire Pontik Bölgesi’nde yaşayan yabani ördek kanını da ilave ederek her sabah tedbir amaçlı içtiğini belirtmesidir.

(Plin. nat. XXV. 97), antikçağda deliliğin iyileştirilmesi ve sakinleştirici olarak kullanılan “siyah çöpleme”yi de (*melompodion*) Pontos’tan ihraç edilen şifalı bitkiler grubuna dâhil edebiliriz (Plin. nat. XXV. 21. 49). Adı geçen bu bitkilerin dışında Pontos Bölgesi’nde şifa amaçlı kullanılan ve antik kayıtlarda da yer alan pek çok bitki türü bulunmaktadır. Lakin bunların ihracatının yapıp yapılmadığı bilinmemektedir.

Şifalı bitkilerin yanında Pontos Bölgesi’nden özellikle Akdeniz dünyasına ihraç edilen diğer bitki türleri, egzotik olarak tanımlanan ve daha çok parfümeri amaçlı kullanılan güzel kokulu bitkilerdir. Pontos Bölgesi’nden ihraç edilen bu tür bitkilerin başında *amomum* olarak tanımlanan “balsa çiçeği” gelir. Plinius *amomum* çiçeğinin satışından söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir (nat. XII. 49):

Bir demet amomum fiyatı 60 *denarii*’dir, Ama toz olarak sadece 49*denarii* eder. Armenia’nın Otene olarak bilinen bölgesinde, ayrıca Media ve Pontos bölgelerinde yetişir. Nar yapraklarıyla birlikte yapışkan özelliği sayesinde üst üste yapıştirilerek bir salkım üzüm gibi görülebilirdi.

Amomum dışında *asarum* (findık ağacı kökü) ve *spikenard* (hint sümbülü) çiçeklerini de, Pontos Bölgesi’nden ihraç edilen ve parfümeri amaçlı kullanılan bitki türleri arasında sayabiliriz (Plin. nat. XII. 47). Antik kaynaklarda yer alan bütün bu egzotik ve şifalı bitkiler, Pontos Bölgesi’nden ihracatı yapılan önemli ticari mallardı. Özellikle Pontos’un otokton halkları tarafından tespit edilen bu bitkiler, Akdeniz dünyasında oldukça rağbet görüyordu (Broughton, 1938: 612-613).

Antikçağda Pontos Bölgesi’nden ihraç edilen alternatif ürünler, bunlarla da sınırlı değildi. Kaynaklarda Pontos’ta üretilen ve aynı zamanda ticareti yapılan şaraplar hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Pontos Bölgesi, peli şarabı ile köklerden ve otlardan elde edilen acımsı ya da buruk maddelerin şaraba katılmasıyla yapılan içkileri ve aromatik şaraplarıyla ünlüydü. Pontos’ta üretilen peli şarabının yapımından söz eden Plinius eserinde şu ifadelerle yer vermektedir (nat. XIV. 19. 109): “*Peli şarabı, bir pound⁴⁴⁵ pontik pelini beş galon şırada çeyreğine inene kadar kaynatılarak ya da şarabın içine peli filizleri atılarak yapılır*”. Ayrıca Plinius eserinin bir başka bölümünde yine Pontos’ta üretilen şaraplarla ilgili şu bilgileri vermektedir (nat. XIV. 25. 128): “*Deneyimli şarap yapımcuları şaraba, Pontos’ta bulunan ve katrana benzer bir madde ile iris külü ve yağ katarlardı. Bu şarap tadını bira ekşitir, ancak içinde daha önce sirke olan kaplara*

⁴⁴⁵Pound / Libra (453 gram), Roma Dönemi’nde sıvıları ölçmek için kullanılan bir ölçü birimidir (Smith ve Lockwood, 2012: 401).

şarabın koyulabilmesini sağlardı”. Ksenophon (*Anab.* V. 4. 29), Mossynoikoi halklarının sert, acımsı bir şarap ürettiklerini ve bu şarabın suyla karıştırıldığında, lezzetli ve hoş kokulu bir şaraba dönüştüğünü belirtmektedir. Bu şarap muhtemelen Plinius’un da kendi eserinde belirttiği peli şarabıdır.

Peli şarabının dışında kaynaklarda Pontos Bölgesi’nde üretilen pek çok çeşit şarap bulunuyordu. Özellikle bunlardan *Naspercene* şarabı, kalitesinden ziyade şifa özelliği ile ön plana çıkmıştır. Örneğin “*Fizikçi Apollodoros, Kral Ptolemaios’a hangi şarapları içmesini önerdiğini yazdığı kitabında o sıralar İtalyan şarabı bilinmiyordu. Bu yüzden Pontos’tan Naspercene şarabını övdü*”, ifadesiyle Plinius (*nat.* XIV. 9. 76), Pontos’ta üretilen bu şarapların daha çok şifa amaçlı kullanıldığına vurgu yapmaktadır. Öyle ki, bir eğlence malzemesi olan şarabın, antikçağ toplumlarında dinselliği, temizliği ve özellikle de tedavi edici özelliği ile tıptada kullanıldığı biliniyordu (Curtis, 2001: 296). Erdinçli (2012: 13), antik dönemde şarabın oldukça çok tüketilmesinin nedenlerini açıklarken şifa özelliğinden de bahsetmektedir:

Şaraptaki anti-bakteriyel özellik ve içinde barındırdığı asit, kolera gibi suyla bulaşan salgın hastalıkların oluşumunu önemli ölçüde azaltmış ve antik dönemin önemli bir ilaç bileşimini oluşturmuştur. Ölçülü alındığı takdirde rahatlatıcı bir etkisinin olması, suya nazaran daha güvenilir olması ve tedavi edici bir rol üstlenmesi, tıpkı birada olduğu gibi şarabın da, Tanrıların bir hediyesi olarak kutsanması ve dinsel ritüellerde yer etmesini beraberinde getirmiştir.

Bu yüzden antikçağda şarapla çeşitli hastalıkların iyileştirilmesi üzerine çalışanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktu. Bunlardan biri de Prusa’lı doktor Asklepiades’ti. Asklepiades, şarapların şifa özelliği üzerine yaptığı çalışmalarının bir kopyasını VI. Mithradates’e yolladı, ardından dakendisi kralın Pontos’taki sarayına davet edildi (Plin. *nat.* XXV. 3. 6).

Yukarıda ifade edilen bütün bilgilere rağmen Pontos Bölgesi’nde üretilen şarapların ihracattaki payı bilinmemektedir. Özel tedavi amaçlı üretilenlerin dışında bölgedeki şarapların sadece iç tüketime mi hizmet ettiği; yoksa uluslararası ticarete bir ihraç ürünü olarak mı? kullanıldığı antik kaynaklarda açıkça belirtilmemektedir. Fakat lüks tüketim malları içine giren bu tür ticari ürünlerin karşılıklı olarak ihracatı ve ithalatının yapıldığı bilinmektedir (Polyb. IV. 38. 3-5; ayrıca bkz. Braund, 1991: 222).⁴⁴⁶ Fakat antikçağda

⁴⁴⁶Hellen ve Roma dünyasında şarabın çok fazla kullanıldığı ve en önemli ithal ürünlerinin başında geldiği hem edebi kaynaklarda hem de arkeolojik kazılarda tespit edilmiştir. Özellikle Arkaik ve Roma dönemlerine tarihlenen Akdeniz’deki birçok batık gemilerde bulunan *amphora*’ların bir kısmının şarapla dolu olduğu

Karadeniz Bölgesi'nde şarap üretimi ve ihracatı daha çok Karadeniz'in kuzey kıyıları ile ilgilidir. Çünkü antikçağın önemli ihraç ürünlerinden biri olan zeytin, Karadeniz'in bu bölgesinde yetişmediği için, bölge halkı daha çok şarap üretimine ağırlık vermiş olmalıdır. Zira Karadeniz'in kuzey kıyılarında kurulan eski Hellen şehirlerinde, özellikle de Kerç Boğazı'nın her iki kıyısında yapılan kazılarda, MÖ V. yüzyılın sonu ile IV. yüzyılın başına tarihlenen yaklaşık 70 adet şaraphane ortaya çıkarılmıştır (Curtis, 2001: 301-302).

Karadeniz'in güney kıyılarında ise şarap üretimi ve ihracatı ile ilgili yazılı kaynakların dışında arkeolojik veriler de oldukça azdır ve bunların tamamı Herakleia ve Sinope şehri ile ilişkilidir. Tüm Karadeniz çevresinde, Hellas ve Akdeniz ülkelerinin neredeyse tamamında bulunan Sinope *amphora*'larında genelde şarap ve yağ olduğu tespit edilmiştir. Fakat Sinope kenti burada şarap üreticisi değildir, ihracatçıdır (De Boer, 2007: 9; Vnukov, 2012: 361).⁴⁴⁷ Çünkü ne yazılı ne de arkeolojik kazılarda Sinope ve çevresinde şarap üretiminin yapıldığını gösteren veri vardır. Sinope kentinin buradaki misyonu, daha çok kendi coğrafyasında üretimi yapılan *amphora*'lar ile Karadeniz'in kuzeyinden ve özelliklede Kolkhis Bölgesi'nden getirtilen şarap ve diğer ürünlerin ihracatını yapmaktı (Gamkrelidze, 2012: 75 vd.).⁴⁴⁸

Ortaçağ kaynaklarında ve daha sonraki Osmanlı arşiv belgelerinde Pontos Bölgesi'nde yetiştirilen ürünler arasında sıkça karşımıza çıkan zeytin ise, Hellen ve Roma kaynaklarında çok fazla yer almamaktadır. Antikçağda toprak ve iklim koşulları Pontos kıyılarında ve vadileri dışında zeytin üretimini kısıtlaya da, dağların aşağı yamaçlarında ve vadilerde zeytin üretildiği bilinmektedir. Örneğin Strabon, Sinope'den söz ederken bölgedeki zeytin üretimi hakkında şöyle bir ifade kullanmaktadır (XII. 3. 12): “*Bütün toprakları işlenmiş olan ve denizden biraz yukarıda bulunan bu ülke zeytin ağaçlarıyla kaplıydı.*” Strabon eserinin bir başka bölümünde Pontos Bölgesi'nde yetiştirilen zeytine temas ederken (XII. 3. 30); “*Sidene ve Themiskyra, Pharnakeia'ya yakındır ve bunların üst tarafında Pontos'un en iyi kısmı olan Phanaroia bulunur. Burası zeytin ağaçları, pek çok bağlar ve bir ülkenin sahip olabileceği bütün diğer nimetlere sahiptir*” der. Strabon'un

belirtilmektedir. Hellas'a ve daha sonraki dönemlerde Roma'ya sadece Ege ve Akdeniz kıyılarından şarap ihraç edilmezdi. Arkeolojik kazılar sonucu ele geçen *amphora*'lardaki damgalardan öğrendiğimiz kadarıyla Sinop ve Gürcistan limanlarından da Akdeniz dünyasına şarap ihracatı yapılmıştır (Curtis, 2001: 296).

⁴⁴⁷ Sinope'de şarap üretimi ile ilgili farklı bir görüş için bkz. Opait, 2012: 399 vd.

⁴⁴⁸ Antikçağda Anadolu'dan Dnieper ve Danube arasındaki bölgelere kadar *amphora*'larla şarap taşındığı, dolayısıyla da bu coğrafyada karşılıklı olarak yoğun bir şarap ticareti yapıldığı tespit edilmiştir (Magomedov ve Didenko, 2012: 484).

ifadelerinden, kendi döneminde Sinope civarında ve Amastris'te yoğun bir zeytin yetiştiriciliği yapıldığı ve zeytin ağaçlarının doğuda Trapezus batıda Sinope'ye kadar uzanan bir alanla sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır (Doonan, 2004: 83; 95; Tezgör, 2010b: 100).⁴⁴⁹ Ayrıca Strabon (XI. 14. 4), Armenia ile Kyros (Kür) Irmağı arasında kalan bölgede de zeytin yetiştirildiğinden söz etmektedir. Dolayısıyla Karadeniz'in güneyinde koloniler kuran Miletos'lular zeytinyağlarını bu sınırlı alanlardan temin etmek zorunda kalmışlardır. Sinope ve Herakleia kentleri bir taraftan bölgede zeytin üretimine öncülük yaparlarken diğer taraftan, bu ürünlerin ihraç edilmesinde ticaret pazarı görevini de üstlenmişlerdi. Öyle ki yapılan arkeolojik araştırmalarda başta Khalkedon olmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki şehirlere ve Kolchhis'e zeytinyağının Sinope'de üretilen *amphora*'lar ile ihraç edildiği tespit edilmiştir (Doonan, 2012:181-182; Vnukov, 2012: 361 vd.; ayrıca bkz Tezgör, 1998: 445 vd.).⁴⁵⁰

Hellenistik ve Roma döneminde de zeytinyağı, şarap ile birlikte uluslararası ticaretin en önemli unsurlarından biri olmaya devam emiştii. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu iki ürünün başlıca müşterisi şüphesiz Roma ordusuydu. Akdeniz kıyıları Hellas ve Anadolu, Roma'nın doğu sınırlarına yağ ve şarap ithal ederken, Sinope ve çevresinde üretilen zeytinyağı daha çok Karadeniz'in kuzey bölgelerinin ihtiyacını karşılamaktaydı (Rostovtzeff, 1957: 67).

Günümüzde Karadeniz'in güney kıyılarında, özellikle de Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan halkların en önemli gelir kaynağı olan fındığın durumu ise oldukça karmaşıktır.⁴⁵¹ Pontos'un Themiskyra Bölgesi'ndeki yabani fındık ağaçlarının bolluğundan söz eden Strabon (XII. 3. 15), bu meyve hakkında daha fazla bilgi vermemektedir. Fakat Plinius (*nat. XV. 24. 88*), eserinde Pontos'un kabuklu yemişleri ile ünlü olduğundan

⁴⁴⁹ Karadeniz Bölgesi'nde zeytin, sadece Bosphoros (İstanbul Boğazı) ağzı ile Sinope –Trapezus arasındaki kıyı şeridinde üretiliyordu (Greaves, 2003: 43; ayrıca bkz. Doonan, 2004: 11, 81).

⁴⁵⁰ Karadeniz'in kuzeyine ve kuzeydoğusuna ihraç edilen Sinope *amphora*'larında şarap ve tuzlanmış balığın yanı sıra, Sinope çevresinde üretildiği tahmin edilen zeytinyağları bulunmuştur (de Boer, 2007: 9; Krapivina, 2012: 468). Sinope *amphora*'ları ve bunların yayıldığı şehirler hakkında bkz. Tezgör, 2010a: 167-173.

⁴⁵¹ Avrupa'da en önemli kabuklu yemişlerden biri olan fındık, muhtemelen Prehistorik dönemlerden bu yana insanlar tarafından tüketilmekteydi. Zira İsveç'te Alvasta şehrindeki Neolitik yerleşkede ele geçen besin kalıntıları arasında büyük miktarda fındık olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla fındık, özellikle Neolitik ve Mesolitik dönemlerde çok önemli bir besin kaynağıydı (Brothwell, 1998: 149; Bu konu hakkında ayrıca bkz. Boccaci ve Botta, 852 vd). Antikçağın sonlarına doğru Avrupa'nın büyük bir bölümünde fındık üretilebiliyordu. Örneğin Keltler için fındık oldukça çok tüketilen bir besin kaynağıydı. Ayrıca Roma ve Hellen topraklarında da bu ürünün ziraati yapılmaktaydı (Alcock, 2006: 48). İtalya'da en çok Campania ve Sicilya'da ekimi yapılan bu meyveyi Romalılar, en çok şarabın yanında meze olarak tüketirlerdi (Riley, 2007: 254-246).

bahsetmektedir. Plinius, Anadolu ve Hellas'a findığın ilk kez Pontos'tan ihraç edildiğini ve bu bölgede yaşayan halkların findığı bu şekilde tanıdıklarını belirtmektedir. Bu yüzden de antikçağda Karadeniz findığı, *κάρυα Ποντικά* "karya Pontika" şeklinde de adlandırılmaktadır (Plin. *nat.* XV: 24. 88).⁴⁵² Ayrıca MÖ 259 tarihine ait iki Mısır papirüsünde Mısır'ın Aleksandria Limanı'na gemilerle ithal edilen çeşitli ürünlerin isimleri geçmektedir. Bu ithal ürünlerin bulunduğu listede "Pontos findığı" (*karya Pontika*) da yer almaktadır. Dolayısıyla en azından MÖ III. yüzyılın ilk yarısından itibaren Pontos'tan Mısır'a findık ihraç edildiği anlaşılmaktadır (Rostovtzeff, 1941: 593-594; Magie, 1950: 1073 vd, dn. 15; Lund ve Gabrielsen, 2005: 165; Reger, 2007: 274). Fakat bu sınırlı bilgiler bize antikçağda Pontos Bölgesi'ndeki findık üretimi ve ihracatı hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Zira findık bu dönemlerde Pontos Bölgesi'nde yaygın olarak üretilen ve ihracatı yapılan türden meyve olsaydı, en azından bölgeden ihraç edilen balık ve madenler gibi antik kaynaklarda sıkça karşımıza çıkardı. Öyleki bütün ipuçları Pontos Bölgesi'nden findık ve findık ağacı ihracatının özellikle Ortaçağ'dan itibaren önemli bir ticaret kalemi olarak ortaya çıktığını göstermektedir (Dalby, 1996: 81; ayrıca bkz. Bryer, 1980: 384-385).⁴⁵³

Günümüzde tüm Karadeniz kıyılarında yetişen kirazın da Roma kaynaklarında yer aldığı bilinmektedir. Örneğin MÖ 74'te Roma generali Lucullus, Pontos'un önemli kıyı kentlerinden biri olan Kerasus'a geldiğinde burada görmüş olduğu kirazın tadını çok beğenerek, kentten aldığı bir kiraz fidanını Roma'ya göndermiştir (Plin. *nat.* XV. 30. 102; ayrıca bkz. Mayor, 2013: 318; 357, *fig.* 13.4). "Tatlı kiraz" (*Prunus avium*) olarak bilinen bu kiraz çeşidinin Avrupa'ya yayılması bu şekilde gerçekleşmiştir (Anonymous, 2002: 23). Belkide bu yüzden araştırmacılar "Kerasus" isminin Latince "kiraz ağacı" anlamına gelen *cerasia*'dan geldiğini kabul ederler (Wojan, 2003: 261 vd.; Elzebroek ve Wind, 2008: 43; de Candolle, 2011: 210; Smith ve Lockwood, 2012: 106). Lucullus'un Roma'ya götürdüğü kiraz fidanının, kısa zamanda Avrupa'ya yayılması ile bu meyve, Roma mutfağının vazgeçilmez tatları arasında yerini aldı (de Candolle, 2011: 210-211). Dahası bu meyve, içinde barındırdığı vitamin sayesinde askerlerin önemli bir besin kaynağı

⁴⁵² Athenaus (*Deip.* III. 53 c-f), Pontos findığının *Διὸς βελανὸς* ('Zeus'-meşe palamutu) olarak da adlandırıldığını ifade ederken bu findığın yağlı ve hazminin da oldukça zor olduğunu belirtmektedir. Fakat burada sözü edilen kabuklu yemişin findık mı, ceviz mi olduğu açık değildir. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Olson, 2007: 163; 436.

⁴⁵³ Bryer (1985: 6, dn. 24), Ortaçağ'da Trabzon şehri için en önemli ticari ürünün şarap ve findık olduğunu ifade etmektedir.

haline geldi (Elzebroek ve Wind, 2008: 43). Özellikle askerler, savaşlar için günlerce yürümek zorunda kaldığı uzun mesafelerde bu meyve ile beslenmişlerdir. Çünkü kiraz, tüketildiğinde insanları hem dinç tutan, hem de uzun süre tokluk hissi veren bir meyvedir (Casid, 2005: 133 vd). Fakat Pontos'ta önemli bir tat ve önemli bir ihraç ürünü olduğu anlaşılan kiraz hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmadığı gibi ihracatı ile ilgili de elimizde arkeolojik ya da yazılı bir kaynak yoktur.

Pontos Bölgesi'nden Akdeniz dünyasına ihraç edilen bir başka ticari mal, hayvan ve hayvani ürünlerdir. Pontos Bölgesi'nde her çeşitlilikte ve büyüklükte kırsal alanlar bulunuyordu. Dolayısıyla Pontos'un dağlık alanları ve platoları, hayvanlar için verimli otlaklar sahipti. Öyle ki içinde her türden yeşili barındıran yüksek dağ yaylaları ile ünlü Pontos Bölgesi, hem evcil hayvanlar hemde yaban hayvanları için son derece bereketli bir yerdi (Rostovtzeff, 1941: 572). Örneğin Pontos sınırları içerisinde bulunan bereketli Gazelonitis Ovası'nın verimliliğinden söz eden Strabon (XII. 3. 13); *“burada yumuşak yünlü hayvan sürülerinin bolluğu nedeniyle oluşmuş bir koyunyünü endüstrisi de vardır.”* ifadesiyle hem bölgedeki hayvancılığa hem de gelişen yün endüstrisine vurgu yapmaktadır. Pontos kıyılarında koloniler kuran Miletos'luların da bu kaliteli yünleri ihraç ettiği düşünülmektedir (Magie, 1950: 1074 dn. 15).

Pontos Bölgesi'nde at yetiştiriciliğine dair de bazı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Strabon, kendi memleketi olan Amaseia'dan söz ederken (XII. 3. 39): *“Ancak bu topraklar ağaçlarla doludur; bir kısmı da atlar için otlaktır ve diğer hayvanları yetiştirmek için uygundur ve tamamı yaşamaya elverişlidir”*⁴⁵⁴ ifadelerine yer vererek, Pontos Bölgesi'nin at yetiştiriciliğine de uygun bir yer olduğunu göstermeye çalışmıştır. Aslında Anadolu ve ona komşu bölgeler içinde en meşhur atlar, Parth ve Armenia sınırları içerisinde yetişiyordu. Çünkü bu bölgelerin coğrafyalarında atların otlaması için zengin çayırılık bulunmaktaydı. Öyleki Akhamenid İmparatorluğu zamanında Armenia Satraplığı, imparatorluğa her yıl 20,000 tay gönderiyordu (Strab. XI. 14. 9) ve bu bölgede yetiştirilen atlar, Roma Cumhuriyet Dönemi'nde de önemini korudu. Örneğin Marcus Antonius'un Armenia Kralı II. Artavasdes (MÖ 55-34) ile Media'yı kuşattıklarında Artavasdes'in hizmetinde tam zırlı 6,000 süvari bulunuyordu (Plut. Ant. 37). Ayrıca bu coğrafyada sadece Armenia Bölgesi değil, Persis ve Babylonia'dan Caspian Geçitleri'ne kadar uzanan

⁴⁵⁴ Strabon (XII. 3. 38), Phazemonitis'in Phanarolia'ya doğru uzanan kısmında hayvanlar için çeşitli çayırılıkların bulunduğundan da söz etmektedir.

bölgenin neredeyse tamamında at yetiştiriliyordu ve atlar için bol otlaklar vardı. Özellikle Iberia ve Albania Bölgesi'deki atlar da en az Armenia ve Parth atları kadar meşhurdu (Strab. XI. 13. 7; 14. 9). Öyle ki Pompeius'un MÖ 64'te Kafkaslarda Iberia Krallığı'na karşı yaptığı savaşta Iberia Krallığı, Roma'ya karşı tam donanımlı 20,000 süvari ile savaştığı belirtilmektedir (Strab. XI. 4. 5). Dolayısıyla gerek Mithradates Krallığı, gerekse daha sonraki dönemlerde Roma, ordularının süvari bölümü için gereken at ihtiyacının bir bölümünü Kafkas Bölgesi'nde yetişen atlardan temin etmiş olabilirlerdi (Murphy 2007: 111). Çünkü çok eski dönemlerden beri Armenia dağlarından ve Kafkasya'nın batı ve güney bölgelerinden Anadolu'ya ve Avrupa'ya at götürüldüğü bilinmektedir (Partington, 1838: 780). Bunlar arasında Armenia ve Karadeniz'in kuzey bölgesinden gelen Sarmat atlarının oldukça ünlü olduğu belirtilmektedir (Brzezinski ve Mielczarek, 2002: 35; Dixon ve Southern, 1992: 117).⁴⁵⁵ Antik dönem yazarlarından Strabon (VII. 4. 8) ve Ammianus (XVII. 12. 3), Sarmat atlarının boylarının küçük ama güçlü hayvanlar olduklarını ifade etmektedirler. Strabon ve Ammianus'tan öğrendiğimiz kadarıyla Romalılar bu atlardan çok etkilenmişlerdir. Mesela VI. Mithradates Eupator'un (MÖ 120-63), Birinci Mithradates Savaşları'nda (MÖ 89-85) hazırladığı yaklaşık 40,000 süvari ordusunun at ihtiyacını, hâkimiyet altına aldığı Armenia, Kafkas bölgelerinden sağladığına şüphe yoktur.⁴⁵⁶ Ayrıca Plutarchus (*Luc.* XXVI. 5-6)'ta geçen Armenia kralı II. Tigranes'in (MÖ 95-55) Lucullus'un karşı yapacağı savaş için hazırladığı yaklaşık 55,000 süvari birliğinin atlarını da Parthia'dan ve hâkimiyeti altındaki topraklardan tedarik etmiş olmalıdır.⁴⁵⁷

Anadolu'da atlarıyla ünlü bir başka bölge ise Kappadokia Bölgesi'dir. Öyle ki "Kappadokia" isminin eski Pers dilinde "güzel atlar ülkesi" anlamına gelen *tukha* ya da *dukha* kelimesinden aldığı ifade edilmektedir (Umar, 2008: 5). I. Dareios'un (MÖ 522 – 486) yönetimi zamanında "Katpatuka" adıyla bilenen Kappadokia Bölgesi, Akhamenid'lere vergi olarak 1,500 at veriyordu (Strab. XI. 13. 8). Dolayısıyla Akhamenid döneminde Kappadokia ve Armenia Bölgeleri, yetiştirdikleri atları ile Akhamenid İmparatorluğu'nun askerleri için gerekli olan at ihtiyacını karşılayan en önemli bölgelerin başında geliyordu (Arr. *anab.* III. 11; ayrıca bkz. Panichi, 2005: 200). Ayrıca Roma

⁴⁵⁵ Plinius (*nat.* VIII. 65. 162), Sarmat atlarının çok az bir su ile yaklaşık 150 mil (yak. 240 km), durmadan yol alabileceğini ve ömürlerinin yaklaşık 50 yıl olduğunu ifade etmektedir.

⁴⁵⁶ Birinci Mithradates Savaşları öncesinde Mithradates Krallığı'nın piyade ve süvari sayısı için bkz. App. *Mithr.* 17; Memnon, 30. 1.

⁴⁵⁷ Armenia kralı II. Tigranes'in Lucullus'a karşı hazırladığı ordunun sayısı hakkında farklı rakamlar için bkz. App. *Mithr.* 85; Eutr. VI. 9.

İmparatorluk Dönemi'nde de Kappadokia'dan vergi olarak Roma'ya at gönderildiği ve bu bunların imparatorluğun süvari birliklerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır (SHAS, *Gord.* IV. 5; ayrıca bkz. Bauckham, 1991: 74; 2005: 365).Çünkü bu bölgenin atları çeviklikleri ile ün yapmıştı (Weiskopf, 1990: 780-786).

Antikçağda Pontos Bölgesi'nde yapılan bir başka hayvancılık faaliyeti de arıcılıktır. Tarihi gelişmeler göz önüne alındığında arıcılık daha çok tarıma elverişli olmayan arazilerde, kırlık ve ormanlık alanlarda önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Öyle ki Pontos'un dağlık alanları arıcılık yapmaya oldukça elverişliydi ve antikçağda bu bölge “dağ balı” ile ünlüydü. Özellikle Trapezus yakınlarındaki ağaçlardan toplanan bal özü, kendisine özgü baş ağrıtan bir tat ve kokuya sahipti. Halk arasında “deli bal”⁴⁵⁸ olarak da adlandırılan bu balın asıl ünü de buradan gelmekteydi. Antikçağ'da deli bal, ilk kez MÖ 401'de Atinalı tarihçi ve ordu komutanı Ksenophon (M.Ö 430-355) ve onun askerlerinin tanık olduğu bir olayla tarih kitaplarında yerini almıştır. Trapezus kenti sınırlarında yaşayan Makron'ların mücadeleye eden Ksenophon ve askerlerinin maruz kaldığı deli bal zehirlenmesi ve ardından yaşanan gelişmeleri Ksenophon, eserinde ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir (*anab.* IV. 8. 19-22):

Doruğa ulaşan Yunanlılar bol erzak dolu birçok köyde konakladılar. Bu köylerde onları şaşırtan bir tek şeyle karşılaştılar: Birçok kovan vardı ve bu kovanlardaki peteklerden bal yiyen askerler kustular, ishal oldular ve içlerinden hiçbiri ayakta duramıyordu; az yiyenler körkütük sarhoş olmuş insanlara, çok yiyenlerse azgın çılgınlara hatta can çekişen

⁴⁵⁸ Plinius (*nat.* XXI. 44. 74), eserinin bitkiler bölümünde deli bal ve onun zehir özelliği ile ilgili önemli bilgiler vermektedir: “...gerçekten arıların besinleri o kadar önemlidir ki; bu yüzden ballarında zehirle bile karşılaşabiliriz. Pontus'ta, Herakleia'da aynı arıdan olan ballar birkaç yıl sonra öldürücü olabilmektedir. Bununla beraber otoriteler bu balların hangi çiçekten yapıldığını açıklamamışlardır. Özellikle keçi ve yük hayvanları için ölümcül bir tehlike olduğu ispatlanan ve bu koşullara yol açan belli bir bitki vardır, bu *aegolthron* ismiyle anılır. Bahar yağmurlarında bozkırlarda arılar bu çiçeğin filizlerinde bulunan zehirli toksinlerle ilişki kurarlar. Zira zehirli bir bal, yoğun bir görüntüye sahiptir, normalden daha kırmızıdır ve yaydığı koku hapsirmeye sebep olur. Bununla beraber benzer kaliteli bir baldan çok daha fazla tesirlidir”. Eserin bir başka bölümünde yine bu balla ilgili açıklamalarda bulunan Plinius şu ifadelerle yer vermektedir (*nat.* XXI. 45. 77): “Pontus'un aynı bölgesinde yer alan Sanni ülkesinde sarhoşluk etkisi yapan bir başka çeşit bal vardır. Bu bal *maenomenon* olarak adlandırılmıştır. Bu zehir genel olarak ormanların yoğun olduğu yerlerde bulunan *rhododendron* (orman gülü) çiçeğine dayandırılır. Buradaki insanlar vergi olarak Romalılara haraç ödemelerine rağmen, oldukça zararlı etkilere sahip olduğu için bu baldan hiçbir kazanç elde edememektedirler. Persis'de, Gaetulia'da, Massaesylis ülkesinin sınırı üzerindeki Mauritania Caesariensis Gaetulia'nın bir bölgesinde zehirli arı kovanları bulunmuş ve bazıları kısmi olarak beklenmedik zararlı etkiler meydana getirmiştir. Ayrıca bu balın koyu rengi kendi zararlı niteliklerini zamanında fark ettirmektedir.” Plinius eserinde bu bal zehirlenmesine karşı yapılması gerekenleri sıralarken şunları söylemektedir (*nat.* XXI. 45. 77): “İnsanlar bu baldan yedikleri zaman, terden sıırıksıklam olmuş vücutlarını serinletmek için kendilerini yere atarlar. Bu rahatsızlığın birçok tedavi yöntemi bulunmaktadır, ilerleyen bölümlerde bununla ilgili konuşacağız, fakat böyle sinsi kazalar meydana getiren bu bal zehirlenmesinin tedavisi için bir şeyler söylemek iyi olacaktır. Burada kaliteli bir bal ile sedef otunun karıştırılmasıyla elde edilen eski bir ballı şarabın ve aynı zamanda yeniden kusmasını sağlamak için küçük miktarda tuzlanmış etin tekrar tekrar alınması faydalı olmaktadır”.

insanlara benziyorlardı. Bu durumda birçoğu, bir bozgun sonrasındaymiş gibi yere serilmiş ve büyük bir umutsuzluk başlamıştı. Ertesi gün kimsenin ölmediği görüldü ve sarhoşluk, yaklaşık olarak bir gün önce başladığı saatte geçti. Üçüncü ve dördüncü gün ise [Yunanlılar] müşhil almış gibi bitkin düşmüş halde uyandılar.

Yukarıdaki alıntı, Trapezus kenti çevresinde yaşayan Makron'ların arıcılıkla ilgilendiklerini, bölgeye has olan deli bal ve onun zararlı etkilerini bildiklerini, ayrıca Makron'ların, bu balı düşmanlara karşı bir silah olarak da kullandıklarını göstermektedir.⁴⁵⁹ Bununla birlikte arıcılık için oldukça uygun bir coğrafyaya sahip Pontos Bölgesi'nde sadece deli bal üretilmiyordu. Örneğin Aristoteles, Themiskyra Vadisi'nde üretilen "Beyaz balın" kalitesine özellikle vurgu yapmakta ve bu balın Amisos'ta satışa yönelik üretiminin de olduğunu belirtmektedir (Aristot. *His. an.* V. 22).⁴⁶⁰

4.2 Roma'nın Doğu ile Ticaretinde Pontos Bölgesi

Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Karadeniz'in ekonomik potansiyeli ve stratejik önemi, başta Roma olmak üzere bütün halkların dikkatini çekmişti. Mithradates Savaşları'nda mücadelenin Pontos Bölgesi'ne taşınması ile Roma, Karadeniz'in bu potansiyelini bizzat yakından gördü. Mithradates Savaşları sonunda mutlak Roma hâkimiyeti altına giren Pontos Bölgesi'nde Pompeius'un yapmış olduğu bir takım siyasal düzenlemeler ile Pontos ekonomisi yeniden canlandırılmak istenmişti.⁴⁶¹ Pompeius'un bölgede meydana getirdiği yeni yerleşkeler, ekonomik öneme sahip belirli kavşak noktaları üzerinde yer alıyordu. Bunlar Karadeniz kıyısından başlayarak sırasıyla: Pompeiopolis, Neapolis (Vezirköprü), Magnopolis (Kaleköy), Diospolis (Niksar) ve Nikopolis (Eskihisar) kentleriydi. Bunlara *Büyük Kolonizasyon* Dönemi'nden itibaren kent statüsünde olan Amastris, Amaseia, Amisos, Pharnakeia ve Trapezus gibi önemli liman kentleri de dâhil edilebilir (Erciyas, 2001: 129-145). Neapolis, Magnopolis, Diospolis ve Nikopolis gibi Pompeius döneminde kent statüsüne kavuşturulan bu yerleşkeler, Bithynia'dan başlayarak Armenia'ya, oradan da İran'a ve Uzak Doğu'ya kadar ulaşan alternatif ticaret yollarının

⁴⁵⁹ Ksenophon'un Pontos Bölgesi'nde yaşadığı bu olaya benzer bir başka hadise, yaklaşık 350 yıl sonra yine aynı coğrafyada vuku bulmuştur. Üçüncü Mithradates Savaşları (MÖ 73-63)'nda Roma generali Pompeius ve ordusunun, Pontos'un dağlık bölgelerinden geçerken bölgede yaşayan Heptakometes'lerin kâselerle yol üzerine bıraktıkları deli balı yiyerek bilinçlerini kaybettikleri bilinmektedir. Aynı zamanda Heptakometes'lerin bu şekilde askerlere saldırarak üç Roma bölüğünü imha ettikleri, yine antik kaynaklarda kaydedilmiştir. (Strab. XII. 3. 18; ayrıca bkz. Mayor, 2013: 359). Ayrıca Pontos halkları, bir savaş aracı gibi kullandıkları deli balı, belli bir ölçekte aldıklarında şifa özelliğine de sahip olduğunu keşfetmişlerdi. Çünkü bu bal tedavide de kullanılıyordu (Aristot. *Mir. Ausc.* 18).

⁴⁶⁰ Pontos Bölgesi'nde üretilen ballardan, ticari değeri oldukça yüksek bal mumu yapılmaktaydı. Plinius (*nat.* XXI. 66. 83), *punic* olarak adlandırılan bu bal mumunun, şaşılacak derecede ünlü olduğunu ifade etmektedir.

⁴⁶¹ Pompeius'un Pontos Bölgesi'nde yaptığı düzenlemeler hakkında bkz. 3.1.1.

üzerinde yer alıyorlardı (**Harita 5**). Ayrıca Zela ve Magnopolis gibi yine Pompeius tarafından kurulan kentler de, Karadeniz kıyılarından Amaseia boyunca Yukarı Halys vadisine ve dağlar boyunca Fırat'a giden bir başka ticaret yolu üzerinde bulunuyorlardı (Ramsay, 1960: 45-47; Magie, 1950: 370; Erciyas, 2001: 39-44). Dolayısıyla Anadolu'daki ticaretin akışı hem doğudan batıya, hem de kuzeyden güneye bu kentler üzerinden sağlanmaktaydı. Yeni kurulan bu kentler sayesinde Roma, bölge ticaretini daha kolay denetlenebilir bir hâle getirdi.

Pompeius'un Pontos'ta yaptığı düzenlemelerin siyasi amacı, Pontos Krallığı'nı bir eyalete dönüştürerek Bithynia ile birleşmesini sağlamak iken; ekonomik amacı, bölgede Uzak Doğu ticareti için Roma çıkarlarına hizmet eden güvenli bir yol ağı oluşturmaktı. Antik kaynaklarda Pontos'ta çok eski zamanlardan itibaren kullanılan bir ticaret yolundan söz edilmektedir. Strabon (II. 1. 11; 5. 31; XI 7. 3) ve Plinius (*nat.* VI. 19. 52)'a göre bu yol; Kolkhis'ten başlayarak sırasıyla, Iberia üzerinden Hazar Denizi'ne ve oradan da Hindistan'a kadar uzanıyordu.⁴⁶² Bu yüzden Pompeius, Pontos Bölgesi ve Kafkasları, Uzak Doğu ile yapılan ticaretin geliştirilmesinde ileri bir karakol ya da giriş kapısı olarak görmekteydi ve Roma'nın Hindistan ve Çin ile ticaret yapmak için bu yolları kullanabileceğini düşünmekteydi. Öyle ki Pompeius MÖ 65 yılında Mithradates ve onun müttefik kabileleri ile Kafkas Bölgesi'nde mücadele etmiş ve bir Roma donanması, ilk kez Kolkhis kıyılarına kadar ulaşmıştı (Strab. XI. 4. 5-6; Plut. *Pomp.* XXXVI. 1-6;). Plinius (*nat.* VI. 19. 52), Pompeius'un Kolkhis Bölgesi'ndeyken bu yolu bulmaya çalıştığını belirtmektedir. Fakat Pompeius'un bu uzak bölge hakkındaki bilgileri çok azdı. Mithradates Savaşları sırasında gerçekleştirilen bu keşif seferinin amacının daha çok, bu ticaret rotası hakkında bilgi toplamak olduğu düşünülmektedir (Charlesworth, 1924: 104; Alimova ve diğerleri, 2009: 10 vd.).⁴⁶³

MÖ I. yüzyıldan itibaren ise Roma'nın, Doğu ile hem karadan, hem de deniz yolu vasıtasıyla ticaret yapma isteği daha da artmış ve ilk kez MÖ 46'da Uzak Doğu'nun ipekli

⁴⁶² Plinius (*nat.* VI. 19. 52), bu yolun Hazar Denizi'nden Phasis'e kadar olan bölümünün, kara yoluyla yaklaşık olarak beş günde alındığını, Hellenistik ve Roma dönemlerinde, Hindistan ve Bactria'dan halklar ticaret yapmak için bu yolu kullanarak Phasis'e geldiklerini ifade etmektedir. Pontos'tan Hindistan'a ulaşan bu yol güzergâhı ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Raschke, 1978: 746, dn. 435; Goşgarlı, 2009: 38; Rapen, 2009: 101-105; Nadjafova, 2009: 78-80.

⁴⁶³ Braund (1994: 41), Karadeniz – Hazar Denizi deniz yolunun özellikle Iberia'nın doğusunda kalan bölümünde Klasik ve Hellenistik dönemlere ilişkin çok az sayıda arkeolojik verinin olduğunu belirtmektedir. Braund'un bu ifadesine rağmen XIX. yüzyılda Rusların A.İ. Gluhovskiy başkanlığında bu yol güzergâhı üzerinde arkeolojik çalışmalar başlattığı ve bu çalışmalar sonunda antik kaynaklarda geçen bu ticaret yolunun varlığına dair önemli somut kanıtların ortaya çıktığı bilinmektedir (Alimova ve diğerleri, 2009: 9 vd.).

ürünleri Roma'ya girmeye başlamıştı. Fakat MÖ I. yüzyıldan itibaren giderek güçlenen Parth İmparatorluğu, Doğu'dan Batı'ya giden büyük ticaret yollarına, özellikle de İpek yolunun İran içerisinden geçen kara yoluna hâkim olarak, Romalıların Doğu ile bu ana güzergâhtan ticaret yapmalarına engel oluyorlardı.⁴⁶⁴ Parthlar, Roma'nın Hindistan ve Çin ile yaptığı ipek ticaretini kendi kontrolünde tuttuğunda, bölgede ticaret yapmak isteyen tüccarlardan oldukça yüklü miktarlarda vergi alıyor, ya da Çin'den gelen ipeği çok daha yüksek fiyatlarla kendisi Batı'ya satıyordu. Parthlar'ın batıya karşı uyguladığı bu ambargo ve ticarete yaşanan sıkıntılar, Çin'in Han Sülalesi döneminin en önemli kaynağı olan *Hou Hanshu*'da şöyle geçmektedir (Tezcan, 2012b: 143-144):

Roma (Daqin), Parthia ve Hindistan ile deniz yoluyla ticaret yapmakta ve bundan da aslından on kat daha büyük kâr sağlamaktaydı; onların imparatoru daima Çin ile irtibat kurmak ve kervan göndermek ister, ama Parthlar (Anxi) da, Çin ipeği ticaretini Doğu Roma'ya kendileri taşımak isterler, Çin ile (doğrudan) ticaretlerine engel çıkarırlardı. Bu sebepten de Roma bizzat Çin'e gidemiyordu. Onların münasebetten kopmalarının sebebi budur. Bu durum, İmparator Huandi'nin saltanatı döneminde Yanxi devrinin 9. yılına (MS 166) kadar devam etti.

Bu yüzden Roma, özellikle MÖ 31'de Mısır topraklarını ele geçirdikten sonra Doğu'yla yapacağı ticarete, farklı güzergâhlar araştırmaya başladı. Augustus'un MÖ 25'teki Arabia ve Afrika seferleri, Roma'nın bu araştırmalarına ışık tuttu. Çünkü Mısır'a sınır olan ve gerek doğu ticaretinde, gerekse Mısır ile kuzey ülkeleri arasında bulunan Arabia'nın kontrol altına alınması ile Roma, Parth topraklarından geçmek zorunda kalmadan, Syria Eyaleti'nden Mısır'a oradan Arabia ve Basra Körfezi'ne ulaşan alternatif bir ticaret yolu oluşturmuştu Roma'nın bu yeni ticaret rotası, İmparator Nero dönemine kadar sorunsuz işledi.

İmparator Nero (MS 54-68) döneminde MS 65'te Syria ve çevresinde patlak veren Yahudi isyanları, MS 66'da geniş bir alana yayılmış ve Roma'nın Mısır üzerinden Uzak

⁴⁶⁴ Tezcan (2012a: 18-19), Roma İmparatorluğu ile Doğu ve Hindistan arasındaki ticarete dört temel yol güzergâhı olduğundan söz ederken bu güzergâhlar için şu bilgileri vermektedir: "... Bunlardan [yol güzergâhları] belki de en önemlisi olan ve karadan giden birinci yol, Doğu Akdeniz'in en önemli liman kenti Antakya'dan başlayıp, Suriye-Irak-İran-Batı Türkistan ve Doğu Türkistan vasıtasıyla ve Kansu bölgesi yoluyla Çin'e giriyor, Çin'in iki önemli başkenti Ch'an-an ve Lo-yang'da sona eriyordu; ikinci yol, birincinin bir nevi devamı olarak, Orta Asya'yı kuzey-güney doğrultusunda geçerek Hindukuş Dağları geçitlerinden Belucistan (eski Sakastâna ülkesi) ve Hindistan'a iniyordu. Oldukça mühim olan ve Batı-Doğu doğrultusunda denizden giden üçüncü yol, Kızıldeniz veya Basra Körfezi'nden, bu bölgelerin Roma veya müttefiklerinin kontrolünde olmasına bağlı olarak Hind Okyanusu vasıtasıyla Hindistan'a, oradan da Güney Çin'e gidiyordu. Dördüncü bir yol, yine Batı-Doğu istikametinde ve karadan, Doğu Akdeniz'den itibaren Güney Mezopotamya, İran'ın Fars eyaleti ve Belucistan yoluyla Hindistan'a geçiyordu. Bu yolun İran'dan Karadeniz'e karadan geçen bir şubesi daha vardı ki, Hazar Denizi güneyindeki Ecbatana'dan Tebriz-Artaxata-Dvin-Phasis güzergâhından Karadeniz'e ve oradan da Karadeniz'deki Trabzon gibi diğer limanlara uğruyordu."

Doğu ile yaptığı ticareti böylece sekteye uğratmıştı. Aynı tarihlerde Roma'nın Parthlarla da arası açık olduğundan, İmparator Nero, Doğu ile ticaret yapabilmek için yeni yol güzergâhları araştırmış ve en uygun yer olarak da daha önce Pompeius'un bir keşif seferi düzenlendiği Karadeniz ve Kafkasları tespit etmiştir. İmparator Nero, bu amaçla Karadeniz'i bir Roma gölü hâline getirerek, Roma hâkimiyetini Kafkasların ötesine Derbent Geçidi'ne kadar uzatmış, böylelikle Orta Asya'nın ve Uzak Doğu'nun kapısı durumundaki bu geçidin, aynı zamanda bölgedeki alternatif ticari yollarının da kontrolünü sağlamıştır (bkz. 3.2.1.2).⁴⁶⁵ Öyle ki Karadeniz Bölgesi'nde, İran ve Mısır topraklarından geçen ticaret yollarına alternatif olabilecek üç antik yol bulunuyordu. Bunlardan ilki Plinius (*nat.* VI. 19. 52) ve Strabon (II. 1. 11; 5. 31; XI 7. 3)'da da geçen *Karadeniz-Hazar Denizi Deniz Güzergâhı*, ikincisi *Karadeniz – Hazar Denizi Kuzey Karayolu Güzergâhı*, üçüncüsü ise *Karadeniz - Kuzeybatı İran Güzergâhı*'ydi.⁴⁶⁶ İmparator Nero döneminde bu yolların kontrolü için verilen çabalar, Roma'nın Doğu'daki en önemli politikası hâline geldi. Hatta bu uğurda Roma, Parthlarla 50 yıllık bir anlaşma yaparak daha önce ele geçirdiği Armenia'nın başına Parthları destekleyen bir kralın geçmesine dahi göz yumdu (MS 66). Zaten bu dönemde Parthlar da doğuda giderek güçlenen Kuşan İmparatorluğu'na (MS I-III. yüzyıl) karşı Roma ile anlaşma yapmak için neden arıyordu (Tezcan, 2012b: 144). Roma ve Parthlar arasında MS 66'da yapılan anlaşma sonrasında *Karadeniz - Hazar Denizi Deniz güzergâhı* ve *Karadeniz - Kuzeybatı İran Güzergâhı*'nin önem kazandığı ve özellikle bu ticari yollar içinde *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı*'nin, Orta Asya'da büyük bir devlet kuran Kuşanlar zamanında aktif olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Şerkova (1991: 25), Kuşanlar döneminde Hint mallarının *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı* ya da *Karadeniz – Hazar Denizi Kuzey Karayolu*

⁴⁶⁵ Hind (1971: 494), Nero'nun Uzak Doğu'ya ilgisini kısmen Nil Nehri'nin doğusundaki altın yatakları ile açıklarken, kısmen de buna Hint Okyanusu kıyılarından ve Etiyopya'dan getirilecek lüks ticaret mallarının sebep olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hindistan'ın batı kıyıları boyunca bulunan Roma sikkeleri ve Plinius (*nat.* VI. 35. 181-184; XII. 8. 19)'un açıklamaları bize Nero yönetimi zamanında Roma İmparatorluğu'nun Hindistan kıyıları ile iletişim kurmuş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca Warmington (1974: 84), Nero ya da onun danışmanları olan Burrus ve Seneca'nın Roma İmparatorluğu için Uzak Doğu'ya giden kullanılabilir bütün ticaret yollarını geliştirmek için planlı bir şekilde gayret gösterdiklerini ifade etmektedir.

⁴⁶⁶Bu güzergâhlardan *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı*, genellikle “Hazar Deniz Transit Yolu” olarak ta bilinir. Bu yol Çin'den Türkistan'a gelip oradan Oxus (Amu Derya)'un güneybatı akıntısı Özboy vasıtasıyla Hazar Denizi'ne ve oradan Kura – Aras nehirleri ile Güney Kafkasya'ya, Güney Kafkasya'dan da Phasis Irmağı vasıtasıyla Karadeniz'e çıkmaktadır (Strab. XI. 7. 3; 11. 6; Plin. *nat.* VI. 19. 52). *Karadeniz – Hazar Denizi Kuzey Karayolu Güzergâhı* ise, Hazar Denizi kuzeyden dolaşarak ya Aral Gölü ve Sır Derya kıyıları boyunca Batı Türkistan'a, ya da daha kuzeyden Moğalistan ve Çine kadar giden başka bir kuzey yolu mevcuttu (Tezcan, 2012b: 157). Üçüncü güzergâh olan *Karadeniz – Kuzeybatı İran Güzergâhı*, Phasis, Sebastopolis'ten Aras / Arakses Irmağı vasıtasıyla Artaksata'ya oradan da Ekbatan'a ulaşıyordu. Fakat bu yol, Roma'nın Parthlarla (daha sonra Sasani) olan ilişkisine göre kullanılıyordu.

Güzergâhı ile batıya taşındığını ifade etmektedir. Şerkova, Özboy'da birçok Akdeniz ve Hint mallarının bulunduğunu, bunlar arasında özellikle Mısır'da üretilen Mısır fayanslarının oldukça dikkat çekici olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Mısır fayanslarının, Özboy ve çevresinde bulunması, Romalıların belirli dönemlerde *Hazar Denizi Transit* yolunu da kullandığını gösterir. Bununla ilgili olarak Callieri (2003: 541) de, Roma döneminde Mısır ile Uzak Doğu arasındaki ticari ilişkilerde Mısır'da üretilmiş fayanslardan yapılmış çeşitli eşyaların yalnızca Amu Derya boyunca ve Harezmi deltasında değil, Özboy yatağı boyunca da keşfedildiğini ve ele geçen bu eşyaların büyük bir bölümünün Kuşan dönemine ait olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁷ Sonuçta, Mısır fayanslarının *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı* ya da *Karadeniz – Hazar Denizi Kuzey Karayolu Güzergâhı* üzerinde bulunması, o dönemde İran ya da Mısır'da yaşanan siyasi tutumla ilgili olduğuna şüphe yoktur (Şerkova, 1991: 26).⁴⁶⁸

Roma'nın Parth İmparatorluğu ile yaptığı 50 yıllık anlaşma, İmparator Traianus (MS 98-117) tarafından bozuldu. Çünkü Traianus, MS 106'dan itibaren doğuya büyük bir sefer düzenlemiş ve sırasıyla Nebati Krallığı, Armenia ve Parth toprakları, Basra Körfezi'ne kadar Roma'nın denetimine girmişti (Raschke, 1978: 647-648).⁴⁶⁹ Traianus'un doğu ve güney fetihleri, Roma'nın Uzak Doğu ticaretini çok daha güvenilir ve etkili bir hâle getirdi. Warmington (1974: 91-92), Traianus'un bütün bu fetihlerinin amacının: "*Mısır ile Nebatî Arabistanı'nı, Nebatî Arabistanı ile Suriye'yi, Suriye ile Basra Körfezi'ni, Suriye ile Yukarı Fırat'ı, Yukarı Fırat ile de Karadeniz'i birbirlerine bağlamak ve bütün bu bölgelerle Doğu ticaretini geliştirmek*" olduğunu ifade etmektedir. Traianus'un fetih politikası ve Warmington'un ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda, Traianus tarafından düzenlenen bu doğu ticaret hattının başlangıç noktasını Pontos Bölgesi ve dolayısıyla da Trapezus limanı oluşturuyordu. Tezcan, MS II. yüzyılın başından itibaren Roma'nın

⁴⁶⁷ Orta Asya'da bulunan Mısır fayansları ile yapılmış çeşitli türdeki eşyalar ve bunların tarihlemeleri hakkında bkz. Şerkova, 1991: 64-74.

⁴⁶⁸ MS 65'te Syria'da patlak veren Yahudi isyanları ve daha sonra MS I. yüzyılda Suriye'de güçlü bir krallık haline gelen Nebatilerin Kızıldeniz ticareti üzerindeki hâkimiyetini sürdürebilmek için zaman zaman Roma hâkimiyetinde bulunan Mısır ile savaşmaları, Basra Körfezi'nden Hindistan ve Çin'e ulaşan deniz yolunun dönem dönem güvensiz hale gelmesine neden olmuştur. Öyle ki MS 106'da imparator Traianus zamanında Nebati Krallığı, Roma eyaleti haline gelmiş ve böylelikle bölgedeki ticaret yolunun güvenliği yeniden tesis edilmiştir (Warmington, 1974: 105). Bu yüzden Mısır ve Suriye'de zaman zaman yaşanan savaşlar ve ortaya çıkan güvensiz ortamdan dolayı, tüccarlar özellikle Kuşanlar döneminde Mısır fayanslarını, Hazar Denizi transit yolu üzerinden Hindistan ve Çin'e taşımış olmalıydılar. Özboy ve Harezmi deltasında keşfedilen Mısır fayansları da bu görüşü doğrular niteliktedir.

⁴⁶⁹ Traianus'un Doğu seferleri hakkında bkz. 3.2.3.2.

Karadeniz, özellikle de Pontos Bölgesi ile yakından ilgilenmesinin nedenlerini şu şekilde izah etmektedir (2007b: 4):

İmparatorluğun asıl hedefi, MÖ VI. yy.da Ahamenid / Pers İmparatorluğu döneminde Perslerin İran'dan gelerek bütün Anadolu'yu işgal edip sonra Yunanistan bölgesine gerek karadan, gerekse denizden çıkarma hareketinde bulunmaları ve Ön-Asya'dan geçen bütün ticaret yollarına sahip olmaları ve sonuçta bundan Batıda bulunan devletlerin ticaretinin menfi yönde etkilenmesi sebebiyle en azından bütün Anadolu coğrafyasına Irak, Suriye ve Mısır bölgelerinin bereketli topraklarını içine alan ve tarih boyunca sürekli bir mücadele alanı olan "Münbit Hilal" bölgesini kendi eline geçirmek, Doğuya açılan ticaret yollarına hâkim olarak İpek Yolu'nun gerek karadan, gerekse denizden Anadolu'ya gelen belli başlı güzergâhlarını ve limanlarını eline almak, ayrıca Karadeniz Bölgesi'ne de hâkim olarak oradan gelebilecek siyasi tehlikeleri bertaraf ettiği gibi, bölgede çok eski dönemlerden beri faaliyet yürüten Grek kolonilerini hâkimiyet altına alarak Doğu ile ticareti bu bölgeden yürütmek idi.

Traianus'un bütün bu fetih politikasının iki amacı vardı: Bunlardan ilki, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'na açılan eski ticaret yolunu yeniden açmak; ikincisi ise Galya'yı Karadeniz'e, Karadeniz'i Suriye'ye, Suriye'yi ise Petra'ya yollarla bağladığı gibi, yeni Arabistan Eyaleti'ni de Mısır ile birleştirmektir (Warmington, 1974: 96-97). Traianus, planlarını daha ileriye götürerek, artık Kuşanlar ve bölgedeki diğer halklarla doğrudan temas kurmak istiyordu. İmparator'un Parth seferinden sonra Basra Körfezi'ne kadar inmesi ve buradaki bazı yerel halkların Hindistan ile doğrudan ticari ilişkilerde bulduklarını öğrenmesi üzerine bu bölgeyi tamamen kontrol altına almak için girişimlere başladı. Basra Körfezi'nin Roma'nın kontrolüne geçmesi ile ihtiyaç duyulan mallar daha kısa olan deniz yolu vasıtasıyla elde edilmiş olacak, ayrıca Hindistan ile doğrudan temas kurulacaktı (Tezcan, 2012b: 146-147). Ayrıca bu dönemde Muson Rüzgârları'nın⁴⁷⁰ keşfi, bu ticareti daha da hızlandıracaktı. Fakat Traianus'un 20 yıl süren imparatorluk dönemi, bu planı gerçekleştirmek için yeterli olmadı. Öyle ki İmparator Hadrianus (MS 117-138), selefi Traianus'un Doğu'da ele geçirdiği toprakları eski sahiplerine iade etmiş ve imparatorluğun doğu sınırını yeniden Fırat olarak belirlemiştir (bkz. 3.2.3.2).

Hadrianus'un bu politikası, Roma sınırlarında uzun soluklu bir barış ortamının doğmasını sağladı. Bu barış ortamı, doğuda Armenia'da, kuzeyde Pontos ve Kafkas kıyılarında, Roma'nın hem ticari ilişkilerini, hem de prestijini arttırdı (Warmington, 1974:

⁴⁷⁰ Muson rüzgârları, Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya'da etkilidir. Muson rüzgârları, yaz ve kış farklı davranışlar göstermektedir. Hint yaz musonları, Haziran başlarından Eylül başına kadar, kış musonları ise Eylül'den Mart ayına kadar esmektedir. Bu yüzden Kızıldeniz'in güneyindeki limanlardan, Afrika'nın doğu sahilleri ve Güney Arabistan'dan ticaret yapmak için hareket eden gemiciler, Haziran-Eylül arasında Hindistan tarafına doğru yola çıkarlar; Haziran başlarında Güney Hindistan'a, Temmuz'da da Pakistan kıyılarına varırlar. Aynı şekilde bu gemiciler geri dönecekleri zaman ise Eylül-Mart ayları arasında tercih etmek zorundadırlar (Tezcan, 2012b: 136-137, dn. 11).

98). Zaten Hadrianus, bu barış ortamını fırsat bilerek, Karadeniz ve Kafkaslar'da etkili bir güvenlik ağı oluşturmaya çalıştı. Bölgede oluşturulacak böylesi bir ağ sayesinde Roma, belki de Doğu ile yapılacak ticarete Pontos ve Kafkaslar'dan geçen eski yol güzergâhlarını, Batıdan Doğu'ya giden ve İran ile Mısır topraklarından geçen ticaret yollarına alternatif olarak kullanacaktı. Bu amaçla Hadrianus, imparatorluğun doğu sınırlarını teftiş için çıktığı ikinci gezisinde (MS 128-133), Karadeniz sahillerinde bulunan Trapezus, Amisos ve Amaseia kentlerini ziyaret etmişti. Pontos Bölgesi'nin giderek artan ekonomik ve stratejik değeri karşısında imparator, bölgede bir takım imar faaliyetlerinde bulunmuştu. Özellikle Trapezus kentinde yaptırdığı saray, tapınaklar ve su kemerleri yanında burada kendi ismi ile anılan bir de liman inşa ettirmişti (bkz. 3.2.3.2).⁴⁷¹ Çünkü Trapezus limanı, ekonomik gelişmelerle artan talebi karşılayamaz bir hâle gelmişti (Çiğdem, 2007: 145).

Hadrianus döneminde, Roma'nın Hindistan ve Çin ile olan ticareti oldukça gelişmişti. Öyle ki Hadrianus'un Doğu ile yapılan ticaret sayesinde Hint mücevherlerinden ve kristallerinden oluşan büyük ve bir o kadar da değerli bir koleksiyona, aynı şekilde İmparatoriçe'nin de ipekli elbiselerden oluşan geniş bir gardıroba sahip olduğu ifade edilmektedir (Warmington, 1974: 103; Tezcan, 2012b: 153). Roma dönemi yazarlarından Plinius, Roma'nın Uzak Doğu'dan getirttiği mallar ve bu malların fiyatları hakkında bilgiler vermektedir. Söz konusu bu listede tarçın, zambak, zencefil, her çeşit hoş kokuların olduğu bitkiler öne çıkmaktadır (Plin. nat. XII. 19-XII. 48; ayrıca bkz. Young, 2001: 199-200; McLoughlin, 181-182). Bunların yanında deri, fildişi, ipekli, pamuklu ve keten elbiseler, her türlü değerli taş, ilaç ve boyanın yanında kaplan, aslan gibi çeşitli vahşi hayvanları da sayabiliriz. Buna karşın Romalı tüccarların, Çin ve Hindistan'a ihraç ettiği mallar arasında ise her türlü maden (demir, bakır, çinko vs.), kaplumbağa, at (beyaz ve kırmızı yeşil at), ayı, tavuk, kuş gibi bazı hayvan türleri; kehribar, elmas, inci gibi bazı değerli taşlar; halı ve ahşap ürünler; elbise, renkli kıyafetler ve her çeşit renk cam ile

⁴⁷¹ Arrianus (*Perip.* I-II. 1), Hadrianus döneminde Trapezus'da yapılan imar faaliyetlerinden şu şekilde bahsetmektedir: "Hâlihazırda sunaklar eskiden kaba taştan inşa edildiklerinden harfler okunaklı bir şekilde kazınmamış; üzerlerindeki Hellen yazısı ise, barbarlar tarafından yazıldığını açığa vurur gibi, hatalı bir şekilde yazılmıştır. Bu yüzden bu sunakları beyaz taştan yeniden inşa etmeyi ve üzerlerindeki yazının belirgin harflerle kazınmasını kararlaştırdım. Sizin [Hadrianus] ayakta duran heykelinize gelince, her ne kadar tasarım bakımından hoşsa da –zira denizi işaret ediyor- işçiliği bakımından ise, ne size benziyor ne de diğer bir açıdan güzel; bu yüzden aynı bu pozda sizin adınızı taşımaya layık bir heykelinizi gönderin; çünkü sizin ebediyen anımsanmanız için burası son derece uygun bir yer. Tapınak dikdörtgen taştan, özenli bir şekilde yapılmıştır; fakat Hermes heykeli ne de onun konumuna layıktır. Eğer siz de uygun bulursanız, bana Hermes'in yaklaşık beş ayak boyunda heykelini –zira bana öyle geliyor ki, bu ebattaki tapınağın boyuna uygun olacaktır- ve ayrıca Philesios'un dört ayak uzunluğunda bir heykelini yollayın".

özellikle Mısır'da üretilen fayanslar bulunmaktaydı (McLoughlin, 2010: 179-180). Plinius, Romalıların bu malları alabilmek için altın ve gümüş fiyatı kadar para ödediklerini belirtmektedir (Plin. nat. VI. 101; XII. 84; ayrıca bkz. Raschke, 1978; 766, dn. 525).

Hindistan ve Çin'den Roma'ya ya da Roma'dan Uzak Doğu'ya giden mallar, sadece bu iki bölgeden sağlanmıyordu. Örneğin Roma'nın ithal ettiği mallar arasında yer alan *amanum*, *Hint sümbülü* gibi parfümeri amaçlı kullanılan çiçekler, aynı zamanda Pontos Bölgesi'nde de üretilmekte ve ihraç edilmekteydi. Bunun yanında Hindistan ve Çin'e ihraç edilen mallar arasında yer alan bakır, altın gibi madenlerin bir bölümünün yine Pontos ve Kafkas dağlarından çıkarılan madenlerle karşılandığına şüphe yoktur. Roma'nın ihraç malları arasında yer alan özellikle beyaz ve kırmızı yelesi atlar, Armenia, Iberia ve Kappadokia bölgelerinden ihraç edilmiş olmalıdır. Ayrıca Özboy havzasında bulunan Mısır fayansları ve Kuzey Kafkasya'da Moşçevaya Balka'daki arkeolojik sit alanında tespit edilen Çin ve Soğdlara ait ipekli kumaşlar, Kafkas Bölgesi'nin, Uzak Doğu ticaretinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Tezcan, 2012b: 188). Sonuçta Hadrianus'un Doğu ile geliştirdiği bu ticari faaliyetler, Antoninus Pius (MS 136-161) ve Marcus Aurelius (MS 161-180) dönemlerinde kısmende olsa devam etti. Öyle ki Marcus Aurelius'un, Çin ile olan ticarî ilişkileribir üst kademeye çıkarma gayretinde olduğunu gösteren bazı yazılı kaynaklar mevcuttur. Örneğin Çin kaynaklarından *Hou Hanshu*'da, MS 166'da bir Roma elçilik heyetinin Çin ile ticarî ilişkileri daha fazla geliştirmek için İmparator Huan'ı ziyaret ettiği belirtilmektedir (Raschke, 1978: 645; 853-854, dn. 848-850). MS 166'da Roma'dan giden bu elçi heyeti hakkında Çin kaynağı *Hou Hanshu* şu ifadelerle yer vermektedir (Leslie ve Gardiner, 1996: 155):

İmparator Huan'ın saltanatı döneminde Yen-hsi devrinde (MS 158-166), Onların kralı An-tu [An-tun], özel fildişi, gergedan boynuzu ve kaplumbağa kabuğundan oluşan değerli hediyelerle birlikte bir elçi heyeti gönderdi. Bu onlarla ilk temasımızdı. Bu kral her zaman Han ile diplomatik ilişkileri geliştirmek ve hediyeler sunmak istiyordu, fakat Parthlar Han ipeğini Roma'ya kendileri taşımak istiyordu. Bu yüzden onlar bu ticarete engel çıkarıyorlardı.

Yaşanan bu gelişme bir başka Çin kaynağı *Liangshu*'da da geçmektedir (Leslie ve Gardiner, 1996: 155):

İmparator Huan'ın saltanatı döneminde Yen-hsi devrinin dokuzuncu yılında (MS 166), Ta-Chin kralı An-tun, Jih-nan sınırının ötesinden bir elçi heyeti gönderdi. Bu, Han döneminde onlarla ilk iletişimimizdi. Bu insanlar tüccardı ve sık sık Chiao-chih, Jih-nan ve Fu-nan bölgelerini ziyaret ediyorlardı, fakat bizim güney sınırımızda bulunan çeşitli ülkelerin halkları Ta-Chin'ne çok nadir ulaşmışlardı.

Yukarıda geçen bilgiler, her ne kadar Roma kaynaklarında teyit edilmese de, Çin kaynakları *Hou Hanshu* ve *Liangshu*'da açık bir şekilde ifade edilmiştir. Fakat burada adı geçen Roma imparatoru, An-tun'un Antoninus Pius değil Antoninus tarafından halef seçilen ve zaman zaman onun ismini de kullanan Marcus Aurelius'tur. Marcus Aurelius döneminde (MS 161-180) yaşandığı düşünülen bu gelişmeler, muhtemelen MS 166'da sonlanan Roma – Parth Savaşları'ndan hemen sonra meydana gelmişti. Parthların ağır mağlubiyeti ile sonuçlanan bu savaşların hemen ardından Marcus Aurelius'un, bu sulh ortamını değerlendirerek, Uzak Doğu ile ticari ilişkileri geliştirme gayretinde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Muson rüzgârlarının keşfi ile Uzak Doğu ile yapılan ticaret daha kolay ve hızlı hale gelmişti. Fakat MS III. yüzyılın ilk yarısında İran'da Parth İmparatorluğu'nun yıkılması ile onların yerini alan Sasani İmparatorluğu'nun, İran ve Armenia topraklarından geçen ticaret yollarını ele geçirmesiyle, ticarete yaşanan olumlu gelişmeler bir anda değişmiş ve Roma'nın Hindistan ve Çin ile yaptığı ticaret sekteye uğramıştı. Ancak Aleksander Severus'un (MS 222-235), Sasanilere karşı elde ettiği zaferden sonra imparator, Uzak Doğu ticaretinin yeniden canlandırılması için bir takım girişimlerde bulundu. Çin kaynakları *Hou Hanshu* ve *Liangshu*'da belirtildiği üzere, Aleksander Severus olduğu kabul edilen bir Roma İmparatoru'nun Çin'de Wei (MS 220-265) hükümdarı İmparator Taitsu (MS 227-239)'ya çeşitli renklerde cam eşyalardan oluşan hediyelerle bir heyet göndermişti (Leslie ve Gardineri 1996: 158-159; Tezcan, 2012b: 151).

Aleksander Severus'un Çin ile ticareti canlandırma çabaları, MS III. yüzyılın ortalarından sonra yeniden bozuldu ve Roma'nın Doğu ile yaptığı ticarete ciddi bir gerileme oldu. Bunun en büyük nedeni ise Roma İmparatorluğu'nun giderek zayıflaması ve ticaret yolları üzerindeki düşmanlarının her geçen gün güçlenmesiydi. Bunların başında şüphesiz Sasani İmparatorluğu geliyordu. Özellikle I. Şapur (MS 241-272) döneminden itibaren sürekli topraklarını genişleten Sasani İmparatorluğu, Armenia, Suriye ve Anadolu'da Roma'ya karşı büyük bir savaş başlattı (bkz. 3.2.5). Hem bu toprakların Sasanilerin eline geçmesi, hem de Roma'nın bu ticaret yollarının hâkimiyetini yeniden kazanmak için Sasanilerle girdiği mücadeleler, bu coğrafyadaki şehirlerin iktisadî hayatına büyük bir darbe vurdu ve artık ticaret yollarının güvenilirliği de kalmadı. Ayrıca Sasanilerin, Basra Körfezi ve Kızıldeniz ticaretini de engellemeleri, Roma'nın Doğu ile olan ticaretini olumsuz etkiledi. Dahası MS 66'dan itibaren İpek yoluna alternatif olarak

kullanılan *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz güzergâhı* ise, MS I. yüzyılın sonunda âtil duruma düşmüştü. Çünkü bu güzergâhın önemli bir bölümünü oluşturan Özboy Irmağı'nın o tarihlerde kurduğu bilinmektedir. *Karadeniz – Kuzeybatı İnan güzergâhı* ise, Sasani İmparatoru II. Şapur (MS 309-379) döneminde tamamen Sasanilerin kontrolüne geçmişti (Tezcan, 2012b: 151-153). Zaten MS III. yüzyılda bölgede yaşanan Got saldırıları, bu yolu oldukça güvensiz bir hale getirmişti (Bkz. 3.2.5.1). Roma'nın Doğu ile ticarete yaşadığı tek sorun buda değildi. Özellikle MS I. ve II. yüzyıllarda Orta Asya, Baktria ve Kuzey Hindistan bölgesinde bulunan Kuşanlar, Roma'nın Uzak Doğu ticaretindeki en büyük ortaklarından biriydi. Fakat Kuşanlar, MS III. yüzyılın ilk yarısında büyük bir güç kaybederek Sasani İmparatorluğu'na tâbi olmak zorunda kaldılar (Tezcan, 2012b: 167).

Sonuç olarak Pontos Bölgesi, sınırları içerisinde birbirinden farklı iklimlere ve coğrafyalara sahip olduğu için bölgede ticari potansiyel taşıyan pek çok ürünün ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bu ürünlerin başında Eskiçağ'ın en önemli ticari malları olan maden, balık, kereste ve köle geliyordu. Tahıl, şarap, her türlü şifalı ve egzotik bitkiler, evcil ve yabani hayvanlar da Pontos Bölgesi'nin zenginlikleri arasındaydı. Pontos'un bu zenginliğinin bölge halkları tarafından en iyi şekilde değerlendirilmesinden ötürüdür ki, *Büyük Kolonizasyon Dönemi*'ne kadar bu coğrafyada yaşayanlar, özel girişimler dışında uluslararası ticaretten kendilerini soyutlamış ve sadece kendi iç dinamikleriyle yetinmişlerdi. Fakat *Büyük Kolonizasyon Dönemi*'yle bölgeye yönelen Miletos'lu ve Ionia'lı misafir halklar, Pontos'un bu ticari ürünlerine ortak olmuşlar ve Akdeniz dünyasındaki diğer halkların da bu ticarete katılmasıyla Karadeniz Bölgesi'nde büyük bir ticaret ağı meydana getirmişlerdi.

Hellenistik Dönem'de Makedonyalı Aleksandros ve ardından *Diadokhos*'lar döneminde yaşanan savaşıardan dolayı Pontos ticaretinde ciddi bir gerileme yaşanmış olsa da, Geç Hellenistik Dönem'de bölgede kurulan Mithradates Krallığı (MÖ 302/301-63) ile birlikte Pontos, Ön Asya'nın en önemli coğrafyalarından biri haline geldi. Roma Cumhuriyet Dönemi'nde bölgede yaşanan siyasi düzenlemelerle bölge ekonomisi geliştirilmeye çalışılsa da, daha sonra Roma'da çıkan iç savaşlar, Karadeniz ticaretine büyük bir darbe vurdu. Özellikle İmparatorluk Dönemi ile birlikte, ekonomik ve siyasi politikasını tamamen doğuya çeviren Roma, zaman zaman Mısır'da ve İnan topraklarında yaşanan olumsuz gelişmelerle ilişkili olarak, Pontos ve Kafkasya'dan Hindistan ve Çin'e ulaşan eski ticaret yollarını, alternatif yol güzergâhları olarak kullandı. Bu da Pontos

Bölgesi'ni Anadolu'nun en önemli coğrafyalarından biri haline getirdi MS I. yüzyılda Doğu-Batı ticaretindeki önemli malların Karadeniz ticaret yolları üzerinde bulunması, Roma'nın özellikle bu yüzyılda Pontos ve Kafkas yollarını aktif olarak kullandıklarını gösteriyordu. Pontos'un bu jeo-stratejik konumu, Roma'nın Asker İmparatorlar Dönemi'ne kadar önemini korudu ve bölgenin ticari alanda gelişmesine katkı sağladı. Asker İmparatorlar Dönemi'nde Roma'nın sınır bölgelerindeki güvenliği sağlayamaması ve Doğu'ya ulaşan ticaret yolları üzerinde sürekli yaşanan savaşlar, bölge ticaretine büyük darbe vurdu. III. yüzyılın sonunda Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Pontos Bölgesi ekonomik olarak büyük bir darbe yedi.

SONUÇ

Antikçağda Anadolu'nun en önemli bölgelerinden biri olarak karşımıza çıkan Pontos ve çevresi, barındırdığı insan toplulukları ve bu toplulukların kendine has kültürleri ile diğer bölgelerden farklı bir karakter arz etmiştir. Fakat söz konusu farklılık bölge ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar için birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Örneğin "Pontos" tabiri hakkında, kelimenin etimolojisi, kapsadığı coğrafi alan, sınırları ve temsil ettiği kültürle ilgili ne yerli, ne de yabancı literatürde tatmin edici bir tanımlama yapılmıştır. Ayrıca bölge hakkında bilgi veren antik kaynaklarda da eksik ve çelişkili ifadeler vardır. Mesela *Pontos* kelimesi, önceleri Hellen kaynaklarında kendisine yakıştırılan *Aksenos/Euksenos* sıfatlarıyla birlikte Karadeniz'i nitelemesine karşın, zamanla bütün Karadeniz etrafındaki sahilleri, daha sonrasında ise Kuzeydoğu Anadolu'nun doğu kıyılarını kapsayan coğrafi bir bölge anlamı kazanmıştır. Bu sebeple antik Hellen kaynaklarda *Pontos* ve Latince kaynaklarda ise *Pontus* olarak geçen kelime ile bazen Karadeniz, bazen Karadeniz'in sahil kesimleri, bazen de Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ile Artvin'i içine alan Anadolu'nun kuzeydoğusundaki bölge ifade edilmiştir. Dolayısıyla bugün Kızılırmak nehrinin doğusundan Gürcistan sınırına kadar uzanan Karadeniz'in kıyı bölgeleri ile güneyde Amasya-Tokat-Gümüşhane illeri arasındaki bölgeye ad olarak verilen "Pontos" ismi, MS II. yüzyıl Roma tarihçileri tarafından kullanılmış, modern araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür. Şüphesiz bundaki en büyük etken, Mithradates Krallığı ile birlikte bölgenin siyasi bir kimliğe kavuşmasıdır.

Antik kaynaklarda Pontos/Pontus kelimesi "*Aksenos*" sıfatı ile birlikte Büyük Kolonizasyon Dönemi'ne (MÖ 750-550) kadar Karadeniz'i de nitelemiştir. Hellen'de *Aksenos Pontos* (Αἰξενος Πόντος) yani Karadeniz, bitmek bilmeyen güçlü fırtınaları, dev dalgaları ve sığınılacak limanlarının azlığı yüzünden Hellenlerin Karadeniz'e verdikleri bir isim olarak kabul edilmektedir. Çünkü Hellen kaynaklarında *Aksenos Pontos*, "dost olmayan", "misafirperver olmayan" ya da "misafir sevmez deniz" anlamına gelmektedir. Fakat *Aksenos* sözcüğünün, Eski İran'da, dinî bir metin olan *Avesta*'da "koyu", "kara" ya da "siyah" anlamına gelen Eski Pers dilindeki *axšaēna* sıfatından geldiği, araştırmacılar tarafından daha çok kabul edilen bir görüştür. Hellenlerin klasik dönemde Akhamenid'lerle ilişki içine girdikleri ve Akhamenid'lerden "koyu", "kara" anlamına gelen *axšaēna* sıfatını

öğrendikleri, bunu da kendi dillerine ödünçledikleri anlaşılmaktadır. Fakat buradaki “kara” anlamının aslında kuzeyi simgelediği ve bu simgeleri renklere dayalı yön adlandırmalarını kullanan Türklerin kadim tarihlerde Orta Asya’dan Orta Doğu’ya geldiklerinde beraberlerinde getirdikleri düşünülmektedir. Çünkü Çin kaynaklarında Türklerin MÖ III. yüzyılda renklere dayalı yön adlandırmalarını bildikleri ve bu kodlamaları batıya göç ettiklerinde beraberlerinde getirdikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla biz bu çalışmada Pontos’a verilen *Aksenos* sıfatının, *Avesta*’da geçen ve “kara” anlamına gelen *axšaēna* kelimesinden geldiğini, buradaki “kara” sıfatının aslında Orta Asya’da Türkler ve Çinliler tarafından kuzeyi belirtmek için kullanılan bir renk kodlaması olduğunu; bununda, bu denizin kuzeyde yer aldığını göstermek için kullanıldığını ve “Pontos”a, *Aksenos* isminin verilmesinde Türklerin uzak atalarının birinci derecede rol oynadığını düşünmekteyiz. Öyle ki Ortaçağ’a ait Macar kayıtlarında Orta Asya’dan gelerek Karadeniz’in kuzeyine yerleşen Bulgar ve Kıpçak Türkleri’nin Karadeniz için doğrudan “Kuzey Denizi” ya da “Kara Deniz” ismini kullanmaları, bizim düşüncemizi doğrudan desteklemektedir.

MÖ IV. yüzyılın sonuna kadar Pontos coğrafyası, genelde kıyı bölgelerde kurulmuş küçük koloni şehirleri ile iç bölgelerde ve yüksek yaylalarda yaşayan otokton halkların yaşadığı, güçlü bir siyasi denetimin olmadığı, yarı bağımsız bir coğrafya olarak biliniyordu. Hem coğrafi yapı, hem de bu yapının bir sonucu olarak yaşanan kültürel gelişmeler göz önüne alındığında, Pontos coğrafyasının iki ana bölümden oluştuğu söylenebilir. Bunlardan ilki, MÖ VII. yüzyıldan itibaren Miletos’luların bölgede ticari amaçlı koloniler kurduğu ve bölgenin yerel halkları ile ortaklaşa paylaştıkları Pontos’un kıyı kesimleridir. İkinci bölüm ise bu coğrafyanın asıl unsurunu oluşturan ve otokton halkların daha yoğun olarak yaşadığı Pontos’un iç kısımlarıdır. İnce bir tabaka olarak Pontos’un kıyı limanlarına yerleşen Miletos’lular, Karadeniz’in diğer kıyı bölgelerindeki koloni kentleriyle Karadeniz’den Hellas’a kadar uzanan büyük bir ticaret ağı oluşturdular. Karadeniz’de bu ticareti yöneten beş ana gruptan söz edilebilir. Birinci grup, Propontis grubudur. Bu grup içinde Kyzikos, Byzantion ve Khalkedon gibi Hellen kentleri vardır. İkinci grup, Bithynia–Pontos grubudur. Sinope, Amisos ve Trapezus bu grubun başını çekmektedir. Üçüncü grup, Kafkas grubudur. Phasis, Kolchhis ve Dioskurias bu grubu oluşturan kentlerdir. Dördüncü grup olan Kuzey Euxenos grubu içinde Olbia, Khersonesos ve Pantikapeium kentleri yer alır. Beşinci ve son grup ise Batı Euxenos grubudur. Apollonia, Callatis, Tomi ve Istros bu son grubun üyeleridir. Bütün bu kıyı

kentlerindeki tüccarlar, havzanın otokton halklarından sağladıkları tuzlanmış balık, maden, kereste, köle, tahıl, şifalı ve egzotik bitkiler ve bazı özel hayvanları alarak Akdeniz dünyasına taşıdılar. Buna karşı bölgenin yerel halkları da Akdeniz dünyasından zeytinyağı, tuz, çanak-çömlek, şarap ve diğer lüks tüketim mallarını ithal ettiler. Öyle ki, Pontos Bölgesi'nde bu ticari aktivite Akhemenid döneminde de hız kesmeden devam etti. Dolayısıyla Akhemenid İmparatorluğu sonuna kadar Pontos Bölgesi, siyasi gelişmelerden ziyade ticari faaliyetleri ile ön plana çıktı.

Hellenistik Dönem'de Anadolu, farklı siyasi gelişmelere sahne oldu. Makedonyalı Aleksandros'un MÖ 330'da Akhemenid İmparatorluğu'na son vermesi ile Anadolu'da Hellenistik Dönem (MÖ 330-32/31) başladı. Bu zaman dilimi, Aleksandros'un fetihleri sonucu Hellen kültürünün, Hellas'ın dışına çıkararak, Doğu kültürleriyle bir kaynaşma sürecini başlatan bir dönem olarak tanımlandı ve bu birliktelik, yeni evrensel bir sentez kültürü temsil etti. Fakat Hellen kültürünün Pontos Bölgesi'nde etkili olduğunu söylemek neredeyse imkânsızdır. Her şeyden önce Aleksandros'un, Akhemenid İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu'da gerekli siyasi düzenlemeleri yapmadan Doğu seferlerine devam etmesi, Anadolu'nun özellikle Pontos gibi uzak bölgelerinde ciddi bir otorite boşluğuna sebep oldu. Dolayısıyla uzun süre Akhemenid hâkimiyeti altında yaşayan bu bölgede ortaya çıkan otorite boşluğunda Hellenistik unsurlar etkisiz kaldı. Her ne kadar Anadolu'nun batı bölümlerinde Hellen kültürü etkili olsa da, Pontos Bölgesi, coğrafyasının getirdiği bir özellik olarak hem Anadolu, hem de Kafkas kültürleri ile güçlü bağlar kurdu. Bu güçlü bağlar, yeni kültürlerin bölgede yayılmasına uzun süre direnç gösterdi. Buna karşın Karadeniz'in kuzeyi, özellikle Kırım ve çevresi için durum farklıydı. Her ne kadar Makedonyalı Aleksandros, bu bölgelere doğrudan bir sefer düzenlememiş olsada, Kırım'da MÖ 438'de Hellenler tarafından kurulmuş olan Bosporos Krallığı, MÖ VII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde kurulmuş olan diğer Hellen kolonilerini de hâkimiyet altına almış ve bölgede Hellen kültürünün yayılmasında etkili olmuştur. Öyle ki Bosporos Krallığı, MÖ IV. yüzyıldan itibaren Atina'lılarla güçlü bir ticarî ilişki kurmuş ve Bosporos kentlerinde Atina etkisi oldukça güçlenmişti. Bütün bunlar Pontos Bölgesi'nden farklı olarak Karadeniz'in kuzeyinde, özellikle Kırım ve çevresinde Hellen kültürünün daha etkili olmasına sebep olmuştu.

Makedonyalı Aleksandros'un MÖ 323'te ölümü üzerine imparatorluk onun generalleri arasında pay edildi. "*Diadokhos*'lar Dönemi" olarak adlandırılan bu zaman

diliminde, Aleksandros'un generalleri daha çok kendi mirasları üzerinde istekli oldukları ve yalnızca sahip oldukları bölgeyi kontrol etmeye teşebbüs ettikleri için Pontos Bölgesi, daha çok yerel kültürün etkili olduğu, siyasi hâkimiyetin hiçbir zaman tam olarak sağlanamadığı, kendine özgü bir coğrafya olarak kalmaya devam etti. Fakat Aleksandros'un ölümünden (MÖ 323) yaklaşık 20 yıl sonra, Karadeniz Kappadokiası'nda, Akhamenid İmparatorluğu satraplarından I. Mithradates'in (Mithradates I Ktistes) (MÖ 302/301-266/265), bağımsızlığını ilan ederek Mithradates Krallığı'nı kurması ile Pontos Bölgesi, önceki dönemlerden farklı olarak adını siyasi gelişmelerle duyurmaya başladı. Her ne kadar Makedonyalı Aleksandros ve *Diadokhos*'lar döneminde Pontos Bölgesi'nde siyasi ve ekonomik alanda çok fazla bir hareketlilik yaşanmasa da, Mithradates Krallığı ile birlikte bölge, antikçağın en hareketli ve en gözde coğrafyalarından biri oldu.

Pontos Bölgesi ve onunla ilişkili olarak Karadeniz havzası, Mithradates Krallığı için birçok avantajı beraberinde getirdi. Her şeyden önce bu havza, bulunduğu konum itibarıyla Anadolu'da yaşanan büyük güç mücadelelerinin dışında kalmayı başardı. Bu sayede özellikle Aleksandros döneminden itibaren bölgede önemli oranda insan kaynağı oluştu. Mithradates Krallığı'nın son hanedan üyesi VI. Mithradates Eupator (MÖ 123-63), Roma Cumhuriyeti ile yaptığı uzun soluklu savaşlarda bu insan kaynağını en iyi şekilde kullandı. Mithradates Krallığı'nın hanedan üyeleri, denizin sağladığı gücü çok iyi kavradılar. Özellikle VI. Mithradates'in tüm Karadeniz havzasını ele geçirerek bölgedeki uluslararası deniz ticaretini kontrol altına alması, krallığın ekonomisini geliştirdi. Dahası kral, bu faaliyetiyle Karadeniz'in kuzeyi ile hızlı bir iletişim ağı oluşturdu. Böylelikle Karadeniz'in kuzey bölgesi, Mithradates Krallığı'nın arka bahçesi haline geldi. Öyle ki bu bölge, ticari faaliyetlerin dışında krallık için insan kaynağı, krallar için sınımlanacak bölge ve askerler için de gerekli olan hububatı sağlayan bir tahıl ambarı görevi üstlendi. Bunların dışında Pontos ve Kafkaslar'daki zengin yer altı kaynakları, şüphesiz Mithradates Krallığı'nın gücüne güç kattı. Çünkü VI. Mithradates'in Roma Cumhuriyeti'ne karşı 40 yıl boyunca sürdürdüğü mücadelede hazırladığı ordunun masrafları, bu madenlerden çıkan altın ve gümüşün paraya dönüştürülmesiyle karşılandı.

Bütün bu faktörler Mithradates Krallığı'nı Geç Hellenistik Dönem'de (MÖ yak. 160-30) Ön Asya'nın en güçlü krallığı haline getirdi. Ayrıca VI. Mithradates Eupator'un Karadeniz'in kuzey kıyıları, Kafkasya ve Pontos arasında kurduğu kültürel ilişkiler, bu coğrafyada yaşayan etnik unsurların tek bir çatı altında toplanmasını da sağladı. VI.

Mithradates, yarı Hellen yarı Pers kültürü üzerine oluşturduğu krallığı farklı etnik unsura mensup halklarla ve kabilelerle birleştirerek adeta bir kültür mozaigi meydana getirdi. Mithradates Krallığı'nın en önemli bölümü olan yönetici sınıfının şekillenmesinde Hellen ve Pers unsurlar birlikte rol oynadılar. Buna karşın Pontos, Armenia, Kappadokia ve İranlı olmayan diğer unsurlar da krallığın kültürel yönünü biçimlendirdi. Bu yüzden VI. Mithradates'in MÖ 63 yılındaki ölümü, Roma'nın Pontos'taki mücadelesinde bir son değil, aksine bir başlangıç oldu. Çünkü artık Roma için stratejik öneme sahip bu bölgenin, yerel kültüründen uzaklaştırılıp, Hellenize ya da Romanize edilmesi gerekiyordu. Fakat bölgedeki güçlü Pers nüfuzunu kırmak en az Mithradates Savaşları kadar zordu. Çünkü Anadolu'nun orta ve doğu bölgeleri, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde Akhemenid kültürü tesiri, Mithradates Krallığı'ndan çok daha önce yerleşmişti. Mithradates Krallığı ile birlikte bu bölgelerde Akhemenid etkisi daha da güçlendi. Bütün bunlara rağmen Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos Bölgesi'nin Hellenize edilme çabaları artarak devam etti. Aslında Pontos Bölgesi'nin Hellenize ve Romanize edilme girişimleri, daha eskiye dayanıyordu. Bu yüzden bu faaliyetleri iki aşamada görmek gerekir. Birinci aşama, Büyük Kolonizasyon ile birlikte bölgede kurulan Hellen kolonileri ve devamında Bithynia Krallığı'nın faaliyetleriyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. İkinci aşama ise Mithradates Savaşları sonunda Pompeius'un bölgedeki siyasi düzenlemeleriydi. Fakat Pompeius'un bütün bu faaliyetleri Pontos Bölgesi'nin Hellenleşmesini sağlamadı ve Roma Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanan iç savaşlardan dolayı da bu proje tamamen askıya alındı. Çünkü bu dönemde Kuzeydoğu Anadolu'daki eyalet ve şehirleri ile Roma'nın iletişimi, politik ve kültürel bir *polis*'ler ağı oluşturmaktan öte, daha çok Roma için askeri gereksinimleri karşılayan çıkar ilişkisine dayandı. Bölgedeki kültürel ve ekonomik değişim ise Pompeius'un eyalet haline getirdiği Pontos'un batı kıyıları ve yine Pompeius zamanında kurulan şehirlerle sınırlı kaldı.

Roma İmparatorluk (*Principatus*) Dönemi'nde Pontos Bölgesi'nde siyasi ve ekonomik tablo yeniden değişti. Augustus (MÖ 27-MS 14) ile birlikte başlayan barış döneminde Pontos Bölgesi'nde siyasi gelişmeler ikinci plandayken, ekonomik gelişmeler yeniden ön plana çıktı. Şüphesiz bundaki en büyük etken Augustus'un, Pontos Bölgesi'ni Roma'nın askeri bir üssü değil, stratejik ve ticari değerleri olan bir coğrafya olarak görmesiyle ilgiliydi. Öyle ki bu bölge, MÖ 20'li yıllardan itibaren Hindistan ve Çin ile ticaret yapmak için Antakya'dan başlayıp daha sonra İran topraklarından geçen meşhur

İpek yoluna alternatif olarak değerlendirilmeye çalışıldı. Çünkü antikçağda Karadeniz'den Orta Asya, Çin ve Hindistan'a ulaşan üç tane önemli ticaret yolu güzergâhı bulunuyordu. Bu güzergâhlardan ilki *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı*'dır ve genellikle "Hazar Denizi Transit Yolu" olarak bilinirdi. Diğer iki yol güzergâhı ise, *Karadeniz – Hazar Denizi Kuzey Karayolu Güzergâhı* ve *Karadeniz – Kuzeybatı İran Güzergâhı*'dır. Roma, imparatorluk döneminden itibaren, Karadeniz'den çıkan bütün bu yol güzergâhlarını aktif hale getirmek için yoğun çaba harcadı. Özellikle Roma, İmparator Nero (MS 54-68) ile birlikte, siyasi ve ticari hedeflerini tamamen doğuya çevirerek, Karadeniz'den doğuya açılan ticari merkezlerini ve bu merkezleri birleştiren ticaret yollarını ele geçirmeyi kendine hedef seçti. Çünkü İran'da bulunan Parthlar, dönem dönem yaşanan siyasi gelişmelerle doğrudan ilişkili olarak İpek yolunun kendi toprakları üzerinden geçen bölümlerini Romalı tüccarlara kapatmak ya da bu ticareti kendisi kontrol etmek istiyordu. Yaşanan bu gelişmeler Romalı tüccarların büyük maddi kayıplar vermesine neden oluyordu. Dahası Uzak Doğu'nun değerli malları Roma'ya taşınamıyordu. Dolayısıyla meşhur İpek yolu güzergâhının tâli yollarının üzerinden geçtiği Pontos Bölgesi, Roma'nın doğu planlarında stratejik olarak önem kazandı. Roma imparatorları Pontos Bölgesi'ni, Kafkaslara ve Uzakdoğu'ya ulaşmada önemli bir kapı olarak değerlendirmeye çalıştılar.

Roma'nın Flaviuslar Hanedanı döneminde ise (MS 69-96) Pontos Bölgesi, stratejik konum olarak daha da önemli hale geldi. Öyle ki, hanedanın ilk üyesi Vespasianus (M.S. 69-79), Anadolu'nun doğusundaki en ileri karakolları olan Satala ve Samsota garnizonları ile Trabzon limanı arasındaki iletişimi sağlayacak önemli bir yol yaptırdı. Bu yol sayesinde Anadolu'nun iç bölgeleri ile Karadeniz'i birbirine bağlayacak önemli bir güzergâh oluştu. Böylelikle Doğu Karadeniz, sadece doğu-batı ticaretindeki konumuyla değil, askerî seferlerde garnizonları besleyen önemli bir ikmal üssü olarak da Roma için önemli bir görev üstlendi. Antoninus Hanedanı döneminde (MS 96-193), Pontos Bölgesi'nin stratejik önemi artarak devam etti. Özellikle Traianus'un (MS 98-117) Karadeniz'e kıyısı bulunan Sinope, Amisos ve Trapezus'taki limanları geliştirmesi, haleflerinden Hadrianus'un (M. S. 117-138) Trapezus'da hâlihazırda var olan limana rağmen ikinci bir liman yaptırması, bölgeye verilen önemi gösteriyordu. Fakat Severuslar döneminde (MS 193-235) Pontos Bölgesi, ekonomik ve siyasi alanda yeniden durağan bir sürece girdi. Bundaki en büyük etken, Caracalla zamanında (MS 198-217) Sinope ve Trapezus'taki Roma donanmasının (*Classis Pontika*) Kyzikos'a taşınmasıydı. Bu gelişme, Pontos Bölgesi'ni Karadeniz'in

kuzeyinden, Kafkaslar'dan ya da Doğu'dan gelebilecek saldırılara karşı savunmasız bıraktı.

Roma'nın Asker İmparatorlar Dönemi'nde (MS 235-284), anavatanları İskandinavya bölgesini terk ederek İskitya, Dacia ve Pannonia bölgelerine yerleşen Gotların bir kolu olan Boraniler, MS 256'dan itibaren Pontos'taki Hellen kentlerinin sürekli iletişimde bulunduğu Bosporos limanlarında demirli bulunan gemilere el koyarak, tüccarların kullandığı deniz güzergâhını takip ederek Pontos kıyılarına indiler. Bir başka Borani grubu ise Kafkaslar'dan Anadolu'ya girdi. Roma'nın Kafkaslara ulaşmada ileri karakol olarak kullandığı Pontos kıyı kentleri, bulunduğu konum dolayısıyla ilk istilaya uğrayan bölgelerden biri oldu. Roma bu dönemde tüm sınırlarında düşmanlarıyla mücadele içinde olduğu için, Pontos Bölgesi'nde yaşanan gelişmelere sadece seyirci kalmakla yetindi. Bu yüzden Pontos Bölgesi, Roma'nın III. yüzyıl krizinde gözden çıkardığı bölgelerden biri oldu ve bu bölge Got saldırıları sonucu tamamen yakılıp yıkıldı.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan Pontos Bölgesi, jeopolitik ve stratejik konumuyla bu süreçte önemli görevler üstlendi. Pontos'un zengin yer altı ve yer üstü kaynakları, limanları, önemli ticaret ve geçiş yolları, bölgeyi daima değerli kılan önemli unsurlar oldu. Aynı şekilde Pontos Bölgesi'nin Kafkaslara, kuzeydeki Bosporos Bölgesi'ne ve Uzak Doğu'ya ulaşan alternatif yollara sahip olması, söz konusu bölgelerle sürekli olarak bağlantı kurabilmesini sağladı. Pontos Bölgesi, hinterlandıyla birlikte kayda değer bir insan kaynağına da sahipti. Ayrıca burada denizlerde üstünlüğü ele geçirmek adına inşa edilecek gemiler için büyük bir kereste potansiyeli vardı ve bütün bunlar Hellenistik ve Roma dönemlerinde bu coğrafyanın değerini yükseltti. Pontos Bölgesi, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey bölgeleri ile kurduğu güçlü kültürel ve ticari bağlarla da hem Anadolu kültürünün bir parçası, hem de Kafkas kültürünün bir uzantısı oldu. Bu özelliği ile Pontos Bölgesi, Anadolu tarihinde ne bütünü bir parçası olabildi, ne de ondan bağımsız bir şekilde tanımlanabildi. Pontos Bölgesi'nin, Kafkaslar ve Anadolu'nun kuzey bölgeleri ile böylesine güçlü bir bağ oluşturmasındaki en büyük neden, antikçağdan yakın dönemlere kadar Karadeniz'in kuzeyinden bu bölgeye sürekli göçlerin olmasıydı. Türklerin uzak ataları Kimmerler, ardından da İskitlerle başlayan bu göç hareketleri, Ortaçağ'da Kıpçaklarla devam etti, özellikle 1783'de Kırım Hanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte bölgedeki Kırım Tatarları'nın büyük bir bölümü Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldı. Dolayısıyla Eskiçağ'dan günümüze tarihinin her

dönemlerinde kuzeyden güneye devam eden bu göç hareketleri sayesinde bu coğrafyalar arasında güçlü bir kültürel bağ oluştu.

Pontos Bölgesi'nde Geç Tunç Çağı'ndan (MÖ 1550-1200) itibaren süregelen ticari gelişmeler ise, yerel halkların bölgenin iç dinamiklerini harekete geçirerek başlatmış oldukları faaliyetlerdi. Antik kaynakların ve batılı araştırmacıların ifade ettiğinin aksine, Pontos'taki ticari gelişmeler *Büyük Kolonizasyon* hareketinden çok daha önce başladı. Dolayısıyla Miletos'lu tüccarlar bölgedeki otokton halkların izin verdiği ölçüde bu coğrafyada ticaret yapmaya imkân buldular. Daha doğru bir ifadeyle Miletos'lular ve daha sonra Romalılar, Karadeniz havzasında var olan ticari aktivitelere ortak oldular. Bu yüzden Miletos'lu kolonistlerin Karadeniz'de yaptıkları ticaret, Pontos halklarının gelişmesi ve zenginleşmesine katkı sağlamaktan ziyade, kendi kolonilerinin zenginleşmesine zemin hazırladı. Çünkü ne Hellenistik Dönem'de, ne de Roma Dönemi'nde bölgedeki kültürel ve ticari faaliyetler, Pontos'un asıl unsuru olan kırsaldaki yerel halkların günlük yaşantısında belirgin bir farklılık yaratmadı.

Pontos Bölgesi, en eski zamanlardan günümüze kadar, birbirinden farklı krallıkların, devletlerin ya da imparatorlukların hâkimiyeti altına girse de bulunduğu stratejik konumuyla daima önemini korudu. Bu coğrafyanın Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyi ve Orta Asya ile olan güçlü kültürel bağları, tarih boyunca hiç kopmadı. Öyle ki Hellenistik Dönem (MÖ 330-31/30), Mithradates Krallığı Dönemi (MÖ 302/301-63), Roma İmparatorluk Dönemi (MÖ 27-MS 476), Trabzon Komnenoslar Dönemi (MS 1204-1461) ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Karadeniz'in kuzeyinde ya da Kafkaslar'da yaşanan siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmelerin (salgın hastalık, göç vs.) yansımalarının çok kısa bir sürede bu coğrafyada da hissedildiği gözlemlendi. Çünkü Pontos Bölgesi, Karadeniz havzasını oluşturan bütünün bir parçasıydı. Dolayısıyla bu bütün içinde yaşanan her türlü gelişme, doğrudan diğer bölgeleride etkiliyordu. Bu yüzden tarih boyunca bölgede yaşanan mücadeleler, bu bütünün kontrolünü ele geçirmek içindi.

Günümüzde küresel güçlerin, Karadeniz havzasındaki ülkelerle yakın ilişkiler kurmaya başlaması, bu güçlerin Hazar havzası ve Orta Asya'daki enerji kaynaklarına ulaşabilme imkânını artırmıştır. Bu gelişmeler Karadeniz Bölgesi'nin yeniden jeopolitik bir merkez haline gelmesini ve bölgede çok boyutlu bir dinamizmin yaşanmasını sağlamıştır.

Karadeniz havzasının dünya gündeminde yeniden üst sıralara yerleşmesindeki en büyük etken, bölgenin zengin Hazar havzasına ve Orta Asya'ya komşu olmasıdır. Günümüzde Karadeniz havzası, tıpkı Hellenistik ve Roma dönemlerinde olduğu gibi Hazar coğrafyası ve Orta Asya'daki enerji kaynaklarının batıya aktarılmasında geçiş güzergâhı olarak etkin bir rol oynamaya başladı. Böylelikle Karadeniz yeniden küresel güçlerin ilgi odağı haline geldi; değişen tek şey ise aktörlerdi. Yaşanan bu gelişmeler, bölge ülkeleri tarafından ekonomik, politik ve askeri alanlarda iş birliğini amaçlayan bölgesel oluşumların meydana getirilmesinde zemin hazırladı. Bu yüzden Karadeniz'e yönelik giderek artan ilgiye paralel olarak bölge ülkeleri arasında karşılıklı ekonomik ilişkilerin artırılarak, refah seviyesinin yükseltilmesi gerekmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, bu süreçte önemli bir rol üstlenmek istiyorsa, bir an önce Karadeniz'in diğer komşu bölgelerindeki ülkelerle iletişimi güçlendirecek kültürel ve ekonomik bağlar kurmalıdır. Böylelikle Sinop, Samsun, Trabzon gibi Karadeniz'in liman kentleri, buldukları stratejik konumları sayesinde belki Hellenistik ve Roma dönemlerinde olduğu gibi, yeniden Karadeniz ticaretine yön veren, havzanın en önemli ticaret şehirleri haline gelebilirler.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Adams, Winthrop Lindsay (2006), "The Hellenistic Kingdoms", Glenn R. Bugh (Ed.), **The Hellenistic World**, içinde (28-51), London and New York: Cambridge University Press.

Adcock, F. E (1937). "Lesser Armenia and Galatia after Pompeius Settlement of East", **JRS**, 27, 12-17.

_____ (1971). "The Civil War", the Roman Republic", **CAH**, IX, 638-690.

Adler, E. (1959), **The Foreign Policy of The Attalids of Pergamum**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Of Illinois.

_____ (1973), **Valorizing the Barbarians Enemy Speeches in Roman Historiography**, Texas: University of Texas Press

Agbunov, M. V. (1984), "Materialy po antichnoy geografii Prichernomor'ya," **VDI**, 4, 124-41

Akşit, Oktay (1969), "Tarihçi Bir İmparator Claudius", **Tarih Dergisi**, 23, 131-145.

_____ (1970). **Roma İmparatorluk Tarihi (M. S. 193-395)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

_____ (1976). **Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27-MÖ 192)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

_____ (1983), **Manisa Tarihi (Magnesia Ad Sipylum): Başlangıçtan MS 395 Yılına Kadar**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Alcock, J. P. (2006), **Food in the Ancient World**, London: Greenwood Press.

Alekseyeva, E. M. (1994), "Gorgippia: A Bosporan polis in the Sindike", **Expedition**, 36 (2-3), 47-55.

- Alemany, Agusti (2000), **Sources on the Alans: A Critical Compilation**, Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Alexander, P. (2007), "Phanagoria (Antiqua)", <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10738>, (09. 07. 2013).
- Alimova, D. ve diğerleri (2009), "Srednyaya Aziya - Zakavkaz'e - Rim o značenii vodnogo puti po Amudar'e çerez Kaspiyskoe more v Zakavkaz'e", **Doroga Strabona kak çast' Velikogo Şelkovogo Puti: Materialı mejdunarodnoy konferentsii (Baku, 28-29 noyabrya 2008 g.)**, içinde (7-11), Samarkand-Taşkent: MİTSAİ, SMI-ASİA.
- Allen, R. E. (1983), **The Attalid Kingdom: A Constitutional History**, Oxford: Clarendon Press.
- Allen, W.S. (1947), "The Name of the Black sea in Greek", **CQ**, XLI, 86-88.
- _____ (1948), "Supplementary Note on the Name of the Black Sea", **CQ**, XLII, 60.
- Aram, M. V. (1986), **Nomina Propria Iranica in Nymmis: Materialgrundlagen zu den iranischen Personennamen auf antiken Münzen**, Iranisches Personennamenbuch: Herausgegeben von Manfred Mayrhofer und Rudiger Schmitt Band IV, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Alston, Richards (2005), **Aspect of Roman History, AD. 14-117**, London and New York: Routledge.
- Ambraseys, N. N. ve Jackson, J. A. (1998), "Faulting associated with Historical and Recent Earthquakes in the Eastern Mediterranean Region", **GJI**, 133, 390-406.
- Anderson, J. G. C. (1900), "Pontica", **JHS**, XX, 151-158.
- _____ (1903), **Studia Pontica I. A Journey of Exploration in Pontus**, Brussels: H. Lamertin, Li Braire-Editeur.
- _____ (1922), "Pompey's Campaign against Mithradates", **JRS**, 12, 99 – 105.

- _____ (1979), “The Eastern Frontier under Augustus”, S. A. Cook, ve diğerleri (Eds.), **The Augustan Empire, 44 B.C.-A.D. 70.**, CAH, X, içinde (239-283), Cambridge: At the University Press.
- Andrews, S. (2010), **Greek Cities on the Western Coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Iowa State University.
- Anonymous (2002), **Consensus Document on the Biology of Prunus spp. (Stone fruits)**, Paris: Environment Directorate. Organization for Economic. Co-operation and Development.
- Archibald, Z. (2002), “The Shape of the new Commonwealth: Aspect of the Pontic and Eastern Mediterranean Regions in the Hellenistic Age”, G. R. Tsetskhladze and A. M. Snodgrass (Eds.), **Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea, BAR International Series 1062**, içinde (49-72), Oxford: Publishers of British Archaeological Reports.
- Armayor, Kimbal (1978), “Did Herodotus ever go to the Black Sea?”, **HSCP**, 82, 45-62.
- Arsenieva, T. M [Arsenyeva, T. M.] ve Ilyashenko, S. M. (2011), “Tanais”, N. A. Nakarov (Ed.), translated from Russian by K. Judelson, **Institute of Archaeology: Recent Field Investigations**, içinde (50-53), Moskov: İA RAN.
- Arsenyeva, T. M. (2003), “Tanasi”, D. V. Grammenos and E. K. Petropoulos (Eds.), **Ancient Colonies in the Black Sea, Vol. 1**, içinde (1047-1102), Thessaloniki: Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece.
- Arslan, Melih (2004), **Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri**, Ankara: Ankara Ticaret Odası.
- Arslan, Murat (2000a), **Antik Çağ Anadolu'nun Savaşçı Kavmi Galatlar**, İstanbul: Ark. Sanat.
- _____ (2000b), “Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar”, **Arkeoloji ve Sanat**, 97, 26-40.

- _____ (2003a), “İÖ. 188 Yılından İÖ. 67 yılına Kadar Lykia, Pamphylia ve Kilikia Trakheia Sahillerindeki Korsanlık Faaliyetleri: Nedenleri ve Sonuçları”, **Adalya**, VI (2003) 91-118.
- _____ (2003b), “Piracy on Southern Coast of Asia Minor and Mithridates Eupator”, **Olba**, VIII, 195-211.
- _____ (2005), **Arrianus, Arrianus’un Karadeniz Seyahati/Arriani Periplus Ponti Euxini** (Hellenice aslından çeviren: M. Arslan), İstanbul: Odin Yayıncılık.
- _____ (2006). “Pontos’tan Karadeniz’e: Bin Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, **Olba**, XI, 75- 91.
- _____ (2007), **Romannın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator**, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- _____ (2010), **İstanbul’un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler**, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- _____ (2012), “Küçük Asya Yerel Historiograflarına Bir Örnek: Herakleia Pontike’li Memnon ve Eseri”, **Olba**, XX, 383-406.
- Arslan, M. ve Demirtaş, K. (2011), “Arrianus’un Karadeniz Seyahatine İlişkin Bazı Notları”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, 137, 89-100.
- Artz, J. (2008), **The Effect of Natural Resources on Fifth Century Athenian Foreign Policy and the Development of the Athenian Empire**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tufts University.
- Ascherson, Neal (2001), **Karadeniz**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Asheri, D. (1998), “The Achaenas and Heniochi. Reflections on the Origins and History of a Greek Rhetorical Topps”, G. R. Tsetskhladze (Ed.), **The Colonisation of the Black Sea Area, Historical Interpretation of Archaeology**, içinde (265-286), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

- Asheri, D. ve diğeri (2007), **A commentary on Herodotus Books I-IV**, O. Murray and A. Moreno (Eds.), Oxford and New York: Oxford University Press.
- Astin, A. E. (2008), "Roman Government and Politics, 200-134 B.C.", F. W. Walbank ve diğeri (Eds.), **Rome and the Mediterranean, CAH, VIII, içinde** (163-196), Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Atasoy, S. (1997), **Amisos: Karadeniz Kıyısında Antik bir Kent**, Samsun: Samoto A.Ş.
- Atlan, Sebahat (1970), **Roma Tarihi'nin Ana Hatları**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- _____ (1993), **Grek Sikkeleri**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Austin, Mitchel (2006). **The Hellenistic World: From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation**, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Avcı Meral (2004), "Orman Gülleri (Rhododendron L.) ve Türkiye'deki Doğal Yayılışları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, 12, 13-29.
- Avram, A. (2002), "Ein Neuer Strategie des Königs Mithradates VI Eupator im Taurischen Chersonesos", **Bulletin du Musee National de Bourgas**, IV, 69-73.
- Avram, Alexandru (2007), "Some Thoughts about the Black Sea and Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC)", Vincent Gabrielsen and John Lund (Eds), **The Black Sea in Antiquity Regional and Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies)**, içinde (239-252), Denmark: Aarhus University Press.
- Awianowicz, B. (2011), "A New Hellenistic Ostrakon from Nikonion", **ZPE**, 178, 237-239.
- Badian, E. (1972), **Publicans and Sinners: Private Enterprise in the Service of the Roman Republic**, Ithaka: Cornell University Press.

_____ (1983), “Alexander in Iran”, I. Gershevitch (Ed.), **The Median and Achaemenian Period**, *CHI*, II, *içinde* (420-501), Cambridge: Cambridge University Press.

_____ (2009), “From the Julius to Caesar”, Miriam Griffin (Ed.), **A Companion to Julius Caesar**, *içinde* (11-22), London: Blackwell Publishing.

Bagrow, L. (1945), “The Origin of Ptolemy's Geographia”, *GA*, 27, 318-387.

Ball, Warwick (2000), **Rome in the East: The Transformation of an Empire**, London and New York: Routledge.

Ballesteros-Pastor, L. (1996), **Mithridates Eupátor, rey del Ponto**, Granada.

_____ (2005a), “Some Aspects of Pharnaces II's Image in Ancient Literature”, *Antiquitas Aeterna* 1, 211-217.

_____ (2005b), “The Pontic Identity: Hellenism, Civic Life and Mithridates' Propaganda”, **Paper delivered at the University of Aarhus**, Denmark: Aarhus University Press. <http://www.pontos.dk/publications/papers-presented-orally/oral-presentationsd/?searchterm=The%20Pontic%20Identity:%20Hellenism,%20civic%20life%20and%20the%20propaganda%20of%20Mithridates%20VI>. (17. 01. 2014).

_____ (2007), “A. Mastrocinque, Studie sulle guene Mitidatiche, *Historia-Einzelschrift* 124, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999, [Studi Sulle Guerre Mitridatiche, kitabının değerlendirmesi],” *AWE*, 6, 419-421.

_____ (2008), “Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic from the Peace of Apamea to the Beginning of the Mithridatic Wars (188-89 B.C.)”, A. Coşkun (Ed.), **Freundschaft und Gefolgschaft in Den Auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert V.chr.- 1.jahrhundert N.chr.)**, *içinde* (45-63), Frankfurt am Main, Alemania: Peter Lang.

_____ (2011a), “Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus”, *AWE*, 10, 43-47.

_____ (2011b), “The Heirs of Artabazus: The Satrapy of Dascylium in the Tradition of the Mithridatid Dynasty”, İran antiçiny mir: Politiceskoe, Kul'turnoe i ekonomisçeskoe vzaimodeystvie dvuh tsivilizatsii. Tezisi dokladov mejdunarodnoy

naučnoy konferentsii (Kazan, 14-16 sentyabrya 2012), *içinde* (77-78), Kazanskiy Universitet. (İngilizce özet).

Ballesteros-Pastor, Luis (2013), **Pompeyo Trogo, Justino y Mitrídates: Comentario al Epítome de las Historias Filípicas (37,1,6 - 38,8,1)**, Hildesheim: Olms.

Bardola, K. Yu. (Ed.) (2004), **Hersones Tavriçeskiy v seredine I v. do n. e.-VI v.n.e. Oçerki istorii i kul'turi**, Harikov: Maydan.

Barjamovic, Gojko (2011), **Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period**, Denmark: Museum Tusculanum Press, <http://books.google.com.tr/books?id.> (10. 11. 2010).

Barnes, C. L. H. (2000), "Fritz Fajen, Oppianus Halieutica. Sammlung Wissenschaftlicher Commentare, Stuttgart and Leipzig: B.G. Teubner, 1999, [Review of the book *Oppianus Halieutica. Sammlung Wissenschaftlicher Commentare* by F. Fajen]," *BMCR*, <http://bmc.brynmawr.edu/2000/2000-12-03.html>. (10. 12. 2013).

Barnes, T.D. (1976). "Imperial Campaigns, AD 285–311", **Phoenix**, 30, 174–193.

Barnet, Paul (1999), **Jesus & the Rise Early Christianity: A History of New Testament Times**, Wesmant: Inter Vesity Press.

_____ (1977), "Gaius' Policy in the Bosphorus", **TAPA**, 107, 1-9.

_____ (1978), "Polemo II of Pontus and M. Antonius Polemo", **Historia**, 27 (3), 437-448.

Barrett, A., Anthony (1979), "Annal 14. 26 and the Armenian Settlement of A.D. 60", **CQ**, 29/2, 465-469.

_____ (2001), **Caligula: The Corruption of Power**, London and New York: Routledge.

_____ (2002), **Livia: First Lady of Imperial Rome**, New Haven & London: Yale University Press.

_____ (2005), **Agrippina: Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero**, London: Taylor & Francis.

- _____ (2008), “Caligula”, Anthony A. Barrett (Ed.), **Lives of the Caesars**, içinde (61-83), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Bartley, A. (2003), “Enrico Rebuffat, *Poetes Epeon*. Tecniche di composizione poetica negli *Halieutica* di Oppiano, [Review of the book *Poetes Epeon. Tecniche di composizione poetica negli Halieutica di Oppiano* by E. Rebuffat],”**BMCR**, <http://bmc.brynmawr.edu/2003/2003-08-18.html>. (10. 11. 2013).
- Batstone William ve Damon Cynthia (2006), **Caesar’s Civil Wars**, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Bauckham, R. (1991), “The Economic Critique of Rome in Revelation”, Loveday Alexander (Ed.), **Images of Empire**, içinde (47-90), London: Sheffield Academic Press.
- _____ (Ed.) (2005), **Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation**, New York: T & T Clark Press.
- Baytop, Turhan (1994), **Türkçe Bitki Adlar Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baz, F. (2013), “Considerations for the Administration of the Province Pontus et Bithynia during the Imperial Period”, **Cedrus**, I, 261-284.
- Bean, E. George (1997), **Eskiçağda Ege Bölgesi**, (Çev. İnci Delemen), İstanbul: Arion Yayınevi.
- Bekker-Nielsen, T. (2005), “The Technology and Productivity Ancient Sea Fishing”, Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.),**Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea, Black Sea Studies 5, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**, içinde (83-95),Denmark: Aarhus University Press.
- Belke, Klaus ve Mersich, Norbert (1990), **Phrygien und Pisidien**, Tabula Imperii Byzantini 7, Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Bell, K. S. (2007), **Seleucid Frontier Policy in the East: The Nature and Extent of Imperial Control**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London University.

- Belli, Oktay (2004), **Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi**, Antalya: Suna İnan Kıracı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Belli, Oktay ve Kayaoğlu, Gündoğ (2002), **Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi, The Historical Development of Coppersmithing in Trabzon**, İstanbul: Ark. San.
- Belousov, A. (2013), "Romans in the North Black Sea Region: Greco-Roman Bilingualism in Olbia", Manolis Manoledakis (Ed.), **Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21–23 September 2012, içinde** (181-186), Oxford: Hadrian Book.
- Bengtson, H. (1950), **Griechische Geschichte**, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- _____ (1975), **Herrschergestalten des Hellenismus**, München: Herrschergestalten des Hellenismus.
- Bennett, Julian (2005), **Trajan Optimus Princeps: A Life and Times**, London and New York: Routledge.
- _____ (2006), "The Origins and History of the Pontic-Cappadocia Frontier", **AS**, 56, 77-93.
- Berggren, J. Lennart ve Jones, Alexander (2000), **Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters**, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Berve, Helmut (1958), **Greklerde Kölelik Müessesesi – Dion, Eflatun Devlet Felsefesinin Gerçekleşmesi Yolunda Yapılan Teşebbüsler – Antik Dünyanın İnkırazı**, Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans, İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Bettenson, H. (1976), **Liv: Rome and the Mediterranean, Books XXXI-XLV of the History of Rome from Its Foundation**, translated by H. Bettenson, with an Introduction by M. C. Donald, London and New York: Penguin Books.

Beye, C. R. (1997), "Apollonius Rhodius (third century B.C.)", W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography**, içinde (30-36), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.

Bickerman, E. J. (1980), **Chronology of the Ancient World**, London: Thames and Hudson.

_____ (2006), "The Seleucid", Ehsan Yarshater (Ed.), **The Seleucid, Parthian and Sasanian Period, The Cambridge History of Iran**, III (1), içinde (3-20), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.

Bijişkyan, P. M. (1969), **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)**, (Tercüme ve Notlar: H. D. Andreasyan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Bilgi, Önder (1990), "Samsun-İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", **XI. KST**, Antalya, 18-23 Mayıs 1989, Ankara.

Bilgin, Mehmet (2000), **Doğu Karadeniz: Tarih, Kültür, İnsan**, Trabzon: Serander Yayınları.

Billows, A. Richard (1997), **Antigonos: The One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State**, London: University of California Press.

_____ (2009), **Julius Caesar: The Colossus of Rome**, London and New York: Routledge.

Birley, Anthony Richard, (1997), **Hadrian: The Restless Emperor**, London and New York: Routledge.

_____ (1999), **Septimius Severus: The African Emperor**, Oxford and New York: Routledge.

_____ (2001), **Marcus Aurelius: A Biography**, revised Edition, London and New York: Routledge.

- _____ (2008), “Hadrian to the Antonines”, K. A. Bowman ve diğeri (Eds.), **The High Empire A.D. 70-192, CAH XI**, içinde (132-194), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.
- _____ (2012a), “Cassius Dio and Historia Augusta”, Marcel van Ackeren (Ed.), **A Companion to Marcus Aurelius**, içinde (13-28), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- _____ (2012b), “The Wars Revolt”, Marcel van Ackeren (Ed.), **A Companion to Marcus Aurelius**, içinde (13-28), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Bivar, A.H.D. (1983), “The Political History of Iran under the Arsacid”, Ehsan Yarshater (Ed.), **The Seleucid, Parthian and Sasanian Period**, **The Cambridge History of Iran**, III(1), içinde (21-99), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.
- _____ (2007), “Army and General in the Late Roman Republic”, Paul Erdkamp (Ed.), **A Companion to the Roman Army**, içinde (164-180), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Blunt, F.A. (1979), **Batı Uygarlığının Temelleri**, (Çev. M. Erim), İstanbul: İstanbul Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Boatwright, Mary Taliaferro (2000), **Hadrian and the Cities of the Roman Empire**, New Jersey: Princeton University Press.
- _____ (2008), “Hadrian”, A. A. Barrett (Ed.), **Lives of the Caesars**, içinde (155-180), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Boccaci, P ve Botta, R. (2009), “Investigating the origin of hazelnut (*Corylus avellana* L.) Cultivars Using Chloroplast Microsatellites”, **Genet Resour Crop Evol**, 56, 851–859.
- Boer W. D. (1972), **Some Minors Historians**, Netherland: Brill.

- Bokşçanın, A. G. (1960-1966), **Parfiya i Rim, Vozniknovenie sistema, političeskogo dualizma v peredney Azii**, Çast' I-II, Moskva: İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- Bosh, M. E. (1943).**Helenizm Tarihinin Ana Hatları, I, II. Kısım: Büyük İskender İmparatorluğu**. (Çev. S. Atlan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bossert, H. Th. (1946), **Asia**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Bosworth, A. B. (1972), "Arrian's Literary Development", **CQ**, 22, 163-185.
- _____ (1976), "Vespasian's Reorganization of the North-East Frontier", **Antichthon**, 10, 63-78.
- _____ (1977), "Arrian and Alani", **CPh**, 81, 217-225.
- _____ (1983), "Arrian and Caspian Gates: A Study in Methodology", **CQ**, 33/1, 265-267.
- _____ (2005), **Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri: Fetih ve İmparatorluk**, (Çev. H. Çalışkan), Ankara: Dost Yayınları.
- _____ (2008), "Alexander the Great, Part I: The Events of the Reign", D. M. Lewis ve diğerleri (Eds.), **The Fourth Century B.C., CAH, VI, içinde (791-834)**, Oxford: Cambridge University Press/Cambridge History Online.
- Bosworth, A. B. ve Wheatley, P. V. (1998), "The Origins of the Pontic House", **JHS**, 118, 155-164.
- Botsford, W. G. ve Charles, A. R. (1956), **A Hellenic History**, New York: The Macmillan Company.
- Bournotian, G. A. (2006), **Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, (Çev. E. Abadoğlu ve O. Kılıçdağı), İstanbul: Aras Yayınları.
- Bowersock, W. G. (1966), **Augustus and Greek World**, 2. Baskı, Oxford: Clarendon Press.
- _____ (1994), **Roman Arabia**, Oxford and New York: Harvard University Press.

- Boyce M. ve Grenet, F. (1991), **A History of Zoroastrianism: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Ruler, Vol 3**, Leiden, New York, København, Köln: Brill.
- Boyce, M. ve diğerleri (1989), “Anāhīd”, **EnIr**,<http://www.iranicaonline.org/articles/anahid>. (3. 9. 2011).
- Boyce, Mary (1967), “Bībī Shahrībānū and the Lady of Pārs”, **BASOR**, 51, 30-44.
- Boysal, Y. (1959), “Sinop’un Eski Buluntuları ve Kolonizasyonu Hakkında”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, 8 (2), 23-29.
- Bradley, K. (1994), **Slavery And Society at Rome**, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Braund, David (1984), **Rome and the Friendly King: The Character of Client Kingship**, London and New York: Routledge.
- _____ (1985), **Augustus to Nero: A Sourcebook on Roman History 31 BC-AD 68**, London: Taylor & Francis.
- _____ (1986), “The Caucasian Frontier: Myth, Exploration and Dynamics of Imperialism”, P. Freeman and D. Kennedy (Eds.), **The Defense of the Roman and Byzantine East**, içinde (31-49), Oxford: (BAR Inter-national Series 29).
- _____ (1989), “Coping with the Caucasus: Roman Responses to Local Conditions in Colchis”, D. H. French and C. S. Lightfoot (Eds.), **The Eastern Frontier of the Roman Empire**, (Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988), içinde (31-43), Ankara: British Institute of Archaeology.
- _____ (1991), “Procopius on the Economy of Lazica”, **CQ**, 41, 221-225. <http://www.jstor.org/stable/639038>. (09. 08. 2009).
- _____ (1994), **Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasia Iberia 550 BC-AD 562**, Oxford: Clarendon Press.

- _____ (2005), “After Alexander: The Emergence of the Hellenistic World, 323-281”, A. Erskine (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, *içinde* (19-34), Oxford: Blackwell Publishing.
- _____ (2007), “The Sindians of the Taman Peninsula ca. 400: Polyaeus’ Tirgitaos, Numismatic and Demosthenes’ Grandfather”, S. L. Solovyov (Ed.), **Greeks and natives in the Cimmerian (Bosporus 7th-1st Centuries BC, Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia)**, *içinde* (17-21), Oxford: Publishers of British Archaeological Reports.
- Braund, D. ve Tsetskhladze, G. R. (1998), “The Export, of Slaves from Colchis”, **CQ**, 39, 14-125, <http://www.jstor.org/stable/639245>. (28. 09. 2009).
- Bray, J. J. (1997), **Gallienus: A Study in Reformist and Sexual Politics**, Australia: Wakefield Press.
- Brennan, T. C. (1992), “Sulla’s Career in the Nineties: Some Reconsiderations”, **Chi-Ron**, 22, 103-158.
- Briant, P. (2002), **A History of the Persian Empire: From Cyrus to Alexander**, Translated by Peter T. Daniels, Indiana: Eisenbrauns.
- Briscue, John (2008), “The Second Punish Wars”, F. W. Walbank ve diğerleri (Eds.), **Roma and the Mediterranean to 133 BC.**, **CAH**, VIII, *içinde* (44-80), Cambridge University Press/Cambridge History Online.
- Brothwell, D. R. (1998), **Food in Antiquity: A Survey of the Diet of Early Peoples**, London: Johns Hopkins University Press.
- Broughton, T.R.S. (1934), “Roman Landholding in Asia Minor”, **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, 65, 207-239
- _____ (1938), “Roman Asia Minor”, T. Frank (der.), **An Economic Survey of Ancient Rome I-IV**, *içinde* (503-950), Baltimore: Johns Hopkins Press.
- _____ (1968), **The Magistrates of The Roman Republic**, II. Cleveland: Otho.

- _____ (1973a), “Mithradates”, **The Oxford Classical Dictionary**, N. G. L. Hammond and H. H. Shuller (Eds.), Oxford, 695-696.
- _____ (1973b), “Sinope”, **The Oxford Classical Dictionary**, N. G. L. Hammond ve H. H. Shuller (Eds.), Oxford, 992-993.
- _____ (1978), “Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung by Hildegard Temporini; Wolfgang Haase, [Review of the Book *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung*, Kitabının değerlendirilmesi]”, **JAOS**, 98 (2), 152-154.
- Bryant, E. E. (1895), **Antoninus Pius**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bryer, Anthony (1980), **The Empire Trebizond and Pontos**, London: Variorum Reprints.
- _____ (1982), “The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana”, **AS**, 32, 133-150.
- Bryer, A. ve Winfield, D. (1985), **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I-II**, Washington: Dumbarton Oaks.
- Brzezinski R. ve Mielczarek. M. (2002), **The Sarmatians 600 BC-AD 450 (Men-At-Arms nr. 373)**, Oxford: Osprey Publishing.
- Buckler, John (2003), **Aegean Greece in the Fourth Century BC.**, Leiden and Netherland: Brill.
- Bunson, Mathew (ed.) (2002), **Encyclopedia of the Roman Empire**, New York: Facts on File, Inc.
- Burliga, B. (2011), “Pamela Mensch (trans.), James Romm (Ed.), *The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander* (a new translation by Pamela Mensch). New York: Pantheon Books, 2010, [The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander, kitabının değerlendirmesi]”, **BMCR**, <http://bmcr.brynmawr.edu/2011/2011-05-58.html>. (07. 08. 2013).

- Burn, A. R. (1983), "Persia and The Greeks", I. Gershevitch (Ed.), **The Median and Achaemenian Period, CHI, II, içinde** (292-391), Cambridge: Cambridge University Press.
- Burney, C.A. ve Lang, D. M. (1971), **The People of Hills, Ancient Ararat and Caucasus**, New York: Praeger Publishers.
- Burrell, Barbara (2004), **Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors**, Leiden and Boston: Brill.
- Burns, Jasper (2007), **Great Women of Imperial Rome: Mothers and Wives of the Caesar**, Oxford and New York: Routledge.
- Bursa, P. (2007), **Antik Çağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Burton, A. (1972), **Diodorus Siculus, Book I: A Commentary**, Leiden: Brill.
- Butcher, Kevin (2003), **Roman Syria and Near East**, United Kingdom: The British Museum Press.<http://books.google.com.tr>. (25. 03. 2013).
- Cadoux C. J. (1938), **Ancient Smyrna: A History of the City from the Earliest time to 324 A.D.**, Oxford: Blackwell.
- Callieri, P. (2001) [2003], "LaPresunta via Commerciale Tra L'India e Roma Attraverso L'Oxus e il Mar Caspio Nuovi Dati diDiscussione", **Topoi**, **11**, 537-545.
- Camp, J. ve diğerleri (1992), "A Trophy from the Battle of Chaironeia of 86 B. C.", **AJA**, **96**, 343-455
- Campbell, B. (1993), "War and Diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235", John Rich and Graham Shipley (Eds.), **War and Society in the Roman World, Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society Volume 5, içinde** (213-240), London and New York: Routledge.
- _____ (Ed.) (2004), **Greek and Roman Military Writers: Select Readings**, London and New York: Routledge.

- _____ (2008), “Severan Dynasty”, second edition, A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Crisis of Empire**”, CAH XII, içinde (1-27), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge Ancient History/ Cambridge Ancient History Online.
- Canfora, Luciano (2007), **Iulius Caesar: The Life and Times of The People’s Dictator**, English Translate by Marian Hill and Kevin Windle, Berkeley and Los Angeles, California: University Of California Press.
- Carrington, Peter (1976), **The Distribution and History of Elements of the Native Culture of Roman Phrygia with Reference to their Ethnic Origin**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Newcastle.
- Carter, J. C. ve diğerleri (2000), “The Chora of Chersonesos in Crimea, Ukraine”, **AJA**, 104 (4), 707-741.
- Cary M. ve Scullard, H. H. (1988), **A History of Rome**, Hong Kong: Macmillan Education LTD Press.
- Casid, J. H. (2005), **Sowing Empire: Landscape and Colonization**, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Cawkwell, G. (1997), **Thucydides and the Peloponnesian War**, London and New York: Routledge.
- Cawthorne, N. (2005), **Iulius Caesar**, London: Haus Publishing.
- Chahin, M. (1987), **The Kingdom of Armenia**, New York: Dorset Press.
- Chambers, M. (1997), “Thucydides (circa 455 B.C.-circa 395 B.C.)”, W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography**, içinde (381-389), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.
- Chamoux, François (2002), **Hellenistic Civilization**, (Translated By Michel Roussel in Cooperation with Margaret Roussel), Oxford: Blackwell Publishing.
- Chaumont, M. L. (1976), “L’Arménie entre Rome et l’Iran I. De l’avènement d’Auguste a l’avènement de Diocletion”, **ANRW**, II. 9. 1, 71-194.

- Champion, C. B. (1997), "Polybius (circa 490 B.C-420 B.C)", W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography**, *içinde* (330-334), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.
- Chandrasekaran, S. (2013), "Identifying the Tribes of the Eastern Black Sea Region", Manolis Manoledakis (Ed.), **Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop Black Sea in Antiquity Held in Thessalon 21–23 September 2012**, *içinde* (95-117), Oxford:Hadrian Books.
- Charalampakis, P. (2011), "Trapezus in the Crimea: A Re-examination of the Sources", **Ancient Civilizations from Scythia to Siberia**, 17, 125-133.
- Charlesworth, M. P. (1924), **Trade Routes and Commerce of the Roman Empire**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chekin, L. S. (1991), "Lower Scythia in the Western European Geographical Tradition at the Time of the Crusades", **HUS**, 15, 289-339.
- Chen, Ching-Lung (1989), "Chinese Symbolism Among the Huns", K. Sagaster ve H. Eimer (Eds.), **Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and other Papers (Proceedings of te 27th Meeting of the PIAC, Walberberg, Federal Republic of Germany, June 12th to 17th, 1984)**, *içinde* (62-70), Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Chernykh, Nikololaevic Evgenil (1992), **The Early Metal Age: Ancient Metallurgy in the USSR**, (Translated by Saral Wright), Cambridge: Cambridge University Press.
- Chi, Tang (1989), "The Religious and Lay Symbolism of the T'u-chüeh as Recorded in Chinese History", K. Sagaster ve H. Eimer (Eds.), **Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and other Papers (Proceedings of te 27th Meeting of the PIAC, Walberberg, Federal Republic of Germany, June 12th tı 17th , 1984)**, *içinde* (386-398), Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Cohen, M. G. (1995), **The Hellenistic Settlement in Europe the Island and Asia Minor**, Los Angeles-Oxford: University of California Press.
- Connor, W. R. (1984), **Thucydides**, New Jersey: Princeton University Press.

- Cook, J. M. (1983), **The Persian Empire**, New York: Schocken Books.
- Cooley E. Alison ve Cooley M. G. C (2004), **Pompeii: A Sourcebook**, Oxford and New York: Routledge.
- Corcoran, Th. H. (1957), **The Roman Fishing Industry of the Late Republic and Early Empire**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Northwestern University.
- Cornel, Tim ve Matthews, J. (1988), **Roma Dünyası**, (Çev. Ş. Karadeniz), İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıkları Ansiklopedisi, V, İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Cramer, J. A. (1835), **A Geographical and Historical Description of Asia Minor with a Map, I-II**, Oxford: Oxford at the University Press.
- Crow J. ve Hill, S. (1995), "The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia", **AS**, 45, 251-265.
- Cuffel, Viktoria (1966), "The Classical Greek Concept of Slavery", **Journal of the History of Ideas**, V (27), 323-342.
- Cumont, Franz, (1923), "L'Annexion du Pont Polémoniaque et de la Petite Arménie", W. H. Buckler and W. M. Calder (Eds.), **Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay**, içinde (109-119), London and New York: Publication of the University Manchester.
- _____ (1936), "The Frontier Provinces of the East", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace A.D. 70- 192**, **CAH**, XI, içinde (606-648), Cambridge: Cambridge University Press.
- Cumont, F. ve Cumont, E. (1906), **Studia Pontica. II, Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie**, Brussels:H. Lamertin, Libraire-Éditeur,
- Curtis, R. I. (1978), **The Production and Commerce of Fish Saucein the Western Roman Empire: A Social And Economic Study**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Maryland.

- _____ (2001), **Ancient Food Technology: Technology and Change in History**, Leiden, Boston and Köln: Brill.
- _____ (2005), “Sources for Production and Trade of Greek and Roman Processed Fish”, Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region, (Black Sea Studies 2, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, içinde (31-46), Denmark: Aarhus University Press.
- Curtis, V. S. (2007), “The Iranian Revival in the Parthian Period”, V. S. Curtis ve S. Stewart (Eds.), **The Age of the Parthians: The Idea of Iran, II**, içinde (7-25), London and New York: I. B. Tauris.
- Çapar, Ömer (1979), “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybeler) Tapınımı”, **DTCFD**, XXIX (1-4), 167-210.
- Çiğdem, Süleyman (2007), “Eskiçağ’da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 10 (2), 133-135.
- _____ (2011), “Roma-Part İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 11(46), 97-118.
- _____ (2012), **Eskiçağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane: Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları, I**, 2. Baskı, İstanbul: Ofset Yayıncılık.
- Dabrowa, E. (1980), “Le limes Anatolien et la frontière caucasienne au temps des Flavines”, **Klio**, 62, 379-388.
- _____ (1989), “Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian”, D. H. French and C. S. Lightfoot (Eds.), **The Eastern Frontier of the Roman Empire (Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988)**, içinde (67-76), Ankara: British Institute of Archaeology.
- _____ (1996), “The Commanders of Syrian Legions (1 st to 3 rd C. A. D.)”, D. L. Kennedy (Ed.), **The Roman in the East**, içinde (169-210), Oxford: Ann Arbor.

- _____ (2012), “Arsacid Empire”, D. Daryaeae (Ed.), **The Oxford Handbook Iranian History**, içinde (164-186), Oxford and New York: Oxford University Press.
- Dalby, A. (1996), **Siren Feasts: A History of Food and Gastronomy in Greece**, Oxford and New York: Routledge.
- _____ (2003), **Food in the Ancient World from A to Z**, Oxford and New York: Rouledge.
- _____ (2004), **Tehlikeli Tatlar: Tarih Boyunca Baharat**, (Çev. N. Pişkin), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Damyantov, M. (2005), “Necropoleis and Ionian Colonisation in the Black Sea”, Gocha R. Tsetskhladze (Ed.), **Ancient West & East**, IV (1), içinde (77-97), Leiden, Netherlands: Brill.
- Dan, A. (2008), “Du Pont à la Mer Majeure: Notes de Philologie et d’histoire”, **PEUCE Journal**, VI, 165-188.
- _____ (2012), “The Black Sea as a Scythian Bow”, Manolis Manoledakis (Ed.), **Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop Black Sea in Antiquity Held in Thessalon 21–23 September 2012**, içinde (38-58), Oxford: Hadrian Books.
- Dandamaev, M.A. (1989), **A Political History of the Achaemenid Empire**, translated into English by W. C. Vogelsang, Leiden: Brill.
- Dando-Collins, S. (2007), **Mark Antony’s Heroes: How the Third Gallic Legio Saved an Apostle and Created an Emperor**, New Jersey: Wiley.
- _____ (2010), **The Ides: Caesar’s Murder and the War for Rome**, Kanada: John Wiley & Sons, Inc.
- Danoff, M. (1962), “Pontos Euxseinos”, **RE**, Suppl. IX, cols. 862-1175.
- Daryaeae, Touraj (2009), **Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire**, London and New York: I. B. Tauris Publishing.

- _____ (2012a), “The Arsacid Empire”, Touraj Daryaee (Ed.), **The Oxford Handbook of Iranian History**, içinde (164-186), Oxford and New York: Oxford University Press.
- _____ (2012b), “Sasanian Persia (ca. 224-651 C.E.)”, **Iranian Studies**, 31 (3/4), 431-461.
- Davaze, M. V. (2013), **Memnon, historien d’Héraclée du Pont. Commentaire historique**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, l’Université du Maine.
- Davies, J. K. (2007), “Classical Greece: Production”, W. Scheidel ve diğerleri (Eds.), **The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World**, içinde (333-361), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.
- Dawson, C. (2008), **The Princeps Optimus: Towards a New Reading of Velleius Paterculus’ History**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Faculty of Arts, Brock University.
- De Blois, François (2007), “The Name of the Black Sea”, Maria Macuch ve diğerleri (Eds.), **Iranica 13: Iranian Languages and Texts from Iran and Turan**, içinde (1-8), Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- De Blois, Lucas (1984), “Third Century Crisis and the Greek Élite in the Roman Empire,” **Historia**, 33, 358–77.
- De Boer, J. (2006), “The Cimmerian Invasions Anatolia and the Earliest Greek Colonies in the Black Sea Area”, **Eirene**, XLII, 62–74.
- _____ (2007), “Sinope Amphorae, South-East and North-West”, S. L. Solovyov (Ed.), **Greeks and natives in the Cimmerian (Bosporus 7th-1st Centuries BC, Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia)**, içinde (11-16), Oxford: Publishers of British Archaeological Reports.
- De Callataÿ, F. (1997), **L’histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies. (Numismatica Lovaniensia 18)**, Louvain-La-Neuve.

_____ (2005), “Coins And Archaeology: The (Mis)use of Mithridatic Coins for Chronological Purposes in the Bosporan Area”, V. F. Stolba ve L. Hannestad (Eds.), **Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC**, (**Black Sea Studies 3**, **The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**), *içinde* (119-136), Denmark: Aarhus University Press.

_____ (2009), “The First Royal Coinages of Pontos (from Mithridates III to Mithridates V)”, Jakob Munk Højte (Ed.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom**, (**Black Sea Studies 9**, **The Danish National Research Foundation’s Cente for Black Sea Studies**), *içinde* (63 – 94), Denmark: Aarhus University Press.

De Candolle, A. (2011), **The Origin of Cultivated Plants**, Oxford and New York: Oxford University Press.

De Graauw, Arthur (2013), **Ancient Ports and Harbours Catalogue** [I.http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/pdf/AncientPortsVol-I-List.pdf](http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/pdf/AncientPortsVol-I-List.pdf).(08. 09. 2013).

Debevoise, N. C. (1968), **A Political History of Parthia**, Chicago: University Of Chicago Press.

Delebecque, E. (1957), **Essai sur la vie de Xénophon**, Paris: Librairie Klincksiek

Demircioğlu, Halil (1987). **Roma Tarihi I/1 Cumhuriyet: Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, Ankara: TTKY.

Demiriş, Bedia (1998), **Roma’nın Yurtsever Tarihçisi Titus Livius**, İstanbul: Ark. San.

_____ (2002), **Annales’te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi ile Tacitus**, İstanbul: Ark. San.

Derow, Peter (2005), “The Arrival Rome: From the Illyrian Wars to the Fall of Macedon”, A. Erskine (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, *içinde* (51-70), Oxford: Blackwell Publishing.

- Diakov, V. ve Kovalev, S. (2008a), **İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, (Fransızca'dan çeviren: Ö. İnce), İstanbul: Yordam Kitap.; (2008b), **İlkçağ Tarihi II: Roma**, (Fransızcadan çeviren: Ö. İnce), İstanbul: Yordam Kitap.
- Dickey, E. (2007), **Ancient Greek Scholarship: A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period**, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Diehl E. (1938), "Phanagoria", **RE**, 19, cols. 1751-1757.
- Dignas, B. ve Winter, E. (2007), **Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals**, Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Dilke, O. A. (1984), "Geographical Perceptions of the North in Pomponius Mela and Ptolemy", **ARCTIC**, 37 (4), 347-351.
- Dixon, K. R ve Southern, P. (1992), **The Roman Cavalry**, Oxford and New York: Routledge.
- Dmitriev, S. (2006), "Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War", **Historia**, 55 (3), 285-297.
- Dodge, T. A. (1997), **Caesar**, London: Da Capo Press.
- Dodgean, H. M. ve Lieu, N.C.S. (2005), **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars: A Documentary History**, London and New York: Routledge.
- Doğancı, K. (2007), **Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27-M.S. 284) Bithynia Eyaleti Valileri (Prosopografik bir inceleme)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Doonan, Owen, (2002), "Production in a Pontic Landscape: the Hinterland of Greek and Roman Sinope", M. Faudot, A. Fraysse ve E. Geny (Eds.), **Pont-Euxin et Commerce: actes du IX e Symposium de Vani (Besançon)**, içinde (185-198), France: Presses Universitaires Franc-Comtoises.

- _____ (2004), **Sinop Landscapes: Exploring Connection in a Black Sea Hinterland**, Philadelphia: The University Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- _____ (2012), “Sinope Landscapes: Towards an Archaeology of Community in the Hinterland of a Black Sea Port”, D. K. Tezgör (Ed.), **Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009**, içinde (175-187), Leiden and Boston: Brill.
- Dönmez, Şevket (2007), “Sinop Province during the Iron Age in the Light of New Research”, **Anatolia Antiqua/Eski Anadolu**, XV, 59-65.
- _____ (2012), “An Overview of the 2nd Millennium BC and Iron Age Cultures of the Province of Sinop in Light of New Research”, D. K. Tezgör (Ed.), **Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009**, içinde (153-174), Leiden and Boston: Brill.
- _____ (2011), “Avrasyalı Savaşçı-Atlı Göçebeler’in Karadeniz Bölgesi’ndeki Varlıklarına Ait Yeni Kanıtlar”, A. Öztan ve Ş. Dönmez (Eds.), **Karadeniz’den Fırat’a Bilgi Üretimleri, Önder Bilgi’ye Armağan Yazılar**, içinde (129-146), Ankara: Bilge Yayınlar.
- Dreher, Martin, (1996), “Pompeius und die kaukasischen Völker: Kolcher, Iberer, Albaner”, **Historia**, 45, 188-207.
- Drews, R. (1976), “The Earliest Greek Settlements on the Black Sea”, **JHS**, 96, 18-31.
- Drews, R. (1991). “Karadeniz’de En Eski Grek Yerleşmeleri”, (Çev. Ömer Çapar), **DTCFD**, XV (26), 29–33.
- Drinkwater, J. (2008), “Maximinus to Diocletian and the ‘Crisis’”, second Edition, A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Crisis of Empire, CHA**, XII, içinde (28-66), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge Ancient History/ Cambridge Ancient History Online.
- Droyzen, İ. [Droysen] (1995), **İstoriya ellinizma**, Ofomlenie: S. A. Tsarev ve İ. İ. Odegova, Rostov-na-Donu: İzdatel’stvo “Feniks”.

Dueck, D. (1999), “The Date and Composition of Strabo’s Geography”, **Hermes**, 127 (4), 467-478.

_____ (2000), **Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome**, London and New York: Routledge.

_____ (2006), “Memnon of Herakleia on Rome and the Romans”, T. Bekker-Nielsen (Ed.), **Rome and the Black Sea Region: Domination, Romanisation, Resistance, (Black Sea Studies 5, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, içinde (43-62), Denmark: Aarhus University Press.

Dunstan, E. W. (2011), **Ancient Rome**, United Kingdom: Powman and Littlefield Publisher.

Durmuş, İlhami (1993), **İskitler (Sakalar)**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____ (2007), **Sarmatlar**, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Dürüşken, Ç. (2009), **Ankara Anıtı / Monumentum Ancyranum**, (Çev. Ç. Dürüşken), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Dvornichenko, V. V. (1995), “Sauromatians and Sarmatians of the Eurasian Steppes: The Transitional Period from the Bronze Age”, J. Davis-Kimbal ve diğerleri (Eds.), **Nomads of the Eurasian Step in The Early Iron Age**, içinde (101-104), Berkeley: Zinat Press.

Dzagurova, V. P. (1951), “Memnon, O Gerakle, Vved., perevod i kommentariy”, **VDI**, 51, 1(35), 283-316.

Eck, Werner (2007), **The Age of Augustus**, translated by D. L. Schneider, Second Edition, Oxford and New York: Blackwell Publishing.

_____ (2008), “Augustus”, Anthony A. Barrett (Ed.), **Lives of the Caesars**, içinde (7-37), Oxford and New York: Blackwell Publishing.

Eckstein, M. A. (2008), **Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean 230-170 BC.**, Oxford, Australia: Blackwell Publishing.

Edwell, M. P. (2008), **Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control**, London and New York: Routledge.

Eilers, Claude (2005), “A Roman East: Pompey’s Settlement to the Death of Augustus”, A. Erskine (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, *içinde* (90-102), Oxford: Blackwell Publishing.

Eilers, Wilhem (1983), Iran and Mesopotamya”, Ehsan Yarshater (Ed.), **The Seleucid, Parthian and Sasanian Period**, **The Cambridge History of Iran**, III (1), *içinde* (481-504), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.

Ejstrud, B. (2005), “Size Matters: Estimating Trade of Wine, Oil and Fish-Sauce from Amphorae in the First Century AD.”, Ed. Tønnes Bekker-Nielsen, **Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea**, (**Black Sea Studies 5, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**), *içinde* (171-781), Denmark: Aarhus University Press.

Ekholm, G. (1936), “The Peoples of Northern Europe: The Getae and Dacians”, S. A. Cook ve diğeri (Eds.), **The Imperial Peace A.D 70-192, CAH**, XI, *içinde* (46-91), Cambridge: Cambridge University Press.

Ellis, W. M. (1994), **Ptolemy of Egypt**, London and New York: Routledge.

_____ (2008), “Macedon and North-West Greece”, D. M. Lewis ve diğeri (Eds.), **The Fourth Century B.C.**, **CAH**, VI, *içinde* (723-759), Oxford: Cambridge University Press/Cambridge History Online.

Elton, H. (1996), **Frontiers of the Roman Empire**, London: Bostford.

Elzebroek, A. T. G. ve Wind, K. (2008), **Guide to Cultivated Plants**, London: Kyoto Press.

Emir, Osman (2009), “Argonautlar Efsanesi: Bir Mitos’un ardındaki Gerçekler ve Kolkhis”. **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 6, 9-24.

_____ (2011a), **Prehistorik Dönemlerden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi**, Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2011b), “Grek Kolonizasyon Döneminde Karadeniz’de Önemli Bir Geçim Kaynağı: Köle Ticareti”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 11, 9-28.

Erciyas, Deniz Burcu [Arıkan] (2001), **Studies in the Archaeology of the Hellenistic Pontos: The Settlement, Monuments and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Cincinnati.

_____ (2006), **Wealth, Aristocracy, and Royal Propaganda under the Hellenistic Kingdom of Mithridatids in Central Black Sea Region in Turkey**, *Colloquia Pontica* Vol. 12, Leiden: Brill Academic Publishers.

_____ (2009), “Komana Pontike: A City or a Sanctuary?” Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**, içinde (289-312), Denmark: Aarhus University Press.

Erdoğanlı, İhsan (2012), **Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Birahaneler ve Birahaneçilik (İstanbul ve İzmir Örneği)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergin, G. (2013), **Anadolu’da Roma Hakimiyeti: Direniş ve Düzen**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Erhat, Azra (2011), **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Errington, R. M. (1990), **A History of Macedonia**, (Translated by Catherina Errington), Oxford, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

_____ (2008a), **A History of the Hellenistic World 323-30 BC**, New York-London: Blackwell Publishing.

_____ (2008b), “Roma and Greece to 205 BC.”, A. E. Astin ve diğerleri (Eds.), **Roma and the Mediterranean to 133 BC.**, *CAH*, VIII, içinde (244-289), Cambridge University Press/Cambridge History Online.

_____ (2008c), “Roma against Philip and Antiochus”, A. E. Astin ve diğerkleri (Eds.), **Roma and the Mediterranean to 133 BC. CAH, VIII, içinde** (244-289), Cambridge University Press/Cambridge History Online.

Erzen, Afif, (2010), **İlkçağda Ankara**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Evans, R. L. S. (1997), “Xenophon (circa 430 B.C.-circa 356 B.C.)”, W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography, içinde** (390-396), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.

Everatt, J. D. (1972) **A Study of the Client Kings in the Early Roman Period**, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Durham University.

Fajen, F. (1979), **Handschriftliche Überlieferung und sogenannte Euteknios-Paraphrase der Halieutika des Oppian**, (Wiesbaden; Mainz, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1979, Nr. 4). Uses the paraphrase for textual criticism of Oppian.

Fantham, Elaine (2006), **Julia Augusti: the Emperor's Daughter (Women of the Ancient World**, Oxford and New York: Routledge.

_____ (2009), “Caesar as an Intellectual”, Miriam Griffin (Ed.), **A Companion to Julius Caesar, içinde** (141-156), London: Blackwell Publishing.

Farrokh, Kaveh (2007), **Shadows in the Desert: Ancient Persia at War**, Oxford and New York: Osprey Publishing.

Feldman, L. H. (1997), “Flavius Josephus (A.D. 37-100)”, W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography, içinde** (234-240), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.

Finley, M. I. (Ed.) (1959), **The Greek Historians: The Essence of Herodotus, Thucydides, Xenophon, Polybius**, Canada: Colonial Press.

_____ (2006), **Antik Çağ Ekonomisi**, (Çev. Hatice Palaz Erdemir), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Fletcher, W. G. (1939), "The Pontic Cities of Pompey the Great", **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, 70, 17-29.
- Forster, E. S. ve Rolfe, J. C. (1960), **Lucius Annaeus Florus: Epitome of Roman History; Cornelius Nepos**, London: Harvard University Press.
- Frazer, J. G. (2012), **Pausanias's Description of Greece: Commentary on Books II-V**, edited and translated by J. G. Frazer, Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Freely, J. (2010), **Children of Achilles: The Greeks in Asia Minor since the Days of Troy**, London and New York: I.B.Tauris & Co. Ltd.
- Freeman, Charles (2005), **Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**, (Çev. S. K. Angı), 2. Baskı, Ankara: Dost Yayınları.
- Freeman, P. W. (1998), "On the Annexation of Provinces to the Roman Empire", **Classical Ireland**, 5, 30-47.
- French, H. David (1974), "A Study of Roman Roads in Anatolia", **AS**, 24, 143-148.
- _____ (1980), "The Roman Road-System of Asia Minor", **ANRW**, II. 7. 2, 698-729.
- _____ (1982), "Mycenaean's in the Black Sea", **Thracia Pontica**, V (1), 19-28.
- _____ (1984), "Classis Pontica", **EA**, 4, 53-59.
- _____ (1988), **Roman Roads and Milestones of Asia Minor: An Interim Catalogue of Milestones Part 1/Küçük Asya'daki Roma Yolları ve Miltaşları, Miltası Ara Kataoğlu, Bölüm 1**, British Institute of Archaeology at Ankara, BAR International Series 392 (I), Oxford: Printed in Great Britain.
- Frendo, D. (2007), "Roman Expansion and the Graeco-Iranian World: Carrhae, Its Explanation and Aftermath in Plutarch", **BIA**, 17, 71-82.
- Frier, B. W. (1971), "Sulla's Propaganda: The Collapse of the Cinnan Republic", **AJP**, 92 (4), 585-604.

- Frolova, N. A. (2001), "Find of Coins from Ancient Gorgippia (Anapa) 1960-1989", G.R. Tsetskhladze (Ed.), **North Pontic Archaeology, Recent Discoveries and Studies**, içinde (399-422), London: Brill.
- Frye, R. N. (1962), **The Heritage of Persia**, London: Weidenfeld and Nicolson.
- _____ (1983), "The Political History of Iran under the Sasanians", Ehsan Yarshater (Ed.), **The Seleucid, Parthian and Sasanian Period**, **The Cambridge History of Iran**, III(1), içinde (116-180), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.
- _____ (1984), **The History of Ancient Iran**, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Gabain, A. (1968), "Renklerin Sembolik Anlamları" (Çev. Semih Tezcan), **Türkoloji Dergisi**, III (1), 107-113.
- Gabba, E. (2008), "Rome and Italy: The Social War", J.A. Crook ve diğerleri (Ed.), **The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.**, **CAH**, IX, içinde (104-128), New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.
- Gabelko, L. O. (2009), "The Dynastic History of the Hellenistic Monarchies of Asia Minor according to the Chronography of George Synkellos"Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, Black Sea Studies 9**, (The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), içinde (47-62), Denmark: Aarhus University Press.
- Gaertner, J. F. ve Hausburg, B. (2013), **Caesar and the Bellum Alexandrinum: An Analysis of Style, Narrative Technique, and the Reception of Greek Historiography**, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Company KG.
- Gamkrelidze, G. (2012), **Researches in Iberia-Colchology (History and Archaeology of Ancient Georgia)**, D. Braund (Ed.), Georgia: Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology of Georgian National Museum.
- Gareth, Daryshire ve diğerleri (2000), "The Galatian Settlement in Asia Minor", A. A. Bryer ve diğerleri (Eds), **AS**, V, 75-99.

- Garlan, Y. (1988), **Slavery in Ancient Greece**, translation in English by. Janet Lyod, İthaca: Cornell University Press.
- Garsoïan, Nina (1997), “The Arşakuni Dynasty (A.D. 12-(180?)-428”, Richard G. Hovannissian (Ed.), **The Armenian People from Ancient to Modern Time I: The Dynastic Period, From Antiquity to the Fourteenth Century**, *içinde* (63-94), New York: St. Martin’s Press.
- Garzetti, Albino (1974), **From Tiberius to the Antonines: History of Roman Empire from A.D. 14 to 192**, (Translated by J. R. Foster), London: Harper & Row Publishers.
- Gavriljuk, N.A. [Gavrilyuk] (2003), “The Graeco-Scythian Slave Trade in the 6th and 5th Centuries BC”, Pia G. Bilde ve diđerleri (Eds.), **The Cauldron of Ariantas, Studies Presented to A. N. řčeglov on the Occasion of this 70th Birthday, (Black Sea Studies 1, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, *içinde* (75-85), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2005), “Fishery in the Life of the Nomadic population of the Northern Black Sea Area in the Early Iron Age”, Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea, Black Sea Studies 5, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**, *içinde* (105-113), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2007), “Social and Economic Issues in the Development of Steppe Scythian”, David Braund and S. D. Kryzhitskiy (Eds.), **Classical Olbia and the Scythian World, From the Sixth Century BC to the Second Century AD**, *içinde* (135-144), London: Published to British Academy Publications.
- Gavryushkina, M. (2013), “The Persian Alexander: The Numismatic Portraiture of the Pontic Dynasty”, **BUC**, 2(1), 1-18.
- Gaydukeviç, V. F. (1946), **Bosporskoe tsarstvo**, Moskva – Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Gemoll, Wilhelm ve Karl, Vretska (2006), **Gemoll - Griechisch-Deutsches Schul- und Handwörterbuch**, München: Oldenburg Verlag.

- Gerber, C. (2005), "Tavium in the first Millennium BC: First Survey Results", A. Çilingiroğlu and D. Darbyshire (Eds.), **Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001**, içinde (85-90), Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Gibbon, Edward (1987), **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi I**, (Çev. Asım Baltacıgil), İstanbul: Tuba Matbaacılık.
- Gilley, L. D. ve Worthington, I. (2010), "Alexander the Great, Macedonia and Asia", J. Roisman ve I. Worthington (Eds.), **A Companion to Ancient Macedonia**, içinde (186-207), Oxford: Blackwell Publishing.
- Gilmartin, Kristine (1973), "Corbulo's Campaigns in the East: An Analysis of the Tacitus' Account", **Historia**, V (4), 583-626.
- Glew, D. G. (1977a), "The Selling of the King: A Note on Mithridates Eupator's Propaganda in 88 B.C.", **Hermes**, 105, 253-256.
- _____ (1977b), "Mithridates Eupator and Rome. A study of the Background of the First Mithridatic War", **Athenaeum**, 55, 380-405.
- _____ (1981), "Between the Wars: Mithridates Eupator and Rome, 85-73 BC", **Chiron**, 11, 109-130.
- Godolphin, F. R. P. (1973/1974), "Herodotus: On the Scythians", **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, 32(5), 129-149.
- Goldsworthy, Adrian Keith (1996), **The Roman at Army, 100 BC.-AD. 200**, Oxford and New York: Oxford University Press.
- _____ (2003), **In the Name of Rome: The Men Who Won the Roman Empire**, London: Phoenix.
- _____ (2005), **Essential Histories: Caesar's Civil War 49-44 BC.**, New York and London: Routledge.
- _____ (2006), **Caesar: Life of a Colossus**, New Haven and London: Yale University Press.

- _____ (2009), **How Rome Fell: Death of a Superpower**, New Haven and London: Yale University Press.
- _____ (2010), **Anthony and Cleopatra**, London: Phoenix.
- _____ (2014), **Caesar**, (Çev. E. Kurtluoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Goodman, Martin (2003), **The Roman World: 44 BC-AD 180**, London and New York: Routledge.
- Goşgarlı, G. 2009, “İz İstorii İzuçeniya ‘Dorogi Strabona’ v Azerbaydjane”, **Doroga Strabona kak çast’ Velikogo Şelkovogo Puti: Materialı mejdunarodnoy konferentsii (Baku, 28-29 noyabrya 2008 g.)**, içinde (31-38), Samarkand-Taşkent: MİTSAİ, SMI-ASİA.
- Gow, A. S. F. (1968), **On the Helieutica of Oppian**, Oxford: Clarendon Press.
- Gowing, A. M. (1990), “Tacitus and the Client Kings”, **TAPS**, 120, 315-331.
- _____ (2007), “The Imperial Republic of Velleius Paterculus”, J. Marincola (Ed.), **A Companion to Greek and Roman Historiography I**, içinde (411-418), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Graham, Shipley (2000), **The Greek World: After Alexander (323-30 B.C.)**, London: Taylor and Francis Books.
- Grainger, D. John (1990), **Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom**, London and New York: Routledge.
- _____ (1997), **A Selevkid Prosopography and Gazetteer**, Leiden, New York, Köln: Brill.
- _____ (2004), **The Cities of Seleukid Syria**, Oxford, New York: Clarendon Press.
- Grakov, N. B. (2008), **İskitler**, (Çev. D. Ahsen Batur), 2. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.

Grant, Michael (1995), **Greek and Roman Historians: Information and Misinformation**, Oxford and New York: Routledge.

_____ (1996), **The Severans: The Changed Roman Empire**, Oxford and New York: Routledge.

_____ (1988), **The Roman Emperors**, London: Butler & Taner Press.

_____ (2005), **The Antonines: The Roman Empire in Transition**, London and New York: Routledge.

Greaves, Alan (2003), **Miletos: Bir Tarih**, (Çev. H.Ç. Öztürk), İstanbul: Homer Kitabevi.

_____ (2007), “Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Region”, Vincent Gabrielsen ve John Lund (Eds.), **The Black Sea in Antiquity. Region and Interregional Economic Exchanges**, (**Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**), *içinde* (9-22), Denmark: Aarhus University Press.

Gregory, S. (1996), “Was There an Eastern Origin for the Design of Late Roman Fortifications? Some Problems for Research on Forts of Rome’s Eastern Frontier”, D. L. Kennedy (Ed.), **The Roman in the East**, *içinde* (169-210), Oxford: Ann Arbor.

Griffin, Miriam Tamara (1984), **Nero: The End of a Dynasty**, London and New York: Routledge.

_____ (2008a), “The Flavians”, A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The High Empire, A.D. 70-192, CAH XI**, *içinde* (1-83), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.

_____ (2008b), “Nerva to Hadrian”, A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The High Empire A.D. 70-192, CAH XI**, *içinde* (84-131), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.

_____ (2008c), “Nero”, Anthony A. Barrett (Ed.), **Lives of the Caesars**, *içinde* (107-130), Oxford and New York: Blackwell Publishing.

- Grimall, P (1997), **Yunan ve Roma Mitoloji Sözlüğü**, (Çev. S. Tamgüç, Redaks. C. Karakaya), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Grosso, F. (1954), “Asetti della Politika Orientale di Domizziona”, **EA**, 16, 117-179.
- Grousset, René (2005), **Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi**, (Çev. S. Dolanoğlu), İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Gruen, S. Erich (2008), “The Expansion of the Empire under Augustus”, A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Augustan Empire 43 B.C-A.D. 69**, **CAH X**, içinde (147-198), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.
- _____ (2009), “Caesar as a Politician”, Miriam Griffin (Ed.), **A Companion to Julius Caesar**, içinde (23-36), London: Blackwell Publishing.
- Guliaev, V, I. (2003), “Amazons in the Scythia: New Finds at the Middle Don, Southern Russia”, **WA**, 35 (1), 112-125
- Günaltay, Şemsettin, (1987), **Yakın Şark IV: Romalılar Zamanında Kappadokia, Pont ve Artaksiad Kırallıkları**, 2. Baskı, Ankara: TTKY.
- Gurval, Robert Alan (1995), **Actium and Augustus: The Politics and Emotions of Civil War**, Michigan: Michigan University Press.
- Habicht, C. (2006), **The Hellenistic Monarchie: Selected Papers**, Oxford and New York: The University of Michigan Press.
- Hall, L. G. H. (1996), “Hirtius and the Bellum Alexandrinum”, **CQ**, 46 (2), 411-415.
- Halsan, G. (2007), **Barbarian Migrations and the Roman West, 376 – 568**, Oxford and New York: Cambridge University Press
- Hamilton, W. J. (1984), **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia. With some Account of Their Antiquities and Geology I-II**, Hildesheim, Zürich and New York.
- Hammond, Mason (1934), “Corbulo and Neron’s Eastern Policy”, **Harvard Studies in Classical Philology**, V (45), 81-104. <http://www.jstor.org/stable/310632>. (10. 11. 2012)

- _____ (2008), “Persian in Europe, apart from Greece”, J. Boardman ve diğ erleri (Eds.), **Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525 to 479 BC.**, CAH, IV, *iç inde* (234-253), Oxford: Cambridge University Press/Cambridge History Online.
- Hanaway, W. L. (1982), “Anāhitā and Alexander”, **JAOS**, 102 (2), 285-295.
- Hannestad, Lise (2007), “Timber as a Trade Resource of Black Sea”, Vincent Gabrielsen and John Lund (Eds), **The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges**, (Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies), *iç inde* (85-110), Denmark: Aarhus University Press.
- Hanslik, R. (1963), “Pythodoris”, **RE**, XXIV, cols. 581-585.
- Harris, B.F. (1980), “Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism”, **ANRW**, II. 7. 2, 857-902.
- Harris, V. M. (2008), “Roman Expansion in the West”, A. E. Astin ve diğ erleri (Eds.), **Roma and the Mediterranean to 133 BC.**,CAH VIII, *iç inde* (107-162), Cambridge University Press/Cambridge History Online.
- Hartleb, R. D. (2006), **Paleoseismology of the North Anatolian Fault, Turkey: Towards A Long-Term Record of Seismic Moment Release in Time and Space**,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Faculty of the Graduate School University of Southern California.
- Hazel, J. (2000), **Who’s Who in the Greek World?** London: Routledge.
- Head, V. Barclay (1911), **Historia Numorum, a Manuel of Greek Numismatics**, London: At the Clarendon Press.
- Heather, Peter (2012), **Gotlar**, (Ç ev. Erkan Avcı), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Heather, Peter ve Matthews, John (2004), **The Goths in the Fourth Century**, Manchester: Liverpool University Press.
- Heckel, Waldemar (1992), **Essential Histories: Wars of Alexander the Great 336-323 BC.**, New York and London: Routledge: Taylor&Francis.

- _____ (1992), **The Marshals of Alexander's Empire**, London and New York: Routledge.
- Heckel, W. ve Yardly, J. C. (2004), **Alexander the Great: Historical Sources in the Translation**, Oxford: Blackwell Publishing.
- Heinen, H. (2003), **Geschichte des Hellenismus: von Alexander bis Kleopatra**, München: Verlag C. H. Beck.
- Hekster, Oliver Jorom (1974), **Commodus: An Emperor at the Crossroads**, Leiden: Gebaren OP and Mei.
- _____ (2008), **Rome and Its Empire, AD 193-284**, Edinburg: Edinburg University Press.
- Henderson, Bernard William (1901), "The Chronology of the Wars in Armenia, A. D. 51-63", **CR**, 15 (3), 159-165.
- _____ (1903), **The Life and Principate Emperor Nero**, London: Methuen.
- _____ (1968), **The Life and Principate of the Emperor Hadrianus**, Rome: L'Erma di Bretschneider Press.
- _____ (1969), **Five Roman Emperors: Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan A. D. 69-117**, London and New York: Barnes & Noble.
- Henslik, R. (1972), "M. Ulpus Traianus", **RE, Supplementum**, X, 1032-1102.
- Hewsen, R. H. (2001), **Armenia: A Historical Atlas**, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Hilman, T. P. (1993), "When Did Lucullus Retire?", **Historia**, 42 (2), 211-228.
- Hind, J.G. F. (1971), "The Middle Years of Nero's Reign", **Historia**, 20 (4), 488-505.
- _____ (1983/1984), "Greek and Barbarian Peoples on the Shores of the Black Sea", **AR**, 30, 71-97.

- _____ (1992), "Mithridates", J. A. Crook ve diğerleri (Eds.), **The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C.**, CAH, IX, *içinde* (129-161), New York: Cambridge Histories Online/Cambridge University Press.
- _____ (1992/1993), "Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples around the Black Sea 1982-1992", **AR**, 39, 82-112.
- _____ (1994), "The Bosphoran Kingdom", D. M. Lewis ve diğerleri (Eds.), "**The Fourth Century B.C.**", CAH, VI, *içinde* (476-511), Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Hinds, Kathryn (2010), **Barbarians Goths**, Oxford and New York: Benchmark Books.
- Hoffmann, W. (1952), "Polemon", **RE**, XXI, cols. 1281-1287.
- Højte, Jakob Munk (2005a), "The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE I², 402) and Its Implications", V. Stolba and L. Hannestad (Eds.), **Chronologies of The Black Sea Area in the Period C. 400-100 BC.**, (Black Sea Studies 3, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), *içinde* (137-152), Denmark: Aarhus University Press.
- Holt, F. L. (1993), **Alexander the Great and Bactria**, Leiden, New York and Köln: Brill.
- Hopkins, Richard Valentine Nind (1907), **The Life of Alexander Severus**, Cambridge: Cambridge at the University Press.
- _____ (2005b), "The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Black Sea Region", Ed. Tønnes Bekker-Nielsen, **Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea**, (Black Sea Studies 2, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), *içinde* (133-160), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2006), "From Kingdom to Province: Reshaping Pontos after the Fall of Mithridates VI", T. Bekker-Nielsen (Ed.), **Rome and the Black Sea Region: Domination, Romanisation, Resistance**, (Black Sea Studies 5, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), *içinde* (15-30) Denmark: Aarhus University Press.

- _____ (2009a), “Portraits and Statues of Mithradates VI”, Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, *içinde* (145-162), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2009b), “The Administrative Organisation of the Pontic Kingdom *içinde*” Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, *içinde* (95-108), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2009c), “The Death and Burial of Mithridates VI”, Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, *içinde* (121-130), Denmark: Aarhus University Press.
- Hölbl, G. (2001), **A History of the Ptolemaic Empire**, Translated by Tina Saavedre, London and New York: Roudledge.
- Hornblower, Simon, (1991), **A Commentary on Thucydides, Vol. I, Book I-III**, Oxford: Clarendon Press.
- Howarth, H. Henry (1908), “The Rise of Gaius Iulius Caesar, with an Account of His Early Friends, Enemies, and Rivals: Part II”, **Transaction of the Royal Historical Society**, Third Series, 2, 51-128.
- Howatson, M. C (Ed.) (2013), **Oxford Antikçağ Sözlüğü**, (Çev. F. Ersöz), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hoyor, Dexter (2009), “The Age of Overseas Expansion (264-146 BC.)”, Paul Erdkamp (Ed.), **A Companion to the Roma Army**, *içinde* (63-79), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Humphreys, Henry Noel (1853), **The Coin Collector’s Manual: or Guide to the Numismatic Student in the Formation of a Cabined of Coins, I**, London: H. G. Bohn, York Street, Covent Garden.

- Hurley, W. Donna (2008), "Claudius", Anthony A. Barrett (Ed.), **Lives of the Caesars**, içinde (84-106), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Huzar, Eleanor Golitz (1978), **Mark Antony: A Biography**, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Idjennaden, B. ve Ferroukhi, M. (2012), **The Kingdom of Numidia: The Forgotten Civilisations of Africa (3rd century BC-1st century AD)**, London: Kindle Book.
- Inaishvili, N. ve Khalvashi, M. (2012), "Sinopean Imports on the Black Sea Littoral of South-West Georgia", D. K. Tezgör (Ed.), **Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009**, içinde (487-509), Leiden and Boston: Brill.
- Isaac, B. H. (1990), **The Limits of Empire: The Roman Army in the East**, Oxford: Clarendon Press.
- _____ (1997), **The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest**, Leiden, Netherlands: Brill.
- _____ (1998), **The Near East under Roman Rule**, Leiden, Netherlands: Brill.
- Işık, Adem (2001), **Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ivanova, M. (2013), **The Black Sea and the Early Civilizations of Europe, the Near East and Asia**, Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Ivantchik, A. I. (2001), "The Current State of the Cimmerian Problem", **ACSS**, 7 (3-4), 317-339.
- _____ (2008), "Greeks and Iranians in the Cimmerian Bosphorus in the Second/First Century BC: New Epigraphic Data from Tanais", S. M. R. Darbandi and A. Zournatzi (Eds.), **Ancient Greece and Ancient Iran Cross-Cultural Encounters (1st International Conference, Athens, 11-13 November 2006)**, içinde (93-107), Athens: National Hellenic Research Foundation.

- _____ (2013), “Amazonen, Skythen und Sauromaten: Alte und moderne Mythen”, C. Schubert and A. Weiß (Eds.), **Amazonen zwischen Griechen und SkythenGegenbilder in Mythos und Geschichte**, *içinde* (73-87), Berlin: De Gruyter.
- Johnson, Peri (2010), **Landscapes of Achaemenid Paphlagonia**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pennsylvania.
- Jones, A. H. M. (1970), **Augustus**, Oxford and New York: Routledge.
- _____ (1998), **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford: Oxford University Press.
- Jones, B. (1992), **The Emperor Domitian**, London and New York: Routledge.
- Kabaağaç, S. ve Alova, E. (1995), **Latince-Türkçe Sözlük**, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Kaçar, Turan (2012), “ ‘Dünya İki Işık’: Geç Antikçağ’da İran ve Roma”, **Işık Doğudan Yükselir II, Doğu Batı Düşünce Dergisi**, 61, 153-180.
- Kafalı M. (1996), “Türk Kültüründe Renkler”, S. Tural ve E. Kılıç (Eds.), **Nevruz ve Renkler**, *içinde* (49-54), Ankara: AKM Yay.
- Kakhidze, Emzar (2008), “Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia”, Pia Guldagen Bild ve Jane Hjarl (Eds.), **Meetings of Cultures in the Black Sea Region Between Conflict and Coexistence**, (**Black Sea Studies 8, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**), *içinde* (303-332), Denmark: Aarhus University Press.
- Kaldelis, A. (2010), “Procopius’ Persian War: a Thematic and Literary Analysis”, R. J. Macrides (Ed.), **History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University Birmingham, Marc 2007**, *içinde* (253-274), Burlington: Ashgate Publishing.
- Kallet-Marx, R. M. (1995), **Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC.**, Berkeley, Los Angeles, Oxford: Routledge.
- Kamm, A. (2006), **Julius Caesar: A Life**, Oxford and New York Routledge.

- Karagöz, İlyas (2006), **Grekl, Bizans ve Eski Türk Kaynaklarına Göre Trabzon Yer Adları (Köken ve Anlamlar)**, Trabzon: Derya Kitabevi.
- Karatay, Osman (2008), “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, **Karadeniz Araştırmaları**, 18, 1-17.
- _____ (2009), “ ‘Kara Deniz’ İsmi: Hazar ve Bulgar Boyutundan Bir Bakış”, **Karadeniz**, 2, 53-75.
- _____ (2011), “On the Origins of the Name for the ‘Black Sea’”, **JHG**, 37, 1-11.
- Karyshkovskij, Osipovich ve Klejman, I. B. (1994), **The City of Tyras: A Historical and Archeological Essay**, Odessa: Polis Press.
- Kassab-Tezgör, D. (1995), “Sinop’ta Seramik ve Anfora Atölyelerinin İncelenmesi”, **KST**, 16, 177-190.
- _____ (2002), “La production sinopéenne et ses relations avec la Colchide à l’époque romaine”, M. Faudot ve diğerleri (Eds.), **Pont-Euxin et commerce. La genèse de la “Route de la Soie”. Actes du IXe Symposium de Vani, 1999 (Besançon, Paris)**, içinde (199-218), Paris: Presses Universitaires Franc-Comtoises.
- Katyuşin, E. (1998), **Feodosiya, Kaffa, Keffe**, Feodosiya: Koktebel: İzdatel’skiy dom.
- Kavtaradze, G. L. (2000), “Caucasica II: The Georgian Chronicles and The *Raison D’être* of the Iberian Kingdom”, **Orbis Terrarum: Journal of Historical Geography of the Ancient World**, 6, 177-237.
- Kaya, Mehmet Ali (1998). “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, **TİD**, XIII, 161-173.
- _____ (2003) “Anadolu’daki Roma Garnizonları”, **TİD**, XVIII (2), 83-94.
- _____ (2004), “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 95-İ.S. 4)”, **TİD**, XIX (1), 73-86.
- _____ (2005a), **Anadolu’daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, İzmir: İlyas Yayınları.

- _____ (2005b), “III. Gordianus’un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergah, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü”, **TİD**, XX/I, 157-165.
- _____ (2005c), “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi” **TAD**, 38, 11-30.
- _____ (2006), “Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu”, **TAD**, 39, 27-48.
- _____ (2008), **Roma’nın Afrikalı İmparatoru: Septimius Severus**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- _____ (2009), “Anadolu’da Roma Egemenliği”. **Romalılar I, Doğu-Batı Düşünce Dergisi**, 49, 195-235, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Kaygusuz, İ. (1983), “Kimistene’den Yazıtlar”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, XXVII-2, 111-146.
- Kearsley, R. A (2005), *Women and Public Life in Imperial Asia Minor: Hellenistic Tradition and Augustus Ideology*, **AWE**, 4 (1), 98-121.
- Keaveney, Artur (1992), **Lucullus: A life**, Oxford and New York: Routledge.
- _____ (2005), **Sulla: The Last Republican**, 2. Baskı, New York: Routledge.
- Kellens, J. (1987), “Avesta”, **EnIr**, III (1), <http://www.iranicaonline.org/articles/avesta-holy-book>. (3. 9. 2011).
- Kelterbaum, D. ve diğerleri (2011), “Geoarchaeology of Taman Peninsula (Kerch Strait, South-West Russia) – the Example of the Ancient Greek Settlement of Golubitskaya 2”, **Die Erde**, 143, 235-258.
- Kennedy, A. L. (1996), “The Roman Army in the East”, D. L. Kennedy (Ed.), **The Roman in the East**, içinde (9-24), Oxford: Ann Arbor, Mi.
- Keppie, Lawrence (1991), **Understanding Roman Inscriptions**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

- Keskin, A. (2011), **Amisos Şehrinin Tarihi: Roma İşgaline Kadar Amisos ve Çevresi**, Berlin: Grin.
- Kiepert, H. (2009), “Pontische Colonien” [electronic resource]”, <http://proxy.uchicago.edu/login?url=http://pi.lib.uchicago.edu/1001/maps/kiepert/G6811-S2-1872-K5-sheet10>. (10. 12. 2013).
- King, Charles (2008), **Karadeniz**, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi.
- Kirby, J. T. (2001), **World Eras Vol. 3: Roman Republic and Empire, 264 B.C.E.-476 C.E.**, New York: A Manly, Inc. book.
- Kleiman, I.B. (2001), “Defensive Structures on the Territory of Tyras”, Gocha R. Tsetskhladze (Ed.), **North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies**, içinde (57-66), Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Knechtges, R. ve Chang, T. (Eds.) (2010), **Ancient and Early Medieval Chinese Literature (vol.I): A Reference Guide**, Oxford and New York: Brill.
- Kocabıyık, Coşkun (2009), **Chiliocomum: The “Plain of a Thousand Villages” Examining the Rural Settlements in NW of Amasya during the Hellenistic and the Roman Periods by Using Gis**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Middle East Technical University.
- Koroğlu, Kemalettin (2000), “Urartu Krallığı’Nin Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi’nin Tarihi Coğrafyası”, **Bellekten**, LXIV (24), 717-747.
- Koshelenko, G. A ve Pilipko, V. N. (1994), “Parthia”, János Harmatta (Ed.), **History of Civilizations of Central Asia, Vol. II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations : 700 B.C. to A.D. 250**, içinde (131-150), UNESCO Publishing.
- Koshelenko, G. A. ve Kuznetsov, V. D. (1998), “Greek Colonisation of the Bosphorus”, G. R. Tsetskhladze (Ed.), **The Colonisation of the Black Sea Area, Historical Interpretation of Archaeology**, içinde (249-264), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

- Kosmetatou, Elizabeth (2005), "The Attalid of Pergamon", A. Erskine (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, *içinde* (159-174), Oxford: Blackwell Publishing.
- Kovács, Péter (2009), **Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars**, Leiden-Boston: Brill.
- Kozlavskaya, V. I. ve Ilyashenko, S. M (2013), "The Lower City of Tanais", M. Manoledakis (Ed.), **Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki (21-23 September 2012)**, **BAR International Series 2498**, *içinde* (83-93), Oxford.
- Kozłowski, Jakub (2011), "False Nero's in the Flavian Times", Sebastianus Ruciński ve diğerleri (Eds.), **Studia Lesco Mrozewicz, AB Amicis et Discipulis Dedicate**, *içinde* (195-202), Poznan: Instytut Historii UAM.
- Krapivina, V. V. (2007), "Olbia and the Barbarians from the First to the Fourth Century AD.", David Braund and S. D. Kryzhitskiy (Eds.), **Classical Olbia and the Scythian World, From the Sixth Century BC to the Second Century AD**, *içinde* (161-172), London: Published to British Academy Publications.
- _____ (2012), "Ceramics from Sinope in Olbia Pontica", D. K. Tezgör (Ed.), **Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, (Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009)**, *içinde* (467-477), Leiden and Boston: Brill.
- Kraus, S. Christina (2009), "*Bellum Gallicum*", Miriam Griffin (Ed), **A Companion to Julius Caesar**, *içinde* (159-174), London: Blackwell Publishing.
- Kreus, P. (2009), "Monuments for the King: Royal Presence in the Late Hellenistic World of Mithridates VI", Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies**, *içinde* (131-144), Denmark: Aarhus University Press.
- Kryzhitskiy, S. D. (2007a), "The Main Result of the Excavation at Olbia in the Past Three Decades", David Braund ve S. D. Kryzhitskiy (Eds.), **Classical Olbia and the**

Scythian World, From the Sixth Century BC to the Second Century AD, içinde (7-15), London: Published to British Academy Publications.

_____ (2007b), “Criteria for the Presences of Barbarians in the Population of Early Olbia”, David Braund and S. D. Kryzhitskiy (Eds.), **Classical Olbia and the Scythian World, From the Sixth Century BC to the Second Century AD**, içinde (121-133), London: Published to British Academy Publications.

Kulikowski, Michael (2004), “Thomas S. Burns, Rome and the Barbarians, 100 B.C. - A.D. 400, [*Rome and the Barbarians, 100 B.C. - A.D. 400*, kitabının değerlendirilmesi]”, Bryn Mawr Classical Review, <http://bmcr.brynmawr.edu/2004/2004-07-25.html>. (16. 11. 2012).

_____ (2007), **Rome’s Gothic Wars: From the Third Century to Alaric**, London and New York: Cambridge University Press.

Kuznetsov V.D. (2002), “Phanagoria and its Metropolis”, G. R. Tsetskhladze and de J. G. Boer (Eds.), **The Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Period, (Talanta XXXII-XXXIII, 2001-2002), Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society Volumes**, içinde (65-76), Amsterdam.

_____ (2003), “Kepoi-Phanagoria-Taganrog”, D. V. Grammenos and E. K. Petropoulos, (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black SeaII**, içinde (895-897), Thessaloniki.

_____ (2011), “Phanagoria”, N. A. Nakarov (Ed.), translated from Russian by K. Judelson, **Institute of Archaeology: Recent Field Investigations**, içinde (46-49), Moskov: İA RAN.

Küçük, Salim, (2010), “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, **Bilig**, 54, 185-210.

Labaree, W. Benjamin (1957), “How Greeks Sailed into the Black Sea”, **AJA**, 61 (1), 29-33.

Last, H. ve Gardner, R. (1932), “Sulla”, S. A. Crook ve diğerleri (Eds.), **The Roman Republic 133-44 B.C.**, **CAH,I X**, içinde (261-312), London: Cambridge University Press.

- Last, Hugh (1932), “The Waes of the Age of Marius”, S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Roman Republic 133-44 B.C.**, CAH, IX, *içinde* (102-157), London: Cambridge University Press.
- Latışev, V.V. (1890-1906), **İzvestiya Drevnih pisateley Greğeskih i Latinskih o Skifii i Kavkaze, Tom 1**; (1900) **İzvestiya Drevnih pisateley Greğeskih i Latinskih o Skifii i Kavkaze, Tom I, vıpusk 3**; (1904), **İzvestiya Drevnih pisateley Greğeskih i Latinskih o Skifii i Kavkaze, Tom II, Vıpusk, 1**; (1906), **İzvestiya Drevnih pisateley Greğeskih i Latinskih o Skifii i Kavkaze, Tom II, vıpusk, 2**, Sanktpeterburg: Tipografya imperatorskoy Akademii Nauk.
- Law, R. C. C. (2002), “North Africa in the Hellenistic and Roman Periods, 323 BC to AD 305”, J. D. Fage (Ed.), **The Cambridge History of Africa II, from c. 500 BC to AD 1050**, *içinde* (148-209), Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Leaf, W. (1916), “The Commerce of Sinope”, **JHS**, 36, 1-15.
- Lee, A. D. (2005), **Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in the Late Antiquity**, Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Leigh, Matthew (2009), “Neronian Literature: Seneca and Lucan”, Miriam Griffin (Ed.), **A Companion to Julius Caesar**, *içinde* (239-251), London: Blackwell Publishing.
- Lendering, Jona (2009), **Büyük İskender**, (Çev. Burak Sengir), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Lequenne, Fernand (1991), **Galat’lar**, (Çev. S. Albek), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lepper, F. A. (1948), **Trajan’s Parthina Wars**, London: Ares Publishers.
- Leschhorn, Wolfgang (1993), **Antike Ären: Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Leslie, D. D. ve Gardiner, K. H. J. (1996), **The Roman Empire in Chinese Sources**, Roma: Bardi Editore.

Levi, P. (1987), **Eski Yunan**, (Çev. N. Erdilek), İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim Yayınları.

Levick, Barbara (1967), **Roman Colonies in Southern Asia Minor**, Oxford: At the Clarendon Press.

_____ (1999a), **Tiberius: The Politician**, London and New York: Routledge.

_____ (1999b), **Vespasian**, London and New York: Routledge.

_____ (2008a), "Greece and Asia Minor", K. A. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The High Empire, A.D. 70-192, CAH, XI, içinde** (604-634), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.

_____ (2008b), "Greece (including Crete and Cyprus) and Asia Minor from 43 B.C. to A.D. 69", A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Augustan Empire, 43 B.C—A.D. 69, CAH, X, içinde** (641-673), Oxford and New York: Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.

Leypunskaya, N.A (1994), "Olbia Pontica and the 'Olbian Muse'", **Expedition**, 36(2-3), 7-17.

_____ (2007), "Olbian-Scythian Trade: Exchange Issues in the Sixth to Fourth Centuries BC", David Braund ve S. D. Kryzhitskiy (Eds.), **Classical Olbia and the Scythian World, From the Sixth Century BC to the Second Century AD, içinde** (121-133), London: Published to British Academy Publications.

Liddell, H. G. ve Scott, R. (Der.) (1996), **A Greek-English Lexicon**, with a revised Supplement, revised and Augmented throughout by H. S. Jones and R. McKenzie, Oxford: Clarendon Press.

Liddle, A. (2003), **Arrian: Periplus Ponti Euxini**, edited with introduction, translation and commentary by A. Liddle, London: Bristol Classical Press.

Lieu, S.N.C. (1986), "Captives, Refugees, and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian", P. Freeman and D. Kennedy (Eds.), **The Defense of the Roman and Byzantine East, Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986**,

part ii, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 8, BAR International Series 297, içinde (473–508), Oxford.

Ligtfoot, C. S. (1990), “Trajan’s Parthian War and the Fourth-Century Perspective”, **JRS**, 80, 115-126.

Lintott, A. (1972), “Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic”, **Historia**, 21 (4), 626-638.

_____ (1982). “What Was the ‘Imperium Romanum’?”, **Greece & Rome**, 28 (1), 53-67.

_____ (1993), **Imperium Romanum: Politics and Administration**, London and New York: Routledge.

_____ (2009), “The Assassination”, Miriam Griffin (Ed.), **A Companion to Julius Caesar, içinde (72-82)**, London: Blackwell Publishing.

Liplinski, E. (2000), **The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion** (OLA 100), Leuven.

Lloyd, A. B. (2000), “The Ptolemaic Period (332-30 BC)”, Ian Shaw (Ed.), **The Oxford History of Ancient Egypt, içinde (388-413)**, Oxford and New York: Oxford University Press.

Lomouri, N. (1979), **K İstorii Pontiyskogo Tsarstva, çast’I, izd-vo “Metsnireba”**, Tbilisi.

Longden, R. P. (1931), “Notes on the Parthian Campaigns of Trajan”, **JRS**, 21, 1-35.

_____ (1936a), “Nerva and Trajan”, S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace, CAH, XI, içinde (188-222)**, Cambridge: Cambridge University Press.

_____ (1936b), “The Wars of Trajan”, S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace, CAH, XI, içinde (223-252)**, Cambridge: Cambridge University Press.

Lordkipanidze, Otar (1985a), “Kolhida”, G. A. Koşelenko (Redaktor), **Drevneyşie gosudarstva kavkaza i Sredney Azii, içinde (14-23)**, Moskva: İzdatel’stvo “Nauka”.

- _____ (1985b), “Kolhida v IV-I vv. do n.e”, G. A. Koşelenko (Redaktor.), **Drevneşyiye gosudarstva kavkaza i Sredney Azii**, içinde (48-55), Moskva: İzdatel’stvo “Nauka”.
- _____ (2000), **Phasis: The River and City in Colchis**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Loriot, Xavier (1975), “Les premières années de la grande crise du IIIe siècle: de l’avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)”, **ANRW**, II, 657-787.
- Luce, T. J. (1997), **The Greek Historians**, Oxford and New York: Routledge.
- _____ (1998), **Livy: The rise of Rome: Books One to Five**, translated with Introduction and Notes T. J. Luce, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).
- Lukosevicius, V. (2011), “Reflection of European Sarmatia in Early Cartography”, **Environmental Engineering, The 8th International Conference May 19–20, 2011**, içinde (1382-1388), Vilnius, Lithuania.
- Lund, J. ve Gabrielsen, V. (2005), “A Fishy Business. Transport Amphorae of the Black Sea Region as a Source for the Trade in Fish and Fish Products in the Classical and Hellenistic Periods”, Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region**, içinde (161-170), Denmark: Aarhus University Press.
- Lund, S. Hallen (1992), **Lysimachus: A Study in Early Hellenistic Kingship**, London and New York: Routledge, Taylor & Francis e-Library.
- Luttwak, Edward, (1976), **The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Lynch, Harris Finnis Blossie (1967), **Armenia Travels and Studies I-II**, Beyrut: Kyahats.
- Lyod, Seton (1997), **Türkiye’nin Tarihi: Bir Gezginin Gözünden Anadolu Tarihi**, Ankara: Tübitak Yayınları.
- Lytle, E. (2006), **Marine Fisheries and the Ancient Greek Economy**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Duke University.

- Ma, John (1999), **Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor**, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Mackay, S. Christopher (2004), **Ancient Rome: A Military and Political History**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mackendrick, P. (1975), **The Dacian Stones Speak**, Cape Hill: North Carolina Press.
- Macro, A. D. (1980), “The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium”, **ANRW**, **II7. 2**, 659-698.
- Madgearu, Alexandru (2010), “Barbarian Invasions in Northern Scythia Minor during the 4th-5th Centuries”, **Peuce**, VIII, 173-184.
- Madsen, J. M. (2009a), “The Ambitions of Mithridates VI: Hellenistic Kingship and Modern Interpretations”, Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, içinde (191-202), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2009b), **Eager to be Roman: Greek Response to Roman Rule in Pontus and Bithynia**, London: Duckworth.
- Magie, David (1950), **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II**, Princeton, New Jersey.
- Magomedov, B. ve Didenko, S. (2012), “Sinopean Amphorae and Chernyakhov Culture”, D. K. Tezgör (Ed.), **Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009**, içinde (479-485), Leiden and Boston: Brill.
- _____ (2001), **Anadolu’da Romalılar I**, (Çev. N. Başgelen-Ömer Çapar), İstanbul: Ark. ve San. Yay.
- Mahaff, John Pentland ve Gilman, Artur (2005), **Alexander’s Empire**, New York: Kissinger Publishing.

- Kassiy Dion Kokkeyan, (2011), **Rimskaya istoriya: knigi LXIV-LXXX**, Perevod s drevnegreçeskogo pod redaktsiyey, Kommentarii i stat'ya: A. V. Mahlayuk, Sankt-Peterburg: Filologičeskiy fakul'tet SPBGU: Nestor – istoriya.
- Mair, A. W. (1928), **Oppian, Colluthus, Tryphiodorus**, with an English translation by A. W. Mair, Oxford and New York: Oxford University Press (The Loeb Classical Library).
- Malay, H. (1987), "Batı Anadolu'da Aristonikhos Ayaklanması (MÖ 133-129)", **TİD**, III, 13-48.
- _____ (1992), **Helenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması**, İzmir: Bergama Belediyesi Kültür Yayınları.
- Malekzadeh, Farrokh (1968), **Anadolu'da Pers Devrine ait Anıt ve Yazıtlara Dair Tahlili Bir İnceleme**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Malitz Jürgen, (2005), **Nero**, Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Manandyan, Ya. A. (2007), **Tigranes II and Rome: A New Interpretation Based on Primary Sources**, Annotated Translation and Introduction by G. A. Bournotian, California: Mazda Publishers.
- Manoledakis, M. (2010a), "Choirades, Kerasous, Pharnakeia: Observations on Three Ancient Place-Names in the Southern Black Sea", **AWE**, 9, 135-153.
- _____ (2010b), "On the CulTs of Sinope and the Founders of the City", Elias K. Petropoulos and Alexander A. Maslennikov (Eds.), **Ancient Sacral Monuments in the Black Sea, içinde** (563-576), Thessaloniki: Kyriakidis Brothers.
- _____ (2013), "The Southern Black Sea in the Homeric Iliad: Some Geographical, Philological and Historical Remarks", Manolis Manoledakis (Ed.), **Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki 21–23 September 2012, içinde** (19-37), Oxford: Hadrian Books.

- Mansel, Arif Müfid (2004), **Ege ve Yunan Tarihi**, 8. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Marek C. (1993), **Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia**, Tübingen: Wasmuth.
- _____ (2009), “Hellenisation and Romanisation in Pontos-Bithynia: An Overview”, Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, içinde (35-46), Denmark: Aarhus University Press.
- Markholm, O. (2000), **Erken Helenistik Çağ Sikkeleri: Büyük İskender’in Tahta Çıkışından Apameia Barışına Kadar**, (Çev. O. Tekin), İstanbul: Homer Yayıncılık.
- Marshall, A. J. (1968), “Pompey’s Organization of Bithynia-Pontos: Two Neglected Texts”, **JRS**, 58, 103-110.
- Mathisen, R. W. (1997), “Cassius Dio (*circa* A.D. 155/164-post A.D. 229)”, W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography**, içinde (101-109), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.
- Mattern, Susan (1999), **Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate**, Berkeley, Los Angeles, and London: University California Press.
- Mattingly, B.H. (1997), “Athens between Rome and the Kings: 229/8 to 129 B. C.”, P. Cartledge ve diğerleri (Eds.), **Hellenistic Construct: Essay in Culture, History and Historiography**, içinde (120-144), Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- _____ (2004), **From Coins to History: Selected Numismatic Studies**, Oxford: University of Michigan Press.
- Mattingly, H. ve Sydenham, E. A. (1923), **The Roman Imperial Coinage**, London: Spink & Son.

- Mayor, Andrienne (2009), **Greek Fire, Poison Arrows and Scorpion Bomb: Biological and Chemical Warfare in the Ancient World**, New York: Gerald Duckworth & Co Ltd.
- _____ (2012), **Mithradates, Zehirlerin Kralı: Roma'nın En Acımasız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi**, (Çev. Gürkan Ergin), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- McGing, B. C. (1980), "Appian, Manius Aquillius, and Phrygia", **GRBS**, 21 (1), 35-42.
- _____ (1984), "The Date of the Outbreak of the Third Mithridatic War", **Phoenix**, 38, 12-18.
- _____ (1986a), **The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontos**, Leiden: Brill Academic Publishers.
- _____ (1986b), "The Kings of Pontus: Some Problems on Identity and Date". **RhM**, 129, 248-259.
- _____ (2004), "Pontus", **EnIr**, <http://www.iranicaonline.org/articles/pontus>. (10.03.2014).
- _____ (2005), "Subjection and Resistance: To the Death of Mithridates", Andrew Erskine (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, içinde (71-89), Australia, Oxford: Blackwell Publishing.
- _____ (2009a), "Mithridates VI Eupator: Victim or Aggressor?", J. M. Højte (Ed.), **Mithridates VI and the Pontic Kingdom, Black Sea 9 (The Danish National Research Foundations's Centre for Black Sea Studies)**, içinde (203-216), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2009b), "Mithradates VI", **EnIr**, <http://www.iranicaonline.org/articles/mithradates-vi-eupator-dionysos>. (03. 02. 2004).
- McLean, S.W. Grose (1929), **Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins**, III, Cambridge.

- McLaughlin, Raoul (2010), **Rome and Distant East: Trade Routes to Ancient Lands of Arabia, India and China**, London and New York: Continuum Books.
- McLynn, Frank (2009), **Marcus Aurelius: A Life**, Cambridge: Da Capo Press.
- Meiggs, R. (1982), **Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World**, Oxford: Clarendon Press.
- M'Elderry, R. Knox (1909) "The Legion of the Euphrates Frontier", **CQ**, 3(1), 44-53. <http://www.jstor.org/stable/636065>. (28. 04. 2010).
- Mellor, R. (1993), **Tacitus**, Oxford and New York: Routledge.
- _____ (1999), **The Roman Historians**, Oxford and New York: Routledge.
- Melyukova, A. I. (1995), "Scythians of Southeastern Europe", J. Davis-Kimbal ve diğ erleri (Eds.), **Nomads of the Eurasian Step in the Early Iron Age**, içinde (27-62), Berkeley: Zinat Press.
- _____ (2003), "İ skitler ve Sarmatlar", (Ç ev. İ senbike Togan), **Erken İ ç Asya Tarihi**, D. Sinor (Der.), içinde (141-166), İstanbul: İ letiş im Yayınları.
- Mensch, P. (2010), **The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander**, a new translation by Pamela Mensch; with an Introduction by P. Cartledge, New York: Pantheon Books, 2010.
- Metcalf, W. E. (1983), Aufstieg und Niedergang der romischen Welt by Hildegard Temporini, [*Aufstieg und Niedergang der romischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung II Principat*, Kitabının değ erlendirilmesi]", **AJP**, 104 (1), 103-108.
- Mete, M. (2005), **Arrian: İ skender'in Seferi**, (Ç ev. M. Mete), İstanbul: İ dea Yayınları.
- Meyer, Eduard (1879), **Geschichte des Königreichs Pontos**, Leipzig: Engelmann.
- Millar, Fergus (2001), **The Roman Near East: 31 BC.-AD. 337**, London, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.

- Miller, Konrad, (1916), **Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana**, Stuttgart: Tabula Peutingeriana (Bibliotheca Augustana).
- Minns, Hovell Ellis (1913), **Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus**, London and New York: Cambridge University Press.
- Mitchell, S. (1995), **Anatolia I: Land, Man and Gods in Asia Minor, the Celts in Anatolia and the Impact of the Roman Rule**, Oxford: Clarendon Press.
- _____ (2002), "In Search of the Pontic Community in Antiquity", Alan K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World**, içinde (35-63), Oxford and New York: Oxford University Press.
- _____ (1974), "Blucium and Peium: Galatian Forth of King Deiotaros", **AS**, 24, 61-75.
- Mitford, B. T. (1974a), "Billotti Excavation at Satala", **AS**, 24, 221-224.
- _____ (1974b), "Some Inscription from the Cappadocia Lines", **JRS**, 64, 160-175.
- _____ (1977), "The Euphrates Frontier in Cappadocia", D. Haupt ve H. G. Horn (Eds.), **Studien zu Militärgrenzen Roms II, Vorträge des 10 internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior**, içinde (501-510) Köln-Bonn: Rheinland Verlag.
- _____ (1980), "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the *Limes*", **ANRW**, II, 7.2, 1170-1228.
- _____ (1998), "The Roman frontier on the Upper Euphrates", R. Matthews (Ed.), **Ancient Anatolia, Fifty years' work by the British Institute of Archaeology at Ankara**, içinde (255-272), London.
- _____ (2000), "Thalatta, Thalatta: Xenophon's view of Black Sea", **AS**, 50, 127-131.
- Molev, E. A. (1995), **Vlastitel' Ponta: Monografiya**, İzd. Nijniy Novgorod: Nijegorodskiy Universitet.

- _____ (2009), “Bosporos under the Rule of Mithridates VI Eupator” Jakob Munk Højte (Ed.), **Mithridates VI and the Pontic Kingdom**, *içinde* (321-328), Denmark: Aarhus University Press.
- Mommsen, Theodor (1901), **The History of Roman IV**, Translated with the Author’s Sanction and additions by W. P. Dickson, London and New York: Macmillan Company.
- _____ (2004), **The Roman History: The Provinces of the Roman Empire, from Caesar to Diocletian I**, translations by W.P. Dickson and F. Haverfield, London and New Jersey: Gorgias Press.
- _____ (2005), **A History of Roman under the Emperors**, Based on the Lecture Notes of Sebastian and Paul Hensel, 1882–6, German edition by Barbara and Alexander Demandt, English translation by Clare Krojzl, (Ed.), with the addition of a new chapter, by Thomas Wiedemann, London and New York: Routledge.
- Monachov, S. Ju. (2005), “Rhodian Amphoras: Developments in Form and Measurements” Vladimir F. Stolba ve Lise Hannestad (Eds.), **Chronologies of the Black Sea Area in the Period C. 400-100 BC**, (**Black Sea Studies 3, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**), *içinde* (69-95), Denmark: Aarhus University Press.
- Mongait, A. L. (1961), **Archaeology in the U.S.S.R**, translated and adapted by M. V. Thompson, Baltimore: Penguin Books.
- Moorhause, A. C. (1940), “The name of the Euxine Pontus”, **CQ**, XXXIV, 123-148.
- _____ (1948), “The Name of the Euxine Pontus Again”, **CQ**, XLII, 59-60.
- Morgan, C. A. (2004), **Attic Fine Pottery of the Archaic to Hellenistic Periods in Phanagoria: Phanagoria Studies I**, G. R. Tsetschladze (Ed.), Oxford and New York: Brill.
- Morgan, Gwyn (2006), **69 A.D.: Four Emperors**, Oxford and New York: Oxford University Press.

- Mordvintseva, V. (2013), "The Sarmatians: The Creation of Archaeological Evidence", **OJA**, 32 (2), 203-219.
- Moshkova, M. (1995a), "A Brief Review of the History of the Sauromatian and Sarmatian Tribes", J. Davis-Kimbal ve diğerleri (Eds.), **Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age**, içinde (85-90), Berkeley: Zinat Press.
- _____ (1995b), "History of the Studies of the Sauromatian and Sarmatian Tribes", J. Davis-Kimbal ve diğerleri (Eds.), **Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age**, içinde (91-100), Berkeley: Zinat Press.
- Möller, A. (2007), "Classical Greece: Distribution", W. Scheidel ve diğerleri (Eds.), **The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World**, içinde (362-384), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.
- Mrozewic, L. (2010), **Roman Empire During the Reign of the Flavians: Principal Trends of Development and Threats**, R. Kulesza (Ed.), (AKME. Studia Historica 7), Warszawa: Zakład Graficzny.
- Munro, J. A. R. (1901), "Roads in Pontus, Royal and Roman", **JRS**, 21, 52-66. <http://www.jstor.org/stable/623865>. (11. 11. 2010).
- Murphy, C. (2007), **Are We Rome? The Fall of an Empire and the Fate of America**, New York: Houghton Mifflin.
- Murphy, T. (2004), **Pliny the Elder's Natural History: The Empire in the Encyclopedia**, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Müller, Sabine (2010), "Philip II", (Eds.) J. Roisman ve Worthington, **A Companion to Ancient Macedonia**, içinde (166-185), Oxford: Blackwell Publishing.
- Nadjafova, İ. (2009), "O Roli Kaspiya v Mejdunarodnoy Torgovle (po Strabonu)", **Doroga Strabona kak çast' Velikogo Şelkovogo Puti: Materialı mejdunarodnoy konferentsii (Bakû, 28-29 noyabrya 2008 g.)**, içinde (78-83), Samarkand-Taşkend: MITSAI, SMI-ASIA.

- Nerimanoğlu, Kamil Veli (1996), “Türk Kültüründe Renkler”, S. Tural ve E. Kılıç (Eds.), **Nevruz ve Renkler**, içinde (63-73), Ankara: AKM Yay.
- Newell, E.T. (1937), **Royal Greek Portraits Coins**, New York: Wayte Raymont.
- Nobles, T. F. (ed.), (2006), **From Roman Provinces to Medieval Kingdoms**, Oxford and New York: Routledge.
- Noonan, T. S. (1973) “The Grain Trade of the Northern Black Sea in Antiquity,” **AJPh**, 94, 231–242.
- O’Brien, John Maxwell (1994), **Alexander the Great: The Invisible Enemy: A Biography**, New York: Taylor & Francis.
- Oakley, Stephen (2002), “The Roman Conquest of Italy”, John Rich and Graham Shipley (Eds.), **War and Society in the Rome World, Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society Volume 5**, içinde (9-37), London and New York: Routledge.
- Ochotnikov, S. B. (2006), “The *Chorai* of the Ancient Cities in the Lower Dniester Area (6th century BC-3rd century AD)”, P. G. Bilde ve V. F. Stolba (Eds.), **Surveying the Greek Chora: Black Sea Region in a Comparative Perspective**, (Black Sea Studies 4, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies), içinde (81-97), Denmark: Aarhus University Press.
- Oktan, M. (2008), “Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos’da Yapılan Düzenlemeler”, **Anadolu**, 34, 47-75.
- Olbrycht, M. J. (2001), “Die Aorser, die Oberen Aorser und die Siraker bei Strabon. Zur Geschichte und Eigenart der Völker im nordostpontischen und nordkaukasischen Raum im 2.–1. Jh.v. Chr.”, **Klio**, 83, 425–450.
- _____ (2009), “Mithridates VI Eupator and Iran”, Jakob Munk Højte (Ed.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom**, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies), içinde (163-190), Denmark: Aarhus University Press.

- _____ (2011), "Subjects and Allies: The Black Sea Empire of Mithradates VI Eupator: (120-63 BC) Reconsidered", Ewdoksia Papuci-Władyka ve diğerleri (Eds.), **PONTIKA 2008: Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times, (Proceedings of the International Proceedings of the International Conference, 21st–26th April 2008, Kraków), BAR International Series 2240, içinde (275-281)**, Oxford: Archaeopress Publishers of British Archaeological Reports.
- Olshausen, E. (1974), "Mithradates VI. und Rom", **ANRW**, I. 1, 106-115.
- _____ (1978), "Pontos," **RE Suppl.** 15, cols. 396-442.
- _____ (1980), "Pontos und Rom (63 v. Chr.-64 n. Chr.)", **ANRW**, II 7.2, 903-912.
- Olshausen, E. ve Biller, J. (1984), **Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil I; Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatien**, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Reihe B (Geisteswissenschaften), Wiesbaden.
- Olson, D. S (Ed.) (2007), **Broken Laughter: Select Fragments of Greek Comedy**, Edited with Introduction, Commentary, and Translation, Oxford: Oxford University Press.
- Opait, A. (2012), "Sinopean, Heraklean and Chersonesan 'Carrot' Amphorae", D. K. Tezgör (Ed.), **Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009, içinde (371-401)**, Leiden and Boston: Brill.
- Opper, Thorsten (2010), **Hadrian: Empire and Conflict**, London: British Museum Press. http://books.google.com.tr/books?id=PI94DTyNRLkC&printsec=frontcover&dq=hadrian&hl=tr&sa=X&ei=ww9IUb6NMNLo7Aa_-ICQBA&ved=0CDcQ6AEwAg#. (27. 03. 2013).
- Ormerod, H. A. (1932), "Rome and the East", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Roman Republic 133-44 B.C., CAH, IX, içinde (350-396)**, London: Cambridge University Press.
- Osborn, Sherard (1857), "On the Geography of the Sea of Azov, the Putrid Sea, and adjacent Coasts, &c.", **JRG**, 27, 133-148.

- Ögel, Bahaeddin, (1991), **Türk Kültür Tarihine Giriş, VI**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Örs, H. (1945), **Arrianus, İskender'in Anabasis'i**, (Çev. H. Örs), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Özcan, B. (1992), "Sulusaray-1990 Kurtarma Kazısı", **II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, (29-30 Nisan Ankara 1991)**, 167-200.
- Özkan, A. R. (2002), "Türk Kültüründe Yönler", H. C. Güzel ve diğerleri (Eds.), **Türkler III, içinde** (427-433), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özsait, Mehmet (1982a). "Anadolu'da Helenistik Dönem". **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi, içinde** (280-324), İstanbul: Görsel Yayınlar.
- _____ (1982b), "Anadolu'da Roma Egemenliği". **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi, içinde** (326-361), İstanbul: Görsel Yayınlar.
- _____ (1985), **Helenistik ve Roma Devrinde Psidia Tarihi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1999), "1997 Yılı Tokat ve Çevresi Yüzey Araştırması", **AST**, XVI (II), 89-108.
- _____ (2000a), "1997 ve 1998 Yılı Tokat - Zile ve Çevresi Yüzey Araştırmaları", **AST**, XVIII (2), 73-88.
- _____ (2000b), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon), içinde** (35-43), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No: 81.
- Özsait. M. ve Özsait, N. (2008), "2008 Yılı Tokat ve Amasya İlleri Yüzey Araştırmaları", **AST**, XXVII (II), 195-222.
- Pacurariu, M. (2007), "Romanian Christianity", Ken Parry (Ed.), **The Blackwell Companion to Eastern Christianity, içinde** (187-206), Oxford: Blackwell Publishing.

- Panichi, S. (2005), "Cappadocia through Strabo's Eyes", D. Dueck ve diğerleri (Eds.), **Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia**, içinde (200-215), Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Papanastassiou, G. C. (2001), "General Characteristics of the Ancient Greek Vocabulary", translated by W. J. Lillie, A. F. Christidis ve diğerleri (Eds.), **A History of Ancient Greek from the Beginning to Late Antiquity**, içinde (654-666), Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Papanghelis, Th. D. ve Rengakos, A. (Eds.) (2001), **A Companion to Apollonius Rhodius**, Leiden, Boston and Köln: Brill
- Parker, Henry Michael Denne (1928), **Roman Legions**, Oxford: Clarendon Press.
- Partington, C. F. (Ed.) (1883), **British Cyclopaedia of the Art, Sciences, History, Geography, Literature, Natural History, and Biography; copiously illustrated by Engravings on Wood Steel by Eminent Artists VII**, London: Paternoster Row.
- Payaslian, Simon (2007), **History of Armenia: From the Origins to the Present**, New York: Palgrave Macmillan.
- Payne, R. (1970), **Ancient Rome**, New York: American Heritage Press.
- Peachin, Michael (2006), "Rome the Superpower: 96-235 CE", D. S. Potter (Ed.), **A Companion to the Roman Empire**, içinde (126-152), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Peake, Harold (1933), "The Origin and Early Spread of Ironworking", **Geographical Review**, 23/4, 639-652, <http://www.jstor.org/stable/209248>. (28.03.2013).
- Pelham, H. F. (1986), "Arrian Legate of Cappadocia", **HER**, 11 (44), 625-640.
- Pelling, C. (2008), "Triumviral Period", A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69, CAH,X**, içinde (1-69), New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.
- Penella, R. J. (2000), **The Private Orations of Themistius**, Translated, annotated and introduced by R. J. Pella, London, England: University of California Press.

- Perason, L. (1938), "Apollonius of Rhodes and the Old Geographers", **AJP**, 59 (4), 443-459.
- Perevalov, S. M. (2007), "Legioni kavkazkogo Limesa", **Vestnik Vladikavkazskogo nauçnogo tsentra**, tom 7, no. 4, 2-12.
- _____ (2010), "Rim i Kavkaz v drevnosti: vragi ili partneri?", **Vestnik Vladikavkazskogo nauçnogo tsentra**, tom 10, 2-10.
- _____ (2011), "Alanskaya Epigrafika, 2. Katalog latinskih nadpisey", **Vestnik Vladikavkazskogo nauçnogo tsentra**, tom II, 15-23.
- Perowne, Stewart (1960), **Hadrian: Classical Lives**, London: Hodder & Stoughton
- Petit, Paul (1976), **Pax-Romana**, translated by James Willis, Berkeley and Los Angeles: University of California.
- Pfeiffer, S. (2009), **Die Zeit der Flavier: Vespasian-Titus-Domitian**, Darmstadt:Wissenschaftliche Buchgesellschaft Verbindet.
- Phillips, E. D. (1965), **The Royal Hordes: Nomad Peoples of the Steppes**, London: Thames and Hudson.
- Podosinov, A. V. ve Skrjinskaya, M. V. (2011), **Rimskie geografiçeskie istoçniki: Pomponiy Mela i Pliniy Starşiy. Teksti, perevod, kommentariy**, Moskva: "İNDRIK".
- Poirot, J. J. (2003), **Perceptions of Classical Armenia: Romano-Parthian Relations, 70 BC-220 AD**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Louisiana State University.
- Portanova, Josep John (1988), **The Associates of Mithridates VI of Pontus**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Colombia University Press.
- Potter, David, "Septimius Severus", Anthony A. Barrett (Ed.), **Lives of the Caesars, içinde** (204-227), Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Pourshariati, Parvaneh (2008), **Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran**, London and New York: I. B. Tauris.

- Pritsak, O. (1955), "Qara. Studie zur Turkischen Rechtssymbolik", **60. Doğum Yılı Múnasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, *içinde* (239-263), İstanbul: Maarif Basımevi.
- Pulleyblank, E. G. (1983), "The Chinese and Their Neighbours in Prehistoric and Early Historic Times", **The Origins of the Chinese Civilization**, D. N. Keightley (ed.), *içinde* (411-461), Berkeley, Los Angeles, London: University California Press.
- Puzdrovskiy, A. E. (2007), **Krımskaya Skifiya: II v. do n. e. –III v.n.e.**, Simferopol: Biznes-inform.
- P'yankov, İ. V. (2002), "Galizonı – Halıbı – Moshi (K voprosu o tsirkumpontiyskoy kaste metallurov kontsa II – I tis. do n.é)", **ZVORAO**, N.S., I (XXVI), 324-342.
- Raaflaub, Kurt (2009), "*Bellum Civile*," Miriam Griffin (Ed.), **A Companion to Julius Caesar**, *içinde* (175-191), London: Blackwell Publishing.
- Radt, Wolfgang (2002), **Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları**, (Çev. Suzan Tamer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ramsay, William Mitchell (1939), "Early History of the Provincia Galatia", W. M. Calder ve J. Keil, (Eds.), **Anatolian Studies Presented to William Heprun Bucker**, *içinde* (201-220), Manchester.
- _____ (1960), **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Rankov, Boris (1994), **Praetorian Guard**, Illustrated by Richard Hook, London and New York: Osprey Publishing.
- Rapen, Kl. [Rapin Cl.] 2009, "Torgoviy put' iz İndii k Pontu u Strabona: Mejdu Kartografiçeskim Mirajom i Arheologiçesкой Real'nosti", **Doroga Strabona kak çast' Velikogo Şelkovogo Puti: Materialı mejdunarodnoy konferentsii (Baku, 28-29 noyabrya 2008 g.)**, *içinde* (96-119), Samarkand-Taşkend: MİTSAİ, SMI-ASİA.
- Raschkei, M. G. (1978), "New Studies in Roman Commerce with the East", **ANRW**, II. 9. 2, 604-1363.

- Rawlinson, George (1873), **The Six Great Oriental Monarchy; or The Geography, History and Antiquities of Parthia, Collected and Illustrated from Ancient and Modern Sources**, London: Printed by Spotswood and Co.
- Rawson, Elizabeth, (2008), “Caesar: Civil War and Dictatorship”, J. A. Cook vd. (Eds.), **The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.**, CAH, IX, *içinde* (424-467), Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.
- Reger, Gary (2007), “Traders on Travelers in the Black and Aegean Seas”, Vincent Gabrielsen and John Lund (Eds.), **The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges**, (**Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation’s Centre Black Sea Studies**), *içinde* (273-286), Denmark: Aarhus University Press.
- Reinach, Théodore (1895), **Mithridates Eupator, König von Pontos**, Mit Berichtigungen und Nachträgen des Verfassers ins deutsche Übertragen von A. Gotze, Leipzig: Teubner.
- Remy B. (1989), “L’activite des fonctionnaires senatoriaux dans la province de Cappadoce-Galatie, d’apres les Inscription”, **X.Türk Tarih Kongresi**, X (2), (Ankara 22-26 Eylül 1986), *içinde* (669-689), Ankara: TTK yayınları.
- Rhodes, John Peter (2006), **A History of the Classical Greek World 478-323 BC.**, Oxford: Blackwell Publishing.
- Richardson, J. S. (1975), “The Triumph, the Praetors and the Senate in the Early Second Century B.C.”, **JRS**, LXV, 50-63.
- Ridley, Ronald Thomas (1987), **The History of Rome: Documented Analyses**, Rome: L’Erma di Bretschreiden.
- Riggsby, M. Andrew (2006), **Caesar in Gaul and Rome: War in Words**, Austin: University of Texas Press.
- Riley, G. (2007), **The Oxford Companion to Italian Food**, Oxford and New York: Oxford University Press.

Robinson, D. M. (1906a), "Ancient Sinope", **AJP**, XXVII (2), 125-153.

_____ (1906b), "Ancient Sinope", **AJP**, XXVII (3), 245-279.

Roebuck, Carl, (1959), **Ionian Trade and Colonization**, New York: Archaeological Institute of American Press.

Romm, J. (1997), "Strabo (64 or 63 B.C.- circa A.D. 25)", W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography**, içinde (359-362), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.

Rostovtzeff, M (1922), **Iranians and Greeks in South Russia**, London and New York: Oxford University Press.

_____ (1936), "The Sarmatae and Parthians", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace**, **CAH**, XI, içinde (91-130), Cambridge: Cambridge University Press.

_____ (1941), **The Social and Economic History of the Hellenistic World I-II**, Oxford: At the Clarendon Press.

_____ (1957), **The Social and Economic History of the Roman Empire I-II**, Oxford, At the Clarendon Press.

_____ (1960), **Roma**, (Translated from the Russian by J. D. Duff), Elias, J. Beckerman (Ed.), London and New York: Oxford University Press.

Rostovtzeff, M. ve Ormerod, H.A. (1932), "Pontos and Neighbors: The First Mithridatic Wars", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Roman Republic 133-44 B.C.**, **CAH**, IX, içinde (211-260), London: Cambridge University Press.

Rowe, G. O. (1997), "Demosthenes (384-322 B.C.)", W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography**, içinde (110-120), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.

Rowe, Greg (2008), "Tiberius", A. A. Barrett (Ed.), **Lives of the Caesars**, içinde (37-60), Oxford and New York: Blackwell Publishing.

- Rubinsohn, W. Zeev (1980), "Saumakos: Ancient History, Modern, Politic", **Historia**, XXIX (1), 50-70. <http://www.jstor.org/stable/4435697>. (17. 11. 2012).
- _____ (1993), "Mithradates VI Eupator Dionysos and Rome's Conquest of the Hellenistic East", **MHR**, VIII (1), 5-54.
- Rudich, Vasily (2005), **Political Dissidence under Nero: The Price of Dissimulation**, London and New York: Routledge.
- Ruge, W. (1929), "Sinope", **RE**, III/A, cols. 252-255.
- _____ (1914), "Hypanis", **RE**, cols. 210-229.
- _____ (1914), "Hylaia", **RE**, cols. 107-108.
- Sagona, A. (1990), "Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Region, North Eastern Anatolia: The Pre Classical Period", **AST**, VII, 425-433.
- Salmon, E. T (1958), "Notes on the Social War", **APA**, 89, 159–184.
- _____ (1962), "The Cause of the Social War", **Phoenix**, 16 (2), 107-119.
- _____ (1995), **A History of the Roman World 30 BC-AD 138**, Oxford and New York: Routledge.
- Sanford, E. M. (1937), "Nero and East", **HSPH**, 48, 75-103.
- Santangelo, Frederico (2007), **Sulla, the Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and Greek East**, Leiden and Boston: Brill.
- Saprikin, S. Yu (1996), **Pontiyskoe Tsarstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Priçernomor'e**, Moskva: Nauka.
- _____ (2002); **Bosporskoe Tsarstvo na rubeje dvuh epoh**, Moskva: Nauka.
- Saprykin, S. Ju [Saprikin, S. Yu] (1998), "The Foundation of Tauric Chersonesus", G. R. Tsetskhladze (Ed.), **The Colonisation of the Black Sea: Historical Interpretation of Archaeology, içinde (227-248)**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

_____ (1999), “Proxenic Decrees of Tauric Chersonesus and the Sea-Routes in Pontus Euxeinus”, **Orbis Terrarum**, 5, 31-42.

_____ (2003), “The Policy of Mithridates Eupator and the North Coast of the Black Sea”**Paper delivered at the University of Aarhus**, (May 2003), 1-4.

_____ (2007), “The Unification of Pontus: The Bronze Coins of Mithridates VI Eupator as Evidence for Commerce in Euxine”, Vincent Gabrielsen and John Lund (Eds.), **The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges**, (**Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation’s Centre Black Sea Studies**), içinde (195-208), Denmark: Aarhus University Press.

_____ (2009), “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, Jakop Munk Højte (Eds.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom**, (**Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies**), içinde (249-276), Denmark: Aarhus University Press.

Sarıgöllü, A. (1983), **Roma Edebiyatında Tarih**, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi.

Sarıkaya, Sevgi (2013), “Arrianus’un ‘İskender’den Sonraki Olaylar’ Adlı Eseri/Τα Μετα Αλεξάνδρου - Historia Successorum Alexandri”, **Cedrus**, I, 229-245.

Sartre, Maurice (2005), **The Middle East under Rome**, translated by Catherina Porter and Elizabeth Rawlings, Cambridge: Harvard University Press. <http://books.google.com.tr/books?id=9y7nTpFcN3AC&printsec=frontcover&dq=maurice+sartre&hl=tr&sa=X&ei=N2BQUcHxLomUtQbkxoGICA&ved=0CCsQ6AEwAA#>. (25. 03. 2013).

Schlude, Jason Michael (2009), **Rome, Parthia and Empire: The First of Roman –Parthian Relations**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California University.

Schmidt, Hanns Peter (1978), “Indo-Iranian Mitra Studies: The State of the Central Problem”, **Études Mithriaques, Acta Iranica**, 17, 345-395.

Schmitt, R. (1986), “Artavasdes”, **EnIr**, II, 653.<http://www.iranicaonline.org/articles/artavasdes-old-iranian-male-personal->

name-attested-as-greek-artausdes-artabzes-artbazos-artozos-latin-artava. (11. 05. 2012).

_____ (1996), “Considerations on the Name of the Black Sea: What can the Historian Learn from it?”, W. Leschhorn, A.V.B. Miron and A. Miron (Eds), **Hellas und der Griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt, Festschrift für P.R. Franke zum 70. Geburtstag (Saarbrücken 1996)**, *içinde* (219-224), Saarbrücken: SDV.

_____ (2011a), “Black Sea”, **EnIr**, IV (3), 330-330. <http://www.iranicaonline.org/articles/black-sea>. 2011. (10. 12. 2013).

_____ (2011b), “Artaxerxes II”, **EnIr**, II (6), 656-658. <http://www.iranicaonline.org/articles/artaxerxes-ii-achaemenid-king>. (15. 08. 2011).

Scholten, R. Joseph (2005), “Macedon and the Mainland, 280-221”, A. Erskine (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, *içinde* (134-158), Oxford: Blackwell Publishing.

Schürer, E. (1973), **The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135) I**, a new English translation version revised and edited by G. Vermes and F. Millar, Edinburg: Clark Ltd.

Schwartz, R. Daniel, (1990), **Agrippa: The Last King of Judea**, Tübingen.

Scott, G. Andrew (2008), **Change and Discontinuity within the Severan Dynasty: The Case of Macrinus**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of New Jersey.

Scott, L. (2005), **Historical Commentary on Herodotus Book 6**, Leiden and Boston: Brill.

Scullard, H. H. (2010), **From the Gracchi to Nero: A History of Rome from 133 B.C. to A. D. 68**, with a new foreword by Dominic Rathbone, London and New York: Routledge.

- Seager, Robin (2002), **Pompey to Great: A Political Biography**, 2. Baskı, Oxford: Blackwell Publishing.
- _____ (2005), **Tiberius**, Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- _____ (2008a), “The Corinthian War”, D. M. Lewis ve diğerleri (Eds.), **The Fourth Century B.C., CAH, VI, içinde** (97-119), Oxford: Cambridge University Press/Cambridge History Online.
- _____ (2008b). “Sulla”, J.A. Crook vd. (Eds.), **The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C., CAH, IX, içinde** (129-161), New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.
- _____ (2008c), “The Rise Pompey”, J.A. Crook vd. (Eds.), **The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C., CAH, IX, içinde** (208-228), New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.
- Sekerskaya, N.M. (2001), “Nikonion”, Gocha R. Tsetskhladze (Ed.), **North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies, içinde** (67-90), Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Sergidis, K. (2012), **The Pursuit of Power And Security: The Influence of Natural Resources and Geography on Athenian Foreign Policy**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Nottingham.
- Setatos, M. (2001), “Sematic Change” with an English translated by W. J. Lillie, A. F. Christidis ve diğerleri (Eds.), **A History of Ancient Greek from the Beginnings to Late Antiquity, içinde** (667-676), Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Sevin, Veli (1982), “Anadolu’da Yunanlılar”, **Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, 2, içinde** (221–246), İstanbul: Görsel Yayınları.
- Shahbazi, A. Shapour(2012), “The Achaemenid Persian Empire (550-330 BC.)”, Touraj Daryaee (Ed.), **The Oxford Handbook of Iranian History, içinde** (120-141), Oxford and New York : Oxford University Press.

- _____ (2014), “Carrhae”, **EnIr**, <http://www.iranicaonline.org/articles/carrhae-harran-town-in-mesopotamia-where-in-may-53-b>. (27.05.2014).
- Sharrock, A. ve Ash, R. (2002), **Fifty Key Classical Authors**, London and New York: Routledge.
- _____ (1980), “Roman Galatia: Governors from 25 B.C. to A.D. 114”, **ANRW**, II. 7. 2, 955-1262.
- Sengebusch, M. (1846), **Sinopicarum Quaestionum Specimen**, Berlin: Berollini Published.
- Sheppard, Ruth (Ed.) (2008), **Alexander the Great at War: His Army, His Battles, His Enemies**, London and New York: Osprey Publishing.
- Sheppard, Si (2006), **Pharsalus 48 BC: Caesar and Pompey, Clash of the Titans**, Illustrated by Adam Hook, Oxford and New York: Osprey Publishing.
- _____ (2009), **Actium 31 BC: Downfall of Antony and Cleopatra**, Illustrated Christa Hook, Oxford and New York: Osprey Publishing.
- Sherk, K. R. (1952), **The Legates of Galatia from Augustus to Diocletian**, Baltimore: Johns Hopkins Press
- _____ (1980), “Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114”, **ANRW**, II, 7/2, 954-1052.
- Sherwin-White, A. N. (1977), “Roman Involvement in the Anatolia, 167-88 BC.”, **JRS**, 67, 67-78.
- _____ (1984), **Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1**, Norman: University of Oklahoma Press.
- _____ (1994), “Lucullus, Pompey and the East”, J.A. Crook ve diğerleri (Eds.), **The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C.**, **CAH,IX**, içinde (229-274), Oxford and New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.
- Shipley, G. (2000), **The Greek World: After Alexander, 323 – 30 B.C.**, New York: Routledge, Taylor&Francis.

Shmitt, H. O. (1963), “Pythodorus”, **RE**, XXIV, cols. 585-587.

Shotter, David (1994), **The Fall of the Roman Republic**, London and New York: Routledge.

_____ (1997), **Nero**, London and New York: Routledge.

_____ (2005a), **Augustus Caesar**, London and New York: Routledge.

_____ (2005b), **Tiberius Caesar**, London and New York: Routledge.

Slattery, J. G. D. (1987), “Urartu and Black Sea Colonies: An Economic Perspective”, **Al-Rafiadan**, VIII, 1–30.

SNG BM Black Sea (1973), **Sylogae Nummorum Graecorum**, IX. **British Museum, Part 1: The Black Sea**, London.

Snowdon, M. (2005), **An Unexpected Province: The History of the Roman Province of Asia from 133 B.C. to 128 B.C.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, McMaster University.

_____ (2010), **Greek Freedom and Roman Hegemony: The Transaction of Roman Rule in the Greek East (201 BCE - 14 CE)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, McMaster University.

Smith, W. ve Lockwood, J. (Eds.) (2012), **Chambers Murray/Latin-English Dictionary**, Edinburg: Chambers Harrap Publishers Ltd.

Solovyov S. L. (1999), **Ancient Berezan: The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea**, Leiden, Boston, Köln: Brill.

_____ (2006), “The Chora of Hermonassa”, **Ancient West and East**, 5 (1-2), 121-142.

Southern, Pat [Patricia], (2001), **The Roman Empire from Severus to Constantine**, London and New York: Routledge.

_____ (2008), **Empress Zenobia: Palmyra’s Rebel Queen**, London and New York: Continuum Books.

_____, (2013), **Augustus**, Oxford and New York: Routledge.

Sökmen, Emine (2006), “Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi’nde Tapınak Devletleri”, D. Burcu Erciyas ve Elif Koparal (Eds.), **Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri (16-17 Nisan 2004, Ankara)**, içinde (119-138), İzmir: Ege Yayınları.

_____, (2009), “Characteristics of the Temple States in Pontos”, Jakob Munk Højte (Ed.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, içinde (277-288), Denmark: Aarhus University Press.

Spence, L. G. (2002), **Historical Dictionary of Ancient Greek Warfare: Historical Dictionaries of War, Revolution, and Civil Unrest**, Boston: Sacarecrow Press.

Speidel, M. P. (1980), “Legionaries from Asia Minor”, **ANRW**, II. 7. 2., 730-746.

_____, (1986), “The Caucasus Frontier: Second Century Garrisons at Apsarus, Petra and Phasis”, **Studien zu den Militärgrenzen Roms III, (13th Internationaler Limeskongress, Aalen, 1983)**, içinde (657-660), Stuttgart.

Sprawski, Stawomir (2010), “The Early Temenid Kings to Alexander I”, J. Roisman and L. Worthington (Eds.), **A Companion to Ancient Macedonia**, içinde (127-144), Oxford: Blackwell Publishing.

Stadter, P. (2007), “Biography and History”, John Marincola (Ed.), **A Companion to Greek and Roman Historiography I**, içinde (528-540), Blackwell Oxford: Publishing.

Stähelin, E. (1973), **Geschichte der kleinasiatischen Galater**, Leipzig: Kessinger Publishing.

Stark, Freya (1966), **Rome on the Euphrates: The Story a Frontier**, London: John Murray.

Starr, C. G. (1941), **The Roman Imperial Navy: 31 B. C. – A. D. 354**, Ithaca: Cornell University Press.

- Starr, R. J. (1978), **Velleius Paterculus: A Literary Introduction**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University.
- Stillwell, Richard ve diğerleri (Eds.), (1976), **The Princeton Encyclopedia of Classical Sites**, Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Stolba, V. F. (2004), “Karkinitis and the Bay of Karkinitis: Towards an Evaluation of the Classical Literary Tradition”, **ACSS**, 10, 47-66.
- _____ (2005a), “Hellenistic Chersonesos: Towards Establishing a Local Chronology”, V. Stolba ve L. Hannestad (Eds.), **Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC., (Black Sea Studies 3, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)**, içinde (153-177), Denmark:Aarhus University Press.
- _____ (2005b), “Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing”, Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region, (Black Sea Studies 2, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies)** içinde), içinde (115-132), Denmark: Aarhus University Press.
- Stoneman, Richards (2001), **Alexander the Great**, London and New York: Routledge, Taylor&Francis e-Library.
- _____ (2004), **Palmyra and Its Empire: Zenobia’s Revolt against Rome**, Michigan: The University of Michigan Press.
- Strobel, Karl (2007), “Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great”, P. Erdkamp (Ed.), **A Companion to the Roman Army**, içinde (267-285), Oxford: Blackwell Publishing.
- Strootman, F (2004), “L’histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies by F. de Callata; Studi sulle guerre Mitridatiche by A. Mastrocinque”, [*L’histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies by F. de Callata; Studi sulle guerre Mitridatiche by A. Mastrocinque*, kitaplarının değerlendirilmesi], **Mnemosyne**, 57 (4), 503-507.

- Stylianou, P. J. (1998), **A Historical Commentary on Diodorus Siculus, Book 15**, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Sullivan, D. Richard (1980), "Dynasty in Pontus", **ANRW**, II. 7. 2, 913-930.
- _____ (1971), **Some Dynastic Answers to the Armenian Question: A Study in East Anatolian Prosopography**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California.
- Sulimirski, T. (1970), **The Sarmatians**, London: Thames and Hudson.
- Swain, H. ve Davies, M. E (2010), **Aspects of Roman History, 82 BC–AD 14: A Source-Based Approach**, London and New York: Routledge.
- Swan, Michael Peter (2004), **The Augustus, Succession an Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 55-56 (9 B.C. – A. D. 14)**, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Sykes, P. M. (1915), **A History of Persia, with Maps and Illustrations**, I-II, London: Macmillan.
- Syme, Ronald (1930), "The Imperial Finances under Domitian, Nerva ve Trajan", **JRS**, 20, 55-70.
- _____ (1934), "Galatia and Pamphylia under Augustus: The Governorships of Piso, Quirinius and Silvanus", **Klio**, 27, 112-148.
- _____ (1936), "Flavians: Wars and Frontiers", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace, CAH**, XI, içinde (131-187), Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (1982), "The Career of Arrian", **HSPH**, 86, 181-211
- _____ (1988), "Journeys of Hadrian", **ZPE**, 73, 159-170.
- _____ (1995), **Anatolica: Studies in Strabo**, A. Birley (Ed.), Oxford: Clarendon Press.

- _____ (2002), **Sallust**, with a new Foreword by Ronald Mellor, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Şerkova, T. A. (1991), **Egipet i Kuşanskoe Tsarstvo (torgovhe i kul'turnie kontaktı)**, Moskva: Nauka. Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı.
- Şimşek C. (2007), **Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)**, İstanbul: Ege Yayınları.
- Talbert, J. A. Richard (Ed.) (2000), **Map-By-Map Directory to Accompany, Barrington Atlas the Greek and Roman World**, New Jersey: Princeton University Press.
- _____ (2003), **Atlas of Classical History**, London and New York: Routledge.
- Tarn, W. W. (1948), **Alexander the Great, II**, Cambridge: Beacom Press.
- _____ (1951), **The Greeks in Bactria and India**, London and New York: Cambridge University Press.
- Taşdöner, Kevser (2012), "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri", **TAD**, 31 (51), 209-236.
- Teece, E. P. (1971), **Olbia as a Frontier Society**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of British Columbia.
- _____ (2007), **Erken Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İstanbul İletişim Yayınları.
- _____ (2008), **Antik Nüsmatik ve Anadolu**, 3. Baskı, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- _____ (2010), **Eskiçağ'da İstanbul'da Balık ve Balıkçılık**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Texier, C. (2002), **Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi III**, (Çev. A. Suat; Latin Harflerine Aktaran: K. Y. Koprman; Sadeleştiren: M. Yıldız), Ankara: Enformasyon ve Dümasyon Hizmetleri Vakfı.

Tezcan, Mehmet, (2004), “The Iranian-Georgian Branch of the Silk Road in I-IV Centuries”, **1st International Silk Road Symposium 25-27 June 2003**, *içinde* (208-217), Tbilisi / Georgia, İzmir.

_____ (2007), “Pontos Krallığı (MÖ III.-MS IV. Yüzyıl)”, Veysel Usta (Ed.), **Başlangıçtan Günümüze Pontos Sorunu**, *içinde* (77-107), Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2012a), “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, *içinde* (17-48), Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2012b), “Eskiçağ’da Roma İmparatorluğu’nun Karadeniz Bölgesi vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti”, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, *içinde* (129-178), Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2012c), “Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Doğu ile Ticaret ve Kafkasya’da Doğu-Batı Ticareti Mücadeleri”, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, *içinde* (179-212), Trabzon: Serander Yayınları.

Tezgör, D. K. (2010a), “Le Reseau Commercial des Amphores Sinopeennes entre les IIe-IIIe. et le VIe s. de notre ere”, D. K. Tezgör and N. Inaishvili (Eds.), **Patabs I: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea (Actes de la Table Ronde Internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006)** *Varia Anatolica XXI*, *içinde* (167-176), İstanbul and Paris: Institut Français D’Etudes Anatoliennes-G. Dumezil, De Boccard.

_____ (2010b), “Organisation interne de l’atelier et histoire du site de Demirci”, D. Kassab Tezgör (Ed.), **Les fouilles et le matériel de l’atelier amphorique de Demirci près d’Sinope**, *Varia Anatolica XXII*, *içinde* 121-140, İstanbul and Paris: Institut Français D’Etudes Anatoliennes-G. Dumezil, De Boccard.

Tezgör, D. K. ve diğerleri (1998), “Prospection sous-marine pres de la cote sinopeenne: transport d’amphores depuis l’atelier et navigation en mer Noire”, **AnatAnt**, VI, 443-449.

The Gesta Hungarorum of Anonymus (2013), **The Anonymous Notary of King BÈLA**, a translation by Martyn Rady. <http://www.ssees.ucl.ac.uk/prospect/GestaHungarorum.pdf>. (4. 11. 2013).

Thomas, G. C. (2010), “The Physical Kingdom”, J. Roisman ve L. Worthington (Eds.), **A Companion to Ancient Macedonia**, içinde (65-80), Oxford: Blackwell Publishing.

Thomson G. (1991), **Tarihöncesi Ege II: Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler**, (Çev. Celâl Üster), İstanbul: Payel Yayınları.

Titchener, F. B. (1997), “Plutarch (circa 200 BC-circa 118 B.C)”, W. W. Briggs (Ed.), **Ancient Greek Authors: Dictionary of Literary Biography**, içinde (322-329), London and Washington: A Brucalli Clark Layman Book.

Toomer, Gerald J. (1970), “Ptolemy (Claudius Ptolemeus)”, C. C. Gillispie (Ed.), **Dictionary of Scientific Biography 11**, içinde (186-206), New York: Scribner & American Council of Learned Societies.

Trakadas, A. (2005), “The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Western Mediterranean”, Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Ancient Fishing and Fish Processing in The Black Sea Region, (Black Sea Studies 2, The Danish National Research Foundation’s Cente for Black Sea Studies)**, içinde (47-82), Denmark: Aarhus University Press.

Treister, M. S. (2002), “Excavations at Pantikapaion, Capital of Kingdom of Bosporus Old Find: Recent Results and Some New Observations”, J. A. Todd ve diğerleri (Eds.), **Greek Archaeology without Frontiers, ‘Open Sciences’ Lecture Series 18**, içinde (151-172), Athens: The National Hellenic Research Foundation and The A.G. Leventis Foundation.

Treister, M. S. ve Vinogradov, Y. G. (1993), “Archaeology on the Northern Coast the Black Sea, **AJA**, 9 (3), 521-563.

Tsetskhladze, R. Gocha (1994), “Greek Penetration of the Black Sea”, G. R. Tsetskhladze and F. De Angelies (Eds.), **The Archaeology of Greek Colonisation, Essays Dedicated**

to **Sir John Boardman**, *içinde* (111-136), Oxford: Oxford University Committee for Archaeology Press.

_____ (1995), “Did Greeks go to Colchis for Metal?”, **OJA**, 14, 307-332.

_____ (1997), “A survey of the Major Urban Settlement in the Kimmerian Bosphoros (with a Discussion of Their Status as Poleis)”, T. H. Nilsen (Ed.), **Yet More Studies in the Ancient Greek Polis II**, *içinde* (39-82), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

_____ (1998). “Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models and Native Population”, Ed. G. R. Tsetschladze (Ed.), **The Colonisation of the Black Sea Area, Historical Interpretation of Archaeology**, *içinde* (9-68), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

_____ (1999), **Pichvnari and Its Environs, 6th c BC-4th c AD: Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté, 659**, M. Clavel-Lévêque and E. Geny, P. Lévêque (Eds.), Paris: Presses Universitaires Franc-Comtoises.

_____ (2002a). “Black Sea Piracy”, G. R. Tsetschladze ve S. G. Boer (Eds.), **The Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Period, (Talanta XXXII-XXXIII, 2001-2002), Proceedings of the Dutch Archaeological And Historical Society Volumes**, *içinde* (11-15), Amsterdam.

_____ (2002b), “Phanagoria: Metropolis of Asiatic Bosphorus”, J. A. Todd (Ed.), in **Greek Archaeology Without Frontiers, ‘Open Sciences’ Lecture Series 18**, *içinde* (129-150), Athens: The National Hellenic Research Foundation and A.G. Leventis Foundation.

_____ (2005a), “Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz’de Ticaret: Bazı Gözlemler”, Yayına Hazırlayanlar Sümer Atasoy, **Karadeniz’in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine**, *içinde* (7-35), İzmir: Ege Yayınları.

_____ (2005b), “İskit ile Thrak Kral ve Seçkin Mezarlarını Kim İnşa Etti?”, Yayına Hazırlayanlar Sümer Atasoy, **Karadeniz’in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine**, *içinde* (37-94), İzmir: Ege Yayınları.

Umar, Bilge (1992), **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, 2. Baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

- _____ (1999), **İlkçağda Türkiye Halkı**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- _____ (2000), **Karadeniz Kappadokia'sı: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- _____ (2007), **Paphlagonia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- _____ (2008), **Kappadokia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Uslu, Gülyüz Akagün (1980), **Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri**, İstanbul: Yelken Matbaası.
- Van Wijlick, H. A. M. (2013), **Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations during Civil War**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham University.
- Varvaet, F. J. (2007), "The Reappearance of the Supra-provincial Commands in the Late Second and Early Third Centuries C.E.: Constitutional and Historical Considerations", Olivier Hekster ve diğerler (Eds.), **Crises and the Roman Empire, Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)**, içinde (125-140), Leiden and Boston: Brill.
- Vasiliev, A.A. (1936), **The Goths in the Crimea**, Cambridge, Massachusetts: George Banta Publishing.
- Vavruçin, M. ve diğerleri (2004), **Ukraina na starodavnih kartah: Kinets XV-perşa polovina XVII st.**, DNVP: Kartografiya.
- Vinogradov, Y. A. (1994), "A Maiden's Golden Burial from Brezan, the Island of Achilles", **Expedition**, 36 (2-3), 18-28.
- _____ (1998), "The Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters", G. R. Tsetskhladze (Ed.), **The Colonisation of the Black Sea Area, Historical Interpretation of Archaeology**, içinde (153-171), Stuttgart: Franz Steiner Verlag Stuttgart.

- _____ (2003), “Two Waves of Sarmatian Migrations in the Black Sea Steppes during the Pre-Roman Period”, Pia Guldager Bilde ve diğerleri (Eds.), **The Cauldron of Ariantas, Studies Presented to A.N. Scegllov on the Occasion of His 70th Birthday, (Black Sea Studies 1, Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies), içinde** (17-226), Denmark: Aarhus University Press.
- _____ (2008), “Rhythms of Eurasia and the Main Historical Stages of the Kimmerian Bosphoros in Pre-Roman Times”, Pia Guldager Bilde ve Jane Hjarl Petersen (Eds.), **Meetings of Cultures – Between Conflicts and Coexistence, (Black Sea Studies 8, Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies), içinde** (13-28), Denmark: Aarhus University Press.
- Vinogradov, Yu. A. ve Goronçarovskiy, V. A. (2008), **Voennaya istoriya i voennoe delo Bospora Kimmeriyskogo (VI v. do n.e. – seredina III v. n.e.)**, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut İstorii Matarial’noy Kul’turı, trudi. T. XXV, Sankt-Peterburg: Filologičeskiy fakul’tet Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Vnukov, Sergey Yu. (2003), **Priçernomorskie Amforı I v. do n. e. – II v. n. e. (Morfoloģiya)**, Moskva: Institut arheologii RAN.
- _____ (2012), “Sinopean Amphorae of the Roman Period”, D. K. Tezgör (Ed.), **Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009, içinde** (361-370), Leiden and Boston: Brill.
- Waddington, W. H. (1904), **Recueil général des monnaies grecques d’Asie Mineure**, T. I. Fasc. 1: Pont et Paphlagonie, Commence par W. H. Waddington; continue et complete par E. Babelon, T. Reinach, Paris: Ernest Leroux, Editeur, 28, Rue Bonabarte.
- Walbank, F. W. (1957-1967), **A Historical Commentary on Polybius, I-III**, Oxford: At the Calerondon Press.
- Wallace-Hadrill, Andrew (1993), **Augustan Roma**, London: Duckwort.

- Warmington, E. H. (1974), **The Commerce between the Roman Empire and India**, Second edition, revised and Enlarged, Delhi: Vikas Publishing House PVT LTD.
- Warry, John (1991), **Alexander 334-323 BC: Conquest of the Persian Empire**, London: Osprey Publishing.
- Watson, Alaric (2003), **Aurelian and the Third Century**, London and New York: Routledge.
- Weber, Wilhem (1936a), “Hadrians”, S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace**, **CAH**, XI, içinde (294-324), Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (1936b), “The Antonines”, S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace**, **CAH**, XI, içinde (325-392), Cambridge: Cambridge University Press.
- Weimert, Helmut (1984), **Wirtschaft als landschaftsgebundenes Phänomen. Die antike Landschaft Pontos - Eine Fallstudie**, Europäische Hochschulschriften, Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 242 (Frankfurt M VD. 1984).
- Weiskopf, M. (1990), “Cappadocia”, **EnIr**, IV (7-8), 780-786. <http://www.iranicaonline.org/articles/cappadocia>. (30. 05. 2014).
- Wellesley, K. (1953), “The Extent of the Territory added to Bithynia by Pompey”, **RhMP**, 96, 292-318.
- _____ (2005), **The Years of the Four Emperors**, with an introduction by Barbara Levick, London and New York: Routledge.
- Wells, C. M. (2004), **The Roman Empire**, Oxford and New York: Harvard University Press.
- Wells, P. S (2005), “Rome and the Barbarians, 100 B.C. - A.D. 400, [*Rome and the Barbarians, 100 BC-AD 400*, kitabının değerlendirilmesi]”, **IHR**, 27 (1), 106-108.
- Wesch-Klein, G. (2001), “Bithynia, Pontus et Bithynia, Bithynia et Pontus –Ein Provinzname im Wandel der Zeit”. **ZPE**, 136, 251-256.
- West, S. (2003), “The Most Marvellous of All Seas: The Greek Encounter with the Euxine”, **Grece & Rome**, 50 (2), 151-167.

- Westermann, W. L. (1955), **The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity**, Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Wheeler, J. T. (1885), **Life and Travels Herodotus Fifth Century before Christ: An Imaginary Biography Founded on Fact**, Vol. I-II, London: Longman, Brown, Green and Longmans.
- Wheeler, L. Everett (1996), “The Laxity of Syrian Legions”, D. L. Kennedy (Ed.), **The Roman in the East**, içinde (229-276), Oxford: Ann Arbor.
- _____ (2007), “The Army and the *Limes* in the East”, P. Erdkamp (Ed.), **A Companion to the Roman Army**, içinde (235-266), Oxford: Blackwell Publishing.
- Whitby, M. (2010), MÖ Dördüncü Yüzyılda Atina'nın Tahıl Ticareti”, H. Parkins ve C. Smith (Eds.), (Çev. Ö. Harmanşah), **Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent**, içinde (98-119), İstanbul: Homer Kitabevi.
- Whittaker, C. R. (1994), **Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study**, Baltimore: John Hopkins University Press
- _____ (2004), **Rome and Its Frontiers: The Dynamic of Empire**, London and New York: Routledge.
- Wiedemann, T. E. J., (1981), **Greek and Roman Slavery**, Oxford, New York: Routledge.
- _____ (2008a), “Tiberius to Nero”, Alan K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Augustan Empire, 43 B.C.-A. D. 69, CAH, X**, içinde (198-236), New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.
- _____ (2008b), “From Nero to Vespasian”, Alan K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Augustan Empire, 43 B.C.-A. D. 69, CAH, X**, içinde (256-282), New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.
- Wiesehöfer, J. (2001), **Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD**, translated by Azizeh Azodi, London and New York: B.Tauris Publishers.
- _____ (2003), **Antik Pers Tarihi**, (Almancadan Çeviren: M. A. İnci), İstanbul: Telos.

- Wilcox, D. J. (1987), **The Measure of Times Past: Pre-Newtonian Chronologies and the Rhetoric of Relative Time**, Chicago: University of Chicago Press,
- Wilkins, J. M. (2005), "Fish as a Source of Food in Antiquity", Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Ancient Fishing And Fish Processing in the Black Sea Region**, içinde (21-30), Denmark: Aarhus University Press.
- Wilkins, J. M. ve Hill, S. (2006), **Food in the Ancient World**, Oxford and New York: Blackwell Publishing.
- Will, Édouard (2008), "The Succession to Alexander", F. W. Walbank ve diğerleri (Eds.), **The Hellenistic World, CAH VII (1)**, içinde (23-61), New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.
- Williams, T. B. (2012), **Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering**, Leiden and Boston: Brill.
- Wilson, D. R. (1960), **The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods: A New Survey with Particular Reference to Surface Remains Still Visible**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford University Press.
- Winfield, D. (1977), "The Northern, Routes Across Anatolia", **AS**, 27, 151-165.
- Wiseman, T. P. (2008), "Caesar, Pompey and Rome, 59-50 B.C.", J. A. Crook vd. (Eds.), **The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C., CAH, IX**, içinde (168-423), Cambridge University Press/Cambridge Histories Online.
- Wojan, F. (2003), "Kérasonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire", **Revue numismatique**, 159, 257-290.
- _____ (2006), "Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire", **Revue numismatique**, 162, 181-229.
- Wolf, M. (2004), **Appian, the Rise of Rome, and Monarchy: An Analysis of the Romaika through the Portrayal of Africanus and Aemilianus**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Williamstown, Massachusetts.

- Woodman, A. J. (1988), **Rhetoric in Classical Historiography: Four Studies**, London and New York: Routledge.
- _____ (2004), **The Annales of Tacitus**, translated, with Introduction and Notes, by A. J. Woodman, Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.
- _____ (2006), “Tiberius and the Taste of Power: The Year 33 in Tacitus”, **CQ**, 56 (1), 175-189.
- _____ (2009), “Tacitus and the Contemporary Scene”, A. J. Woodman (Ed.), **The Cambridge Companion to Tacitus**, içinde (31-46), Oxford and New York: Cambridge University Press.
- Wolfram, Herwing (1990), **History of the Goths**, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Worthington, Lan (Ed.) (2005), **Alexander the Great: A Reader**, London and New York: Routledge, Taylor and Francis.
- Wroth, W. (1889a), **British Museum Catalogue of Greek Coins. Pontos, Paphlagonia, Bithynia, Kingdom of Bosphorus, XIII**, London: Elibron Classic.
- _____ (1889b), **British Museum Catalogue of Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria, XX**, London: Elibron Classic.
- Yardley, J. C. (2000), **The Dawn of the Roman Empire: Books Thirty-One to Forty**, translated by J. C. Yardley; with an Introduction and Notes by W. Heckel, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).
- Yarrow, L. M. (2006), **Historiography at the End of the Republic: Provincial Perspectives on Roman Rule**, Oxford: Oxford University Press.
- Yıldırım, Nimet (2008), “İran Mitolojisinde Su, Su ile İlgili Kutsallar ve Törenler”, **Doğu Araştırmaları Dergisi**, 1, 7-36.
- Young, G. K. (2001), **Rome’s Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy, 31 BC-AD 305**, London and New York: Routledge.

- Zagorin, P. (2005), **Thucydides: An Introduction for the Common Reader**, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Zahariade, M (2006), **Scythia Minor: A History of a Later Roman Province (284-681)**, Amsterdam: Hakkert.
- _____ (2010), “Managing Environmental Archaeology: Some Fresh Thoughts on Old Subjects – The Halmyris Fort, **Peuce**, 10, 39-52.
- Zoch, A. P. (1998), **Ancient Rome: An Introductory History**, Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Zograph, A. N. (1977), **Ancient Coinage. Part II: The Ancient Coins of the Northern Black Sea Littoral**, BAR Supplement Series 33(ii), Oxford.
- Zubar, V.M. (2007), “Roma Military Units in Olbia”, David Braund and S. D. Kryzhitskiy (Eds.), **Classical Olbia and the Scythian World, From the Sixth Century BC to the Second Century AD, içinde (173-178)**, London: Published to British Academy Publications.
- Zuiderhoek, A. (2009), “Government Centralization in Late Second and Third Century A.D. Asia Minor: A Working Hypothesis”, **CW**, 103 (1), 39-51.

ÖZGEÇMİŞ

Osman Emir, 16.11.1981 tarihinde Trabzon'da doğdu. İlk Orta ve lise öğrenimini Trabzon'da tamamladı. 2001 senesinde Atatürk Üniversitesi Tarih bölümünde lisans eğitimine başladı. 2004-2005 eğitim öğretim yılında aynı üniversitede Eskiçağ anabilim dalında Yüksek lisans yapmaya hak kazandı ve aynı yıl İngilizce hazırlık programından mezun oldu. *Tarih Öncesi Dönemlerden Roma Dönemine kadar Trabzon ve Çevresi* adlı Yüksek Lisans tezi ile Atatürk Üniversitesi'nden mezun olan Emir, 2008 yılında aynı üniversitenin Doktora programına kabul edildi. 2010 yılında KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde araştırma görevlisi olarak göreve başlayan Emir, hâlâ aynı kurumda görevini sürdürmektedir.